De Gulden Passer. Jaargang 83

bron
De Gulden Passer. Jaargang 83. Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, Antwerpen 2005

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005200501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

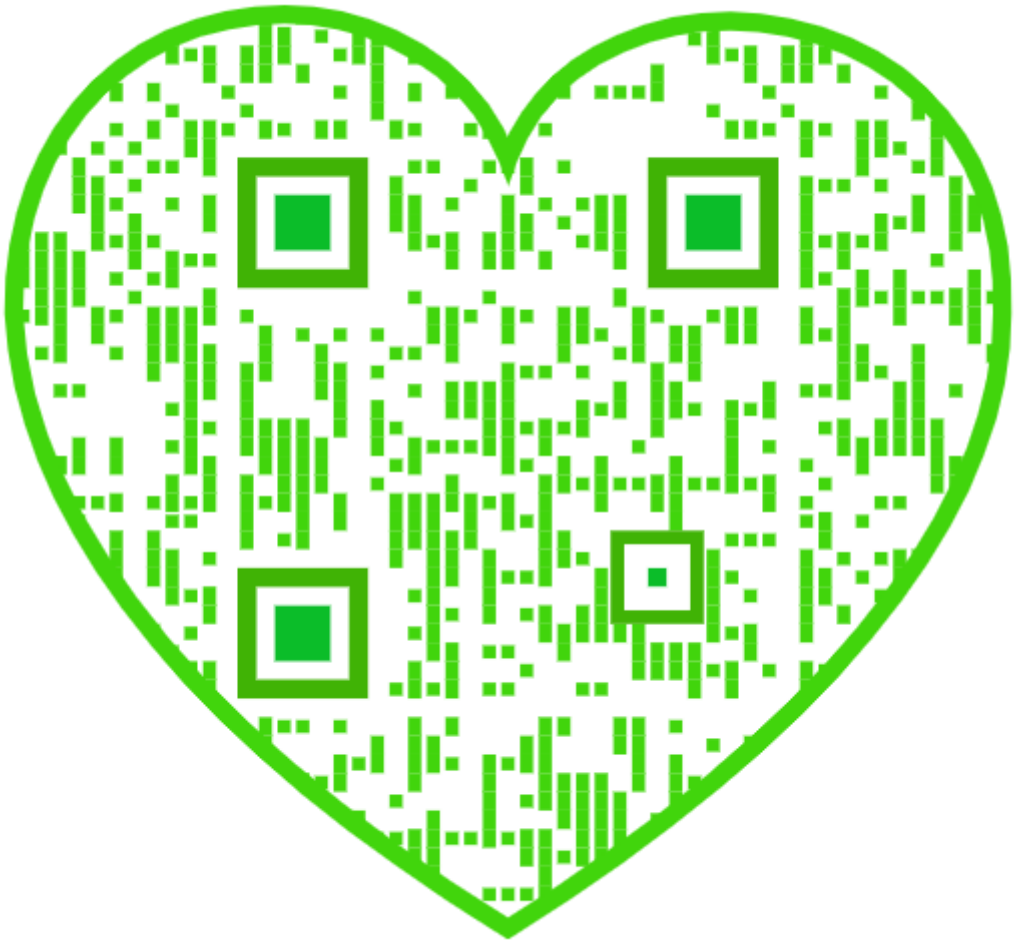

[De Gulden Passer 2005]

Francine de Nave

Het Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus UNESCO-Werelderfgoed!

Op 15 juli 2005 werd de oude *Officina Plantiniana*, alias het Museum Plantin-Moretus, door de vertegenwoordigers van 21 landen (maar niet van België) verenigd in het *UNESCO-World Heritage Committee* in vergadering te Durban (Zuid-Afrika), ingeschreven op de UNESCO-Lijst van het Werelderfgoed als het *Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus.* Daarmee is deze historische site erkend als van wereldniveau en neemt hij op deze zeer exclusieve lijst dezelfde rang in als bijvoorbeeld de Chinese muur (1987), de Egyptische pyramides (1979), het paleis en het park van Versailles (1979), de Acropolis in Athene (1987), de Borobudurtempel in Indonesië (1991), Kyoto en de Himeji-jo in Japan (1993), en Machu Picchu in Peru (1983).

Sinds de start in 1972 waren op de UNESCO-Werelderfgoedlijst tot 10 juli 2005 slechts 611 culturele sites opgenomen, waaronder principieel geen musea. Dat het Museum Plantin-Moretus toch in de lijst werd ingeschreven, is te danken aan het feit dat het hier gaat om geheel uitzonderlijk erfgoed: het is de enige zestiende-eeuwse drukkerij-uitgeverij die op wereldvlak nog met volledige inrichting en woning bewaard is gebleven.

De voorgeschiedenis van dit complex van wereldniveau is genoegzaam bekend. Na driehonderd jaar productiviteit aan de Vrijdagmarkt werd de oude '*Officina Plantiniana*' met de nagenoeg complete inboedel op 20 april 1876 door de laatste bedrijfsleider en eigenaar, Jonkheer Edward Moretus, verkocht aan de Stad Antwerpen en de Belgische Staat. Dit gebeurde voor de verdere bewaring van dit unieke patrimonium onder de vorm van een museum. Na aanpassingswerken kon de *Officina Plantiniana* op 19 augustus 1877 plechtig als Museum Plantin-Moretus voor het publiek worden geopend.

Met de inschrijving op de UNESCO-Lijst van het Werelderfgoed verkrijgt Antwerpen een trekpleister van wereldniveau, die het toerisme in deze stad een sterk impuls kan geven. Het Museum Plantin-Moretus is nu immers het enige Antwerpse monument dat als werelderfgoed erkend is, afgezien van zijn minder bekende belfort, belichaamd in de kleine toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

Het monument Plantin-Moretus geniet als UNESCO-werelderfgoed maximale bescherming. Dit geldt ook voor zijn - eveneens tot de rang van werelderfgoed verklaarde - patrimonium: samen met het gebouwencomplex staan de collecties, gegroeid uit de inrichting en werking van de woning met atelier Plantin-Moretus, onder de directe UNESCO-controle inzake conservatie in situ én openstelling voor het publiek. Dit geldt trouwens ook voor het Plantin-Moretusarchief, dat hier sinds 1576 aangelegd werd en met de grootste zorgen bewaard bleef door de opeenvolgende Moretusgeneraties. Het archief werd immers reeds op 4 september 2001 als roerend UNESCO-werelderfgoed erkend in het 'Memory of the World Programm'

Het gebouwencomplex met patrimonium Plantin-Moretus was reeds in juni 2002 genomineerd, dit is gepreselecteerd als werelderfgoed. Aangezien de UNESCO voorrang verleent aan monumenten in de Derde Wereld en in landen die tot zover nauwelijks op de Lijst van het Werelderfgoed vertegenwoordigd zijn, werden in de afgelopen jaren nauwelijks nog West-Europese monumenten op deze zeer exclusieve lijst geplaatst. Met deze ultieme bekroning van het door de Vlaamse, Waalse en federale regeringen samen gedragen Belgische voorstel, in januari 2004 ingediend bij de UNESCO te Parijs, bekleedt Antwerpen voortaan een verzekerde plaats op de wereldkaart van het culturele erfgoed. De Vereniging van Antwerpse Bibliofielen kan zich daarbij zeer gelukkig prijzen: zij heeft haar administratieve zetel nu immers in werelderfgoed!

Het verhaal van de bouwgeschiedenis van het UNESCO-werelderfgoed *Complex Woning-Ateliers-Museum Plantin-Moretus* aan de Antwerpse Vrijdagmarkt vanaf 1576 tot vandaag, kan voor januari 2006 worden tegemoet gezien onder de vorm van een gedetailleerde publicatie, bezorgd door dr. R. Tijs, architect-planoloog, in samenwerking met de auteur van deze tekst.

Hendrik D.L. Vervliet

Early sixteenth-century Parisian Roman types[1]

This paper attempts to describe exhaustively the Roman typefaces, appearing in Paris during the first three decades of the sixteenth century and totaling up to fifty-one founts.[2] Some of them originated in the fifteenth century. Most were made locally. Half a dozen were imported from Northern Italy or Germany (in the medieval sense of that term).

Most of these Romans are unremarkable, apart from those by Colines. Nonetheless an inquiry such as this may throw some light upon two important developments in early printing history, viz. the Romanization of French reading habits and, as one of its effects in the centuries to follow, the 'Francisation' of European type design (as far as Roman, Italic, Greek, and Hebrew typefaces are concerned).

Such a study can also serve as a test field to develop a technique for describing sixteenth-century typefaces, to enhance the bibliographic methods used by incunabulists since Bradshaw, Proctor, and Haebler, and to adapt them to the changes occurring in the trade of printing types from the late fifteenth century onwards. In this it tries to reconcile the more general approach of typophiles and type historians (tending to describe selectively only those founts they like or consider important) with the methods generally accepted among incunabulists and bibliographers aiming primarily at exhaustive and thorough descriptions of the founts of a given printer. Understandably, the latter dwell on idiosyncrasies and minute characteristics observable in the printer's type cases. However, they should be aware that from a methodological point of view the practice of affixing different names to the same typeface if occurring at different presses, or failing to distinguish different faces of the same size occurring at the same press, is questionable (Johnson, 1943, 47-8).[3]

The *terminus a quo* of this paper is 1501. Factually that year is no real breaking point whatsoever, but as the incunabular book production in Paris has been exhaustively dealt with by bibliographers such as Claudin (1900) or Scholderer (Catalogue BM, part 8, 1949), this starting-point should be acceptable. For the sake of completeness, however, such fifteenth-century typefaces which stayed in use beyond 1501 (some of them well into the sixteenth century) have been included. Thus the first founts to be included here are two 'Gering' Romans, both originating in 1478 and being used into the 1530s (**1** and **2**).[4]

The *terminus ante quem* is 1530. At the end of that year Robert I Estienne introduced a

1 The author is grateful to Karen Bowen, Antwerp, and William Kemp, Montreal, for reading and correcting a first draft of this paper, as well as to the many librarians, who kindly answered his queries but which space forbids to be cited here.

2 For completeness, thirteen founts of Simon de Colines falling within the period covered here are included, though they were surveyed in *De Gulden Passer* of 2003. On the other hand, the Romans of Gerardus Morrhius, who from 1530 onwards started working in Paris with Basle founts, were omitted. This paper is also limited to cast type *stricto sensu.* Decorative initials, however important for fully assessing the evolution of letterforms, are not included.

3 Full citations are given in the list of references at the end of the article.

4 Bold-face numbers within parentheses refer to the descriptions of founts further below in this paper.

series of new and very superior Romans, which grew into the norm for Roman type design in the times to come (Barker, 1974). The prestigious name of Garamont is often affixed to the new style, though there is no proof that the master was involved in their cutting (Vervliet, 2004, 114-5). In any case, from that fourth decade of the sixteenth century onwards, Parisian type design becomes full-grown and ready for worldwide expansion.

This paper addresses three main points. First, it describes the coming-of-age of Parisian typography, illustrating how changing patterns of reading habits led Parisian typographers to invest substantially into designing and cutting new types *à l'antique.* The roles of Francis 1 (1515-1547) and his court, and of the theoretician Geoffroy Tory (1529) are frequently cited here, as well as the influence of the numerous Italian scholars and artists, that France received so warmly, mainly in the 1520s and 1530s. However, it should become clear that in Paris the seasoning of a general, *i.e.*, non-humanistic, reading public to Roman letterforms started much earlier, viz. at the very beginning of the 1500s.

Second, the struggle between two models of type procurement, viz. individual ownership of punches and matrices *vs.* concentration in and commercialization through typefoundries. The first model was the rule in the first years after the invention of printing; the second (which was to exist into the twentieth century) became the standard from the end of the sixteenth and the seventeenth century onwards, when great regional typefoundries emerged in Frankfurt, Paris, Amsterdam, and Leipzig. The period in between was more or less chaotic: punchcutters, typefounders, printers, and publishers competing in the same market of type procurement. This study illustrates the confusion.

Third, there is the tantalizing problem of identifying the punchcutters involved. Names such as those of Nicolas I de Russangis, George Wolf, Guillaume Le Rouge, Petrus Caesaris, Martinus Caesar, Jean Vatel or Simon de Colines are quoted, but only the part of both last named can be established with some certainty. Admittedly in general the quality of the letterforms, as expressed by their evenness and balance, as far as covered here, is mostly unremarkable. However, this survey illustrates in how short a span of time Paris (and France) entered into the new era, that of a typographic Renaissance, in the years after 1520. It remains disheartening, though, that at the end of this inquiry one is unable to suggest any name of a punchcutter who could reasonably be linked to the celebrated Roman founts which Robert I Estienne introduced in 1530 (Vervliet, 2004, 116).

1. Sources

To the best of my knowledge the earliest archival documents describing French typefaces surface in the early 1520s in the estate inventories of Parisian booksellers or printers. However, apart from a single attribution of a Gothic typeface to Gaspar Trechsel of Lyons in the 1522-24 Hopyl inventory (Stein, 1905, 183), none of them allows us to ascertain the origin of the founts.

Two other archival records, though only preserved in seventeenth and eighteenth-century copies, are of great importance for the history of French palaeotypography, basically for the period after 1530. They originate indirectly from

the typefounder Guillaume I Le Bé (1523-98), a younger contemporary of Claude Garamont. The first document is an inventory of Le Bé's typefoundry, preserved in an eighteenth-century copy in the hand of the elder

Fournier (Paris, Arch. nat., MC 65, f. 229; Morison, 1957). The original is lost but must have been written or updated by Guillaume II Le Bé probably around 1618 (Carter, 1967, p. 11, n. 6). This inventory mentions two Roman founts by Colines, belonging to the period considered here; they are described below (**35** and **39**). The second Le Bé document is a memorandum of chiefly biographical notes about French punchcutters, typefounders and printers active in the sixteenth and the early seventeenth centuries (Carter, 1967). Its first part was compiled and written by the same Guillaume II Le Bé about 1643. His father evidently was the main source for the earlier part of the story. The memorandum mentions a 'Petit-texte' Roman of Colines, referring no doubt to the Minion described below (**39**).

In addition, there are some references in contemporary correspondences of scholars such as Budé, Erasmus, Giustiniani, Vatel (Secret, 1963, 269; Vervliet, 2002, 10-15). At first sight, they concern the availability of Greek or Hebrew faces, but indirectly illustrate the ways of procurement of new type designs in Paris at the end of the 1510s.

Finally and, in substance, mainly, there are the books preserved from the period covered by this study: Moreau's *Inventaire chronologique* lists some 6,300 titles for the period surveyed here. In a few of them, the colophon refers to the types used, mostly to praise them. It seldom says anything substantial about their maker and in that respect the harvest is meagre. However, the books themselves, if properly dated, are telling witnesses. By trying to distinguish new or unusual faces, some hypotheses about their origin or maker may be ventured. That implies an overview as large as possible not only of Parisian books but of books printed elsewhere as well. Such exhaustiveness, however necessary, is a task that, given my resources, is unfulfillable within a limited time span. In addition, as I have only been able to inspect a small minority, perhaps less than one fourth, of the corpus, I must ask for indulgence for any incompleteness or other shortcomings.

2. The Romanization of French typography

In the Romanization of French typography four waves can be distinguished, viz.:

a. The aborted introduction of Roman in the 1470s.
b. The acceptance of Roman for classical and Neo-Latin literature in the 1490s.
c. The use of Roman in prayer-books; the Kerver-experiment in the early 1500s.
d. The use of Roman in vernacular books in the 1520s.

In 1470 France was slowly recovering from the devastations of the Hundred Years Wars (1337-1453) and despite continuing attacks by the English and Burgundian armies, in cultural and intellectual life, the French were ready to adhere to the new ways of thinking prevailing in Italy, or to the newly invented mechanical methods of book production such as those of Germany. As to the latter field, the names of Gutenberg, Fust, and Schoeffer were not unknown in the French capital of the 1460s, but at its very beginning Parisian typography preferred to follow Italian rather than German type designs and to start with Roman (or Roman-like) founts. The first

Parisian printers in the years 1470-72 were three German craftsmen, Michael Friburger, Ulrich Gering, and Martin Krantz, recruited by the Sorbonne scholars Guillaume Fichet and Joannes Heynlin. They had just one fount, a Roman, which they used only up to 1472, opting for Gothic in the later part of their career (1473-78). Both the

following Parisian printer, Petrus Caesaris, and the press housed *Sub signo follis viridis* (Soufflet vert), active in 1473-74 and 1475-76 respectively, also used some kind of Roman typeface.

Gering returned to Roman type in 1478 when he alone became head of the press, starting out with two new Roman founts. They were his sole assortments, until after his association with Bertold Rembolt in the mid 1490s, half a dozen Gothic founts made their appearance. Gering's Roman founts were ostensibly proprietary founts only available in the 1480-90s to Gering's associates or assistants Maynyal, Wolf, Rembolt and Higman. They remained in use until the 1520s and early 1530s at the presses of Gromors and Chevallon (probably through the latter's marriage with the widow of Bertold Rembolt). Gering used Roman indiscriminately, even for subjects which later Parisian printers tended to set in Gothic.

After these pioneering years, as printing became accepted within the thriving Parisian booksellers' guild, a concession to the Gothic tastes of the Parisian customer was made: in the 1480s major Parisian printers such as Bonhomme, Marchant, Vérard, Pigouchet, and Trepperel, published exclusively in Gothic type, including those works of classical or Neo-Latin authors, which, in later years, would conventionally be printed in Roman. Vérard, Pigouchet, Trepperel, whose careers extend into the 1510s, never had or used Roman type: Parisian typography became as Gothic as the cathedral of Notre-Dame.

Within Gothic, the formal Gothics, such as Texturas *(lettres de forme)* or Rotundas *(lettres de somme)* had a status differing from the current form of the French Gothic hand, the Bastarda *(Bâtarde*, *lettre bourgeoise)*. As far as the printer's assortments went, the former were used as text types for ‘serious’ works in Latin, the latter for works in the vernacular. But that was a custom, not an iron rule.

A second wave occurred in the 1490s, when Wolf changed his old Gering Romans for new founts which he shared with Kerver a few years later. Parisian printing was moving nearer to the *mos Italicus*, where Roman prevailed. From then onwards Parisian publishers were beginning to publish classical and Neo-Latin authors as a standard in Roman, while other matter remained in Gothic. Parisian printers would adhere to this convention well into the 1520s, except perhaps Thielman I Kerver from 1503 onwards.

Kerver began his publishing career in 1497 as a bookseller and from 1498 until his death in 1522 he owned a press, using initially the typographical materials of Wolf and Philippi. His earlier publications mainly pertain to classical or Neo-Latin authors. Later he appears to have narrowed his scope to liturgical and devotional books. In the latter domain he shared the lucrative market of the *Horae Beatae Mariae Virginis* with Pigouchet, Vérard, and Hardouyn. In that specific domain, Paris enjoyed a kind of monopoly, publishing a yearly average of twelve Hours (as far as preserved) during the first two decades of the sixteenth century. Kerver's average in that field was three Hours a year.

Availability of founts was no problem for Kerver. He had a well-assorted stock of types: Gothics, Romans and in the 1510s, Italics. The use of these founts is, at least in the beginning of his career, wholly regular: Gothic for liturgical and prayer books, both in Latin or the vernacular, Roman for texts which could interest a humanistic readership. In 1503, however, he started an experiment, publishing a Latin Book of Hours in Roman - the first but not the last, as far as Kerver is concerned,

of a series to come (Moreau, 1:103, no. 62; Oxford, Bodleian Library, Douce BB 26). The response of the Parisian readership must have been positive. In the following years Kerver (and he alone) pursues the Romanization, even intensifying the

effort. Up to 1510 about one third of his Hours are set in Roman, the percentage rising in the second decade to eighty percent (if for the purpose of the present discussion we may add Italic to Roman). To be sure, the Hours involved were in Latin, with a few paragraphs in French. Sections in French - almanac, calendar, side-notes - remain presented in Gothic. The presence of French texts seems to imply that the production was not primarily intended for export, say to Italy. It should be remarked that Kerver confined the Romanization to his Books of Hours and did not introduce the change in his missals or other liturgical publications. Probably he sensed a readiness to accept Hours - which was the book *par excellence* and often the sole book of the common devout *homo unius libri* - in the new letterform (Vervliet, 2004a).

The fourth and final phase in the process of Romanization occurs in the 1520s, when Parisian printing starts to use Roman for its publications in vernacular. That too was following an Italian trend, introduced in the 1470s, where Venice's first printers, Joannes de Spira and Nicolas Jenson, used Roman for their Petrarca (1470) and Plinius editions in Italian (1476). The first press had no choice in 1470, but the second owned several Gothics at the time of publication.

In Paris, the Romanization of vernacular printing started at the very end of the 1510s. It has been suggested that the French court was involved in this change (Carter, 1969, 80; Martin, 2000, 183-95), because, apart from the *Heures... selon lusage de Rome* (Tory [& Colines], 1525), the titles involved seem to reflect the interest that an italophile Francis I and his court may have had in their subject: Platina's *Genealogies*, dedicated to Marguerite d'Angouleme (Galliot Du Pré & Vidoue, 1519), a summary in French of Budé's *De asse*, made at the king's request (*id.*, 1522),and the Seyssel translations which Francis I had ordered published, beginning with the Thucydides (Badius, 1527). The printers were Colines, Vidoue and Badius. They relied on the Roman types they owned and used regularly for their other humanistic editions.

In the field of typography, the expanding Romanization and the growing popularity of humanism can easily be quantified: in the two latest decades of the fifteenth century six new Roman founts appeared (one of which was imported from abroad). In the first decade of the sixteenth century, four Romans (two imported) and one Greek appeared. In the second decade, the count rises to thirteen new Romans, eight Italics, one Hebrew (none of them imported) and a few Greeks (one imported). In the 1520s eighteen new Romans appear (three imported), five Italics (one imported), two Hebrews (one imported), six or seven Greeks (two imported) and two music faces.

3. Towards an independent type trade

As a rule, so the handbooks tell us, a fifteenth-century press went for an in-house production of type including its design, cutting, and casting. Our incunabula catalogues and descriptions of adespota are based on this principle of individual ownership of founts. As always, however, there are exceptions to the rule and these seem to increase from the 1490s onwards. Towards the middle of the sixteenth century the reverse was the norm, with printers only rarely owning proprietary founts. The following case studies may help to illustrate the situation in Paris.

The ‘Gering’ Pica (**2**) offers an example of the pristine situation when individual ownership of a type was the rule - the term ‘individual’ as used here implies it was not shared with other presses, except if associated. The Gering Pica originated at Gering's press in 1478 and was used there and later at the presses of his partners and successors, Maynyal, Higman, Wolf, and Rembolt; the latest use is in the 1520S-1530S at the press of Chevallon, who had married Rembolt's widow, Charlotte Guillard. We do not know who may have cut that face. Wolf is a possible candidate; he used the face for a couple of years after he left Gering and before he had or had another one made of the same size, which he shared with Kerver (**6**). This pattern of individual (or restricted) use of home-made founts is the usual one in Paris during the period considered here. It is also Kerver's model and towards the end of our period, that of Colines and Robert I Estienne.

A variant of this model is offered by the ‘Ruel’ Great Primer (**13**). Ostensibly it was in use at three presses, viz. those of Henry I Estienne, Le Rouge, and Maheu. But its use by them was sequential and therefore it is suggested here that the fount was property of a bibliophile, perhaps Ruel, who sponsored the printing of selected publications.

A second case is the propietary use of a set of matrices. This implies that other presses may use the same face, though cast on another set of matrices. A good example of this model is offered by two founts of Badius, his Great Primer and Pica (**3** and **4**). It appears that they were also used in Venice, Genoa, Augsburg, and Lyons. If so, such a spread seems to preclude the sale of cast type and to imply the sale of strikes or matrices. However, it is noteworthy that Badius, once in possession of his beloved *litterae Italicae*, used these Roman founts in the same incunabular fashion as his predecessors. At least, I know of no other usersin Paris. Whether that implies that he owned his own typefoundry is more difficult to tell. It is quite possible that he simply contracted a founder to cast on his matrices.

A final case implies the existence of independent typefoundries, owning their own matrices and selling cast type to other printers, i.e. the pattern that will prevail in the later half century. Two faces are representative for this model: the Bergmann Great Primer (**5**) and the Tholoze Pica (**8**). Both were common to the majority of Parisian printers using them from the late 1490s until well into the 1530s. On a smaller scale the Gourmont 1503 Greek (Vervliet, 2002, 7-9), the 1519 Desprez and 1525 Vidoue titlings (**16** and **33**) are examples of the same phenomenon. The spread of these faces and their lifetime indicate that at least matrices were available in Paris and that a local typefounder probably supplied cast type to those printers who could not afford (or did not want) to invest in privately owned typefounding resources.

The number of Parisian Roman founts that were proprietary greatly outnumbers those which were in floating use: some forty-six against five. But when printed titles are concerned, the reverse can be observed. In this case, the Bergmann and Tholoze Romans, and later the Desprez and Vidoue titlings may be met in one case out of two. That a Le Rouge-Desprez-Savetier typefoundry was serving a sizable part of the open Parisian market is a tempting hypothesis.

4. The growth of a craft

If independent typecasters were active, does that imply that independent punchcutters were available too? Not necessarily, but it is highly probable that, in a world centre of book trade

such as Paris, they were. Paris played a great role in the manufacture and trade of Gothic types, though we do not know the names of their engravers (Shaw, 1980).

The import of foreign Roman founts was, in any case, limited. Italy supplied the two bigger sized Romans of Badius (**3** and **4**). Imports from Germany were more substantial. At the end of the 1490s the Bergmann Great Primer (**5**) was supplied from Basle and became the most used Parisian Roman in its size. In the 1520s, a few years after the first appearance in Paris of the Urs Graf and Hans Holbein the Younger illustrations and decorations (Billeter, 1962, 47), German typefaces such as the Quentel Small Pica (**9**), the Cervicornus Pica (**14**), the Lotter Long Primer (**18**), and perhaps the Vidoue Brevier (**27**) surfaced. Their acceptance was limited.

In the period covered by this paper, Simon de Colines (**15**) and Jean Vatel (**25**) are the only more or less certain names that may be associated with letter engraving. Both seem to have worked only for their own presses. George Wolf too (**6**), if it can be established that he was a punchcutter. Some of his faces were later in the possession of Guillaume Le Rouge (**7**), another candidate-engraver but who, in first instance, may have been a typecaster. The roles of Nicolas I de Russangis (**1**), Petrus Caesaris (**12**), Martin Caesar, Le Rouge's supposed son-in-law (**12**), and Nicolas Desprez (**16**), can for the time being only be surmised.

The Gothic typefaces and Attaignant music founts attest to the technical competence of Parisian punchcutters. However, on the aesthetic side the autochtonous Parisian Romans look unbalanced and lacking evenness and symmetry. Many of them are unattractive and their readability is weak. Apart from the Tholoze Master (1499) and (at least from 1524 onwards) Colines, none of them produced Roman, Italie, Greek or Hebrew founts which could compete aesthetically with the better ones offered by Italian or Basle typography. If any great talent was active in Paris during these first three decades of the sixteenth century, besides the Tholoze Master and Colines, he must have been working on Gothic types. while the number of new founts dramatically increases in the third decade, the average quality remains low. As far as new Roman designs are concerned, there is, in the period studied here -and again apart from Colines, no direct indication of the coming explosion of new talents in Paris during the 1530s with names such as those of Antoine Augereau, Francis Gryphius, the Estienne and Buffet Masters, Jean Arnoul dit Picard, and Claude Garamont.

5. Methodology

In the following descriptions, the founts are identified by the names of their cutter, or, if an attribution is impossible or questionable, by the names of a first user or patron (or by the author's name or title if the printer or patron is unknown). In such cases, the name is presented within inverted commas.

The formula used to indicate the type size is adapted from the Proctor/Haebler convention, as follows:

20 the measurement of 20 unleaded lines in mm
x the height of a short lowercase in mm
: the height of an average capital (preferably an I or H) in mm.

For example, **20** 100 × 2.2: 3.2 mm.

The requirement that the measurement be taken from unleaded lines is essential. If impossible or difficult, it has been suggested multiplying the ph-measure (the ‘gauge’) by 20 (Vervliet, 1968, 18; Carter, 1969, 23). However, in spite of their mathematical look, these measurements are approximate. Even the measurement of 20 unleaded lines is exposed to change with the typefounders mould, which frequently was borrowed from the printer's ready stock or was locally made (Gaskell, 1974, 15-6), and could be adjusted upwards by inserting body brasses. Uneven wetting too may cause differently shrinking of the handmade paper, even within the same book. It therefore makes little sense to distinguish an 80 mm face from a 79 or 81 mm by measurement alone. Finally, the apparent measure of single sorts as given in the second or third component of the above formula can be inflated by a coarse inking or be hard to ascertain because of unevenly designed sorts.

Both the values given in Anglo-American and Didot points or the reconstructed ancient size names are, at best, approximate projections of the sixteenth-century type sizes (Tarr, 1946; Carter, 1969, 126; Gaskell, 1974, 14; Richardson, 1990). Size names appear in Parisian contracts from the 1520s onwards, but standardization began (with notable regional differences) only after the middle of the sixteenth century, several decades after the period considered here (Shaw, 1981).

It must also be made clear what is meant by the terms fount, type, or typeface. For the purpose of this article a fount, or type, or typeface, is defined as any casting from any set of matrices derived from the same basic set of punches. This definition corresponds with the views expressed by palaeotypographers such as Johnson (1936, 70), Isaac (1938, ix) or Shaw (1980, 445). On the one hand it is narrower than that used by the today's desk top publishing business which equates the term fount/font with a whole typeface famiiy of a uniform design regardless of its size or weight. On the other hand, it is broader than the standard professional definition of manufacturer of hot type, as it ignores the traditional requirement for unity of time and place of casting. The same unity is also subsumed by the definition incunabulists tend to adopt.

At the risk of disappointing students of particular presses, the definition as used in this paper also disregards minor variations (however important these accidentals may be when studying a specific press) that may occur in the phases of justifying, casting, rubbing, kerning, and dressing or may be caused by odd sorts or the inclusion or exclusion of peripheral sorts such as small capitals, spaces, ligatures, punctuation or numerals, which, in the sixteenth century, were not or not always included in a bill-of-fount (Davis-Carter, 1958, 19n). It also disregards slight differences in the position of diacritics, strokes or dots, as these may result from differences in matrices if stepped punches were used.

The rubric ‘First seen in’ attempts to find the earliest date of occurrence of a given fount because of the date's importance when considering an attribution. On the contrary, the rubric ‘Early Appearances’, my heuristic being far from complete, does not offer completeness, however appropriate exhaustiveness might have been here for assessing correctly the networks of which ostensibly linked some printers and typefounders. Aiming to provide a broad, certainly non-exhaustive, idea of the spread and lifetime of the face, it mentions the date of the earliest occurrence of a fount at a given press, which I happened to notice. This rubric is merely intended to give a

rough idea of the spread and users of a face and is to be considered as an indicative, rather than an exhaustive listing.

In the same rubric the names of printers, publishers, and booksellers are given indis-

criminately, the relations between those trade categories requiring more research than I was able to offer. Some publishers apparently owned type and decorative materials of their own (Parent & Veyrin-Forrer, 1974, 80; Veyrin-Forrer, 1987, 38). Consequently the ownership of type materials by a publisher or sponsor rather than by the printer, as well as the lending of materials between printers, deserves closer attention.

Finally, the illustrations joined to the descriptions are unretouched and in actual size.

6. Conspectus of the founts

The conspectus below and following descriptions present fifty-one Romans in order of date of their First occurrence in Paris or abroad. A table at the end of the article lists them by type size.

1478 Paris	1.	The ‘Gering’ Roman on Large English [R 100] or *Gros-texte* (1478)
	2.	The ‘Gering’ Pica [R 80) or *Cicèro* (1478)
1493 Venice	3.	The ‘Capsaca’ Great Primer [R 105] or *Gros-romain* (Venice, 1493; Paris, 1503)
	4.	The ‘Capsaca’ Pica [R 83] or *Cicéro* (Venice, 1493; Lyons, 1499; Paris, 1502)
1494 Basle	5.	The ‘Bergmann’ Great Primer [R 102] or *Gros-romain* (Basle, 1494; Paris, 1498)
1494 Paris	6.	The ‘Wolf-Kerver’ English-bodied Roman [R 92] or *Saint-augustin* (1494)
1498 Paris	-	The ‘Bergmann's’ Great Primer [R 102] or *Gros-romain* (Paris, Levet, 1498): see no. 5 above
	7.	The ‘Kerver’ Pica [R 79] or *Cicéro* (1498)

1499 Paris	8.	The ‘Tholoze’ Pica [R 78] or *Cicéro* (1499)
1499 Cologne	9.	The ‘Quentel’ Small Pica [R 72] or *Philosophie* (Cologne, 1499; Paris, Vidoue, 1521)
1502 Paris	-	The ‘Capsaca Pica [R 83] or *Cicéro* (Paris, Bocard, 1502, and Badius, 1503): see no. 4 above
1503 Paris	-	The ‘Capsaca’ Great Primer [R 105] or *Gros-romain* (Paris, Badius, 1503): see no. 3 above
1508 Paris	10.	The ‘Hopyl’ English-bodied Roman [R 98] or *Saint-augustin* (1508)
1509 Paris	11.	The ‘Badius’ Long Primer [R 67] or *Petit-romain* (1509)
1513 Paris	12.	The ‘Le Rouge’ Long Primer [R 67] or *Petit-romain* (1513)
1516 Paris	13.	The ‘Ruel’ Great Primer [R 117] or *Gros-romain* (1516)
1517 Cologne	14.	The ‘Cervicornus’ English sized [R 88] or *Saint-augustin* (Cologne, 1517; Paris, Vidoue, 1522)
1518 Paris	15.	Colines's titling on Two-line Great Primer [R 9.5] or *Deux points de Gros-romain* (1518)
1519 Paris	16.	The ‘Desprez’ titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1519)

	17.	Colines's first English-bodied Roman [R 90] or *Saint-augustin* (1519)
1519 Leipzig	18.	The 'Lotter' Long Primer [R 66] or *Petit-romain* (Leipzig, 1519; Paris, Gromors & Savetier, 1526)
1520 Paris	19.	The 'Du Pré' Great Primer [R 110] or *Gros-romain* (1520)
	20.	The 'Desprez' English-sized Roman [R 91] or *Saint-augustin* (1520)
	21.	The 'La Barre' Pica [R 85] or *Cicéro* (1520)
	22.	The 'La Barre' Long Primer [R 65] or *Petit-romain* (1520)
	23.	Colines's first Bourgeois [R 63] or *Gaillarde* (1520)
1521 Paris	-	The 'Quentel' Small Pica [R 72] or *Philosophie* (Paris, Vidoue, 1521), see no. 9 above
1522 Paris	24.	Colines's first titling on Two-line Long Primer [R 5.5] or *Deux points de Petit-romain* (1522)
	25.	Vatel's Pica [R 86] or *Cicéro* (1522)
	26.	Colines's first Small Pica [R 75] or *Philosophie* (1522)
	27.	The 'Vidoue' Brevier [R 51] or *Petit-texte* (1522)
	28.	The 'Vidoue' Nonpareil [R 43] (1522)
1523 Paris	29.	Colines's titling on Two-line Brevier [R 4] or

		Deux points de Petit-texte (1523)
	30.	The ‘Dauphins’ Long Primer [R 65] or *Petit-romain* (1523)
	31.	Colines's second Bourgeois [R 63] or *Gaillarde* (1523)
1524 Paris	32.	Colines's second titling on Two-line Long Primer [R 5.2] or *Deux points de Petit-romain* (1524)
1525 Paris	33.	The ‘Vidoue’ first titling on Two-line Small Pica [R 6.2] or *Deux points de Philosophie* (1525)
	34.	The ‘Vidoue’ Roman on Large English [R 100] or *Gros-texte* (1525)
	35.	Colines's second Small Pica [R 73] or *Philosophie* (1525)
1526 Paris	36.	The ‘Chevallon’ Roman Titling on Two-line Long Primer [R 5.2] or *Capitales de deux points de Petit-romain* (1526)
	37.	Colines's second English-bodied Roman [R 90] or *Saint-augustin* (1526)
	-	The ‘Lotter’ Long Primer [R 66] or *Petit-romain* (Paris, Gromors & Savetier, 1526), see no. 18 above
	38.	The ‘Calvarin’ Bourgeois [R 62] or *Gaillarde* (1526)
	39.	Colines's Minion [R 49] or *Mignonne* (1526)
1527 Paris	40.	The ‘Savetier’ Long Primer [R 65] or *Petit-romain* (1527)

1528 Paris	41.	Colines's first Great Primer [R 117] or *Gros-romain* (1528)
	42.	The ‘Leber’ Small Pica [R 70] or *Philosophie* (1528)
	43.	The ‘Vidoue’ Bourgeois [R 64] or *Gaillarde* (1528)
1529 Paris	44.	The ‘Vidoue’ titling on Two-line Great Primer [R 10.5] or *Deux points de Gros-romain* (1529)
	45.	Colines's titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529)

	46.	The ‘Gromors’ titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529)
	47.	The ‘Tory’ titling on Two-line Pica [R 7.5] or *Deux points de Philosophie* (1529)
	48.	The ‘Vidoue’ second titling on Two-line Small Pica [R 6.2] or *Deux points de Cicéro* (1529)
	49.	The ‘Tory’ titling on Two-line Long Primer [R 5.5] or *Deux points de Petit-romain* (1529)
	50.	The ‘Gromors’ Small Pica Roman [R 75] or *Philosophie* (1529)
1530 Paris	51.	The ‘Vidoue’ titling on Two-line Pica [R 7.5] or *Deux points de Cicéro* (1530)

7. Type Descriptions

1. The 'Gering' Roman on Large English [R 100] or *Gros-texte* (1478)

This is the fourth Roman or Roman-like fount to appear in Paris in the 1470s. Coming after the *fere-humanisticas* of Friburger-Krantz-Gering, Petrus Caesaris and The Soufflet Vert, it has shed most Gothic reminiscences present in its Paris predecessors without, however, reaching the simple serenity of the 1470-73 Jenson Romans. We do not know who may have cut this face. Russangis and Wolf are the possible candidates. Russangis, possibly the medallist Nicolas I (Catalogue BM, 8: xx; Mazerolle, 1902, 1: cxlix; Renouard, 1965, 387; Veyrin-Forrer, 1987, 224), was one of associates in the Soufflet Vert, while George Wolf (Catalogue BM, 8: xxxii; Renouard, 1965, 436) used the Gering face during a couple of years after he left Gering and before he had or had made another one on the same size, which he shared with Kerver (6).

Size: Large English *(Gros-texte);* 14/13.5 Anglo-American/Didot points; 20 100 × 2.2:3.2 mm.
First seen in: September 1478, **Paris,** U. Gering (Vergilius, *Opera;* after Catalogue BM, 8: 22 and pl. 3).
Early appearances: **Paris:** 29 November 1478, **Paris,** U. Gering (A. von Eyb, *Margarita poetica;* Brussels, Royal Library, Inc. B 501; Polain, 2: 1450; Gesamtkatalog, 8: 9540); 1480, U. Gering & G. Maynyal; 1491, G. Wolf; 1494, U. Gering & B. Rembolt (after Catalogue BM, 8: 29); 1504, U. Gering & B. Rembolt; 1510, B. Rembolt & J. Waterloes; 1521, P. Gromors; 1522, R.
Chaudière & P. Gromors, 1531, C. Chevallon.
Key letters: Capital A with slab-seriffed top; high stem of G; singlyseriffed M with splayed stems; wide P, S and V; tilt-barred lower case e; beaked link of g; rounded right stem of h; dotted i.
Literature: GfT, 154-6; Claudin,
1900, 1: 83-5; Haebler, 1905, 3[1]: 148, nos. 60-1; Catalogue BM, 8: 20 and pls. 3, 18; Updike, 1937, 1: 84.

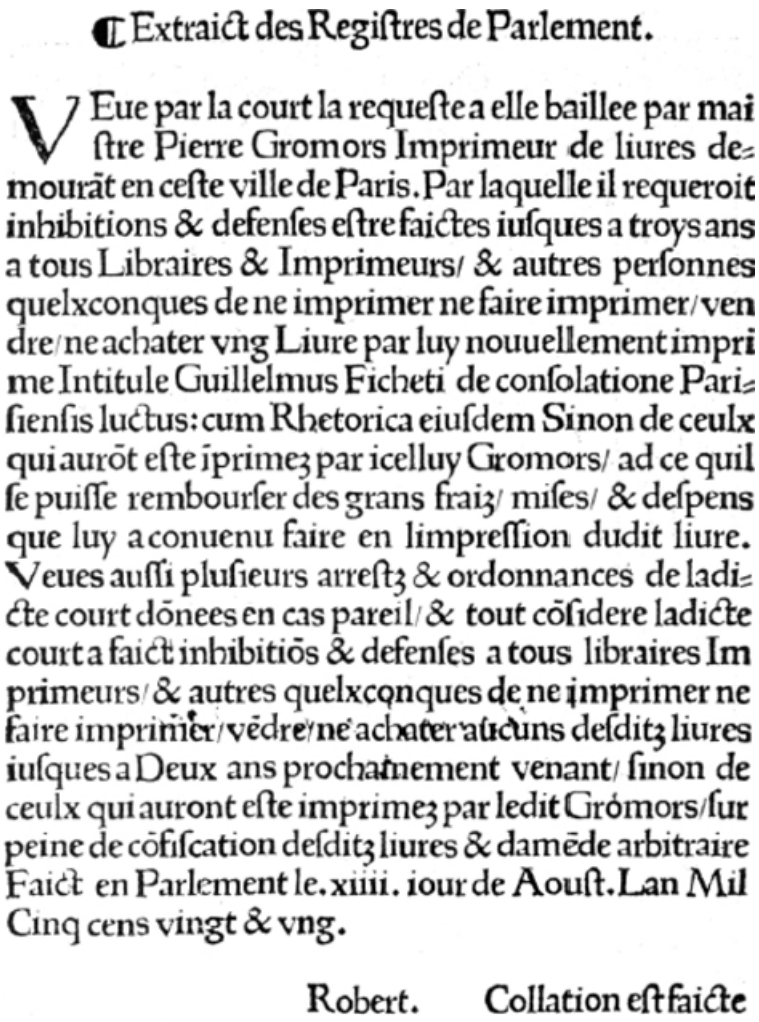

¶ Extraict des Regiſtres de Parlement.

VEue par la court la requeſte a elle baillee par maiſtre Pierre Gromors Imprimeur de liures demourãt en ceſte ville de Paris. Par laquelle il requeroit inhibitions & defenſes eſtre faictes iuſques a troys ans a tous Libraires & Imprimeurs/ & autres perſonnes quelxconques de ne imprimer ne faire imprimer/ vendre/ ne achater vng Liure par luy nouuellement imprime Intitule Guillelmus Ficheti de conſolatione Pariſienſis luctus: cum Rhetorica eiuſdem Sinon de ceulx qui aurõt eſte ĩprimez par icelluy Gromors/ ad ce quil ſe puiſſe rembourſer des grans fraiz/ miſes/ & deſpens que luy a conuenu faire en limpreſſion dudit liure. Veues auſſi pluſieurs arreſtz & ordonnances de ladicte court dõnees en cas pareil/ & tout cõſidere ladicte court a faict inhibitiõs & defenſes a tous libraires Imprimeurs/ & autres quelxconques de ne imprimer ne faire imprimer/ vẽdre/ ne achater aucuns deſditz liures iuſques a Deux ans prochainement venant/ ſinon de ceulx qui auront eſte imprimez par ledit Grómors/ ſur peine de cõfiſcation deſditz liures & damẽde arbitraire Faict en Parlement le. xiiii. iour de Aouſt. Lan Mil Cinq cens vingt & vng.

Robert. Collation eſt faicte

Fig. 1. The ‘Gering’ on Large English [R 100] or *Gros-texte* (1478) as it appears in G. Fichet, *Consolatio luctus et mortis Parrhisiensis*, Paris, P. Gromors, 1521, f. π1v. Courtesy of the Royal Library, The Hague.

cum apostolis coagonizarent propter fidem dei. vnde
» Syleas particeps laborum inuenitur apostoli. ¶ Obse-
» cro te de meo filio, quem genui in vinculis Onesimo
» quondã tibi inutilem, nũc vero tibi mihiq; vtilem, quẽ
» remisi ad te. Tu autẽ illum vtidẽ suscipe, mea viscera sus-
» cipe, quem ego volueram apud memetipsum retinere,
» vt pro te mihi ministraret in vinculis Euangelii: sed cõ
» tra tuum consilium nihil volui facere, vt non velut ex ne-
» cessitate bonum tuum esset, sed voluntarium.) Nõ ma-
B gnum est humilem inclinare se, laudabile vero sublimẽ
virum humiliare se. Ideo Apostolus rogat eũ cui im-
perandi habet potestatem, vt in omnibus forma sit ad
profectum meritorum. Onesimũ ergo profugum de-
currentẽ ad diuinum auxiliũ, cum esset in custodia vr-
bis Romæ, baptizauit Apostolus videns in illo vti-
litatis spem. Quem sic cõmendat, vt suum animũ in il-
lo significet idoneum ex inutili factum tam seculari-
» bus q̃ diuinis obsequiis. ¶ Forsitan enim idcirco recef-
» sit ad horam, vt æternum illi reciperes, non iam velut
» seruum, sed pro seruo dilectissimum fratrem, maxime
» mihi: quanto autem magis tibi & in carne & in domi-
» no?) Onesimus offenso domino proprio confugit lon-
ga peregrinatione ad Apostolum, vt ostenderet se non
ad hoc recessisse, vt delicti esset obnoxius, sed vt obliterа
tis peccatis vtilis reuerteretur, in tantum vt non solum
domino suo æqualis fieret meritis, sed ipsi magistro fra
ter. Et ne Philemon aliquod, vt assolet, quasi dominus
aduersum seruum fastidium inflationis pateretur, ha-
manu, ego reddam, vt non dicã tibi quod etiã teipsum «
mihi debes.) Siqua offensa est Onesimi, cautionẽ suã «
testatur esse idoneam, vt pro illo satisfaciat. Et vt verũ
loquatur, subrigit se & dicit, quia minus ab illo exigit
q̃ debere probatur. In seruo enim cogitur satisfacere qui D
seipsum debito onerat. ¶ Ita frater fac ego te fruar in do «
mino, refoue viscera mea in Christo. Fiduciam habens «
obauditionis tuæ scripsi tibi, sciens quia super quàm di «
co facies.) Modo blãditur, vt obauditio eius voluntа- «
ria sit, vt possit fructum habere. Sic enim prouocat eũ,
vt amplius faciat q̃ postulatur ab eo. Solet enim fieri
vt qui videt bene de se sentiri, meliorem se præbeat.
¶ Simul autem prepara mihi hospitium. spero enim q- «
per orationes vestras donabor vobis.) Vt solicitiorem «
illum faciat, & magis obediat, venturum se esse illis si-
gnificat. Solent enim absentes cõtẽni. Et vt quid Apo-
stolus hic adhuc esse non dedignatur, qui semper tædia
passus est & exitia, cædes, persecutiones, ac vincula, &
cuius requies non erat nisi in solo Christo? Sed propter
profectũ credẽtiũ, vt & inimicos crucis Christi cõfunde-
ret, ad dei gloriam augmẽtãdam carnem suam passio-
nibus offerebat, vt animæ suæ & corpori coronas im-
mortalitatis acqueret. ¶ Salutat te Epaphras cõcapti- «
uus meus in Christo IESV, Marcus, Aristarchus, «
Demas, Lucas, adiutores mei.) Hos omes participes «
gloriæ suæ testatur. ¶ Gratia dñi nostri IESV Chri- «
sti cum spiritu vestro. Amẽ.) Hęc subscriptio Apostо- «
li est confirmantis epistolam missam.

Fig. 2. The ‘Gering’ Pica [R 80] or *Cicéro* (1478) as it appears in Ambrosius, *Omnia opera*, Paris, Cl. Chevallon, 1529, p. 558. Courtesy of the Royal Library, The Hague.

2. The ‘Gering’ Pica Roman [r 80] or *Cicéro* (1478)

A reduced version of the Gering Roman described above in (**1**) appeared at Gering's press a few weeks later. It was probably cut by the same unknown letter engraver. In the 1520s and early 1530s it occurs at the press of Claude Chevallon, probably via the dowry of his wife, Charlotte Guillard, the widow of Rembolt.

Size: Pica *(Cicéro);* 11/10.5 Anglo-American/Didot points; **20** 80 × 1.9:3 mm.
First seen in: 30 October 1478, **Paris,** U. Gering (Guillaume d'Auvergne, *Postilla super Epistolas;* Brussels, Royal Library, Inc. A 495; Polain, 2: 1822; Gesamtkatalog, 10: 11936).
Early appearances: **Paris:** 1480, U. Gering & G. Maynyal (after Catalogue BM, 8: 24); 1488, J. Higman & W. Hopyl (after Catalogue BM, 8: 130-1, pl. 16); 1489, G. Wolf (after Catalogue BM, 8: 143-4, pl. 18); 1495, U. Gering & B. Rembolt (after Catalogue BM, 8: 29); 1504, U. Gering & B. Rembolt; 1510, B. Rembolt & J. Waterloes; 1526, C. Chevallon.
Key letters: Capital A with slab-seriffed top; narrow E, F, H; high stem of G; singly-seriffed M with splayed stems; wide P, S and V; tilt-barred lower case e; beaking link of g; rounded right stem of h; dotted i; thin diagonal of z.
Literature: GfT, 155; Claudin, 1900, 1: 87, 407-8; 2: 67; Haebler, 1905, 3[1]: 4, no. 25; 140, no. 10; Catalogue BM, 8: 20 and pls. 3, 16, 18.

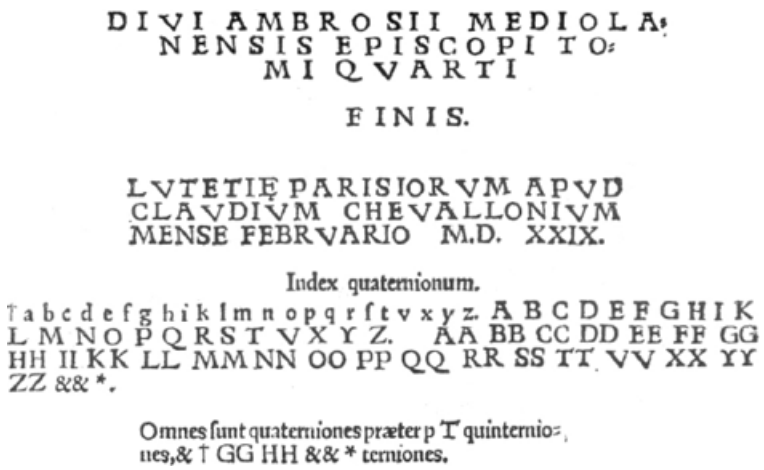

DIVI AMBROSII MEDIOLA-
NENSIS EPISCOPI TO-
MI QVARTI

FINIS.

LVTETIĘ PARISIORVM APVD
CLAVDIVM CHEVALLONIVM
MENSE FEBRVARIO M.D. XXIX.

Index quaternionum.

ſ a b c d e f g h i k l m n o p q r ſ t v x y z. A B C D E F G H I K
L M N O P Q R S T V X Y Z. AA BB CC DD EE FF GG
HH II KK LL MM NN OO PP QQ RR SS TT VV XX YY
ZZ && *.

Omnes ſunt quaterniones præter p T quinternio-
nes,& ſ GG HH && * terniones.

3. The 'Capsaca' Great Primer Roman [r 105] or *Gros-romain* (Venice, 1493; Paris, 1503)

Badius's stay in Italy had aroused his interest in Roman typefaces well before he entered the printing trade. A passage in his introductory letter to Beroaldo's *Orationes* (Lyon, Trechsel, 1492, f. a2-a3; Gesamtkatalog, 4: 4145) alludes to his typographic preferences: 'Dum... sciremque ipsum [*i.e.* Joannem Trechsel] italicam litteram paratam habere: qua tersius castigatiusque opus hoc imprimi posset'.[5]

However, when about 1503 he started his own printing press in Paris, he did not use the Trechsel fount, but a Venetian fount which can be associated with Capsaca's name. The type, the R 108 in the terminology of the Catalogue BM (5: 482), is quite similar but not identical to a group of several founts, originating in the 1470s and 1480s in Turin with J. Fabri [R 114], in Venice with B. Benali [R 110] and Ragazonibus [R 107^{B}]. But the Capsaca R 108 and Bevilacqua R 107 founts, occurring in Venice from 1493 onwards, seem to be identical with the Badius face. Except for a single use in an imprint with Aliate's device (Renouard, 1964, 1: 18, no. 23 and pl. A8), I have not seen this face used in Paris, except by Badius's press, where it stayed in use up to 1535, and by Vascosan, Badius's son-in-law, in the first years of his career.

Johann Amerbach's second Roman on this size (his R 110 in use in 1495-6) is similar to this face. More research is needed to ascertain whether or not both founts are identical (Catalogue BM, 3: 744 and pl. 72; GfT 897^{17}). The same problem for the R 110 appearing at Dirk Martens's Antwerp press and other Low Countries presses from 1502 onwards (Nijhoff, 1926, 2: s.v., nos. 3, 4, sqq.) and the R 111 of Vietor in Vienna from 1510 onwards (Isaac, 1938, 243 and pl. 13).

Size: Large English/Great Primer *(Gros-texte/Gros-romain);* 15/14 Anglo-American/Didot points; **20** 105 × 2.1: 3.6 mm.
First seen in: 29 November 1493, **Venice,** M. Capsaca (Dante, *Divina commedia;* Liège, University Library, XV B 182; Catalogue BM, 5: 484 [R 108]; Polain, 2: 1226; Gesamtkatalog, 7: 7971).
Early appearances: **Paris:** *c.* 1502, A. Aliate (Renouard, 1964, 1: 18, no. 23); 15 March 1503; J. Badius (B. Spagnuoli, *De calamitatibus;* Ghent, University Library, G 9131; Renouard, 1964, 2: 28, no. 16); 1533, M. de Vascosan.
Key letters: Pointed apex of capital A; slab top serifs of M and N; long-tailed R; narrow T; tilt-barred lower case e; g with large upper bowl; stroked i; flat tail of y; lozenge-shaped colon, period, point of question mark.
Literature: GfT, 1717-8; Catalogue BM, 5: 369 and pl. 35 [Benali R 110], 476 [Ragazonibus R 107^{B}], 482 [Capsaca R 108], 516 [Bevilacqua R 107]; 7: 1053 and pl. 95 [Fabri R 114]; Renouard, 1964, 2: 16 and pl. B 19; Carter, 1969, 77, n. 3; Barker, 1974, 7.

5 'And because I knew that he [Trechsel] had an Italian letter available, so that this work could be printed more nicely and accurately'.

Longe verẽdo et primariis honoribus obſeruãdo Germano Degannayo Caturceñ.Epo Iodocus Badius Aſcen.S.

Væ tuæ celſitudini vir laudatiſſime-cõſiliarii adhuc regii in principali Parrhiſiorum ſenatu et ſtrennue: et ſancte obeunti-abhinc ſeſquiluſtrum nuncupauimus: Baptiſtæ Mantuani poemata noſtris vtcũq; cõmentatiunculis illuſtrata: ea conſtituí eidem nũc epiſcopali dignitate fulgenti rurſus nuncupare: ne me præſidii tanti pœnituiſſe videatur. Cæterum vtiſtã et virtute: et honoribus accumulatã agnoui: ita hęc et auctiora: et concinnatiora efficere conatus ſum. Cum enim ſex duntaxat in ſuperiore editione haberentur heroidum ſanctarum vitæ: huic poſteriori acceſſit ſeptima: et generis: et virtutis præſtãtia admodum inſignis Cęcilia. Quas ſyrenes illas a Platone planetarum orbibus inſidere dictas ęquantes: vt denarius: q pfectiſſimus putatur expleatur numerus: tres ſubſecuti ſunt heroes ſanctitatis excellentia pręſtãtes Dionyſius. Georgius: et Bononienſis Ludouicus. Ne vero gratiarum defit Chorus: tria facilioris venæ adiecimus poemata: hymnos: vota: p̃ceſq; continentia. In qua ſerie: ne quis merito culpet: q humiliorem ſexum prætulimus: facile tutabitur Parthenice prima: deipara inquã virgo totũ genꝰ humanũ ſecundũ filium longe ſupgreſſa: quæ Soli ꝓpterea merito poſſit comparari: veluti Catharina: quæ eam ꝓxime ſequitur doctrinę pręſertim ſplendore ipſi lunæ. Sed ne ſacras iſtas aures huiuſce nugellis occupẽ: vnũ duntaxat te exorari ſines decus noſtrum ampliſſimũ: vt qua auctoritate ſuperiora protexiſti: hæc protegenda ſuſcipias. Vale. Ex chalcographia noſtra ad Idus Iunias M.D.X.III.

Fig. 3. The ‘Capsaca’ Great Primer [R 105] or *Gros-romain* (Venice, 1493; Paris, 1503) as it appears in B. Spagnuoli, *Opera*, Paris J. Badius, 1513, part I, f. a1v. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

4. The 'Capsaca' Pica Roman [r 83] or *Cicéro* (Venice, 1493; Lyons, 1499; Paris, 1502)

Carter (1969, 77, n. 3) has related this face to one of the several Pica Romans of Matteo Capsaca, who was active as a printer in Venice in the 1490s. It belongs to a group of Venetian Romans with distinctive stylistic characteristics departing from the usual Jenson model. The new style favoured thin hairline serifs to the heavier and bracketed ones of the earlier model. The design seems to originate at Benali's press at the end of the 1480s and was used either in different states or as close copies in Venice by H. Foxius [R 81], J. Rubeus Vercellensis [R 80], C. de Pentis [R 82], G. Ragazzo [R 82], M. Capsaca [R 84, R 81, R 80], and S. Bevilacqua [R 80_B]. In Bologna, the presses of Ben. Hectoris [R 83] and Caligula de Bazaleriis [R 87] displayed the fount and in Milan those of U. Scinzenzeler [R 80] and L. Pachel [R 83].

Apart from Northern Italy, it enjoyed some distribution in France and Germany, probably one of the earliest Romans to do so. The identity of these founts, if confirmed, implies a trade of matrices beyond the regional boundaries from the late fifteenth century onwards (Johnson, 1943).

In Lyons, the Capsaca R 81 version seems to have been used by Nicolas Wolf. He was registered in 1493 as 'Nicolas Lupi, fondeur de lettres' and is known to have had relations with Badius, prior to the latter's move to Paris (Catalogue BM, 8: lxvi-lxvii, pl. 54). In this type he printed Badius's 1499 edition of the *Epistolae illustrium virorum* (Catalogue BM, 8: 330). The Catalogue BM and Gültlingen (1992, 1: 95-100) report no further uses of this Roman in Wolf's subsequent production. The first Roman of Sebastian Gryphius may exhibit its capitals but the lower case is, though similar, not identical to this fount (Bertachini, 1525; Baudrier, 8: 41).

In Paris, André Bocard was first to use it. His imprints display the fount only in 1502-1503 and 1517 (Renouard, 1964, 5: nos. 11, 13, 14, 48). Bocard's fifteenth-century type assortment consisted exclusively of Gothics. He began using Romans in 1501 with two Kerver founts (Renouard, 1964, 5: 9, no. 1 [state B] and pl. B iv 1) and the Bergmann and Tholoze Romans (see below 5 and 8). One is left wondering whether he owned this Capsaca fount or simply borrowed it from Badius, who showed this type from his first imprints dated 1503 onwards. The prefatory matter of the three items Bocard printed in 1502-1503 with this founts seem to imply some collaboration with Badius.

Apart from its sporadic use by Bocard, Badius was the sole Paris printer to have it. It stayed in use till the end of the firm in 1536. In order to obtain a more open and lighter text page, Badius had it cast on the next bigger size of English *(Saint-augustin)* at the end of 1505.

Size: Pica *(Cicéro);* 12/11 Anglo-American/Didot points; **20** 83 × 2: 3 mm.
First seen in: 6 November 1493, **Venice,** M. Capsaca *(Fior de virtu;* Antwerp, Coll. Loyola, 88 E 3; Polain, 2: 1485; Gesamtkatalog, 8: 9931).

Early appearances: **Lyons:** 20 November 1499, N. Wolf (Juvenalis, *Saturae;* after Catalogue BM, 8: 329 [R 77]); **Paris:** March 1502, A. Bocard

for J. I Petit and E. I & G. de Marnef (B. Spagnuoli, *Bucolica seu Adolescentia;* Heidelberg, Universitätsbibliothek, D 8403 Res.); and 28 November 1503, J. Badius for E. I & G. de Marnef *(Epistolae beati Pauli;* Troyes, Bibliothèque municipale, A.7.1315; Renouard, 1964, 2: 25, no. 6); 1517, A. Bocard for J. Hoys; **Orléans:** 1517, Jacq. Hoys.
Key letters: Capitals F and H with bar above centre; hairlined top serifs of M and N; two forms of Q; S leaning to the right; oblique left top serif of T; tilt-barred lower case e; g with large upper bowl; stroked i; flat tail of y; lozenge-shaped colon and period.
Variant letters: Poorly cast capital M of Bocard.
Literature: Claudin, 1900, 4: 250-51; Catalogue BM, 3: 810 and pl. 78 [Winterburg R 88]; 5: 482 and pl. 38 [Capsaca R 81], 500 [Ragazzo R 82]; 516 [Bevilacqua R 80^{B}]; 6: 761 and pl. 56 [Scinzenzeler R 80], 776 and pl. 57 [Pachel R 83], 836 [Bazaleriis R 84], 840 [Hectoris R 83] and pl. 64; 8: 328 [Wolf R 77] and pl. 54; Proctor, 1903, 77 [type 2] and pl. 10; Johnson, 1943, 51; Johnson, 1964, 232 and fig. 4; Renouard, 1964, 2: 16 and pl. 21; 5: 9 and pls. B iv 4-5 [R 91 and R 79a]; Carter, 1969, 77, n. 3.

The occurrence (as early as June 1503) of this face cast on that larger size as mentioned by Renouard (1964, 2: 28, no. 15) is moot. It probably refers to Wolf-Kerver's R 92 mentioned below in (**6**). Later Badius had some sorts changed (as the us-abbreviation and the position of the stroke on i but the exact date of that modification remains to be fixed).

The fount remained quite popular in Italy and Germany in the early 1500s. With proper reserve, I think it may occur in Venice at the presses of J. de Pentis, S. Bevilacqua, S. de Luere, M. Sessa, M. de Bonellis (Isaac, 1938, 196-7), in Genoa, at that of P.P. Porro in his polyglott 1516 Psalterium (Isaac, 1938, 112). It may be the face which Martens and Sassenus used in Antwerp and Louvain from 1504 onwards (Nijhoff, 1926, 2: s.v). In Germany, the face seems to appear at Oeglin's press, Augsburg, from 1506 onwards (Proctor, 1903, 77 [type 2] and pl. 10). Johnson (1964, 232 and fig. 4) reports further uses in Cologne, Nuremberg, and Strasburg. An occurrence about 1500 in Vienna at the press of Joh. Winterburg needs closer examination (Catalogue BM, 3: 810).

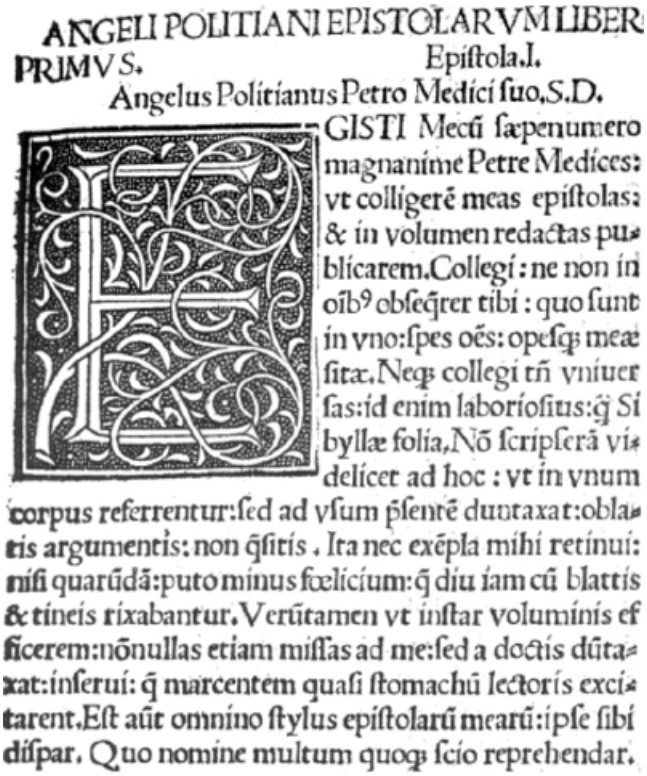
ANGELI POLITIANI EPISTOLARVM LIBER
PRIMVS.
Epiſtola.I.
Angelus Politianus Petro Medici ſuo.S.D.
GISTI Mecũ ſæpenumero magnanime Petre Medices: vt colligerẽ meas epiſtolas: & in volumen redactas publicarem.Collegi: ne non in oĩb⁹ obſeq̃rer tibi: quo ſunt in vno:ſpes oẽs: opeſq; meæ ſitæ.Neq; collegi tñ vniuerſas:id enim laborioſius:q̃ Si byllæ folia,Nõ ſcripſerã vi delicet ad hoc: vt in vnum corpus referrentur:ſed ad vſum p̃ſentẽ duntaxat:oblatis argumentis: non q̃ſitis. Ita nec exẽpla mihi retinui: niſi quarũdã:puto minus fœlicium:q̃ diu iam cũ blattis & tineis rixabantur.Verũtamen vt inſtar voluminis efficerem:nõnullas etiam miſſas ad me:ſed a doctis dũtaxat:inſeruí: q̃ marcentem quaſi ſtomachũ lectoris excitarent.Eſt aũt omnino ſtylus epiſtolarũ mearũ:ipſe ſibi diſpar. Quo nomine multum quoq; ſcio reprehendar.

Fig. 4. The ‘Capsaca’ Pica [R 83] or *Cicéro* (Venice, 1493; Lyons, 1499; Paris, 1502) as it occurs in A. Poliziano, Opera, Paris, J. Badius, 1519, f. A1. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

5. The 'Bergmann' Great Primer Roman [r 102] or *Gros-romain* (Basle, 1494; Paris, 1498)

Johann Bergmann de Olpe, a Basle cleric and publisher of Sebastian Brant, patronized a printing press from 1494 onwards. His main text type was a newly made Great Primer 109 mm Roman (Catalogue BM, 3: 793). Johnson (1926, 7-8) suggested a Venetian origin, but its distribution rather points to Basle. Though less well designed than the contemporaneous Amerbach Roman on that size, it was one of the earliest Basle Romans to enjoy an international distribution in France, England, the Low Countries, Poland. It is a Roman of the Jenson family with the usual doubly-seriffed top of the M and e with tilted bar. Noticeable are its E with high middle arm, high stem of the G and the large upper bowl of the lower case g.

In Paris it was the most popular Roman of the early sixteenth century in the range of Great Primer (110 mm) down to English (96 mm; as in Estienne's 1505 edition of the Hermes Trismegistus; Moreau, 1; 158, no. 82). The face was used from 1498 onwards by Levet, Le Noir, Tholoze (Catalogue BM, 8: 181; Renouard, 1964, 1: 105) and many others among whom Henry I Estienne, but not by Badius (except in the 1519 Athanasius which, however, was probably not printed by Badius) and the 1521 publications he issued with Jean Vatel. It stayed in use well into the 1520s and 1530s among others at the presses of Colines, Robert I Estienne, Tory.

From 1519 onwards some Paris printers as La Barre, Vidoue, Gromors and in the 1530s Tory used the variant state with a flattened bar in e and a small-bowled g. Both sorts may have been cut by or to the directives of Jean Vatel, who seems to have collaborated with La Barre and to have been responding to the newer ideas about the ideal letterforms of Roman letters. See below (**25**).

In Great Britain Pynson from 1508 onwards and many subsequent London printers up to the end of the century were among its users (Isaac, 1933, 88; 1936, 5; Johnson, 1936, 71-3; Reed, 1952, 86). De Worde, Redman, Berthelet had the state with the variant lower case e and g. In the Low Countries it was used by Thibault with some divergent or poorly cast sorts (Vervliet, 1968, 256); in Poland by J. Clymes (Isaac, 1938, 240).

Size: Large English/Great Primer *(Gros-texte/Gros-romain);* 14.5/13.5 Anglo-American/Didot points; **20** 102 × 2: 3.6 mm.
First seen in: 1494, **Basle**, J. Bergmann de Olpe (S. Brant, *In laudem B. Mariae carmina;* Brussels, Royal Library, A 1321; Polain, 1: 862; Gesamtkatalog, 4: 5047).
Early appearances: **Paris:** 23 May 1498, P. Levet (Vergilius, *Aeneis*, after Claudin, 1900, 1: 449), and in the same year, J. I Du Pré, M. Le Noir: 1499, M. Tholoze, G. Philippe; 1501, J. Antoine; 1501, A. Bocard, W. Hopyl & H. I Estienne, D. Roce; 1503, R. Augrain; 1505, H. I Estienne; 1506, J. Barbier & D. Roce; 1507, W. Hopyl; 1508, A. Bonnemère, G. de Gourmont; 1509, H. I Estienne & J. Hongont; 1510, G. de Gourmont & G. de Marnef & G. Du Pré, J. Marchant; 1511, B. Rembolt & J. I Petit; 1512, B. Rembolt & L. Hornken; 1513, J. Seurre; 1516, G. & G. Hardouyn; 1517, P. Vidoue; 1518, C. Chevallon & G. de Gourmont & N. Desprez; 1519, A. Aussourd, C. Resch & P. Vidoue; 1520, S. de Colines, G.

Desplains, D. Higman, N. de La Barre; M. Lesclencher, J. Vatel; 1522, J. II Du Pré; 1523, P. Gromors & N. Crespin; 1526, P. Calvarin; 1527, R. I Estienne, N. Savetier; 1528, S. Du Bois & C. I Wechel; A. Girault; 1529, G. Bossozel; 1532, G. Tory; 1534, D. Janot; **Cracow:** 1504, J. Clymes; **London:** 1508, R. Pynson; 1528, W. de Worde; 1530, Th. Berthelet; 1532, R. Redman (more references in Isaac, 1933, 88); **Antwerp:** 1519, J. Thibault; **Toulouse:** 1522, A. Maurin & G. Recolène & J. II Du Pré; **Edinburgh:** 1530, Th. Davidson.

Key letters: Capital A with pointed apex and high-placed bar; E with high middle arm; high-stemmed G; doubly-seriffed top of the M; tilt-barred lower case e; stroked i; g with large upper bowl.

Variant letters: Lower case e with less oblique bar and g with small upper bowl (both introduced about 1519).

Literature: GfT, 497-8, 1037-8, 2267; Haebler, 1905, 3^1: 18, no. 142; Catalogue BM, 3: 793; 8: 181 [R 104], 207 [R 108], 223 [R 105] and pls. 29 and 31; Claudin, 1900, 1: 449-450; 2: 172, 313-5, 361-2; Beaujon, 1926, 149, figs. 15-6; Johnson, 1926, 7-8; Isaac, 1930, figs. 21-22 and 66; 1933, 88 and pl. 4; 1936, 5; Johnson, 1936, 71-3, fig. 1; Reed, 1952, 86; Johnson, 1959, 43-4; Renouard, 1964, 1: 105; Vervliet, 1968, 256; Barker, 1974, 7 and pls. 2a-b; Amert, 1991, 28; Janssen, 1994, 198; Vervliet, 2002a, 274-8; Vervliet, 2003a, 194.

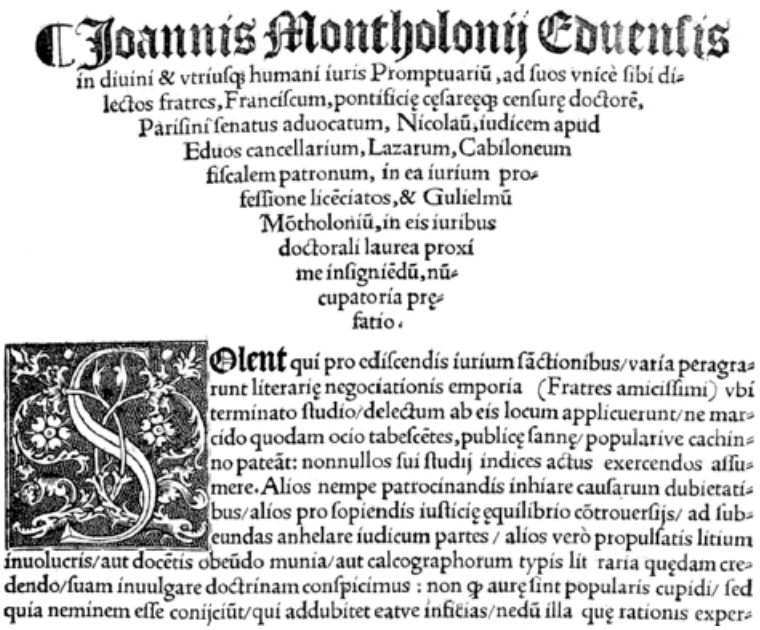
Joannis Montholonij Eduensis
in diuini & vtriuſq; humani iuris Promptuariũ, ad ſuos vnicè ſibi dí-
lectos fratres, Franciſcum, pontificię cęſareęq; cenſurę doctorẽ,
Pariſini ſenatus aduocatum, Nicolaũ, iudicem apud
Eduos cancellarium, Lazarum, Cabiloneum
fiſcalem patronum, in ea iurium pro-
feſſione licẽciatos, & Gulielmũ
Mõtholoniũ, in eis iuribus
doctorali laurea proxí
me inſigniẽdũ, nũ-
cupatoria prę-
fatio.

Olent quí pro ediſcendis iurium ſãctionibus/varía peragra-
runt literarię negociationis emporia (Fratres amiciſſimi) vbí
terminato ſtudio/delectum ab eis locum applicuerunt/ne mar-
cído quodam ocio tabeſcẽtes, publicę ſannę/populariue cachin-
no pateãt: nonnullos ſui ſtudij índices actus exercendos aſſu-
mere. Alios nempe patrocinandis inhiare cauſarum dubietatí-
bus/alios pro ſopiendis iuſticię equilibrio cõtrouerſijs/ ad ſub-
eundas anhelare iudicum partes / alios verò propulſatis litium
inuolucris/aut docẽtis obeũdo munia/aut calcographorum typis lit raria quędam cre-
dendo/ſuam inuulgare doctrinam conſpicimus : non ꝙ aurę ſint populariś cupidi/ ſed
quía neminem eſſe conijciũt/quí addubitet eatve inficias/nedũ illa quę rationis exper-

Fig. 5. The ‘Bergmann’ Great Primer [R 102] or *Gros-romain* (Basle, 1494; Paris, 1498) as it appears in J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, S. de Colines, 1520, vol. 1, f. 2. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

6. The 'Wolf-Kerver' English-bodied Roman [r 92] or *Saint-augustin* (1494)

Wolf, Jean Philippi and Kerver used consistently two Romans [R 92 and R 79] of which this is the larger one; both are stylistically related and may originate from the same source, perhaps Wolf; see the Catalogue BM (8: 214). The same catalogue (8: 144) points to the similarity of some capitals with those of Gering's Large English (above **1**). Kerver used these founts when in 1503 he introduced the use of Roman in Paris printed Hours. Normally and far into the sixteenth century these prayer books were set in Gothic type (Vervliet, 2004a).

Later, Paris printers or publishers used this face occasionally. It must not be excluded that Nicolas Desprez owned a set of matrices. He used this face until 1520 when he changed over to the fount described below in (**20**). Desprez was originally from Troyes which may link him to Guillaume Le Rouge (**12**) and lead to the hypothesis of a Le Rouge-Desprez typefoundry in Paris.

Badius seems to have used this fount once at the very beginning of his printing career, e.g. in the Bibliothèque nationale copy of Spagnuoli's *Bucolica* (Moreau, 1: 88, no. 119; BNF, Rés. mYC 691:1) but probably that issue (or its first quire) was printed by Bocard.

Size: English *(Saint-augustin);* 13/12 Anglo-American/Didot points; **20** 92 × 2.2:3.2 mm.
First seen in: 5 January 1494, **Paris,** G. Wolf & J. Philippi (B. Spagnuoli, *Carmina*; after Catalogue BM, 8: 147).
Early appearances: **Paris:** 11 February 1498/9, G. Wolf & Th. I Kerver & J. I Petit (Juvenalis, *Satyrae*; Amsterdam, University Library, Inc. 272; IDL 2836); 1501, A. Bocard; 1502, G. Marchant & J. I Petit; 1503, J. Badius; 1511, N. Desprez & O. Senant; 1512, J. Philippi; *c.* 1513, J. I de Gourmont; 1518, C. Chevallon & G. de Gourmont & N. Desprez.
Key letters: Capital A with slab-seriffed top; high stem of G; wide H; doubly-seriffed M; unseriffed diagonal of N; tilt-barred lower case e; minute link of g; stroked i.
Variant letters: In Philippi's Beroaldo (1512), Desprez's Almain (1518) and Gourmont's Houckaert (*c.* 1520), some sorts of the Bergmann Great Primer Roman (described above in 5) are admixed.
Literature: GfT, 2268; Haebler, 1905, 3^1: 86, no. 192; Claudin, 1900, 2: 100-1, 284-5, 342; Catalogue BM, 8: 144, 213 and pls. 18, 30.

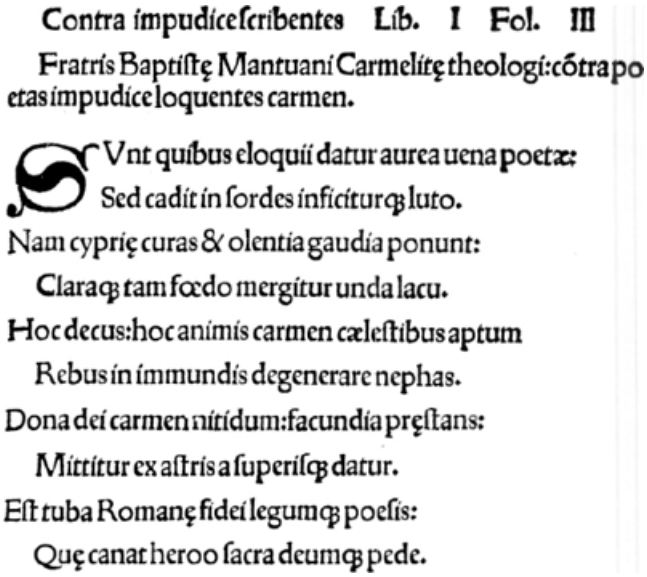

Contra impudice ſcribentes Lib. I Fol. III

Fratris Baptiſtę Mantuani Carmelitę theologi: cõtra poetas impudice loquentes carmen.

SVnt quibus eloquii datur aurea uena poetæ:
Sed cadit in ſordes inficiturq; luto.
Nam cyprię curas & olentia gaudia ponunt:
Claraq; tam fœdo mergitur unda lacu.
Hoc decus: hoc animis carmen cæleſtibus aptum
Rebus in immundis degenerare nephas.
Dona dei carmen nitidum: facundia pręſtans:
Mittitur ex aſtris a ſuperiſq; datur.
Eſt tuba Romanę fidei legumq; poeſis:
Quę canat heroo ſacra deumq; pede.

Fig. 6. Wolf-Kerver's English-bodied Roman [R 92] or *Saint-augustin* (1494) as it appears in B. Spagnuoli, Contra poetas impudice loquentes, Paris, G. Wolf and Th. I Kerver for H. de Coblencz & J. Petit, 1499, f. Aa3. Courtesy of the University Library, Ghent.

7. The 'Kerver' Pica Roman [r 79] or *Cicéro* (1498)

This face may have been intended as a smaller-sized companion face to the Wolf-Kerver Roman on English (**6**). Except for the capital A most letterforms are stylistically similar. Probably it was engraved by the same letter engraver. Noteworthy are its occurrence at the press of Guillaume Le Rouge, on which see below (**12**), and the fact that its capitals are all but identical with those of Kerver's 1516 Italic (Vervliet, 2005, no. 6). Kerver used this face for his Hours set in Roman (Vervliet, 2004a).

Size: Pica *(Cicéro);* 11/10.5 Anglo-American/Didot points; **20** 79 × 1.6:2.5 mm.
First seen in: May 1498, **Paris,** T. I Kerver for J. I Petit (Diomedes, *De arte grammatica;* Liège, University Library, 15e S. C 35 [1]; Polain, 2: 1297; Gesamtkatalog, 7: 8405).
Early appearances: **Paris:** 1499, J. Philippi; 1501, A. Bocard; 1514, G. Le Rouge & D. Roce.
Key letters: Capital A with pointed top; high stem of G; wide H; doubly-seriffed M; unseriffed diagonal of N; tilt-barred lower case e; minute link of g; stroked i.
Literature: GfT, 2268, 2391; Haebler, 1905, 3[1]: 4, no. 23; 66, nos. 51-52; Claudin, 1900, 2: 239-40; Catalogue BM, 8: 144, 213 and pls. 18, 30.

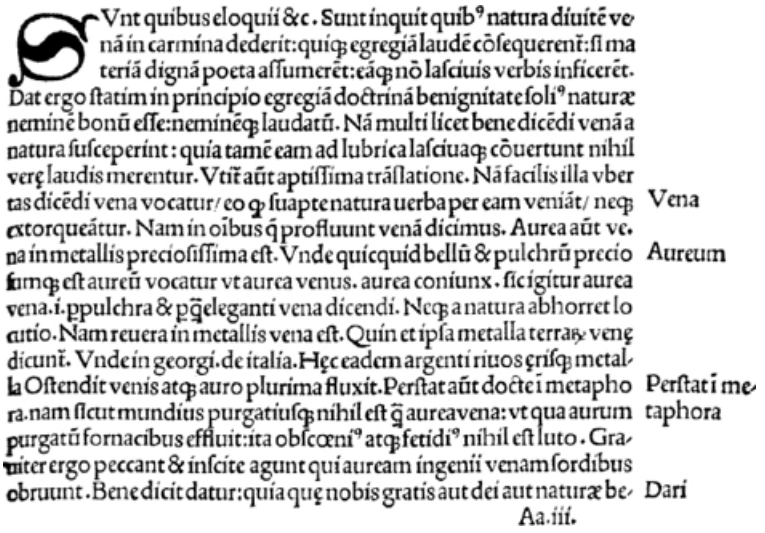
SVnt quibus eloquii &c. Sunt inquit quib⁹ natura diuitē ve-
nā in carmina dederit: quicq; egregiā laudē cōsequerent: si ma
teriā dignā poeta assumeret: eāq; nō lasciuis verbis inficeret.
Dat ergo statim in principio egregiā doctrinā benignitate soli⁹ naturæ
neminē bonū esse: neminēq; laudatū. Nā multi licet bene dicēdi venā a
natura susceperint: quia tamē eam ad lubrica lasciuaq; cōuertunt nihil
verę laudis merentur. Vtit aūt aptissima trāslatione. Nā facilis illa vber
tas dicēdi vena vocatur/ eo q; suapte natura uerba per eam veniāt/ neq; Vena
extorqueātur. Nam in oībus q̄ profluunt venā dicimus. Aurea aūt ve-
na in metallis pretiosissima est. Vnde quicquid bellū & pulchrū precio Aureum
sumq; est aureū vocatur vt aurea venus. aurea coniunx. sic igitur aurea
vena. i. ppulchra & p̄q̄ eleganti vena dicendi. Neq; a natura abhorret lo
cutio. Nam reuera in metallis vena est. Quin et ipsa metalla terrae venę
dicunt. Vnde in georgi. de italia. Hęc eadem argenti riuos ęrisq; metal-
la Ostendit venis atq; auro plurima fluxit. Perstat aūt doctei metapho Perstat i me-
ra. nam sicut mundius purgatiusq; nihil est q̄ aurea vena: vt qua aurum taphora
purgatū fornacibus effluit: ita obscœni⁹ atq; fetidi⁹ nihil est luto. Gra-
uiter ergo peccant & inscite agunt qui auream ingenii venam sordibus
obruunt. Bene dicit datur: quia quę nobis gratis aut dei aut naturæ be- Dari
Aa.iii.

Fig. 7. The 'Kerver' Pica [R 79] or *Cicéro* (1498) as it appears in B. Spagnuoli, *Contra poetas impudice loquentes*, Paris, G. Wolf and Th. I Kerver for H. de Coblencz & J. Petit, 1499, f. Aa3. Courtesy of the University Library, Ghent.

8. The ‘Tholoze’ Pica Roman [r 78] or *Cicéro* (1499)

This 78 mm Pica originated in Paris occurring from 1499 onwards at the press of Tholoze, later at those of Le Noir, Levet, Baligault, Gaspar Philippe (Catalogue BM, 8: 169). In this body size it became the usual Roman of Paris printers (including Henry I Estienne and Badius) for the next four decades of the century. Colines used it until 1526 but other Paris printers put it to use until well in the 1530s. It is the text type of Tory's *Champfleury* (1529) and it appears in a freshly cast fount as late as 1538 at the press of Regnault. It was used by several printers in the Low Countries and in England by Wynkyn de Worde and many other London printers (Johnson, 1936, 72).

In its category and for its time it is a good and well balanced design. Though I do not know by whom, it was probably engraved in Paris. A set of matrices for a ‘glause romyn’ mentioned in the estate of Wolfgang Hopyl (1523) may stand for this type (Stein, 1905, 182).

A number of Roman capitals of this face occur in Gourmont's Greek of 1507 coupled to new Greek capitals, which were fittingly cut in the same style as the Roman ones and, probably, by the same punchcutter in Paris. Indirectly this is confirmed by the reports of both Gourmont's editors, François Tissard in 1507 and Girolamo Aleandro in 1508, that the Greek type was locally made (Omont, 1891, 47 and 69; Vervliet, 2002, 7-9).

Size: Pica *(Cicéro);* 10.5/10 Anglo- American/Didot points; **20** 78 × 1.7:2.5 mm.
First seen in: 1499, **Paris,** M. Tholoze (F. Beroaldo, *Orationes et carmina;* Brussels, Royal Library, Inc. A 833; Polain, 1: 624; Gesamtkatalog, 4: 4147).
Early appearances: **Paris:** 1500, F. Baligault, M. Le Noir; G. Philippe; 1501, A. Bocard; 1502, W. Hopyl & H. I Estienne, G. Marchant; 1503, J. Badius; 1505, A. Aliate; H. I Estienne, J. Marchant; 1506, J. Barbier; 1507, G. de Gourmont, W. Hopyl; 1508, A. Bonnemère; 1510, E. I & J. I & G. de Marnef; 1511, Th. Anguelart, G. Biermant; 1511, B. Rembolt & J. I Petit; 1512, B. Rembolt & L. Hornken; 1513, G. Seurre; 1514, G. & G. Hardouyn; 1515, M. Lesclencher, 1517, P. Vidoue; 1518, C. Chevallon & G. de Gourmont & N. Desprez, N. de La Barre; 1520, J. II Du Pré, S. de Colines; 1522, R. Chaudière & P. Gromors; 1523, N. Savetier; 1524, P. Calvarin, Dauphins couronnés, A. Girault & P. Viart; 1525, J. Boulle; 1526, P. Calvarin & T. Charron; 1529, G. Tory; 1531, J. Bignon; 1530, A. Bonnemère; 1533, P. Leber; 1534, P. Gaudoul & N. Buffet; D. Janot; 1538, F. Regnault & P. II Regnault; **Rouen:** 1510, M. Morin; **Ghent:** 1513, E. de Vallo; 1514, R. de Keysere; 1521, P. de Keysere; **Antwerp:** 1519, J. Thibault; M. Hillen van Hoochstraten; **London:** 1519, R. Pynson; 1528, R. Faques, W. de Worde; 1532, R. Redman; 1544, J. Byddell; more references in Johnson, 1936, 72; **Toulouse:** 1522, A. Maurin & G. Recolène & J. II Du Pré; **Wittenberg:** 1524, H. Lufft; **Dresden:** 1525, H. Emser; **'s Hertogenbosch:** 1538, G. Hatard; **Edinburgh:** 1540, Th. Davidson.

Key letters: Capital A with left top serif; steep tail of K; doubly-seriffed top of the M; double left top serif of N; wide Z; tilt-barred lower case e; stroked i.
Variant letters: Dotted lower case i. *Literature:* GfT, 2258, 2267; Haebler, 1905, 2: 292-3, nos. 32^{7} and 34^{12}, 301, no. 2; 3^{1}: 4, nos. 2, 18, 22, 28; 62, no. 24; 3^{3}: 140, no. 2; Catalogue BM, 8: 169 [R 79] and pl. 23, 207 [R 77] and pl. 29, 223 [R 74] and pl. 31; Claudin, 1900, 2: 193-202, 313-5, 361-2; Johnson, 1928, 63; 1936, 72; 1943, 62; Catach, 1968, 44, n. 34; Vervliet, 1968, 64; Amert, 1991, 25 (Philosophie, state 1); Janssen, 1994, 198; Vervliet, 2002a, 279-81, no. 3.

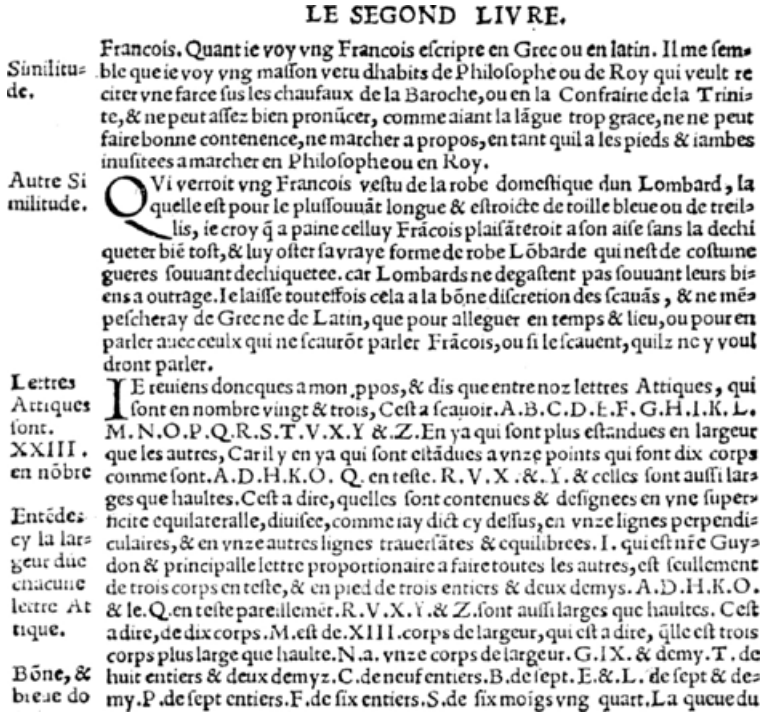

LE SEGOND LIVRE.

Similitude.

Francois. Quant ie voy vng Francois escripre en Grec ou en latin. Il me semble que ie voy vng masson vetu dhabits de Philosophe ou de Roy qui veult reciter vne farce sus les chaufaux de la Baroche, ou en la Confrairie de la Trinite, & ne peut assez bien pronūcer, comme aiant la lāgue trop grace, ne ne peut faire bonne contenence, ne marcher a propos, en tant quil a les pieds & iambes inusitees a marcher en Philosophe ou en Roy.

Autre Similitude.

QVi verroit vng Francois vestu de la robe domestique dun Lombard, laquelle est pour le plussouuāt longue & estroicte de toille bleue ou de treillis, ie croy q̄ a paine celluy Frācois plaisāteroit a son aise sans la dechiqueter bie toſt, & luy oster sa vraye forme de robe Lōbarde qui nest de costume gueres souuant dechiquetee. car Lombards ne degastent pas souuant leurs biens a outrage. Ie laisse toutesfois cela a la bōne discretion des scauās, & ne mēpescheray de Grec ne de Latin, que pour alleguer en temps & lieu, ou pour en parler auec ceulx qui ne scaurōt parler Frācois, ou si le scauent, quilz ne y voudront parler.

Lettres Attiques sont. XXIII. en nōbre

IE reuiens doncques a mon ppos, & dis que entre noz lettres Attiques, qui sont en nombre vingt & trois, Cest a scauoir. A.B.C.D.E.F.G.H.I.K.L. M.N.O.P.Q.R.S.T.V.X.Y &.Z. En ya qui sont plus estandues en largeur que les autres, Car il y en ya qui sont estādues a vnze points qui font dix corps comme sont. A.D.H.K.O. Q. en teste. R.V.X.&.Y. & celles sont aussi larges que haultes. Cest a dire, quelles sont contenues & designees en vne superficite equilateralle, diuisee, comme iay dict cy dessus, en vnze lignes perpendiculaires, & en vnze autres lignes trauersātes & equilibrees. I. qui est nōe Guydon & principalle lettre proportionaire a faire toutes les autres, est seullement de trois corps en teste, & en pied de trois entiers & deux demys. A.D.H.K.O. & le. Q. en teste pareillemēt. R.V.X.Y.& Z. sont aussi larges que haultes. Cest a dire, de dix corps. M. est de. XIII. corps de largeur, qui est a dire, q̄lle est trois corps plus large que haulte. N.a. vnze corps de largeur. G.I X. & demy. T. de huit entiers & deux demyz. C. de neuf entiers. B. de sept. E.&.L. de sept & demy. P. de sept entiers. F. de six entiers. S. de six moigs vng quart. La queue du

Entēdez cy la largeur duc chacune lettre Attique.

Bōne, & brefue do

Fig. 8. The ‘Tholoze’ Pica [R 78] or *Cicéro* (1499) as it occurs in G. Tory, *Champfleury*, Paris, G. Tory & G. de Gourmont, 1529, f. xii v. Courtesy of the Royal Library, Brussels.

9. The 'Quentel' Roman Small Pica Roman [r 72] or *Philosophie* (Cologne, 1499; Paris, 1521)

In Paris I have seen this face only occurring at Vidoue's press from 1521 onwards. I suppose it was imported from Germany. Ostensibly it was part of German typographical, decorative and illustrative materials which, mostly in collaboration with Conrad Resch, Vidoue started to use from the early 1520s onwards. It seems to originate in 1499 at Quentel's press, Cologne. A close copy occurs at Johann Schoeffer's press in Mainz from 1518 onwards (Proctor, 1903, 18 [type 16]; Johnson, 1943, 53).

Size: Small Pica *(Philosophie);* 11/10 Anglo-American/Didot points; 20 72 × 1.5: 2.5 mm.
First seen in: 1499, Cologne, H. Quentel, (Albertus Magnus, *De muliere forti;* The Hague, Royal Library, 169 F 4:1; Gesamtkatalog, 1: 699; Catalogue BM 1: 270; IDL, 128).
Early appearances: **Strasburg:** 1500, Joh. Schott; **Lyons:** 1505, J. Sacon; **Vienna:** 1516, H. Vietor; **Turin:** 1519, N. de Benedictis & A. Ranotus; **Paris:** 1521, P. Vidoue for J. I Kerver, J. I Petit, C. Resch (J. Crastonus, *Dictionarium Graecum;* Paris, Bibliothèque Mazarine, 35 A; Moreau, 3: 68, no. 73); **London:** 1550, E. Whitchurch.
Key letters: Slab-seriffed top of capital A; doubly-seriffed M with centre above the base line; splayed top serifs of T; wide V; tilt-barred lower case e; angular link of g; stroked i; flat tail of y.
Literature: Catalogue BM, 1: 270 and pl. 27 [Quentel R 72]; 1: 167 and pl. 16 [Schott R 72]; Isaac, 1938, 245, no. 14450 and pl. 14 [Vietor R 76]; 122, no. 13924 and pl. 28 [de Benedictis R 73]; Isaac, 1932, fig. 43b; Johnson, 1936, 75; 1943, 53.

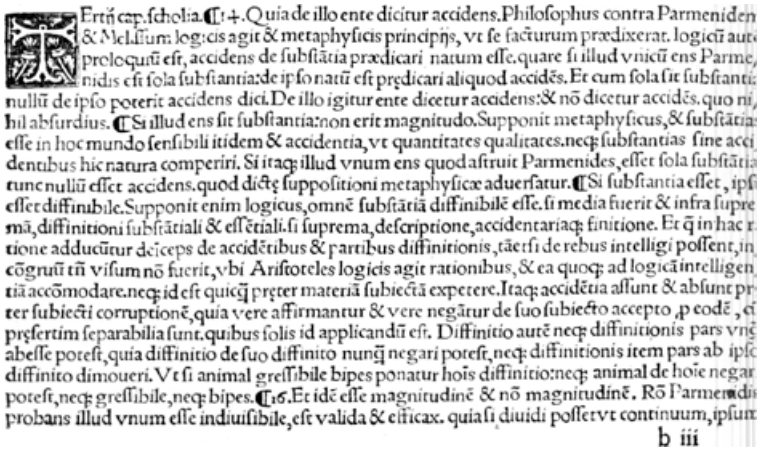
Ertiꝫ cap. ſcholia. ¶ 14. Quia de illo ente dicitur accidens. Philoſophus contra Parmenidem
& Meliſſum: logicis agit & metaphyſicis principijs, vt ſe facturum prædixerat. logicū autē
proloquiū eſt, accidens de ſubſtātia prædicari natum eſſe. quare ſi illud vnicū ens Parme-
nidis eſt ſola ſubſtantia: de ipſo natū eſt prędicari aliquod accidēs. Et cum ſola ſit ſubſtantia
nullū de ipſo poterit accidens dici. De illo igitur ente dicetur accidens: & nō dicetur accidēs. quo ni-
hil abſurdius. ¶ Si illud ens ſit ſubſtantia: non erit magnitudo. Supponit metaphyſicus, & ſubſtātia
eſſe in hoc mundo ſenſibili itidem & accidentia, vt quantitates qualitates. neq; ſubſtantias ſine acci-
dentibus hic natura compериri. Si itaq; illud vnum ens quod aſtruit Parmenides, eſſet ſola ſubſtātia
tunc nullū eſſet accidens. quod dictꝫ ſuppoſitioni metaphyſicæ aduerſatur. ¶ Si ſubſtantia eſſet, ipſa
eſſet diffinibile. Supponit enim logicus, omnē ſubſtātiā diffinibilē eſſe. ſi media fuerit & infra ſupre-
mā, diffinitioni ſubſtātiali & eſſētiali. ſi ſuprema, deſcriptione, accidentariaq; finitione. Et q̄ in hac re
tione adducūtur deīceps de accidētibus & partibus diffinitionis, tāetſi de rebus intelligi poſſent, in
cōgruū tñ viſum nō fuerit, vbi Ariſtoteles logicis agit rationibus, & ea quoq; ad logicā intelligen-
tiā accōmodare. neq; id eſt quicq̄ prēter materiā ſubiectā expetere. Itaq; accidētia aſſunt & abſunt pr
ter ſubiecti corruptionē, quia vere affirmantur & vere negātur de ſuo ſubiecto accepto, p eodē, ci
prſertim ſeparabilia ſunt. quibus ſolis id applicandū eſt. Diffinitio autē neq; diffinitionis pars vnq
abeſſe poteſt, quia diffinitio de ſuo diffinito nunq̄ negari poteſt, neq; diffinitionis item pars ab ipſo
diffinito dimoueri. Vt ſi animal greſſibile bipes ponatur hoīs diffinitio: neq; animal de hoīe negari
poteſt, neq; greſſibile, neq; bipes. ¶ 16. Et idē eſſe magnitudinē & nō magnitudinē. Rō Parmenidis
probans illud vnum eſſe indiuiſibile, eſt valida & efficax. quia ſi diuidi poſſet vt continuum, ipſum
b iii

Fig. 9. The 'Quentel' Small Pica [R 72] or *Philosophie* (Cologne, 1499; Paris, Vidoue, 1521) as it appears in J. Lefèvre d'Etaples, *In quoscunque Philosophiae... Paraphrasis*, *Paris*, P. Vidoue & F. Regnault, 1525, f. b3. Courtesy of the University Library, Ghent.

10. The ‘Hopyl’ English-bodied Roman [r 98] or *Saint-augustin* (1508)

Up to 1507 Wolfgang Hopyl's first Roman face in a text size was the popular Bergmann Great Primer, described above in (5). Thereafter and up to the 1520s, as in his Cyrillus editions of 1508, 1514 and 1521 (Moreau, 1: 273, no. 59; 2: 244, nos. 812-3; 3: 69, no. 76), he used this face which appears to have been proprietary to him. The set of matrices for a ‘texte romyn’ mentioned in his estate (1523) is almost certainly for this type (Stein, 1905, 182).

Size: English *(Saint-augustin);* 14/13 Anglo-American/Didot points; 20 99 × 2: 3.2 mm.
First seen in: 10 January 1508, **Paris**, W. Hopyl for Th. I Kerver and J. I Petit (Cyrillus Alexandrinus, *Opus insigne... in Evangelium Ioannis;* Liège, University Library, Rés. 773 c:2; Moreau, 1: 258, no. 195).
Key letters: Blunted top of capital A; narrow E, S, T; long-tailed R; tilt-barred lower case e; rounded right stem of h; dotted i; flared tail of y; lozenge-shaped colon and period.

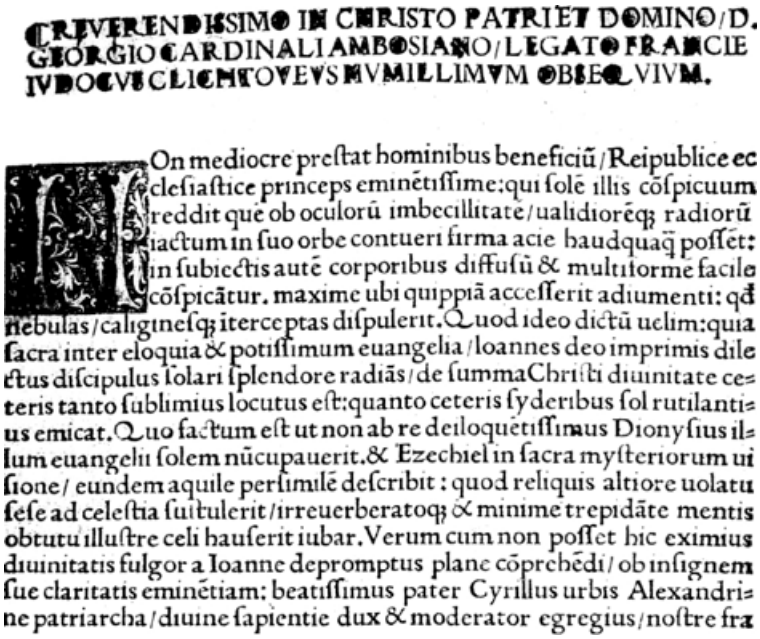
REVERENDISSIMO IN CHRISTO PATRI ET DOMINO/D.
GEORGIO CARDINALI AMBOSIANO/LEGATO FRANCIE
IVDOCVS CLICHTOVEVS MVMILLIMVM OBSEQVIVM.

On mediocre preſtat hominibus beneficiũ/Reipublice ec
cleſiaſtice princeps eminẽtiſſime:qui ſolẽ illis cõſpicuum
reddit quẽ ob oculorũ imbecillitate/ualidiorẽq; radiorũ
iactum in ſuo orbe contueri firma acie haudquaq̃ poſſẽt:
in ſubiectis autẽ corporibus diffuſũ & multiforme facile
cõſpicãtur. maxime ubi quippiã acceſſerit adiumenti: qđ
nebulas/caligineſq; interceptas diſpulerit. Quod ideo dictũ uelim:quia
ſacra inter eloquia & potiſſimum euangelia/Ioannes deo imprimis dile
ctus diſcipulus ſolari ſplendore radiãs/de ſumma Chriſti diuinitate ce-
teris tanto ſublimius locutus eſt:quanto ceteris ſyderibus ſol rutilanti-
us emicat. Quo factum eſt ut non ab re deiloquẽtiſſimus Dionyſius il-
lum euangelii ſolem nũcupauerit. & Ezechiel in ſacra myſteriorum ui
ſione/ eundem aquile perſimilẽ deſcribit: quod reliquis altiore uolatu
ſeſe ad celeſtia ſuſtulerit/irreuerberatoq; & minime trepidãte mentis
obtutu illuſtre celi hauſerit iubar. Verum cum non poſſet hic eximius
diuinitatis fulgor a Ioanne depromptus plane cõprehẽdi/ob inſignem
ſue claritatis eminẽtiam: beatiſſimus pater Cyrillus urbis Alexandri-
ne patriarcha/diuine ſapientie dux & moderator egregius/noſtre fra

Fig. 10. The ‘Hopyl’ English-bodied Roman [R 99] or *Saint-augustin* (1508) as it appears in Cyrillus Alexandrinus, *Opus insigne... in euangelium Ioannis*, Paris, W. Hopyl, 1508, f. a2. Courtesy of the Bibliothèque Mazarine, Paris.

11. The ‘Badius’ Long Primer Roman [r 67] or *Petit-romain* (1509)

A small-sized Roman, clearly proprietary to Badius, was used from 1509 onwards. The reference by Renouard (1964, 2: 38, no. 41) to an R 64 occurring as early as 1505 in Badius's Plutarchus is probably a misprint for R 77; in all likelihood, this is the fount described above in (8). The capitals of the R 67 seem to recall the hand of the Tholoze cutter (8), but it is hazardous to judge on style alone. I have not seen this face used outside the Badius press.

Size: Long Primer Roman *(Petitromain);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 67 × 1.5: 2.2 mm.
First seen in: 31 May-15 July 1509, **Paris,** J. Badius for J. i Petit (J. Perez de Valencia, *Centum et quinquaginta psalmi cum expositione;* Munich, University Library, w2 Bibl. 950; Renouard, 1964, 2: 62, no. 106; Moreau, 1:335, no. 156).
Key letters: Blunted apex of capital A; terminals of C; doubly-seriffed top of the M; wide N; seriffed tail of R; tilt-barred lower case e; stroked i.
Literature: Renouard, 1964, 2: 17.

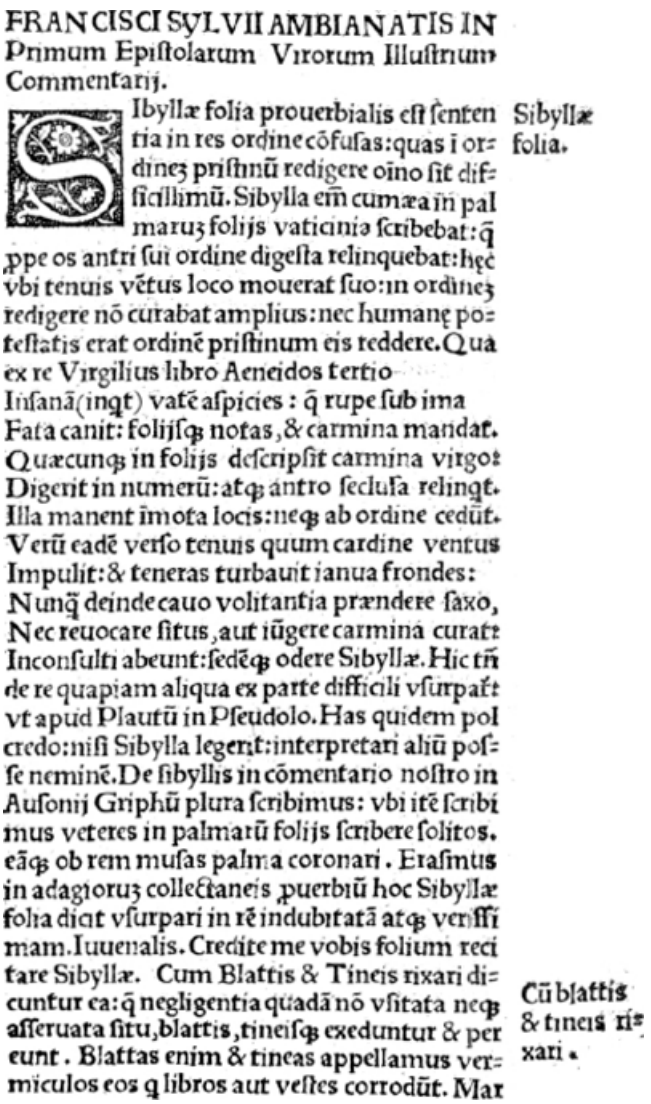

FRANCISCI SYLVII AMBIANATIS IN Primum Epiſtolarum Virorum Illuſtrium Commentarij.

Sibyllæ folia.

Sibyllæ folia prouerbialis eſt ſenten tia in res ordine cõfuſas: quas i ordinez priſtinũ redigere oĩno ſit difficillimũ. Sibylla eñ cumæa in palmaruz folijs vaticinia ſcribebat: q̃ ppe os antri ſui ordine digeſta relinquebat: hęc vbi tenuis vẽtus loco mouerat ſuo: in ordinez redigere nõ curabat amplius: nec humanę poteſtatis erat ordinẽ priſtinum eis reddere. Qua ex re Virgilius libro Aeneidos tertio

Inſanã (inqt) vatẽ aſpicies: q̃ rupe ſub ima
Fata canit: folijſq; notas, & carmina mandat.
Quæcunq; in folijs deſcripſit carmina virgo
Digerit in numerũ: atq; antro ſeclusa relinqt.
Illa manent ĩmota locis: neq; ab ordine cedũt.
Verũ eadẽ verſo tenuis quum cardine ventus
Impulit: & teneras turbauit ianua frondes:
Numq̃ deinde cauo volitantia prændere ſaxo,
Nec reuocare ſitus, aut iũgere carmina curat:
Inconſulti abeunt: ſedẽq; odere Sibyllæ. Hic tñ de re quapiam aliqua ex parte difficili vſurpat: vt apud Plautũ in Pſeudolo. Has quidem pol credo: niſi Sibylla legerit: interpretari aliũ poſſe neminẽ. De ſibyllis in cõmentario noſtro in Auſonij Griphũ plura ſcribimus: vbi itẽ ſcribimus veteres in palmarũ folijs ſcribere ſolitos. eãq; ob rem muſas palma coronari. Eraſmus in adagioruz collectaneis ꝓuerbiũ hoc Sibyllæ folia dicit vſurpari in rẽ indubitatã atq; veriſſimam. Iuuenalis. Credite me vobis folium recitare Sibyllæ.

Cũ blattis & tineis rixari.

Cum Blattis & Tineis rixari dicuntur ea: q̃ negligentia quadã nõ vſitata neq; aſſeruata ſitu, blattis, tineiſq; exeduntur & pereunt. Blattas enim & tineas appellamus vermiculos eos q̃ libros aut veſtes corrodũt. Mar

Fig. 11. The 'Badius' Long Primer [R 67] or *Petit-romain* (1509) as it appears in A. Poliziano, *Opera*, Paris, J. Badius, 1519, f. A1. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

12. The 'Le Rouge' Long Primer Roman [r 67] or *Petit-romain* (1513)

In 1513 Le Rouge matched the upright capitals of his 1512 Pica Italic (Vervliet, 2005, no. 2) to a new small lower case Roman, yielding a new fount in the size of Long Primer. Ostensibly the fount appeared already in 1510 in some copies of a Berosus edition with an imprint of Geoffroy de Marnef (Moreau, 1: 352, no. 27). Such an early date, however, is questionable as this Roman seems only to occur in some copies of that item, which constitute a later augmented edition (Bernard, 1865, 97; unmentioned by Moreau). The same is probably the case for the *Epistole Francisci Nigri*, published by Roce and Le Rouge and dated *c.*1510 by Monceaux (1896, 402-3).

Size: Long Primer Roman *(Petit-romain);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 67 × 1.5: 2.4 mm.
First seen in: 26 January 1513, **Paris,** G. Le Rouge for D. Roce (P. de Ponte, *Incomparanda Genouefeum;* Bruges, Openbare Bibliotheek, 564a; Moreau, 2: 215, no. 696).
Early appearances: **Paris:** 1519, N. de La Barre; 1520, B. Aubry & N. Desprez, P. Gaudoul & N. Desprez, J. I de Gourmont; 1524, A. Girault & N. Crespin & M. de La Porte & N. Savetier; 1526, N. Savetier for J. Olivier.

Key letters: Oversized capital C; narrow H; doubly-seriffed M; N with right hand bottom serif; tilt-barred lower case e; stroked i; small tail of g.

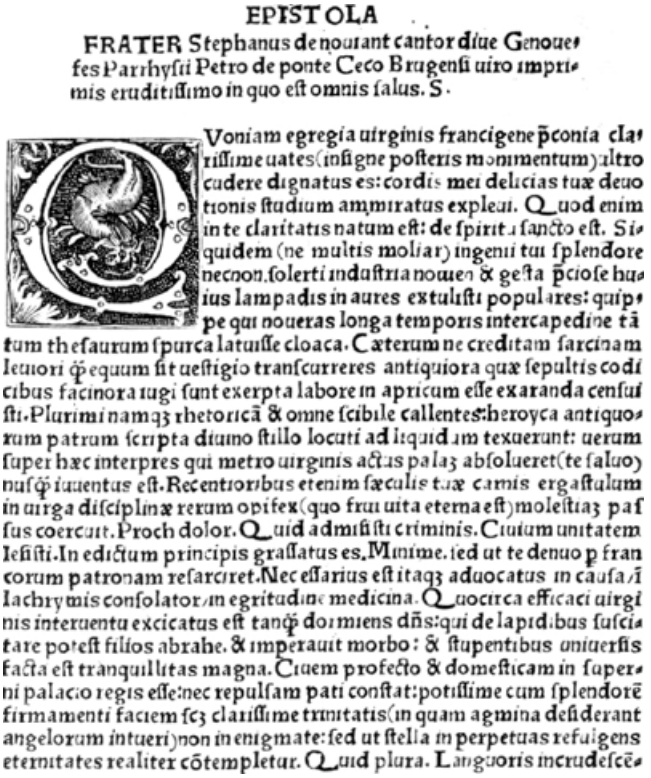
EPISTOLA

FRATER Stephanus de nouiant cantor diue Genouefes Parrhysii Petro de ponte Ceco Brugensi uiro imprimis eruditissimo in quo est omnis salus. S.

Voniam egregia uirginis francigene p̄conia clarissime uates (insigne posteris monimentum) altro cudere dignatus es: cordis mei delicias tuæ deuotionis studium ammiratus expleui. Quod enim in te claritatis natum est: de spiritu sancto est. Siquidem (ne multis moliar) ingenii tui splendore necnon solerti industria nouem & gesta p̄ciose huius lampadis in aures extulisti populares: quippe qui noueras longa temporis intercapedine tantum thesaurum spurca latuisse cloaca. Cæterum ne creditam sarcinam leuiori q̄ equum sit uestigio transcurreres antiquiora quæ sepultis codicibus facinora iugi sunt exerpta labore in apricum esse exaranda censuisti. Plurimi namq; rhetoricā & omne scibile callentes: heroyca antiquorum patrum scripta diuino stillo locuti ad liquidum texuerunt: uerum super hæc interpres qui metro uirginis actus palam absolueret (te saluo) nusq̄ inuentus est. Recentioribus etenim sæculis tuæ camis ergastulum in uirga disciplinæ rerum opifex (quo frui uita eterna est) molestiaq; passus coercuit. Proch dolor. Quid admisisti criminis. Ciuium unitatem lesisti. In edictum principis grassatus es. Minime. sed ut te denuo p fran corum patronam resarciret. Nec essarius est itaq; aduocatus in causa ī lachrymis consolator in egritudine medicina. Quocirca efficaci uirginis interuentu excitatus est tanq̄ dormiens dñs: qui de lapidibus suscitare potest filios abrahe. & imperauit morbo: & stupentibus uniuersis facta est tranquillitas magna. Ciuem profecto & domesticam in superni palacio regis esse: nec repulsam pati constat: potissime cum splendorē firmamenti faciem sq̄ clarissime trinitatis (in quam agmina desiderant angelorum intueri) non in enigmate: sed ut stella in perpetuas refulgens eternitates realiter cōtempletur. Quid plura. Languoris incrudescē-

Fig. 12. The 'Le Rouge' Long Primer [R 67] or *Petit-romain* (1513) as it occurs in P. de Ponte, *Incomparanda Genouefeum*, Paris, G. Le Rouge for D. Roce, 1513, f. A2v. Courtesy of the Royal Library, The Hague.

Le Rouge seems to mention this new Roman fount in the colophon of the second volume (f. 04v) of his 1513-14 edition of Dati's *Orationes* (Moreau, 2: nos. 557 and 815); that work is described as being issued in 'Parisius oîa caractere Cesareo excusa... in officina Guillelmi Le Rouge' (Printed in Paris at the press of Guillaume Le Rouge wholly with Caesar's types). What he meant by that expression is something of a riddle. Obviously Le Rouge wished to call attention to the types and so the term does not simply stand for 'In praelo Cesareo', which was the address of Robert Caesar and Georges Biermant.

If it is a reference to the types, is it a reference to Petrus Caesaris and Russangis, who printed in Paris in the 1470s (Catalogue BM, 8: 9-14; Veyrin-Forrer, 1987, 222) and were mentioned above in (1)? Petrus Caesaris died in 1509 and was temporarily succeeded in Paris by Robert Caesar or De Keysere, before the latter's move to Ghent in 1513 (Renouard, 1965, 63-4); however, Robert or his associate Georges Biermant never used this type (Renouard, 1964, 3: 508; 1965, 34, 64). Or could it be a reference to Nicolaus or Konrad Caesar, who were printing in Cologne at the end of the 1510s, though none of their founts occurred in Paris?

Or was Martinus Caesar, *vulgo* Martin Lempereur or Marten de Keyser, meant, who later printed in Antwerp, being married to a Françoise La Rouge (Vervliet, 1968, 23; Chambers, 1983, 118-9) and owning the decorated capitals of Le Rouge's Great Primer cursive, described above in (1)? Or was yet another fount intended? Le Rouge apparently did not introduce new types before 1512/3 and doubt is allowed whether he himself was a letter engraver. A possible role of Martinus Caesar, who is thought to be a son of Pierre and son-in-law of Le Rouge (Monceaux, 1896, 274; Rouzet, 1975, 113), is conceivable. The problem here is that we do not know what were Martinus's activities between, say, the death of Guillaume Le Rouge (1517) and Martinus's First Antwerp publication (1525). To be sure, he introduced some Paris Romans (33, 40) and an Italic (Vervliet, 2005, no. 9) in Antwerp.

13. The 'Ruel' Great Primer Roman [r 117] or *Gros-romain* (1516)

This is a peculiar Roman, to the best of my knowledge appearing only in four publications, one by Henry I Estienne (1516), one by Guillaume Le Rouge (1517), two by Didier Maheu (1519). All four titles share a medical subject: Dioscorides (1516) and three Galenus editions (1517-19). The Dioscorides was translated and edited by Jean Ruel (or Du Rueil); two of the Galenus editions were translated and edited by Thomas Linacre (Moreau, 2: nos. 1334, 1615, 2060-1). They are part of the Paris mid-1510s effort to surpass Venice in the field of medical publishing (Durling, 1961, 252). Instrumental were the physicians Cop, Ruel, Linacre and the humanists Budé and Lupset. The latter happened to stay in Paris during those years; with Budé he supervised the printing of Linacre's 1517 Galenus translation (Maddison, 1977, xxxvi, n. 24). Moreover Budé wrote a prefatory letter for Linacre's edition of Galenus's 1519 *De sanitate tuenda.* Linacre on his part had visited Paris in 1514 as the physician of Mary Tudor during the few months she was compelled to be the bride of a moribund Louis XII (†1515).

The forthcoming publication of the 1516 Dioscorides was announced in a letter from Badius to Erasmus of 19 August 1515: 'Budaeus opus de Asse relambit. A Ruella Dioscoriden impressioni aptat' (Allen, 2:125, no. 346[11]).[6] The actual printing of the Dioscorides was not entrusted to Badius, but to Henry I Estienne, possibly because the latter had a better record in medical publishing. It was Estienne's sole work set in this fount.

In 1517 the face reappeared at the press of Le Rouge (with an imprint of the Marnefs) in Linacre's translation of Galenus's *De sanitate tuenda* (Moreau, 2:430, no. 1615). Clearly, the move to a new press was friendly, as Le Rouge was allowed to use Estienne's latest title-border 'aux armes de Paris', albeit with appropriatedly changed typeset words inserted into the woodcut. Estienne had three titleborders with the arms of Paris, datable to 1506, 1509 and 1513/14 onwards (reproduced by Mortimer, 1964, 2: nos. 217, 329, 322). The title-border was returned and used again at Estienne's press from 1518 onwards (Moreau, 2: nos. 1824, 1961). This is the sole use of the titleborder and this Roman by Le Rouge, but he had access to a new Greek, ostensibly cut by the same engraver.

After Le Rouge's death in 1517, the fount was passed on to Maheu for the two last works known to have been printed in this face, viz. Galenus's *De differentiis febrium and Methodus medendi* (1519). The last title was edited by Linacre (Moreau, 2:530, nos. 2060-1).

Size: Great Primer *(Gros-romain);* 14.5/13.5 Anglo-American/Didot points; 20 117 × 2.5:4 mm.
First seen in: 24 April 1516, **Paris,** Henry I Estienne (Dioscorides, *De medicali materia;* Copenhagen, Royal Library, 16,-146/2°; Renouard, 1843, 18, no. 7; Moreau, 2:366, no. 1334).
Early appearances: **Paris:** 1517, G. Le Rouge; 1519, D. Maheu.
Key letters: Singly-seriffed capital M; N with right hand bottom serif; tilt-barred lower case e; dotted i; two periods.
Literature: Amert, 2001; Vervliet, 2002, 274; Vervliet, 2003, 120.

6 'Budé is refurbishing his De Asse. He arranges the Dioscorides by Ruel to be printed'.

Hereafter the fount disappears, Anyhow it was not listed in Maheu's inventory of 1520 (Coyecque, 1894, 204) and no further occurrences are known: no doubt, an indication that it was not in the hands of a professional printer or publisher. I am tempted to think that the type was engraved on behalf of one of the two French humanists involved in this publication program. Budé participated in at least three of the four publications and it could be envisaged that he was the driving force in this scheme. On the other hand, Ruel should not be ruled out because of the *materia medica* which, apart from this new fount, is the common element in the four titles.

Jean Ruel (†1537), then professor of medicine at the Paris Faculty of Medicine and later physician to Francis I (Jourdan, 1918, 175-7; Delaruelle, 1922, 55-6; Deronne, 1971, 16; Wickersheimer, 1979, 1; 395-6) was a renowned scholar honoured by his humanist colleagues for his knowledge of the ancient Greek medical literature. Later Erasmus (1969, 1^2: 675) was to cite him in his *Ciceronianus* as 'peritissimus rei medicae in vertendis Graecis religiosae fidei'.[7]

Clearly Ruel had a taste for fine books: his *Veterinariae medicinae libri* II (1530) and *De natura stirpium* (1536), both dedicated to Francis I, are among the finest produced by the Blaubloom and Colines presses (Mortimer, 1964, 581-3, nos. 470-1), while three copies now in the British Library of the 1517-9 Galenuses printed in this face are preserved in Renaissance bookbindings. They were offered by Linacre to Henry VIII and Cardinal Thomas Wolsey. They belong to a group of early gold-tooled bindings and are thought to originate from the first Renaissance bookbinders shop in Paris (Nixon, 1956, 34; 1971, 9-12; Guignard, 1966, 238; Barber, 2000, 58). No doubt, Linacre and Lupset when in Paris were allowed into the inner circle of Budé and Ruel (Delaruelle, 1907, 27, n. 3).[8]

It is unclear to me why Ruel, if he rather than Budé was patronizing this novel fount, had this type engraved and did not use the Bergmann Great Primer Roman described above in (5) that was Estienne's usual face in this size. Budé seems to have been less exacting: for his own publications he was happy with the old founts currently available at Badius's press, which was and stayed his preferred publishing firm. If my hypothesis of a patronage by Ruel is right, it may constitute one of the earliest involvements of a Paris scholar in the creation of a private type, echoing the venture of Guillaume Fichet and Johann Heynlin in Paris of the 1470s.

Mainly because the time frame is right, Amert (2001, 24) has suggested that this face may be an early work of a novice Simon de Colines. Three points seem to contradict this hypothesis. The first is the

7 'A great medical expert, very scrupulous in his Greek translations'.

8 I am indebted to Mrs. Mirjam Foot for checking the bookbinding of the British Library copies of the 1516 Dioscorides and the 1519 *De differentiis febrium*, but these are in eighteenth-century bindings.

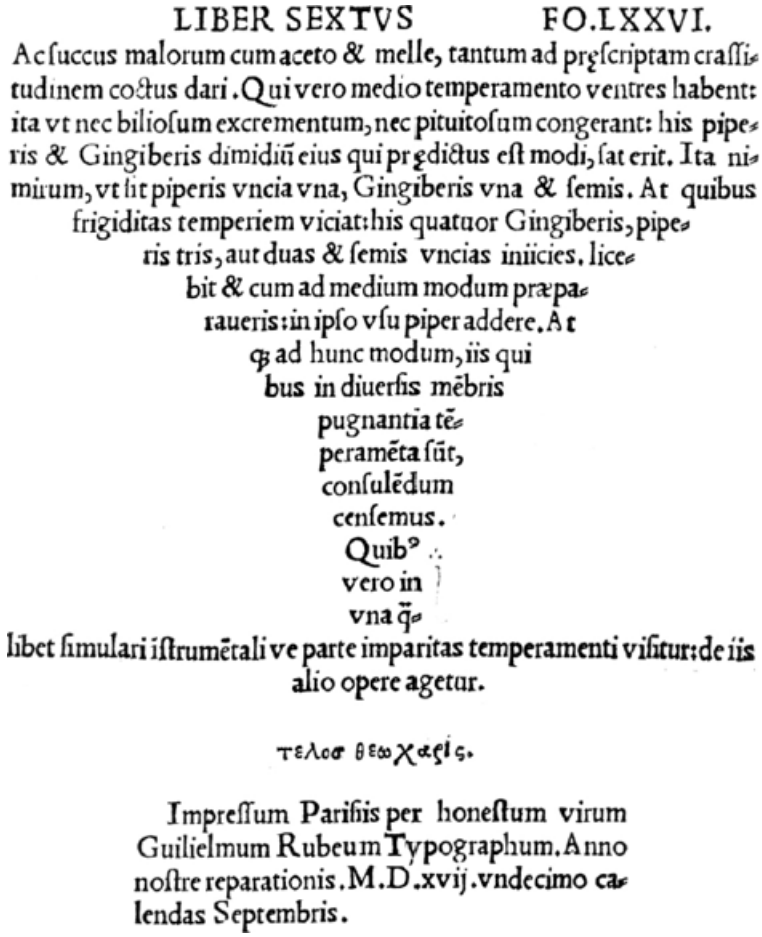

LIBER SEXTVS FO.LXXVI.

Ac ſuccus malorum cum aceto & melle, tantum ad prę ſcriptam craſſi-
tudinem coctus dari. Qui vero medio temperamento ventres habent:
ita vt nec bilioſum excrementum, nec pituitoſum congerant: his pipe-
ris & Gingiberis dimidiũ eius qui prędictus eſt modi, ſat erit. Ita ni-
mirum, vt ſit piperis vncia vna, Gingiberis vna & ſemis. At quibus
frigiditas temperiem viciat: his quatuor Gingiberis, pipe-
ris tris, aut duas & ſemis vncias iniicies. lice-
bit & cum ad medium modum præpa-
raueris: in ipſo vſu piper addere. At
q̄ ad hunc modum, iis qui
bus in diuerſis mẽbris
pugnantia tẽ-
peramẽta ſũt,
conſulẽdum
cenſemus.
Quib⁹
vero in
vna q̄-
libet ſimulari iſtrumẽtali ve parte imparitas temperamenti viſitur: de iis
alio opere agetur.

τελοσ θεωχαρις.

Impreſſum Pariſiis per honeſtum virum
Guilielmum Rubeum Typographum. Anno
noſtre reparationis. M.D.xvij. vndecimo ca-
lendas Septembris.

Fig. 13. The ‘Ruel’ Great Primer [R 117] or *Gros-romain* (1516) as it appears in Galenus, *De sanitate tuenda*, Paris, G. Le Rouge, 1517, f. 76. Courtesy of the University Library, Utrecht.

incongruity of the letterforms with those we can observe in the other early work arguably of Colines. Second, the reappearances of the fount at other presses - a practice which Colines avoided. Third, the fount does not appear in any of the later imprints of Henry 1 Estienne or Simon de Colines (Vervliet, 2002a, 274). Some letterforms, as the capital N and the lower case g, recall those of the Le Rouge Long Primer, described above in (**8**), and this type may have the same origin.

14. The 'Cervicornus' English-sized Roman [r 88] or *Saint-augustin* (Cologne, 1517; Paris, 1522)

This face is the third in a family of English-sized Romans whose letterforms point to a common source. As a family it appears at German presses, including Strasburg and Basle, in the last decade of the fifteenth century, afterwards spreading all over Europe. It deserves more research to ascertain whether the three founts came from different sets of punches or originated from one set with only some sorts replaced.

The youngest version of this letter family dates from 1517; its spot letter is the capital M, with a centre down to the base line. The typeface was probably cut by Peter II Schoeffer, in whose publications the earlier versions appear, while the third version appears at the press of Thomas Platter, whose autobiography reports him buying founts from Schoeffer.

In Paris, it has only been seen at the press of Pierre Vidoue, who was using it well into the 1540s. Nevertheless it is tempting to assume that it was part of a new wave of imported German founts which comprised not only Romans but also Italic and Greek typefaces and occurred in the early 1520s (Vervliet, 2002, 10-12; 2005, Fig. 15d). Conrad Resch is cited as the broker with access to Basle types, borders, initials (Johnson, 1927, 355-6; Bietenholz, 1971, 33-4).

Size: English *(Saint-augustin);* 12.5/11.5 Anglo-American/Didot points; **20 88** × 1.9: 3 mm.
First seen in: 10 March 1517, **Cologne,** E. Cervicornus (A. Manutius, *Ex Aldo Manvtio*, *De literis Graecis ac diphthongis*, *& quemadmodum ad nos veniant. Item*, *Abbreuiationes perpulchrae scitu*, *quibus...;* Cologne, University Library, ADS 668).
Early appearances: **Augsburg:** 1518, S. Grimm & M. Wirsung; *Cologne:* 1518, J. Gymnicus; 1519, H. von Neuss, J. Soter; 1521, K. Caesar; **Antwerp:** 1519, M. Hillen; 1522, A. van Bergen; 1536, G. II Spyridipoeus; 1538, M. Caesar; 1540, A. Goinus, G. Montanus; **Deventer:** 1519, A. Pafraet; 1523, W. Zuseler; 1540, Th. de Borne; **Zwolle:** 1520, S. Corver; **Paris:** 1522, P. Vidoue for C. Resch (J. Lopez Zuniga, *Annotationes... contra D. Erasmum;* Le Mans, Bibliothèque municipale, Th 4° 645; Moreau, 3: 139, no. 345); 1528, G. de Gourmont & P. Vidoue; 1529, G. Du Pré & P. Vidoue;
Nuremberg: 1523, F. Peypus; 1525, J. Petri; **Bruges:** 1531, H. de Croock; **Louvain:** 1531, R. Rescius; **Basle:** 1532, A. Cratander; 1534, H. Froben

& N. Episcopius; 1537, B. Lasius & Th. Platter; 1543, M. Isengrin; 1545, N. Brylinger; 1551, H. Petri;
Marburg: 1532, F. Rhode; **Hagenau:** 1533, V. Kobian; **Lyons:** 1533, S. Gryphius; 1539, M. Bonhomme; **Nijmegen:** 1536, P. Elsenius; **London:** 1537, Th. Berthelet; 1543, R. Wolfe; 1545, Th. Raynalde; 1548, J. Day, H. Singleton; 1551, R. Grafton; 1555, Th. Gemini; 1557, Th. Marshe; **Augsburg:** 1538, H. Steiner; 's **Hertogenbosch:** 1540, G. Hatard. *Type specimen:* 1525, Nuremberg, J. Petri, [*Specimen*, inc.: m.d.xxv.] 'Prae omnibus...' (Mori, 1924, pl. 9).
Key letters: Slab-seriffed top of capital A; M with centre down to the base line; bold-tailed R; splayed top serifs of T; tilt-barred lower case e; angular link of g; seriffed tail of y; thin diagonal of z.
Literature: Proctor, 1903, 68 [type 1]; Johnson, 1936, 74 s.v. Berthelet 90a; Johnson, 1943, 51, s.v. Normal M.

EX CAP. XIII.

Vulgata editio, Sint mores ſine auaritia, Interpres Pauli ἀφιλάργυρος ὁ τρόπος, Faber. Sit ſine auaritia modus.

Stunica. τρόπος, præter modum, morē quoq; ſignificat, p̄s. lxvij. Deus īhabitare facit vnius moris in domo. ὁ θεὸς κατοικίζει μονοτρόπους ἐν οἴκῳ. Inde verbum ἑτεροφορεῖ quod eſt alienos mores g̱peti. Actuum. xiij. Et per quadraginta annorū tempus mo res eorū ſuſtinuit in deſerto καὶ ὡς τεσσαρακονταετῆ χρόνον ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ.

Lutetiæ apud P. Vidouæum, Sumptibus Conradi Reſch. Menſe Iulij.

M. D. XXII.

Fig. 14. The ‘Cervicornus’ English-sized Roman [R 88] or *Saint-augustin* (Cologne, 1517; Paris, 1522) as it appears in J. Lopez de Zuniga, *Annotationes contra Iacobum Fabrum*, Paris, P. Vidoue for C. Resch, 1522, f. dd6. Courtesy of the Bibliothèque municipale, Le Mans.

15. Colines's Roman titling on Two-line English [r 9.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1518)

This titling is attributed to Colines because it appeared first at the press of Henri I Estienne and thereafter at that of Colines. It was probably Colines's first typeface (Vervliet, 2003). With the 1519 Desprez titling (**16**) on the same size it is an answer to a well-designed and popular 8.2 mm Roman titling, appearing in 1517 at the Froben press in Basle and probably cut by Peter II Schoeffer. The Colines fount has been reviewed by Vervliet (2003, 123).

Size: Two-line English *(Deux points de Saint-augustin);* 26.5/25 Anglo-American/Didot points;: 9.5 mm.
First seen in: 2 September 1518, **Paris,** H. I Estienne & R. Chaudière (J. Tixier, *Specimen epithetorum;* Paris, Bibliothèque Mazarine, 190; Moreau, 2: 507, no. 1961).
Early appearances: **Paris:** 1520, S. de Colines; 1522, D. Higman.
Key letters: Capital E with long lower arm; blunt serifs of N; large bowl of P; slanted S; both top serifs of T slanting to the right.
Literature: Vervliet, 2002a, 287-8, fig. 6a-b; 2003, 123.

Fig. 15a. Colines's titling on Two-line Great Primer [R 9.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1518) as it appears on the title-page of the second volume of J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

Fig. 15b. Colines's titling on Two-line Great Primer [R 9.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1518) assembled from J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

16. The 'Desprez' Roman titling on Two-line Pica [r 8.5] or *Deux points de Cicéro* (1519)

As the Colines titling described above (**15**), this face is a hopelessly rough imitation of a Basle fount, a painful illustration of Parisian backwardness in this time compared to Italy or Basle. The Basle design appeared at Froben's press in 1517, became very popular, and was on sale until well in the eighteenth century. It was the first in a coherent family of four typesizes. From 1518 onwards titlings on 14.5, 6 and 4 mm were to follow. It is generally (and plausibly) attributed to Peter II Schoeffer (Carter, 1969, 110-11).

The first occurrence of the Paris fount is in the 1519 Nonius Marcellus. That publication is attributed by Moreau (2: 553, no. 2160) to the press of Nicolas Desprez because of the use of one of his titleborders. Earlier occurrences of this face such as in Jean II de Marnef's Du Coste of *c.* 1518 (Moreau, 2: 473, no. 1808) are dated tentatively.

In the 1520s the Paris imitation was widely adopted by most Paris printers though not by the Estienne-Colines group, which continued to make use of their own Colines titling (**15**) on this size, nor by Wechel who began using the genuine Basle titling from 1530 onwards. Afterwards the qualitatively superior Basle titling drove out the imitations, not only in Paris but throughout Europe. It remained on the market into well in the eighteenth century (Mori, 1924, pl. 5, line 5, with some divergent sorts).

Another titling on the same size, much better designed than the Desprez one, appears on the title-page of Petit's 1518/9 Athanasius. As its printer or printers Badius or Aussourd have been suggested (Moreau, 2: 512, no. 1982; Renouard, 1964, 2: 171, no. 396). Apparently two printshops were involved, none of which used types of Badius's assortment. Its first title-line is a well-designed titling which shows a good understanding of the Roman classical capital. Some three years before Tory's return from Rome this comes as a surprise. However, small differences in a couple of letters occurring more than once may induce one to think that the title-line was woodcut. Anyhow, so far as I known, the design was afterwards not used again. It is difficult to be firm about its designer or woodcutter but Jean Vatel is certainly among the candidates. In his later publications elegant open and wholly unadorned Roman and Greeks inscriptional capitals appear - the earliest in Paris to have such ones. Vatel may also have had a hand in the pseudo-Basle capitals - probably again woodcut - appearing on the title-page of the 1522 Vacet edition by La Barre and Vatel (Moreau, 3: no. 407). For another woodcut title, see below (**36**).

Size: Two-line Pica *(Deux points de Cicéro);* 27/24 Anglo-American/Didot points;: 8.5 mm.
First seen in: 20 January 1518 [= 1519], **Paris,** [N. Desprez for] J. I Petit and E. I and J. II de Marnef (Nonius Marcellus, *Ad filium;* Paris, Bibliothèque Mazarine, 74; Moreau, 2: 553, no. 2160).
Early appearances: **Paris:** 1519, N. de La Barre, D. Maheu, P. Vidoue; 1520, J. Badius, C. Chevallon, N. Desprez & G. Desplains & G. de Gourmont & E. I & J. II de Marnef & F. Regnault, J. II Du Pré & J. Granjon, D. Higman, M. Lesclencher; 1521, N. Desprez & N. Aubry, P. Gromors; 1523, C. Chevallon, P. Gromors & N. Crespin; 1524, P. Calvarin; 1527,

A. Bocard & J. I Petit; 1530, N. Savetier; **Ghent:** 1521, P. de Keysere; **Deventer:** 1522, W. Zuseler; **Alcala:** 1533, M. de Eguia.
Key letters: Skew bar of capital A; short upper arm of G; singlyeared M; short tail of R.
Literature: Vervliet, 1968, 234 [R 9]; Shaw, 1981, 332, n. 9.

Fig. 16a. The 'Desprez' titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1519) as it appears on the title-page of Dares Phrygius, *De excidio Troie*, Paris, N. Desprez for P. Gaudoul, 1520. Courtesy of the Royal Library, The Hague.

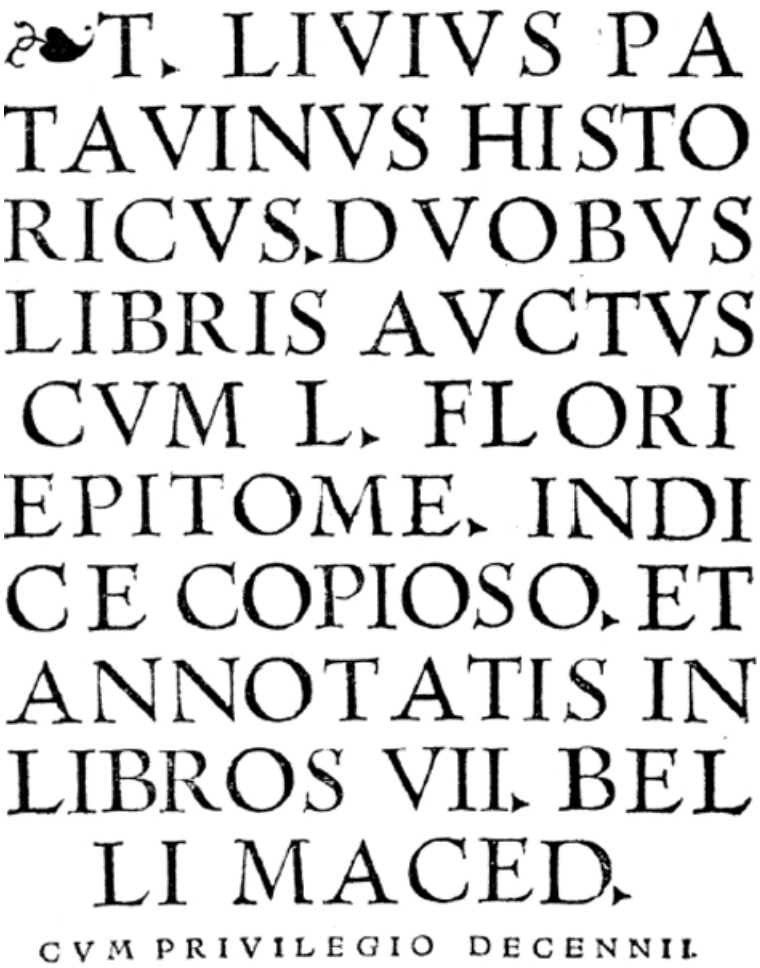

Fig. 16b. The Schoeffer titling on Two-line [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1517) as it appears on the title-page of *T. Livivs Patavinvs historicvs dvobvs libris avctvs*, Mainz, J. Schoeffer, 1518. Courtesy of the University Library, Ghent.

17. Colines's first English-bodied Roman [r 90] or *Saint-augustin* (1519)

This fount is a close copy on reduced body of the Bergmann Great Primer (5) used regularly by Henry I Estienne. It exists in three states, the later ones being introduced in 1520 and 1522. The Colines fount has been reviewed by Vervliet (2003, 124-5).

Size: English *(Saint-augustin);* 13/12 Anglo-American/Didot points; **20** 90 × 2: 3 mm.
First seen in: 4 August 1519, **Paris,** H. I Estienne (J. Clichtove, *De vita et moribus sacerdotum;* Leuven, University Library, Theo. P 279.106.4/Q*; Moreau, 2: 521, no. 2019).
Early appearances: **Paris:** 1520, S. de Colines.
Key letters: High-barred capital A; high-stemmed G; M and N with double upper serifs; splayed M with centre above the base-line; angular link of lower case g. Lozenge-shaped colon and period. Small capitals, perhaps the capitals of the first Small Pica, described in (**24**) much like those of the Tholoze 1499 Pica Roman (**8**), but a bit smaller (: 2.4 *vs*: 2.6 mm). Capital K and lower case k are lacking.
Variant letters: At various times but beginning at the end of 1520 some sorts were recut, thus a lower case g with rounded link and small upper bowl. In 1522, the capitals E (long lower arm), M (centre descending to base-line), N (single left top serif) and R (small bowl) were recut.
Literature: Vervliet, 2002a, 288-90, fig. 7; 2003, 124-5.

Epiſt. a

REVERENDO IN CHRISTO patri ac domi-
no. D. IOANNI GOZTHONI Eccleſiæ Iau-
rienſis in Pannonia Epiſcopo clariſſimo: Iudo
cus Clichtouens Neoportuenſis / ſacræ theo-
logię profeſſor humillimus: perpetuam in do-
mino ſalutem.

Docet nos pſalmographus pa-
riter & hortatur Antiſtes excel-
lentiſſime: deo noſtro iocundã
eſſe debere decoramq; laudatio-
nem/ quę ſcilicet nichil contine-
at ſummæ illius maieſtati inde-
cens / nichil inconcinnum / ni-
chil deniq; minus conſonum. Cuius ſalutari hor-
tatu admoniti/ debẽt qui gratas deo laudes exolue-
re volũt: ea quę ad pietatẽ ſpectant/ religioſamq; ve
nerationem dei præconia in ſacris ędibus concini
ſolita: cupide & perq̃ libenter amplecti. Siqua vero
offendãt quę a reuerẽtia diuini cultus ac dignitate
vidẽtur abhorrẽtia & aliena: nõ leuiter ac temere il
la admittere/ ſed diſcutere priꝰ atq; trutinare. dein
de ſi talia cõperiãtur: ad ea reuellẽda aut in meliorẽ
laudis formã cõmutãda/ pro viribꝰ mature eniti. ne
p laude ea deo perſonẽt: quę eminẽtiſſima ſublimi
tate eius & auguſta celſitudine ſunt indigna. Quod
cũ ipſe ſuperioribus annis tẽtaſſem/ ſcriptoq; reli-
quiſſẽ in elucidatorio eccleſiaſtico/ ãpliſſimę tuę pa
ternitati nũcupato/ duas iſtas ꝓpoſitiones. O certe
neceſſariũ Adę peccatũ: qđ CHRISTI morte deletũ
eſt. O fœlix culpa: quę talẽ ac tantũ meruit habere
redemptorem. ſacræ benedictioni cærei paſchalis
pleriſq; in libris inſertas: minus eſſe dignas quæ

Fig. 17. Colines's English-bodied roman or *Saint-augustin* (1519) as it appears in J. Clichtove, *De necessitate peccatae Adae*, Paris, Henry I Estienne, 1519, f. a2. The small capital Z in the 3rd line is a wrong sort. Courtesy of the University Library, Ghent.

18. The 'Lotter' Long Primer Roman [R 66] or *Petit-romain* (Leipzig, 1519; Paris, 1526)

This Long Primer appears from 1526 onwards in a limited number of Parisian imprints, which Moreau assigns to the press of Gromors. Only the 1527 Cato (Moreau, 3:390, no. 1400) shows Gromors's name, albeit as a bookseller. Anyhow, this fount smells of some foreign, presumably German, origin. Earlier German Romans in this size date from the end of the fifteenth century, e.g. at the presses of Froben, Quentel or Cervicornus; they are similar, not identical. But the 1519 Lotter Roman as well as later German founts in this class seem identical to the Paris face, except for some odd sorts (such as the pointed capital A) which the Paris printer mixed into his case.

Size: Long Primer *(Petit-romain);* 9.5/9 Anglo-American/Didot points; **20** 66 × 1.5: 2.3 mm.
First seen in: 1519, Leipzig, M. I Lotter (M. Luther, *Resolutio super propositione decima tertia;* Leipzig, University Library, Pred. 264f/5; Proctor, 1903, 128, no. 11383; VD 16, 12: L-5781).
Early appearances: **Wittenberg:** 1522, M. II Lotter; **Antwerp:** 1526, M. Hillen van Hoochstraten; 1534, S. Cock, J. Grapheus; 1540, A. Dumaeus; **Paris:** 1 September 1526, [P. Gromors & N. Savetier] (A. Manutius, *Institutionvm grammaticarvm libri quatvor;* Copenhagen, Royal Library, 166,- 867; Moreau, 3: 304, no. 1050); 1527, R. Chaudière & G. Le Bret; 1529, A. Bonnemère [& P. Gromors]; **Lyons:** 1527, S. Gryphius; **Cologne:** 1528, E. Cervicornus.
Key letters: Slab-seriffed capital A; seriffed C; overhanging top terminal of G; doubly-seriffed M; long-tailed R; splayed top serifs of T; tilt-barred lower case e; dotted i; large v; ampersand leaning to the right.
Literature: Proctor, 1903, 125 [Type 18]; Johnson, 1943, 62.

D. ERASMVS ROTERODAMVS, DE RATIONE CONSCRIBENDI EPISTOLAS.

QVIS EPISTOLAE CHARACTER.

VI IN EPISTOLIS vnum aliquem characterē vel requirunt, vel præscribunt: id, quod ab eruditioribus: etiā quibusdam video factū: ij mihi nimirum de re tam multiplici, propeq; in infinitū varia, nimis angustè atq; arctè videntur agere. Neq; sane ita multo minus absurde facere eos existimo, quā si sutor oi pedi ad eādē formā crepidā velit consuere, aut si pictor quoduis animal ŋsdē liniamētis, ŋsdemq; coloribus conetur effingere, aut sarcinator cōsimilem vestē pumilioni ac giganti tribuere studeat. Negant epistolam ferendam esse, nisi quæ intra exilem dicendi figuram sese contineat: nisi quæ illaborata dissolutaq; fluat, & omnibus cōtentionis neruis careat: nisi quæ vulgo mutuatis verbis contexta, nisi denique quæ breuitate ipsa epistolę nomen mereatur, potius quam voluminis. Hanc formam si quis suo quodam instituto sequi maluit, vt sępenumero pro ingeniorum varietate, aliud scribendi genus, alŋ magis arridet, cum hoc equidem non admodum pugnabo. Sit enim per me suum cuiq; pulchrū. Verū si eā nobis ita p̄scribit vt vel solā

Fig. 18. The 'Lotter' Long Primer [R 66] or *Petit-romain* (Leipzig, 1519; Paris, Gromors & Savetier, 1526) as it appears in Erasmus, *Opvs de conscribendis epistolis*, Paris, [P. Gromors &] G. Le Bret, 1527, f. a2v. The capital A is a foul sort. Courtesy of the University Library, Ghent.

19. The 'Du Pré Great Primer Roman [r 110] or *Gros-romain* (1520)

This uncouth imitation of the Bergmann Great Primer (5) has only been seen at the press of Jean II Du Pré in 1520. In style it is reminiscent of the Romans made by the Le Rouge-Desprez typefoundry.

Size: Great Primer *(Gros-romain);* 15.5/14.5 Anglo-American/Didot points; 20 110 × 2.5: 4 mm.
First seen in: 1520, **Paris,** J. II Du Pré for J. Granjon (F. Licheto, *In Io. Duns Sco... Commentaria;* The Hague, Royal Library, 226 B 16; Moreau, 2: 68, no. 2398).
Key letters: Capital C with flawed serifs; tilt-barred lower case e; dotted i; g with protruding link and flattened lower bowl.

Fig. 19. The 'Du Pré' Great Primer [R 110] or *Gros-romain* (1520) as it appears in lines 2-5 of the title-page of P. Bertrand, *Tractatvs de origine iurisdictionum*, Paris, J. II Du Pré for R. Chaudière, c. 1520. Courtesy of the Bibliothèque Mazarine, Paris.

20. The 'Desprez' English-sized Roman [r 91] or *Saint-augustin* (1520)

Among the new founts starting to appear in Paris in the early 1520s, a decently designed Roman on English, approaches the quality of the contemporary one by Colines (17). It most probably originates from the workshop Le Rouge-Desprez, attesting to the advances made in the preceding few years.

Size: English *(Saint-augustin);* 13/12 Anglo-American/Didot points; 20 91 × 2:3 mm.
First seen in: 15 May 1520, **Paris,** N. Desprez (P. de Ponte, *Apologie* (Ghent, University Library, BL 6513(5); Moreau, 2: 622, no. 2460).
Early appearances: **Paris:** *c.* 1519, N. de La Barre; 1520, P. Gaudoul & N. Desprez; 1524, A. Girault & N. Crespin & M. de La Porte & N. Savetier; 1526, N. Savetier for J. Olivier.
Key letters: Wide capitals A, H, V; narrow E, N, S; spurred and splayed top serifs of T; tilt-barred lower case e; small top bowl of g; dotted i.

Eiuſdem tapinoſis ad perſpicaciſſimũ in vtroq;
iure doctorem: & de latino ſermone oratorem opti
meritum Petrum corderium.

Petre decoris apex/tipico corderius orſu
Dicere/nil præter cor tibi ſanguis alit:
Fare/tace/vigila/dormi/bibe/mande/fer/arta
Perge/ſede/recuba: nil niſi corda citas.
Vnde fit vt merito' paſſim venereris honore:
Magnum oratorem magna trophęa decent.
Ceu pede ſermonem ſtringas/ceu rhetora torrens
Exancles/proprium dant tibi cuncta decus.
Nec mirum in te vno generoſa ſcientia plenum
Emporium cumulat: panarethumq; facit,
Si mea grinęis arderent tempora flammis
Ex te preſidium (non aliunde) rogem.
Vel mea ſi placidos tentarent ora lepores:
Sępe vocata mihi iam tua dextra foret.
At quoniam neq; pieria: neq; voce polita
Vtendum: hema tuum numen obire tremit.
Quadoquidem vanum eſt diuinum accire fauorem:
Ni cantanda deo vindice digna putes.
τελος.

Fig. 20. The 'Desprez' English-sized Roman [R 91] or *Saint-augustin* (1520) as it appears in P. de Ponte, *Apologiae ... in literoedones*, N. Desprez for B. Aubry, 1520, f. a2. Courtesy of the University Library, Ghent.

21. The ‘La Barre’ Pica Roman [r 85] or *Cicéro* (1520)

About 1519 or 1520 several new typefaces began to surface in La Barre printings, one of them in Cicero's *Oratio pro lege Manilia*, dated 1519 by Moreau (2: no. 2015) but which may be from 1520. This work was edited by Jean Vatel, who lived at La Barre's premises, no doubt acting as an editor. He was perhaps involved in the type design, the level-barred lower case e departing from the then usual design. Other sorts, however, remain traditionally designed. The typeface may been cut by the engraver working in Le Rouge's shop. I have seen this face only in La Barre imprints. In 1522 he had another face on the same size, described below in (25).

Size: Pica *(Cicéro);* 12/11.5 Anglo- American/Didot points; 20 85 × 1.8:3 mm.
First seen in: 1519/1520, **Paris,** N. de La Barre & N. Crespin (Cicero, *Oratio pro lege Manilia;* Clermont-Ferrand, Bibliothèque interuniversitaire et municipale, I-570; Moreau, 2:520, no. 2015).
Key letters: Doubly-seriffed capital M; horizontally-barred lower case e; stroked i.

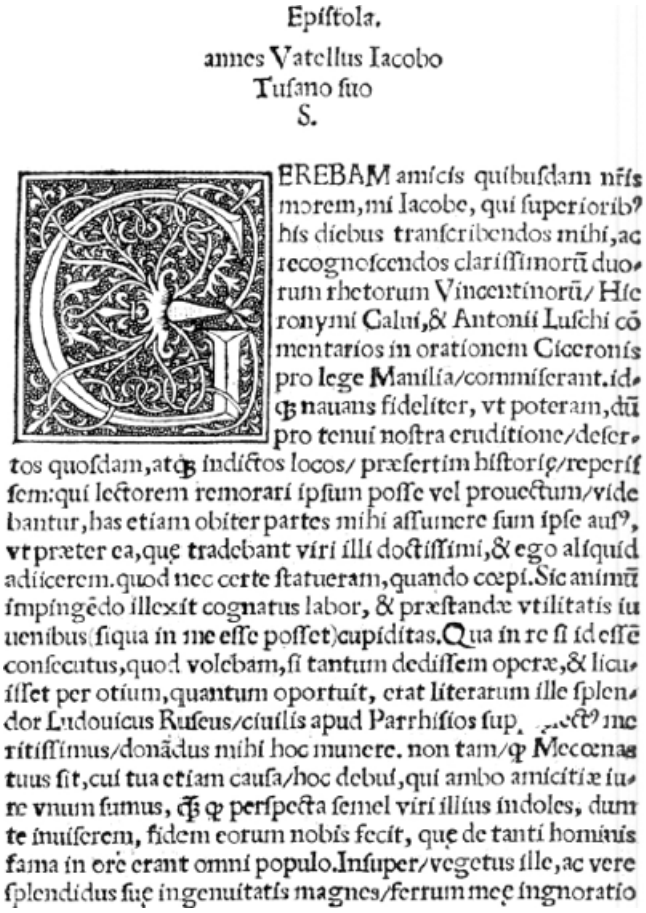

Epiſtola.

annes Vatellus Iacobo
Tuſano ſuo
S.

EREBAM amícís quíbuſdam nſís morem,mí Iacobe, quí ſuperíorib? hís díebus tranſcríbendos míhí,ac recognoſcendos clariſſímorū duorum rhetorum Vincentínorū/ Híeronymí Caluí,& Antonií Luſchí cō mentarios ín oratíonem Ciceronís pro lege Manílía/commíſerant.idq; nauans fideliter, vt poteram,dū pro tenuí noſtra erudítione/deſertos quoſdam,atq; índíctos locos/ præſertim híſtoríç/reperíſſem:quí lectorem remorarí ípſum poſſe vel prouectum/vídebantur,has etíam obíter partes míhí aſſumere ſum ípſe auſ?, vt præter ea,quę tradebant vírí íllí doctíſſímí,& ego alíquíd adíícerem.quod nec certe ſtatueram,quando cœpí.Sic animū ímpíngēdo íllexít cognatus labor, & præſtandæ vtílítatís íuuenibus ſiqua ín me eſſe poſſet)cupídítas.Qua ín re ſí íd eſſē conſecutus,quod volebam,ſí tantum dediſſem operæ,& líceríſſet per otíum,quantum oportuít, erat líterarum íllę ſplendor Ludouícus Ruſeus/cíuílís apud Parrhíſíos ſup. ..ect? meritíſſímus/donādus míhí hoc munere. non tam/q Mecœnas tuus ſít,cuí tua etíam cauſa/hoc debuí,quí ambo amícítíæ íure vnum ſumus, cū q perſpecta ſemel vírí íllíus índoles, dum te ínuíſerem, fídem eorum nobís fecít, quę de tantí hominís fama ín orę erant omní populo.Inſuper/vegetus íllę,ac vere ſplendídus ſuę ingenuítatís magnes/ferrum meę ígnoratío

Fig. 21. The ‘La Barre’ Pica [R 85] or *Cicéro* (1519/1520) as it appears in Cicero, *Oratio pro lege Manilia*, Paris, N. de La Barre for N. Crespin, 1519, f. a1v. Courtesy of the Bibliothèque Mazarine, Paris.

22. The ‘La Barre’ Long Primer Roman [r 65] or *Petit-romain* (1520)

At La Barre's press, I have only seen this Long Primer in three printings usually dated 1519, viz. Cicero's *Oratio pro lege Manilia*, dated 1519 by Moreau (*id.*, 2: no. 2015) but which may be from 1520, Andrelini's *Hecatodistichon*, datable after 15 July 1519 (*id.*, 2: no. 1973), and Erasmus's *Christiani hominis institutum*, of *c.* 1519 (*id.*, 2: no. 2025). The later date of 1520 may be more likely, as La Barre used the Le Rouge Long Primer (12) up to 1519. In 1520 La Barre used the new fount in Pico's *Epistole* (*id.*, 2: no. 2451).

Size: Long Primer Roman *(Petit-romain);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 65 × 1.5: 2.2 mm.
First seen in: 25 March 1519/1520, **Paris,** N. de La Barre & N. Crespin (Cicero, *Oratio pro lege Manilia;* Clermont-Ferrand, Bibliothèque interuniversitaire et municipale, I-570; Moreau, 2: 520, no. 2015).
Early appearances: **Paris:** 1522, C. Resch & P. Vidoue; 1524, A. Girault & P. Viart.
Key letters: High-barred capital A; small G; singly-seriffed M; tilt-barred lower case e; dotted i.

Arari ac ſciſcitari iam ſtudioſa Iu=
uentus audio:quidam a triuiali ſcribentium cõ
ſuetudine nos depulerit. Alij ſiquidem ferme
quotquot videre eſt ſibi ex magnatibꝰ quẽpiã
oportune felígunt,cuius nomini ac magnificẽ=
tię,quas excuderint operas grauiter dedicent.
Tum quia magni atq; opulenti viri appellatio
ne ſua monumenta felicius arbitrantur illuſtra
ri. Tum quia ex illorum ad quos ſcribunt gra=
tuita dapſilitate haud parum indipiſcuntur emolumẽti. Ipſe vero tanq̃
ad parietes aut vita functos verba faciens:ignotis, inauditiſq; tam confu
ſim tamq; promiſcue ſcribã:vt quibus omniũ potiſſime ſermociner fun=
ditus ignoretur. Ergo ne teneã vanis ambagibus aures. Si vacat & placi=
di rationẽ admittis edam. In primis Cẽtones farcire neſcio:proinde mo
lium auricularum prurigínem paraſitica verborũ adulatione ſcurriliter
titillare floccipendo. Nihil quippe eſt,quod honeſtiſſimum quemq; ani=
mum ſcurrili aſſentatione magis dedecerat. Ea tamen ſola eſt quæ regibus
alijſq; magnatibus,ac opulentis placere comperitur. Vnde fit vt nullum
prorſus mecenatem laboris habeam,præter ſolum in quo tota ſpes mea
recumbit,IESVM CHRISTVM, quod neq; ſegniciei,neque igna
uiæ.mihi iure aſcribendũ puto. Tot enim & tantis laboribus implicor,
vt iam viceſimũ vel eo circiter annũ pariſijs communi Lyceo profitear:
& ita certe profitear:vt ſex mihi horas quotidiana lectio ſuffuretur: tã
grauiſq; triſtem perturbantibus animũ curis. Iam triceſimum qualiſcun=
que ſit codicẽ in propatulum lucem q; dilaxauerim. Verumtamen Non
nobis domine Ieſu Chriſte,nõ nobis ſed nomini tuo da gloriam. Cui &
me totum & mea omnia penitus trado,atq; deuoueo. Qui igitur fit vt
inter tantos tam longi temporis labores. Nullum neq; auguſtum:neque
Caſſium vllum adeptus fuerim,cum tot creſcatis heroibus, heroidibuſq;
galliavbiq; redundet in promptu nimirum ratio eſt:veritatem vbi:geni
tum occulere nequeo,virtutes magnifico,vitia reprimo,voluptatibꝰ bel
lum aperio,religionem commendo,& id genus alia quæ mollibus auri=
culis diſplicere ſolent,nemini adulor, aſſentor nemini verum præpono
vtilitati obſcœna libidinoſaq; non ſcribo,honeſtatis probitatiſque ama=
tor,vana & pernicioſa prorſus deſpicio atq; aſperner. Nil igitur hone=
ſta iuuentus admiſeris ſi magnatibus habeor cõtemptui quibus hęc om=
nia quæ dixi tanq̃ aſpidis venena ſunt odio,cum eẽ mundi voluptatiſq;
ſint aſſertores. Nil niſi mũdana & ea penitus infamia,diligere,amare co
lere poſſunt,ſed de his hactenus ſatis ſuperq; dictum. Reſtat vt opuſculi

Fig. 22. The ‘La Barre’ Long Primer [R 65] or *Petit-romain* (1519/1520) as it appears in P. de Ponte, *Ars versificatoria*, Paris, A. Girault, 1529, f. a1v. Courtesy of the University Library, Ghent.

The fount reappears in the early 1520s at the Vidoue press (*id.* 3: no. 354). It is also used from 1524 onwards in several publications of Ambroise Girault, attributed by Moreau (3: nos. 731, 734, 1571, 1890, 1892) to the press of Prigent Calvarin. However, this face is quite different from the Bourgeois [R 62] which Moreau (3: no. 1305) credits to Calvarin. See below (**38**).

The 1519/20 La Barre imprints were edited by Jean Vatel, who was living at La Barre's house and in a foreword to Angeriano's *Erotopaignion* (Moreau, 3: no. 12) was described as 'sororius meus' by an Alanus a Barra. Vatel may have been involved in the design of this type, while the cutting may been been done by the same engraver as mentioned above in the paragraph on Le Rouge's Long Primer (**12**). It may as well be noted that the La Barre publications display also the Bergmann Great Primer with the variant sorts (**5**). The relation between the Le Rouge and La Barre Long Primers deserves closer inspection, as well as the occurrence of some odd sorts of these founts in the books of a publisher such as Gromors (Moreau, 3: 1900).

23. Colines's first Bourgeois Roman [r 63] or *Gaillarde* (1520)

This face, reviewed by Vervliet (2003, 125-7), is a faithful copy on a smaller body of Colines's English-bodied Roman, described above in (**17**). It occurs in two States, the first quire and the last quires (from ggg onwards) of Colines first imprint, the 1520 Montholon, exhibiting the second.

This second state is probably the Long Primer Roman, used by the anonymous press of the Crowned Dolphins and described below in (**30**) but, as this would be a non-proprietary use of a Colines face, I hesitate to be firm in this respect.

Size: Bourgeois *(Gaillarde);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 63 × 1.3: 2 mm.
First seen in: 26 October 1520, **Paris,** H. I Estienne (J. de Montholon, *Promptuarium divini iuris & vtriusque humani;* Antwerp, Stadsbibliotheek, Rar E 2728; Moreau, 2: 615, no. 2429; Schreiber, 1995, 3-4, no. 1).
Early appearances: **Paris:** 1521, S. de Colines, P. Viart; 1524, R. I Chaudière.
Key letters: Capital A with left top serif; high-stemmed G; M and N with double upper serifs; M with centre above the base-line; angular link of lower case g. Lozengeshaped colon and period.
Variant letters: At the end of 1520 some sorts were revised, thus a capital A without top serif, M with counter descending to the base-line; a lower case g with rounded link and small upper bowl.
Literature: Vervliet, 2002a, 290-2, fig. 8a-b; 2003, 125-7.

septem horas canonicas: sed iste horę diuino iure determinate non sunt. Vnde officiū/seu determinatio & di-
stinctio officii/est de iure positiuo: sed septies in die laudare/est de iure diuino. Ex quo inferri potest/q papa li
cite potest dispensare circa mutationē officij: sed non vt ad nullum officium dicendū clericus teneatur. Ita dicit
Panor. in c. 1. colū. 2. in versi. Nota ibi septies. de cele. missa. De istis autē horis & mysterijs in ipsis repręsenta-
tis/Gloss in d. c. 1. in verb. Septenarius/dat carmia subsequētia. Hęc sunt septenis propter quę psallimus horis
Matutina ligat Christum qui crimina purgat: Prima replet spatis: causam dat tertia mortis. Sexta cruci nectit/
latus eius nona bipartit. Vespera deponit/tumulo completa reponit. Non sunt itaq; iste horę cōpetentib⁹ ho-
ris necessario persoluendę a dicentibus officium in priuato: sed secus est in persoluētibus in publico seu in cho-
ro. Sunt enim a talibus horę competēres in hoc septenario persoluendo obseruādę. Ita cōcludit Panor. in d. c. 1.
colū. 2. Verum est tamē q; vbi clericus nulla honesta causa prępeditur/aut prępediri timet: non debet anticipa
re/aut postponere etiam in priuato officiū suum. Vnde refert Io. An. in d. c. 1. de quodā sancto eremita/qui an-
gelus pascere solebat/modo vuis bonis/modo agrestibus/modo marcidis: qui de tanta vuarū diuersitate ange-
lum percunctatus: audiuit. Se bonas vuas accipere diebus quibus debito & cōpetēti tempore officiū persolue-
bat: Agrestes/quādo anticipabat seu horam debitā pręueniebat: Marcidas vero/quando exsolutionē officij ni-
mis differebat. Qui autē ad has septē horas canonicas teneātur? Cōmunis resolutio est: q; omnes beneficiati/tā-
ti in nullo sacrorū ordinū constituti sint: tenentur ad hoc officium septē horarū. quia propter officiū datur be-
neficium. c. fi. de rescrip. lib. 6. quia qui de altari viuit/altari debet seruire: sicut ecōtra c. Cum sedm apostolū.
de pręben. Illud procedit etiā in beneficiatis absentibus causa studiorū: & deseruientibus beneficio suo per vi-
carium. Nam nichilominus tenentur ad dicendas horas canonicas in priuato. nec liberātur dicendo officium
verbi parvi virginis Marię. Ita sentit Io. An. in d. c. 1. dū dicit/q libenter vidisset statutū fuisse factum ab eccliā:
vt clerici saltem in minoribus beneficiati & non curati/excusarētur occasione studij ab officio dicēdo/deseruiē
do ecclesiæ per vicarium: & dicendo officiū beatę Marię virginis. Et hanc opi. Panor. ibi colū. 4. licit esse ve-
riorem & tutiorē. Sed difficultas est: an non dicēs officium ex negligētia: ad fructuū beneficij restitutionē tenea
tur? in hac difficultate doctores canonici q; sunt varij. Calde. enim in d. c. 1. de cele. missa. & in c. Cum tu. de vsu.
tenet q; sic: & idem tenet Dominicus in c. Si canonici §. Scituri. de offi. ordi. in. 6. §. 44. distin. in summa. in. 1.
colū. Contrarią tamē opinionē tenet Panor. in d. c. 1. colū. fi. dicens q; opi. Calde. est nimis rigida. Non est pro
sua opi. militant alie rationes quibus mouetur. In primis nāq; non obstat q; beneficiū detur propter officium:
quia imo beneficiū non datur simpliciter propter officiū/sed etiam vt clericus assumptus in sorte domini viuat
de patrimonio Christi/& non mendicet. 93. dist. c. Diaconi. Secūdo non obstat q; clericus ꝓpter non residentiā/
priuetur beneficio & fructibus beneficij: & sic q; iste priuari debeat cum in effectu non dicatur residere. Sed cer-
te quis propter non residentiā possit clericus priuari beneficio: non tamē reperitur q; arceat ad restitutionē frū-

Fig. 23a. First state of Colines's first Bourgeois [R 63] or *Gaillarde* (1520) as it occurs in J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520, vol. 2, f. vii. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

Fig. 23b. Second state of Colines's first Bourgeois [R 63] or *Gaillarde* (1520) as it occurs in J. de Montholon, *Promptuarium*, Paris, Colines, 1520, vol. 1, f. vii. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp. See also Fig. 30.

24. Colines's first Roman titling on Two-line Bourgeois [R 5.5] or *Deux points de Gaillarde* (1522)

This face is the earliest Colines Roman to exhibit newer and more elegant letterforms (as for instance, in the M, Q, T) and much better than any other Roman titling then appearing in Paris. It has been reviewed by Vervliet (2003, 129).

Size: Two-line Bourgeois *(Deux points de Gaillarde);* 17/16 Anglo-American/Didot points;: 5.5 mm.
First seen in: 8 February 1521 [1522 n.s.], **Paris,** S. de Colines (R. Jordan, *De statu religiosorum;* Ghent, University Library, Theo. 3262; Moreau, 3: 85, no. 146).
Key letters: Capital A with cupped top terminal; E with long lower arm; sloped upper arm serif of F; high-stemmed G; M and N with single upper serifs.
Literature: Vervliet, 2002a, 292-3, fig. 10; 2003, 129.

GALENI
DE TEMPERAMENTIS
LIBRI TRES.
DE INÆQVALI INTEM
PERIE LIBER VNVS.
THOMA LINACRO ANGLO
INTERPRETE.

Fig. 24. Colines's first titling on Two-line Long Primer [R 5.5] or *Deux points de Petit-romain* as it appears on the title-page of Galenus, *De temperamentis*, Paris, Colines, 1523. The woodcut headline is probably also by Colines. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

25. Vatel's Pica Roman [r 86] or *Cicéro* (1522)

This new fount has been noticed in two Vatel imprints, both for La Barre, viz. the Vaccaeus of 1522 and the Angeriano, dated c. 1521 by Moreau (3: 51, no. 12) but which may be somewhat later as Vatel's death is mentioned in its preface. The fount occurs also in P. De Ponte, *Duplicis computi... delectanea*, published by La Barre and (mis)dated *c.* 1510 by STC France (1: 362) and Bibliotheca Belgica (4: 709, no. P 301). The engraver of this fount may have been Vatel. He is credited with two Greeks (Vervliet, 2002, 13-15) and was possibly La Barre's son-in-law; see above (**22**).

Size: Pica *(Cicéro);* 12/11.5 Anglo-American/Didot points; **20** 86 × 1.8:2.8 mm.
First seen in: 1522, **Paris,** J. Vatel for N. de La Barre (J. Vaccaeus, *Sylva*; Paris, Bibliothèque Mazarine, Inc. 772-3; Moreau, 3: 51, no. 12).
Early appearance: **Paris:** 1528, N. de La Barre.
Key letters: Doubly-seriffed narrow capital M; wide N; level-barred lower case e; stroked i.

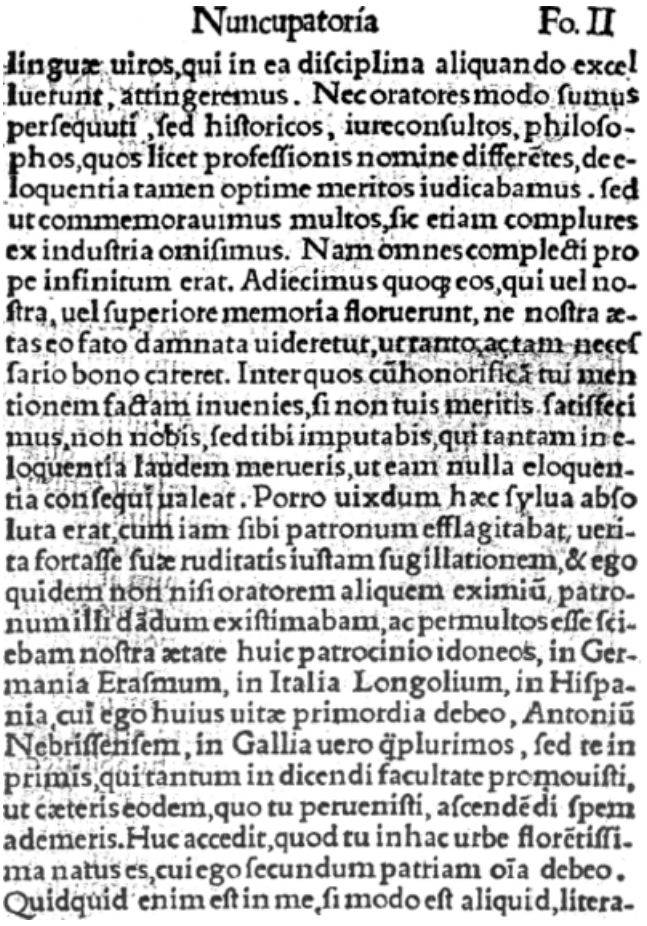

Nuncupatoría Fo. II

linguæ uiros,qui in ea diſciplina aliquando excel luerunt, attingeremus. Nec oratores modo ſumus perſequuti ,ſed hiſtoricos, iureconſultos, philoſophos,quos licet profeſſionis nomine differẽtes,de eloquentia tamen optime meritos iudicabamus. ſed ut commemorauimus multos,ſic etiam complures ex induſtria omiſimus. Nam omnes complecti prope infinitum erat. Adiecimus quoq; eos,qui uel noſtra, uel ſuperiore memoria floruerunt, ne noſtra ætas eo fato damnata uideretur,ut tanto,actam neceſſario bono careret. Inter quos cũhonorificã tui mentionem factam inuenies,ſi non tuis meritis ſatiſfeci mus,non nobis,ſed tibi imputabis,qui tantam in eloquentia laudem merueris,ut eam nulla eloquentia conſequi ualeat. Porro uixdum hæc ſylua abſoluta erat,cum iam ſibi patronum efflagitabat, uerita fortaſſe ſuæ ruditatis iuſtam ſugillationem,& ego quidem non niſi oratorem aliquem eximiũ, patronum illi dãdum exiſtimabam,ac permultos eſſe ſciebam noſtra ætate huic patrocinio idoneos, in Germania Eraſmum, in Italia Longolium, in Hiſpania,cui ego huius uitæ primordia debeo, Antoniũ Nebriſſenſem, in Gallia uero q̃plurimos, ſed te in primis,qui tantum in dicendi facultate promouiſti, ut cæteris eodem,quo tu peruenisti, aſcendẽdi ſpem ademeris.Huc accedit,quod tu in hac urbe florẽtiſſima natus es,cui ego ſecundum patriam oĩa debeo. Quidquid enim eſt in me,ſi modo eſt aliquid,litera-

Fig. 25. Vatel's Pica [R 86] or *Cicéro* (1522) as it appears in J. Vacet, Sylva, Paris, N. de La Barre, 1522, f. A2. Courtesy of the Bibliothèque Mazarine, Paris.

26. Colines's first Small Pica Roman [R 75] or *Philosophie* (1522)

This is a rarely used Small Pica, Colines apparently preferring to use the 1499 Tholoze Pica (**8**) and from 1524 onwards his famous second Small Pica Roman of (**35**) below. It has been reviewed by Vervliet (2003, 128).

Size: Small Pica *(Philosophie);* 10.5/10 Anglo-American/Didot points; **20** 75 × 1.5: 2.5 mm.
First seen in: 12 June 1522, **Paris,** S. de Colines (J. Lefevre d'Etaples, *Epitome... in libros arithmeticos... Boetij;* Copenhagen, University Library, Fol. 7-17 (00030); Moreau, 3: 137, no. 346).
Key letters: Splayed and singly-seriffed capital M; two forms of Q; horizontally-barred lower case e; dotted i; flared y; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon and period.
Literature: Vervliet, 2003, 128.

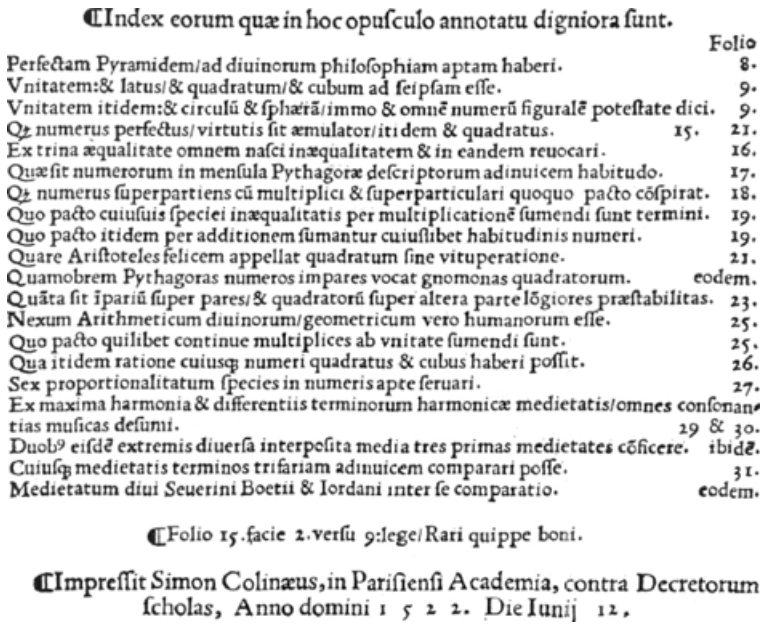

¶Index eorum quæ in hoc opuſculo annotatu digniora ſunt.

	Folio
Perfectam Pyramidem/ad diuinorum philoſophiam aptam haberi.	8.
Vnitatem:& latus/& quadratum/& cubum ad ſeipſam eſſe.	9.
Vnitatem itidem:& circulũ & ſphærã/immo & omnẽ numerũ figuralẽ poteſtate dici.	9.
Q; numerus perfectus/virtutis ſit æmulator/itidem & quadratus. 15.	21.
Ex trina æqualitate omnem naſci inæqualitatem & in eandem reuocari.	16.
Quæ ſit numerorum in menſula Pythagoræ deſcriptorum adinuicem habitudo.	17.
Q; numerus ſuperpartiens cũ multiplici & ſuperparticulari quoquo pacto cõſpirat.	18.
Quo pacto cuiuſuis ſpeciei inæqualitatis per multiplicationẽ ſumendi ſunt termini.	19.
Quo pacto itidem per additionem ſumantur cuiuſlibet habitudinis numeri.	19.
Quare Ariſtoteles felicem appellat quadratum ſine vituperatione.	21.
Quamobrem Pythagoras numeros impares vocat gnomonas quadratorum.	eodem.
Quãta ſit ĩpariũ ſuper pares/& quadratorũ ſuper altera parte lõgiores præſtabilitas.	23.
Nexum Arithmeticum diuinorum/geometricum vero humanorum eſſe.	25.
Quo pacto quilibet continue multiplices ab vnitate ſumendi ſunt.	25.
Qua itidem ratione cuiuſq; numeri quadratus & cubus haberi poſſit.	26.
Sex proportionalitatum ſpecies in numeris apte ſeruari.	27.
Ex maxima harmonia & differentiis terminorum harmonicæ medietatis/omnes conſonantias muſicas deſumi. 29 &	30.
Duob9 eiſdẽ extremis diuerſa interpoſita media tres primas medietates cõficere.	ibidẽ.
Cuiuſq; medietatis terminos trifariam adinuicem comparari poſſe.	31.
Medietatum diui Seuerini Boetii & Iordani inter ſe comparatio.	eodem.

¶Folio 15.facie 2.verſu 9:lege/Rari quippe boni.

¶Impreſſit Simon Colinæus, in Pariſienſi Academia, contra Decretorum ſcholas, Anno domini 1 5 2 2. Die Iunij 12.

Fig. 26. Colines's first Small Pica [R 75] or *Philosophie* (1522) as it appears in J. Lefevre d'Etaples, *Epitome... in libros arithmeticos... Boetij*, Paris, Colines, 1522, p. 48. Courtesy of the University Library, Copenhagen.

27. The 'Vidoue' Brevier Roman [r 51] or *Petit-texte* (1522)

Vidoue and Colines were the first in Paris to launch a series of pocket books in a 24° or 16° format (Shaw, 1974). Colines used a Bourgeois size [R 63] while Vidoue employed this smaller-sized Brevier [R 51]. In style the face recalls the La Barre Long Primer Roman (**22**) and may originate from the same local source.

Size: Brevier *(Petit-texte);* 7.2/6.8 Anglo-American/Didot points; **20** 51 × 1: 1.5 mm.
First seen in: October 1522, **Paris,** P. Vidoue, ([*Epistolae diui Pauli*]; Paris, Bibliothèque nationale, Vél. 1417 [after Mme G. Guilleminot]; Moreau, 3: 118, no. 268).
Key letters: Flat top of capital A; narrow H; singly-eared M; N with left bottom serif, long-tailed R; tilt-barred lower case e; dotted i.

CONTENTA IN HOC VOLVMINE.

PARAPHRASESIN Omnes Apoſtoli PAVLI ger manas epiſtolas, vna cum Canoni cis & ad Hebrǫs vna, per Eraſ mum Roterodamum, que commẽ tarij vice eſſe poſſint, cum argu mentis in eaſdem & nuncupatoria autoris epiſtola.

In epiſtolã ad Romanos vnã.
Ad Corinthios duas, &
Ad Galatas vnam
Ad Epheſios vnam
Ad Philippenſes vnam
Ad Coloſſenſes vnam
Ad Theſſalonicenſes duas
Ad Timotheum duas
Ad Titum vnam
Ad Philemonem vnã
In canonicas Petri duas
In Iudę vnam
In vnam Iacobi, &
Treis Ioannis, &
Ad Hebrǫs vnam

REVERENDIS. PN. Chriſto Patri ac domino D. Caſ di. Grimano Veneto titulo ſanctę Marci, Eccl. Rom. S. D.

2

QVIVS NOVVM Videri ſolet Reuerẽdiſ ſime pater, curp AV LVS apoſtol⁹ πολυ γλωττοτατος Rõa nis Grǫce, q̃ Romane ſcribere ma luerit, mirari deſinẽt, ſi ppẽderint primũ illis tp̃ib⁹ Grǫci ſermonis vſum pene tã late patuiſſe, q̃ late Romanũ patebat ĩperiũ. Deinde Romanis ipſis adeo quõdã i deli tijs fuiſſe Grǫcanicas literas, vt ea res Satyrarũ cõuicijs ſit exagita ta. Sigdẽ apd Lucilĩũ Sęuola ri dẽs Albutiũ, vt plus ęquo φιλελ λην α, χαιρε, inqt p̃tor Athenis, & apd Iuuenalẽ itomachat q̃ſpiã, negãs ſe ferre poſſe Grǫcã vrbẽ. Quã q̃ ita Grǫce locut⁹ ẽ, vt a me re Grǫcis nõ ſatis queat ĩtelllgi, ob paſſiȝ admixtã Hebrǫi ſermõis ꝓprietatẽ. Qd ſi maxĩe Grǫca ac pure Grǫca fuiſſet oratio, multũ tñ adhuc difficultatis ſupeſſet le ctori, qd cũ ſcriberet rudib⁹ adhuc & nup Xp̃o ĩnitiatis, myſteria q̃ dã magis attigit q̃ tractauit & ĩdi cauit veri⁹ q̃ explicuit, videlicet tp̃i ſeruiẽs. Nũc vero cũ Roma to ta adeo ſit Chriſtiana, vt illic toti⁹ Xp̃ianę religiõis ſit arx culmẽq;, ac p vniuerſũ terrarũ orbẽ Ro. lo quãſ gentiũ Ro. agnoſcũt Põtifice

a. ij.

Fig. 27. The 'Vidou' Brevier [R 51] or *Petit-texte* (1522) as it appears in Erasmus, *Paraphrases... in omnes epistolas Pauli*, Paris, P. Vidoue, 1523, f. a1v-a2. Courtesy of the Royal Library, The Hague.

28. The 'Vidoue' Nonpareil Roman [r 43] (1522)

A Nonpareil type size was a rarity in early sixteenth-century typography and only owned by the better equipped printers. In Italy, smallsized Italics (though still in the Minion range, 49/45 mm), were employed by Paganini in 1515 and Griffo in 1516 (Isaac, 1938, pls. 15 and 22).

In France, small-sized Romans below the Bourgeois/Long Primer range (60-67 mm/20 lines) became popular in the early 1520s, in first instance for Bibles in pocket format (Shaw, 1974). In Paris, Vidoue introduced a true Nonpareil Roman in 1521 or perhaps more probably in 1522, if we may assume that the dating was *more Gallico.* As far as I know, he used this tiny face only in 1522, e.g. for a Gospel, a *Proverbia Salomonis*, and a Vergilius, all printed for Pierre Viart (Moreau, 3: nos. 26-27, 410). Subsequently he seems to have preferred to set his pocket books in his Brevier Roman, described in (27). Was the Nonpareil fount owned by Viart or was the change to a bigger face simply a matter of readability?

Later, from 1533 onwards, both Colines and Estienne had their own versions of Nonpareil Romans (Vervliet, 2003, 144; 2004, 130). In 1553, Haultin introduced his Nonpareil, both in Italic and Roman, which captured the market far into in the seventeenth century (Vervliet, 2000, 96-98).

Size: Nonpareil; 6/5.5 Anglo-American/Didot points; 20 43 × 1; 1.4 mm.

First seen in: 15 March 1521 [= 1522], **Paris**, P, Vidoue for P. Viart (*Opus quattuor Evangelistarum;* Louvain-la-Neuve, University Library, Rés. 3A 20460; Moreau, 3: 55, no. 27).
Key letters: Wide capitals D, P; singly-eared M; tilt-barred lower case e; dotted i.

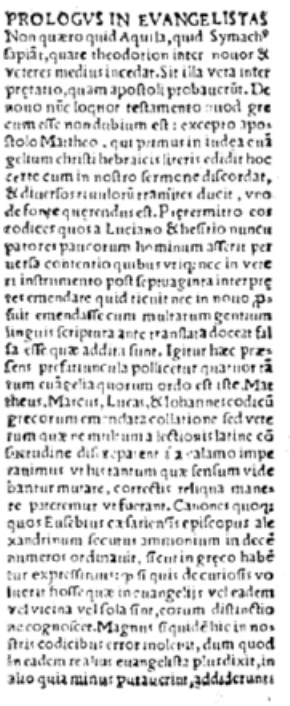
PROLOGVS IN EVANGELISTAS
Non quæro quid Aquila, quid Symachꝰ
sapiãt, quare theodotion inter nouos &
veteres mediꝰ incedat. Sit illa vetꝰ inter
pretatio, quã apostoli probauerũt. De
nouo nũc loquor testamento quod gre
cum esse non dubium est: excepto apo
stolo Matheo, qui primus in iudea cũ
gelium christi hebraicis literis edidit hoc
certe cum in nostro sermone discordat,
& diuersos simulorũ examines ducit, vno
de fonte querendus est. Prætermitto eos
codices quos Lucianꝰ & hesichio nuncu
patores pauorum hominum affirmat per
uersa contentio quibus vtique nec in vete
ri instrumento post septuaginta interpre
tes emendare quid licuit nec in nouo, po
stquã emendasse cum multarum gentium
linguis scripturarum ante translata docet fal
sa esse quæ addita sunt. Igitur hæc præ
sens prefatiuncula pollicetur quatuor tã
tum euãgelia quorum ordo est iste. Mat
theus, Marcus, Lucas, & Iohannes codicũ
grecorum emendata collatione sed vete
rum quæ ne multum a lectionis latine cõ
suetudine discrepent, a calamo impe
ranimus vt hi tantum quæ sensum vide
bantur mutare, correctis reliqua manẽ
re pateremur vt fuerant. Canones quoq;
quos Eusebius cesariensis episcopus ale
xandrinum secutus armonium in decẽ
numeros ordinauit, sicut in greco habẽ
tur expressimus: ne si quis de curiosis vo
luerit hoc esse quæ in euangelijs vel eadem
vel vicina vel sola sint, eorum distinctio
ne cognoscat. Magnus siquidẽ hic in nos
tris codicibus error inolevit, dum quod
in eadem re alius euangelista pluribus dixit, in
alio quis minus putauerit, addiderunt

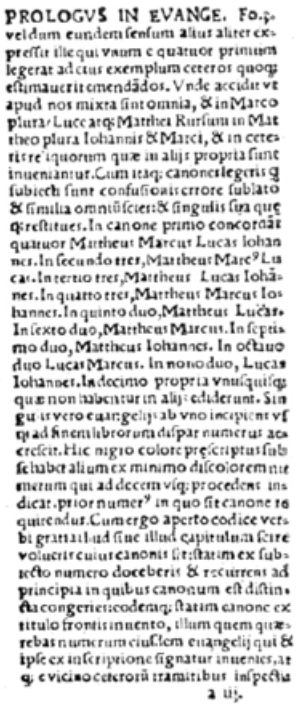
PROLOGVS IN EVANGE. Fo.ç.
vel dum eundem sensum alius aliter ex
pressit ille qui vnum e quatuor primum
legerat ad eius exemplum ceteros quoq;
estimauerit emendãdos. Vnde accidat vt
apud nos mixta sint omnia, & in Marco
plura / Luce atq; Matthei. Rursum in Mat
theo plura Iohannis & Marci, & in cete
ris re iquorum quæ in alijs propria sunt
inueniantur. Cum itaq; canones legeris q
subiecti sunt confusionis errore sublato
& similia omnibus scies: & singulis sua quę
q restituet. In canone primo concordãt
quatuor Mattheus Marcus Lucas Iohan
nes. In secundo tres, Matthеus Marcꝰ Lu
cas. In tertio tres, Mattheus Lucas Iohã
nes. In quarto tres, Mattheus Marcus Io
hannes. In quinto duo, Mattheus Lucas.
In sexto duo, Mattheus Marcus. In septi
mo duo, Matthеus Iohannes. In octauo
duo Lucas Marcus. In nono duo, Lucas
Iohannes. In decimo propria vnusquisq;
quæ non habentur in alijs ediderunt. Sin
gu is vero euangelijs ab vno incipiens vs
q ad finem librorum dispar numerus au
crescit. Hic nigro colore prescriptus sub
scribet aliũ ex minimo discolorem nu
merum qui ad decem vsq; procedens in
dicat. prior numerꝰ in quo sit canone re
quirendus. Cum ergo aperto codice ver
bi gratia Iud sive illud capitulum scire
voluerit cuius canonis sit: statim ex sub
iecto numero docebitur & recurretur ad
principia in quibus canonum est distin
cta congeries: eodemq; statim canone ex
titulo frontis inuento, illum quem quæ
rebas numerum eiusdem euangelij qui &
ipse ex inscriptione signatur inuenies, at
q; e vicino ceterorũ examinibus inspecta
a ij.

Fig. 28. The ‘Vidoue’ Nonpareil [R 43] (1522) as it appears in *Opus quattuor Evangelistarum*, Paris, P. Vidoue for P. Viart, 1521/22, f. a2v-a3. Courtesy of the University Library, Louvain-la-Neuve.

29. Colines's Roman titling on Two-line Brevier [r 4] or *Deux points de Petit-texte* (1523)

Two new titlings, this one on: 4 mm, the other on: 5.2 mm (**32**), appear from 1523/24 onwards in Colines's books. Both break away from the Basle tradition of type design and introduce in France elements of Aldine letterforms. This fount has been reviewed by Vervliet (2003, 132).

Size: Two-line Brevier *(Deux points de Petit-texte);* 15/14
Anglo-American/Didot;: 4 mm.
First seen in: 1523, **Paris,** S. de Colines (*Liber Psalmorum;* Valenciennes, Bibliothèque municipale, BZ 1-20; Moreau, 3: 158, no. 426).
Key letters: Downward-beaked capital G; splayed capital M with centre above base-line; long-tailed R.
Literature: Vervliet, 2003, 132.

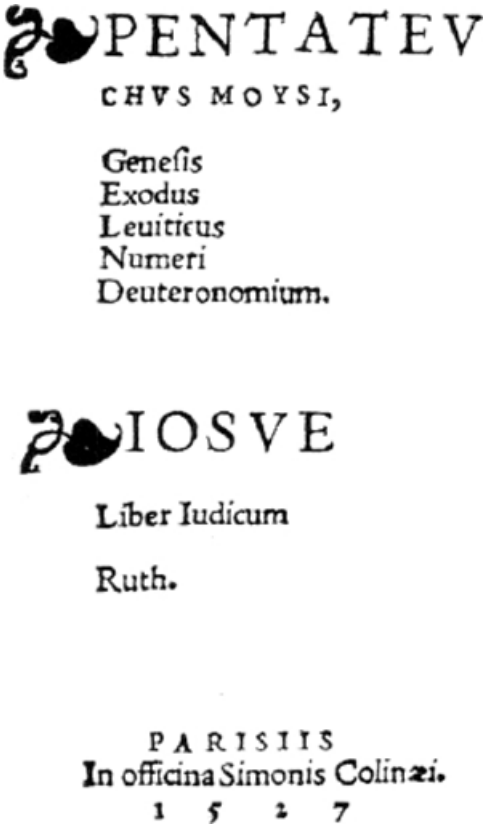

Fig. 29. Colines's titling on Two-line Brevier [R 4] or *Deux points de Petit-texte* (1523) as it appears on the title-page of *Pentatevchvs Moysi*, Paris, Colines, 1527. Courtesy of the Aargauische Kantonsbibliothek, Aarau.

30. The 'Dauphins' Long Primer Roman [r 65] or Petit-romain (1523)

Moreau (3: 155) suggests that in the years 1521 to 1528 a hitherto unknown press has been operating in Paris. Eponymously named after its usual title-page border with two crowned dolphins, it produced mainly short and shoddily printed texts for classroom use. Apart from this Long Primer, the press used the usual Paris Romans, described above (5, 8, 16). The face reappears from 1531 onwards in imprints ascribed by Moreau to Jean Bignon. On the possible relation with a fount used by S. de Colines and P. Viart, see above (23).

Size: Long Primer *(Petit-romain);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; 20 65 × 1.4: 2.1 mm.
First seen in: 1523, **Paris,** [Dauphins couronnés for] P. Gaudoul (J. Despauterius, *Orthographiae praecepta;* Ghent, University Library, G. 9197; Moreau, 3: 168, no. 470; improperly attributed to Badius by Renouard, 1964, 2: 386, no. 14).
Early appearances: **Paris:** 1531, J. Bignon; 1534, H. de Gourmont [& J. Bignon]; 1536, N. Buffet & A. Girault & M. de La Porte & [J. Bignon] {Baif}, P. Le Preux & J. II Petit.
Key letters: Pointed apex of capital A; overhanging top terminal of G; doubly-seriffed M; short-tailed R; tilt-barred lower case e; dotted i.
Literature: Renouard, 1964, 3: pl. 44, no. 754; Vervliet, 2003, 125-7.

bonus filius bona filia bonum mancipiū. ¶ Quæ eſt articulatio mixta? qua vox vnius. & ſignificatio alterius membri formā obtinet vt hic rogus, hæc roga, hoc rogum, voce adiectiuum eſt. Sed ſignificatione tria ſunt ſubſtantiua. Nam rogus eſt ignis. Roga eſt clemoſyna. Rogum eſt oppidum theſſaliæ.
¶ FILIVS cuius ſpeciei? primitiuæ ſpeciei, quare, quia a nullo deſcendit. Quid eſt ſpecies? eſt primitiui vel derriuatiui manifeſtatio.
¶ Quotuplex eſt ſpecies? eſt duplex. Quomodo quædā enī eſt primitiua, & quædā derriuatiua. Quæ eſt ſpecies primitiua? qua dictio vna a nulla alia deſcendit, vt Petrus, Ioannes, Iacobus. ¶ Quæ eſt ſpecies derriuatiua, qua dictio vna ab aliqua alia deſcendit, vt torcular a torqueo torques.
¶ FILIVS quotæ perſonæ? eſt tertiæ perſonæ, quare, quia eſt nomē ſubſtantiuum nominatiui caſus. quod verbo tertiæ perſonæ adiūgi poteſt vt filius legit. Quid eſt perſona? eſt vnus ſermonis ab altero certa diſtinctio. ¶ Quot iunt perſonæ nominis? tres quæ. prima vt filius lego ſecūda vt filii lege: & tertia vt filius legit. Quæ eſt prima perſona nōis? qua ſubſtantiuum nomē nominatiui caſus verbo primæ perſonæ per ſubintellectionem pronominis: vel cum pronomīe adiungitur: vt filius lego. filii legimus: vel ego filius lego nos filii legimus. Quæ eſt ſecunda perſona nominis? eſt qua ſubſtantiuum nomen vocatiui caſus verbo ſecundæ perſonę adiungitur: vt fili ſtude filii ſtudete. Quæ eſt tertia perſona nominis? eſt qua ſubſtantiuū nomen nominatiui caſus verbo tertię perſonæ adiungitur: vt filius legit filii legunt. ¶ Dic mihi ſummatim quæ nomina ſunt nullius perſonæ. Sunt omnia adiectiua adiectiue ſumpta & nomina obliqui caſus, quarę? quia in oratione congrua non poſſunt per ſe reddere ſuppoſitum verbo: quare dicis adiectiue ſumpta? quia ſi nomen adiectiuum ſubſtantiuatur: perſonam recipit ſicut aliud ſubſtantiuum. vt dignū & iuſtum eſt equum & ſalutare. ¶ Quare dicis obliqui caſus? quia recti perſonam recipiūt. Quot ſunt recti: duo: qui: generalis nominatiuus vt petrus: & ſpecialis vocatiuus. vt o petre.
¶ Quot ſunt obliqui: quinque: qui: grūs vt huius filii: datiuus vt huic filio: accuſatiuus vt hunc filium ablatiuus vt ab hoc filio & exceſſiuus. vt fumus it cerebro. i. vſq; ad cerebrum.
FILIVS cuius regiminis? genitiui? quare: quia genitiuum poſt ſe regit vt filius petri. Quid eſt regimen? eſt proprietas qua vna dictio regit alteram ad ſtandum in aliquo determinato caſu. ¶ Quem caſum regit nomen ſubſtantiuum: regit genitiuum vt filius petri: niſi ad eandam rem pertineant: quia tunc in eodem caſu poni debēt vt IESVS CHRISTVS. virgo MARIA. ¶ Quot caſus regit nomen adiectiuum: quattuor: quos genitiuum vt vicinus petri datiuum, vt ſimilis petro. accuſatiuum: vt pallidus faciem: ablatiuum: vt dignus laude.

Species duplex.

Perſona triplex.

Regimen adiectiui & ſubſtan tiui.

Fig. 30. The ‘Dauphins’ Long Primer [R 65] or *Petit-romain* (1523) as it appears in P. de Ponte, *Duplex Grammaticae artis Isagoge*, Paris, R.Chaudière, 1524, f. a5. See also Fig. 23b. Courtesy of the University Library, Ghent.

31. Coline's second Bourgeois Roman [r 63] or *Gaillarde* (1523)

For a series of small-sized Bible parts in sextodecimo, published from 1523 onwards under the editorship of his stepson Robert I Estienne (Armstrong, 1986, 325), Colines apparently engraved three new typefaces, this Bourgeois and two titlings of 4 mm and 5.5 mm respectively (**24, 29**). The three new founts are designed boldly and forcefully. They are the first Romans cut in France whose designs surpass the current Basle typefaces and can compete with the renowned Aldine models (Barker, 1974, 8). This type has been reviewed by Vervliet (2003, 130).

Size: Bourgeois *(Gaillarde);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; **20** 63 × 1.3: 2 mm.
First seen in: 27 March 1523, **Paris,** S. de Colines (*Evangelivm Iesv Christi;* Paris, Bibliothèque Ste. Geneviève, 8 A 538 inv. 620 Rés; Moreau, 3: 158, no. 428).
Early appearances: **Paris:** 1527, R. 1 Estienne; **Geneva:** 1551, R. 1 Estienne.
Key letters: Distinguishable from Colines's 1520 Bourgeois Roman (23): capital G with upper serif; splayed and doubly-seriffed M; S without conspicuous serifs; large upper counter of lower case g; thin diagonal of z; small capitals, probably the capitals of the Minion Roman (: 1.5 mm) of (**39**).
Literature: Amert, 1991, 25 (Petit-texte, state 2); Vervliet, 2003, 130.

ABCDEFGHILMNOPQ RSTVXYZ

abcdefghijlmnopqrsſtuvxyz Æ æ & &

Fig. 31a. Colines's second Bourgeois [R 63] or *Gaillarde* (1523) assembled from Textor, *Stirpivm differentiae*, Paris, Colines, 1534. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

PLANT. DIFFER.

Libanotidis. Roſmarini.
Libanotidi fœcundæ priori alte ra omnino reſpondet.
¶Nec ab his abludit ſterilis.
Lichnidis.
Lichnis agreſtis ſatiuam in cunctis refert.
Mali.
Exigui mali magnitudine ap paret Catanance altera.
Mecœnis. Papaueris.
Agreſti Papaueri non eſt diſſimilis Argemone vtraque.
Alijs Papaueribus longius eſt ter tium, necnon ſylueſtrius & medica mentoſius.
Myrices. Tamaricis.
Erice ad Tamaricem proxime acce dit, ſed multo breuior.
Narthecis. Ferulæ.
Thapſia totam ferulæ ſpeciem exhibet.
Nymphææ.
Altera Nymphæa radice modo & flo re à priore diſſentit.
Origani.
Origano ſimile Ageratum.

A TOTO ACCEPTAE. 15

Epli.
Paronychia nō diuerſa eſt à Pe plo, longitudine tamen minor.
Pityos. Piceæ.
Tithymalus quintus cognomine cy pariſſias in vniuerſum nuper naſcen tem Piceam æmulatur.
¶Chamæpitys tertia Piceæ eſt halitu.
Polij.
Alterū Polium mōtano quidē fruti coſius, ſed non tam valido eſt odore.
Praſij. Marrubij.
Stachys Marrubium ſimulat, verum oblongior.
Ptereos. Filicis.
Trichomanes & Dryopteris ad Fi licem quidem accedūt, multo tamen breuiores.
Rhamni.
Halimos Rhamnum repræſen tat, ſed ſpinis caret.
¶Cytiſus tota Rhamni modo albet.
Rhodi. Roſæ.
Rhodia radix trita Roſam exhalat.
Selini. Apij.
Hippoſelinum hortenſi Apio ma ius eſt & candidius.

Fig. 31b. Coline's second Bourgeois [R 63] or *Gaillarde* (1523) as it appears in Textor, *Stirpivm differentiae*, Paris, Colines, 1534, f. 15. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

32. Colines's second Roman titling on Two-line Bourgeois [r 5.5] or *Deux points de Gaillarde* (1522)

A few years after he introduced his first titling of this size (24), Colines began to use two newly cut Roman titlings, this one and the other described in (**29**). Their design can be considered as the first proper typographic rendering, North of the Alps, of the classical *capitalis monumentalis*, well before this was popularized there by the treatises of Dürer (1525) and Tory (1529).

Size: Two-line Bourgeois *(Deux points de Gaillarde);* 17/16 Anglo-American/Didot points;: 5.2 mm.
First seen in: 1524, **Paris,** S. de Colines (Ps. Aristotle, *Problemata;* Brussels, Royal Library, VB 3516 C1; Moreau, 3: 198, no. 592; Schreiber, 1995, 19-20, no. 12).
Early appearances: **Paris:** 1546, R. I Estienne; 1549, R. & C. Chaudière; 1569, R. II Estienne.
Key letter: Capital A with cupped top terminal; E with long lower arm; downward-beaked capital G; M and N with single upper serifs.
Literature: Barker, 1974, 8, n. 12; Vervliet, 2003, 133.

PROPVGNA-
CVLVM ECCLESIAE, ADVER-
SVS LVTHERANOS: PER IVDOCVM CLICH-
toueum Neoportuenſem, doctorem theologum, elaboratum:
& tres libros contínens.

Fig. 32a. Colines's second titling on Two-line Long Primer [R 5.2] or *Deux points de Petit-romain* (1524) as it occurs in line 2 of the title-page of J. Clichthove, *Propvgnacvlvm ecclesiae*, Paris, Colines, 1526. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

ABCDEGHILMNOPRSTV

Fig. 32b. Colines's second titling on Two-line Long Primer [R 5.2] or *Deux points de Petit-romain* (1524) assembled from Textor, *Stirpivm differentiae*, Paris, Colines, 1534. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

33. The 'Vidoue' first Roman titling on Two-line Long Primer [r 6.2] or *Deux points de Petit-romain* (1525)

This titling clearly is an answer to the Colines forints on the same size of 1522 and 1524 (**24, 29**) and the bigger sized Basle titlings of 1517 [R 8.5] and 1521 [R 14.5]. A link with Martin Caesar in Antwerp is possible, as he owned a bold version of this fount.

Size: Two-line Long Primer *(Deux points de Petit-romain);* 19/18 Anglo-American/Didot points;: 6.2 mm.
First seen in: 28 February 1525 n.s., **Paris,** P. Vidoue for J. I Petit (P. Sutor, *De tralatione Bibliae;* Ghent, University Library, Res. 1530 [1]; Moreau, 3: 247, no. 803).
Early appearances: **Antwerp:** 1526, J. van Liesvelt; H. Tilianus & J. Hillen van Hoochstraten; 1533, M. Caesar; 1535, W. Vorsterman; 1536, G. Spyridipoeus jr.; 1540, A. Goinus, G. Montanus; 1551, S. Cock; **Bruges:** 1526, H. de Croock; **Paris:** 1526, C. Chevallon, N. Savetier & P. Gromors; 1527, P. Calvarin & G. de Gourmont, P. Calvarin & Th. Charron, N. Savetier & A. Girault; 1528, P. Leber, S. Du Bois & C. I Wechel; 1529, J. Denis, N. Savetier, C. I Wechel; 1530, P. Gromors & J. de Harsy; 1533, A. Augereau; 1534, P. Gaudoul; 1535, J. Bignon, Louis de Colines, A. Girault, P. Le Preux; 1542, J. Pallier; 1545, P. Gaultier & J. de Roigny; **Amsterdam:** 1613, N. Biestkens.
Key letters: Wide capital A; singly-serifed M; long-tailed R.
Literature: Vervliet, 1968, 242-3.

Fig. 33. The 'Vidoue' first titling on Two-line Small Pica [R 6.2] or *Deux points de Philosophie* (1525) as it appears in in Erasmus, *Opvs de conscribendis epistolis*, Paris, [P. Gromors &] G. Le Bret, 1527, f. a2v. Courtesy of the University Library, Ghent.

34. The 'Vidoue' Roman on Large English [r 100] or *Gros-texte* (1525)

A rough English-sized Roman, ostensibly by a less-qualified cutter, occurs in the mid of the 1520s in a few imprints of Vidoue and Gromors. It is unclear why Vidoue introduced it, as he owned and regularly used a fount of the much better Bergmann (5) and Cervicornus Romans (**14**).

Size: Large English *(Gros-texte);* 14/13 Anglo-American/Didot points; **20** 100 × 2: 3.4 mm.
First seen in: 12 April 1525, **Paris,** P. Vidoue for F. Regnault (J. Lefèvre d'Etaples, *In quoscunque philosophiae naturalis libros paraphrasis;* Ghent, University Library, Acc. 12743; Moreau, 3: 260, no. 860).
Early appearances: **Paris:** *c.* 1525, J. Boulle; 1526, P. Gromors; 1528, P. Gaudoul & A. Girault & P. Gromors & J. I Petit.
Key letters: Capitals E and F with shorter top arm; small G; doubly-seriffed top and centre above base-line of M; narrow N; splayed top serifs of T; tilt-barred lower case e; wide lower bowl of g; stroked i; cruciform period and colon.

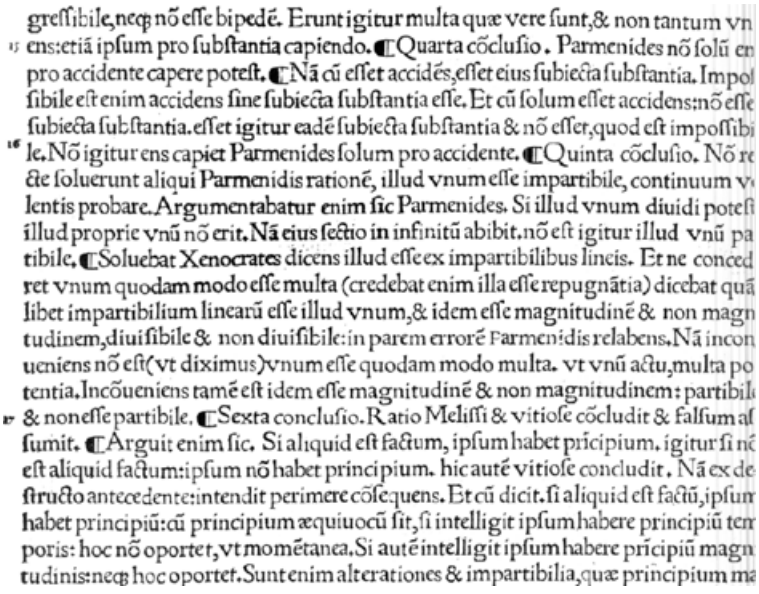
greſſibile,neq; nõ eſſe bipedẽ. Erunt igitur multa quæ vere ſunt,& non tantum vn
ens:etiã ipſum pro ſubſtantia capiendo. ¶Quarta cõcluſio. Parmenides nõ ſolũ en
pro accidente capere poteſt. ¶Nã cũ eſſet accidẽs,eſſet eius ſubiecta ſubſtantia. Impo
ſibile eſt enim accidens ſine ſubiecta ſubſtantia eſſe. Et cũ ſolum eſſet accidens:nõ eſſe
ſubiecta ſubſtantia. eſſet igitur eadẽ ſubiecta ſubſtantia & nõ eſſer,quod eſt impoſſibi
le. Nõ igitur ens capiet Parmenides ſolum pro accidente. ¶Quinta cõcluſio. Nõ re
cte ſoluerunt aliqui Parmenidis rationẽ, illud vnum eſſe impartibile, continuum v
lentis probare. Argumentabatur enim ſic Parmenides. Si illud vnum diuidi poteſt
illud proprie vnũ nõ erit. Nã eius ſectio in infinitũ abibit. nõ eſt igitur illud vnũ pa
tibile. ¶Soluebat Xenocrates dicens illud eſſe ex impartibilibus lineis. Et ne conced
ret vnum quodam modo eſſe multa (credebat enim illa eſſe repugnãtia) dicebat quã
libet impartibilium linearũ eſſe illud vnum,& idem eſſe magnitudinẽ & non magn
tudinem,diuiſibile & non diuiſibile:in parem errorẽ Parmenidis relabens. Nã incon
ueniens nõ eſt(vt diximus)vnum eſſe quodam modo multa. vt vnũ actu,multa po
tentia. Incõueniens tamẽ eſt idem eſſe magnitudinẽ & non magnitudinem: partibil
& noneſſe partibile. ¶Sexta concluſio. Ratio Meliſſi & vitioſe cõcludit & falſum aſ
ſumit. ¶Arguit enim ſic. Si aliquid eſt factum, ipſum habet principium. igitur ſi nõ
eſt aliquid factum:ipſum nõ habet principium. hic autẽ vitioſe concludit. Nã ex de
ſtructo antecedente:intendit perimere cõſequens. Et cũ dicit. ſi aliquid eſt factũ,ipſum
habet principiũ:cũ principium æquiuocũ ſit,ſi intelligit ipſum habere principiũ tem
poris: hoc nõ oportet,vt momẽtanea. Si autẽ intelligit ipſum habere principiũ magn
tudinis:neq; hoc oportet. Sunt enim alterationes & impartibilia,quæ principium ma

Fig. 34. The 'Vidoue' Roman on Large English [R 100] or *Gros-texte* (1525) as it appears in J. Lefèvre d'Etaples, *In quoscunque Philosophiae... Paraphrasis*, Paris, P. Vidoue & F. Regnault, 1525, f. b3, intermixed with sorts of the Bergmann Great Primer. Courtesy of the University Library, Ghent.

35. Colines's second Small Pica Roman [r 73] or *Philosophie* (1525)

From 1525 onwards this Small Pica became Colines's workhorse for compositions in the octavo format. He used it over his whole career. The fount has been reviewed by Vervliet (2003, 134-5).

Size: Small Pica *(Philosophie);* 10.5/10 Anglo-American/Didot points; **20** 73 × 1.5: 2.4 mm.
First seen in: 16 January 1525, **Paris,** S. de Colines *(Horae in laudem beatiss. semper Virginis Mariae;* Liège, University Library, Rés. 1920 B; Moreau, 3: 255, no. 841).
Early appearances: **Paris:** 1526, R. I Estienne; 1529, L. Blaubloom; 1531, C. I Wechel [& L. Blaubloom]; 1532, G. de Gourmont [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom]; 1537, E. Roffet; **Orléans:** 1532, Ph. Loré [& L. Blaubloom].
Key letters: Wide capital H; splayed singly-seriffed M with centre above base-line; two forms of Q; long-tailed R; T with short right arm; tilt-barred lower case e; large upper counter of g; flared y; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon and period. Accented sorts.
Variant letter: Capital M with straight shanks and centre on the base-line from 1528 onwards.
Contemporary attribution: Le Bé, 1618: Petit Cicero Sim. Colines (Morison, 1957, 19).
Literature: Johnson, 1928, 64; Barker, 1974, 8-9, pl. 2c; Amert, 1991, 25-6 (Philosophie, states 2 and 3); Vervliet, 2003, 134-5.

✠GEORGII TRAPEZONTII DIALECTICA.

Dialectica: eſt diligẽs diſſerendi ratio. Diſſerere vero nemo poterit diligenter:niſi quæ inuenerit,dicendáq; iudicauerit,ea ſic coniunxerit:vt illis datis,quod intendit neceſſario cõſequatur.quam orationẽ,Græci συλλογισμόν dicunt:Latini vero ratiocinationẽ appellare poſſunt.Ea,propoſitionibus conſtat.Omnis propoſitio ſi ſimplex eſt:duobus terminis,ſubiecto atq; prædicato,connectitur. Quoniam ergo ſyllogiſmorum, elementa ſunt ex quibus conſtant,& ad quos reſoluũtur(nec enim componendo altius repetere: nec reſoluendo longius abire poſſumus)de his primum dicamus. Verum dialecticorũ more: vt de quo termino ſermo à nobis habetur intelligas,vocẽ in ſignificationes ſuas primũ diuidamus. ¶ Termini ergo:locorũ fines appellati ſunt, qui locum à loco diſtinguant, atq; ſeparent.vnde Græci ſimilitudine ducti,ὅρους id eſt verbum de verbo,terminos,diffinitiones appellarunt.Diſiungũt enim atq; ſeparant diffinitiones,vniuſcuiuſq; ſubſtantiã:cum differẽtias tanquã terminos generi adijciunt. ¶ Terminos etiam ſimplicis propoſitionis, partes dicimus: vel quoniã ſignificatione quaſi cõſcriptam rem oſtẽdunt,quam ſignificant. Hinc eſt q; rerũ nomina,implicitas diffinitiones:& diffinitiones,explicita nomina rerũ,multi ac clari philoſophi ſolent appellare. ¶ Terminum ergo quem hic dicimus,propoſitionis partem intelligimus:quem ita definit Ariſtoteles. Terminus eſt in quem reſoluitur propoſitio. Eſt autẽ omnis ter-

Termini ſignificationes.

Terminus quid.

Fig. 35a. Colines's Small Pica [R 73] or *Philosophie* (1525) as it appears in Georgius Trapezuntius, *Dialectica*, Paris, Colines, 1528, f. a2v-a3. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

ABCDEFGHILMNOPQRST VZ

abcdefghi lmnopqrsſtuvxyz &&fiflſtſſ

Fig. 35b. Colines's Small Pica [R 73] or *Philosophie* (1525) assembled from P. Anghiera [Pierre Martyr], *Extraict ov recveil des isles*, Paris, Colines, 1532. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

36. The ‘Chevailon’ Roman Titling on Two-line Bourgeois [R 5.2] or *Deux points de Gaillarde* (1526)

A Roman titling by an unskilled engraver appears at Chevallon's press from 1526 to 1543, perhaps as a (poor) answer to Colines 1524 titling (32).

Another titling appearing in Erasmus's *De duplici copia* of 1526 (Versailles, Bibliothèque de la Ville, FA 8° E 1190; Moreau, 3: 291, no. 990) with a Girault imprint and attributed by Moreau to Calvarin in 1526 is probably a woodcut.

Size: Two-line Bourgeois *(Deux points de Gaillarde);* 17/16 Anglo-American/Didot points;: 5.2 mm.
First seen in: May 1526, **Paris,** C. Chevallon (Galenus, *De sanitate tuenda;* Ghent, University Library, Med. 276; Moreau, 3: 294, no. 999).
Key letters: Spurred capital G; singly-eared M; long-tailed R; T with outwards sloping top serifs.

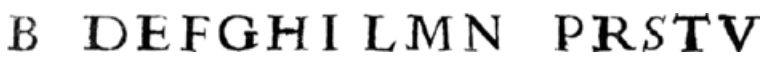

Fig. 36. The ‘Chevallon’ Roman Titling on Two-line Long Primer [R 5.2] or *Capitales de deux points de Petit-romain* (1526) assembled from G. Pachymerus, *Paraphrasis in decem epistolas B. Dionysii Areopagitae*, Paris, Ch. Guillard, 1538. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

37. Colines's second English-bodied Roman [R 90] or *Saint-augustin* (1526)

Colines used this Saint-augustin sparsely, mainly between 1526 and 1531. It is wholly in Colines's forceful style he uses from the mid 1520s onwards. It became outdated after the aesthetic revolution introduced by the Estienne Romans (1530). The Colines fount has been reviewed by Vervliet (2003, 137-8).

Key letters: Splayed singly-seriffed capital M; two forms of Q; tilted-bowl lower case e; ligature fi with stroked i, large upper and lower counters of g; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon, question mark and period. Accented sorts.
Variant letters: In 1528 Colines changed the splayed capital M to a narrower and more straightshanked one; he revised the lower case g twice, in 1527 and 1528, reworking mainly its lower counter. A third revision appears from 1531 onwards, a.o. in the preliminaries of the 1531 Terentianus. The main differences with previous states are the e with a more level bar, the narrow g, the dotless ligature fi, the round colon and period.
Size: English *(Saint-augustin);* 12.5/12 Anglo-American/Didot points; 20 90 × 1.9: 2.9 mm.
First seen in: 1526, **Paris,** S. de Colines (Des. Erasmus, *Commentarivs in Nucem Ovidij;*
Amsterdam, University Library, 1513 D 18 [2]; Moreau 3: 291, no. 988).

Early appearances: **Paris**: 1527, R. I Estienne; 1532, L. Blaubloom; 1533, C. Chevallon [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom]; **Orléans:** 1532, Ph. Loré (& L. Blaubloom].
Literature: Amert, 1991, 27, fig. 5; 30 (s.v. 'Cicero'); Vervliet, 2003, 137-8.

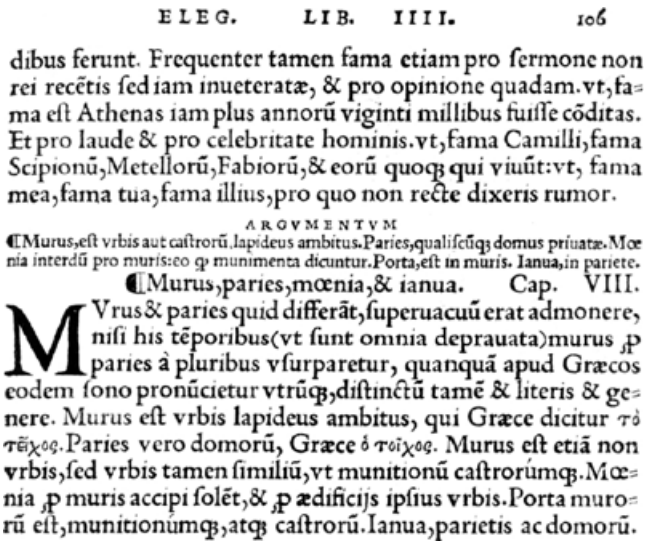

ELEG. LIB. IIII. 106

dibus ferunt. Frequenter tamen fama etiam pro ſermone non rei recẽtis ſed iam inueteratæ, & pro opinione quadam. vt, fama eſt Athenas iam plus annorũ viginti millibus fuiſſe cõditas. Et pro laude & pro celebritate hominis. vt, fama Camilli, fama Scipionũ, Metellorũ, Fabiorũ, & eorũ quoqꝫ qui viuũt: vt, fama mea, fama tua, fama illius, pro quo non recte dixeris rumor.

ARGVMENTVM

¶Murus, eſt vrbis aut caſtrorũ. lapideus ambitus. Paries, qualiſcũqꝫ domus priuatæ. Mœnia interdũ pro muris: eo qꝫ munimenta dicuntur. Porta, eſt in muris. Ianua, in pariete.

¶Murus, paries, mœnia, & ianua. Cap. VIII.

MVrus & paries quid differãt, ſuperuacuũ erat admonere, niſi his tẽporibus (vt ſunt omnia deprauata) murus ꝙ paries à pluribus vſurparetur, quanquã apud Græcos eodem ſono pronũcietur vtrũqꝫ, diſtinctũ tamẽ & literis & genere. Murus eſt vrbis lapideus ambitus, qui Græce dicitur τὸ τεῖχος. Paries vero domorũ, Græce ὁ τοῖχος. Murus eſt etiã non vrbis, ſed vrbis tamen ſimiliũ, vt munitionũ caſtrorúmqꝫ. Mœnia ꝙ muris accipi ſolẽt, & ꝙ ædificijs ipſius vrbis. Porta murorũ eſt, munitionúmqꝫ, atqꝫ caſtrorũ. Ianua, parietis ac domorũ.

Fig. 37. Colines's second English-bodied Roman [R 90] or *Saint-augustin* (1526) as it appears in L. Valla, *Epitome*, Paris, S. de Colines, 1529, p. 106. Courtesy of the University Library, Ghent.

38. The ‘Calvarin’ Bourgeois Roman [R 62] or *Gaillarde* (1526)

A crude Roman attributed by Moreau (3: no. 865) to Gromors, appears in a Boulle imprint dated *c.* 1525 and the following year at the Chevallon press, which used it until the early 1530s. But it seems rather attributable to Prigent Calvarin, at least if the attribution of the 1527 Poliziano (Moreau, 3: no. 1305) to him is to be followed. It is unclear whether the Savetier Long Primer (40), which is very similar and can be linked to Martinus Caesar in Antwerp, must be seen as a different face or as a variant. On the relation to the La Barre Long Primer, see above (**22**).

Size: Bourgeois *(Gaillarde);* 9/8 Anglo-American/Didot points; 20 62 × 1.5: 2 mm.
First seen in: May 1526, **Paris,** C. Chevallon (Galenus, *De sanitate tuenda;* Ghent, University Library, Med. 276; Moreau, 3: 294, no. 999) and 1527, **Paris**, [N. de La Barre & P. Calvarin] (A. Poliziano, *Silua;* Paris, Bibliothèque Mazarine, 10596; Moreau, 3: 366, no. 1305).
Early appearances: **Paris:** *c.* 1525, J. Boulle; 1538, O. Mallard & G. I Du Pré & J. de Roigny.
Key letters: Slab-seriffed capital A; wide H, N, P, V; doubly-seriffed M; slayed top serifs of T; tilt-barred lower case e; dotted i.

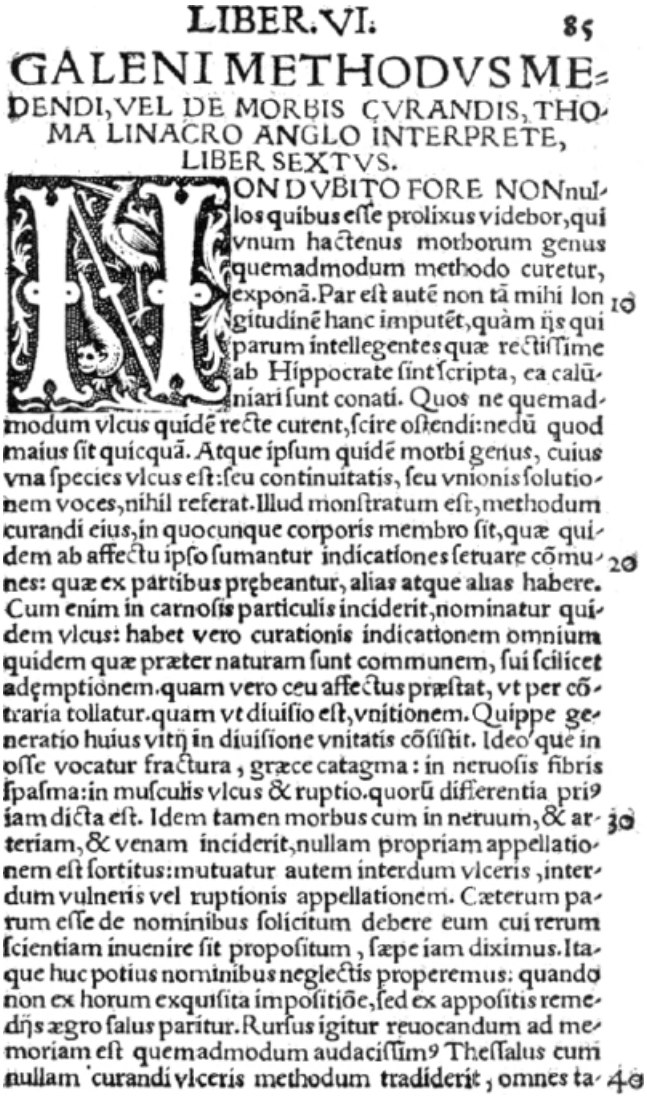

LIBER. VI. 85

GALENI METHODVS ME-
DENDI, VEL DE MORBIS CVRANDIS, THO-
MA LINACRO ANGLO INTERPRETE,
LIBER SEXTVS.

NON DVBITO FORE NONnullos quibus eſſe prolixus videbor, qui vnum hactenus morborum genus quemadmodum methodo curetur, exponã. Par eſt autẽ non tã mihi longitudinẽ hanc imputẽt, quàm ijs qui parum intellegentes quæ rectiſſime ab Hippocrate ſint ſcripta, ea calũniari ſunt conati. Quos ne quemadmodum vlcus quidẽ recte curent, ſcire oſtendi: nedũ quod maius ſit quicquã. Atque ipſum quidẽ morbi genus, cuius vna ſpecies vlcus eſt: ſeu continuitatis, ſeu vnionis ſolutionem voces, nihil referat. Illud monſtratum eſt, methodum curandi eius, in quocunque corporis membro ſit, quæ quidem ab affectu ipſo ſumantur indicationes ſeruare cõmunes: quæ ex partibus prębeantur, alias atque alias habere. Cum enim in carnoſis particulis inciderit, nominatur quidem vlcus: habet vero curationis indicationem omnium quidem quæ præter naturam ſunt communem, ſui ſcilicet adęmptionem. quam vero ceu affectus præſtat, vt per cõtraria tollatur. quam vt diuiſio eſt, vnitionem. Quippe generatio huius vitij in diuiſione vnitatis cõſiſtit. Ideo quę in oſſe vocatur fractura, græce catagma: in neruoſis fibris ſpaſma: in muſculis vlcus & ruptio. quorũ differentia prię iam dicta eſt. Idem tamen morbus cum in neruum, & arteriam, & venam inciderit, nullam propriam appellationem eſt ſortitus: mutuatur autem interdum vlceris, interdum vulneris vel ruptionis appellationem. Cæterum parum eſſe de nominibus ſolicitum debere eum cui rerum ſcientiam inuenire ſit propoſitum, ſæpe iam diximus. Itaque huc potius nominibus neglectis properemus: quando non ex horum exquiſita impoſitiõe, ſed ex appoſitis remedijs ægro ſalus paritur. Rurſus igitur reuocandum ad memoriam eſt quemadmodum audaciſſimꝰ Theſſalus cum nullam curandi vlceris methodum tradiderit, omnes ta-

Fig. 38. The ‘Calvarin’ Bourgeois [R 62] or *Gaillarde* (1526) as it appears in Galenus, *Methodus medendi*, Paris, C. Chevallon, 1526, p. 85. Courtesy of the University Library, Ghent.

39. Colines's Minion Roman [r 49] or *Mignonne* (1526)

Mostly used for marginalia and in the same bold style as the other Colines Romans of the period, this Minion has not been seen outside the Colines and Blaubloom presses, except for a few appearances in some other Paris imprints, which probably can be attributed to Blaubloom's press (Moreau, 4: nos. 316, 586 and 1111). This Minion has been reviewed by Vervliet (2003, 136).

Size: Minion *(Mignonne);* 7/6.5 Anglo-American/Didot points; 20 49 × 1:1.6 mm.
First seen in: 20 November 1526, Paris, S. de Colines (F. Sarzosus, *In aequatorem planetarum*, a few words f. 13v; Le Mans, Bibliothèque municipale, SA Fo 3328; Moreau, 3:315, no. 1094).
Early appearance: **Paris:** 1529, L. Blaubloom; 1531, C. I Wechel [& L. Blaubloom); 1533, C. Chevallon [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom].
Key letters: Singly-seriffed M and centre above base-line; wide R; T with outwards sloping top serifs; tilted-barred lower case e; wide tail of g. Lozenge-shaped colon and period. Small capitals (: 1.3 mm)
Contemporary attributions: Le Bé, 1618: Mignonne Rommaine de Colines (Morison, 1957, 20); Le Bé, *c.* 1643: La petite lettre quil [Colines] nomma Petit Texte (Carter, 1967, 28).
Literature: Amert, 1991, 31, fig. 13; Vervliet, 2003, 136.

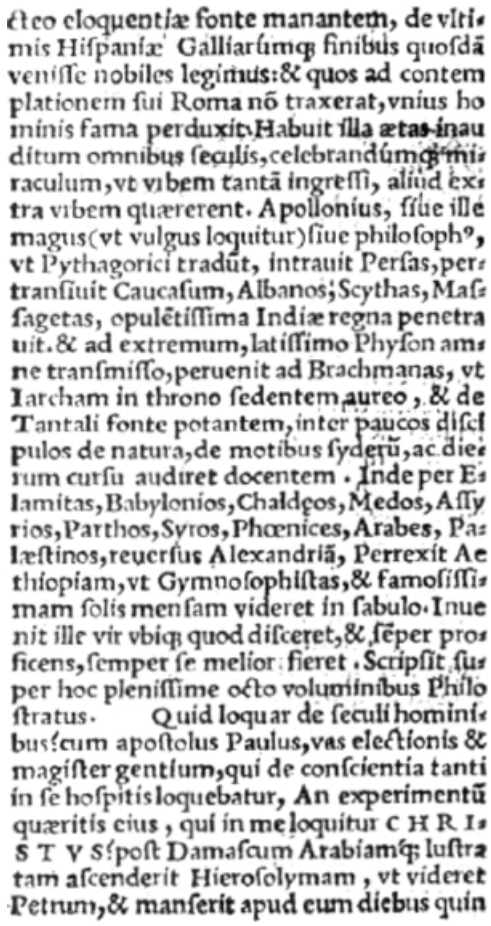
Theo eloquentiæ fonte manantem, de vltimis Hiſpaniæ Galliarúmq; finibus quoſdã veniſſe nobiles legimus: & quos ad contemplationem ſui Roma nõ traxerat, vnius hominis fama perduxit. Habuit illa ætas inauditum omnibus ſeculis, celebrandúmq; miraculum, vt vrbem tantã ingreſſi, aliud extra vrbem quærerent. Apollonius, ſiue ille magus (vt vulgus loquitur) ſiue philoſoph⁹, vt Pythagorici tradũt, intrauit Perſas, pertranſiuit Caucaſum, Albanos, Scythas, Maſſagetas, opulẽtiſſima Indiæ regna penetrauit. & ad extremum, latiſſimo Phyſon amne tranſmiſſo, peruenit ad Brachmanas, vt Iarcham in throno ſedentem aureo, & de Tantali fonte potantem, inter paucos diſcipulos de natura, de motibus ſyderũ, ac dierum curſu audiret docentem. Inde per Eſſaamitas, Babylonios, Chaldæos, Medos, Aſſyrios, Parthos, Syros, Phœnices, Arabes, Paleſtinos, reuerſus Alexandriã, Perrexit Aethiopiam, vt Gymnoſophiſtas, & famoſiſſimam ſolis menſam videret in ſabulo. Inuenit ille vir vbiq; quod diſceret, & ſẽper proficens, ſemper ſe melior fieret. Scripſit ſuper hoc pleniſſime octo voluminibus Philoſtratus. Quid loquar de ſeculi hominibus? cum apoſtolus Paulus, vas electionis & magiſter gentium, qui de conſcientia tanti in ſe hoſpitis loquebatur, An experimentũ quæritis eius, qui in me loquitur CHRISTVS? poſt Damaſcum Arabiamq; luſtratam aſcenderit Hieroſolymam, vt videret Petrum, & manſerit apud eum diebus quin

Fig. 39. Colines's Minion [R 49] or *Mignonne* (1527) as it appears in the *Pentatevchvs Moysi*, Paris, Colines, 1527, f. a2v. Courtesy of the Aargauische Kantonsbibliothek, Aarau.

40. The ‘Savetier’ Long Primer Roman [r 65] or *Petit-romain* (1527)

A rough local face, very similar to Calvarin's Bourgeois described in (**38**). It deserves more research to clear up in as far both founts originate from the same source and Martinus Caesar, who in those years emigrated from Paris to Antwerp, is involved.

Size: Long Primer *(Petit-romain);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; **20** 65 × 1.4: 2.1 mm.
First seen in: September 1527, **Paris,** G. de Gourmont, P. Le Preux, J. Petit [& N. Savetier] (Durand de Saint-Pourçain, *In quatuor Sententiarum...;* Paris, Bibliothèque du Saulchoir, Rés. 16-II Dur 1; Moreau, 3: 341, no. 1196)
Early appearances: **Antwerp:** 1526, M. Caesar *(Biblia;* Brussels, Royal Library, VI 32241 A; Nijhoff-Kronenberg, 4192); H. Someren, G. van der Haghen [& M. Caesar], W. Vorsterman; 1529, J. Severszoon & P. Silvius; **Paris:** 1528, S. Du Bois & C. I Wechel; 1529, A. Girault & N. Savetier; 1530, A. Bonnemère; 1537, M. de La Porte.
Key letters: Slab-seriffed capital A; narrow C; doubly-seriffed M; narrow N; wide V; tilt-barred lower case e; dotted i.

FRATRIS IOANNIS DE VILLERIO,
conuentus Valleſ. prouinciæ Germaniæ infe-
rioris, ordinis fratrū prędicatorum
ad lectorem epiſtola.

HAbes hic lector candide celeberrimi viri ac clariſſimi doctoris, quadrageſimales magiſtri Ioannis Clereç, exactiſſimas declarationes quæ rudi quidē ac pedeſtri, vt id genus populariū cōcionum neceſſitas requirit, ſermone. Non tam ab eo conſcriptas quam ab illius auditorib⁹ tumultua. ie collectas. rerum tamen tam diuinarum quam humanarum peritia fœcundiſſimas, quæ & ſi longe alio ſplendore ac ſpiritu a ſummo illo verbi dei præcone ac totius prædicatorij ordinis laudatiſſimo moderatore, cuius viua illa energia literis defarmari nequit, populis fuerint traditæ. Indignū tamen duximus tam incredibile præſtantiſſimi patris ingenium vſquequaque pręteriri ſilentio. vt non, vel ſaltem ex miliibus illis quas in conſpectu regum & magna tum fecerit conciones vel pauculas raptim a ſuffocatricis illi⁹ obliuionis faucibus, vix tamē ereptas poſteritatis memoriæ mandaremus. Has autem quadragenas præ cæteris cōciones, quæ etiam exceptæ literis extant, inter quas p̄cipuæ ſunt quæ initiū habēt. Haurietis aquas in gaudio, & alia idēridem de portis nuncupata duximus præeligēdas, quod hæc potiſſimum ſibi palmā vendicēt. Nec indigne fecerim⁹ celebratiſſimi huius herois: propagātes memoriam nominis, cuius vultū & vocē venerati ſunt reges, quem inſignis ille Chriſtianiſſimus Frācorum rex Ludouicus huius nominis duodecimus, ob doctrinæ & ſanctitatis eminentiā, ſuæ magiſtrum ducem ac arbitrum vitæ non indignum duxit cōſtituere. Cuius nutib⁹ ſe regalis culminis ſceptra ſubmittere non dubitarunt. Itaq; tanti viri vel qualēcūque præſtat habere vmbrā quæ illū vtcūq; vita etiā defunctum redoleat, quam etiam aliorū qui dicere quam facere ſunt paratiores immēſis premi voluminibus. Boni igitur conſulito, lector

Fig. 40. The ‘Savetier’ Long Primer [R 65] or *Petit-romain* (1529) as it appears in J. Clereas, *Sermones quadragesimales*, Paris, N. Savetier, 1530, f. A1V, Courtesy of the Royal Library, The Hague.

41. Colines's first Great Primer Roman [r 117] or *Gros-romain* (1528)

Mid 1528 Colines ceased using the 1494 Bergmann Great-Primer Roman (**5**) as the usual text type for his quartos and folios. Its capitals reveal the new sensibility of a talented type designer for imitating more closely the letterforms of the classical inscriptional capital. This Great Primer, which has been described by Vervliet (2003, 142-3), has not been seen outside the Colines and Blaubloom presses, except for an appearance in a Wechel imprint, which probably can be attributed to Blaubloom's press (Moreau, 4: no. 316).

Size: Great Primer *(Gros-romain);* 16.5/15.5 Anglo-American/Didot points; **20** 117 × 2:3.7 mm.
First seen in: June 1528, **Paris,** S. de Colines (Des. Erasmus, *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione;* Ghent, University Library, Acc. 32759; Moreau, 3: 403, no. 1454).
Early appearance: **Paris:** 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom].
Key letters: Capital line below ascender line; wide E; downwards beaking G; singly-seriffed M; wide R; duplicate forms of Q (short/long-tailed); downwards flared T; narrow lower case c; tilted-barred e; broad upper and lower counters of g; dotted i (except for its ligatures); v descending below base-line; unflared y; thin diagonal of z. Lozenge-shaped colon, period, question-mark; oversized comma.
Literature: Renouard, 1964, 4:93; Barker, 1974, 9, pl. 3; Amert, 1991, 28, fig. 8; Vervliet, 2003, 142-3.

GERMANVS BRIXIVS
LECTORI.

LEctor probe quiſquis es, & cãdide, tametſi id mihi ipſe de te, tuoq; candore promitto, vt reputaturus ſis, me non ab re, neque leui de cauſa in eo opere vertendo deſudare vo luiſſe, in quo iam mihi alius anteuertiſſet, tamen quoniam nõ omnibus ſtatim arbitror otium tale adfore, vt ſumptã in manus tum Oecolampadij, tum meam in Chryſoſtomi Babylam tranſlationem cum græco exẽplari cõferre, ſicq; rem totam expendẽs, ſuo, quod aiunt, marte de vtriuſq; trãſlationis fide calculum ferre poſſit, non alienũ eſſe putaui, ſi tibi hic ego interim inſignes aliquot Oecolampadij lapſus ex q̃ plurimis deſignarem, illiusq; veluti obſignatas tabulas proferrem, per quas tanquam certiſſimis, veriſſimisq; argumẽtis palàm detecta, conuictaq; eſſet hominis, verten dis græcis authoribus, ſiue negligentia, ſiue inſcitia, ſiue etiam (quod peſtilentius quidẽ fuerit, ſed quod tamen doctiſſimi, integerrimiq; theologi in Oecolampadio deprehendere ſe atteſtantur) malitia, dum ille nunc Theophylacti, nunc Chryſoſtomi interpretem agens, vtriuſque intellectum aliquoties pro arbitratu

Fig. 41. Colines's first Great Primer [R 117] or *Gros-romain* (1528) as it appears in Joannes Chrysostomus, *Liber contre gentiles*, Paris, Colines, 1528, f. A1. Courtesy of the University Library, Ghent.

42. The ‘Leber’ Smal Pica Roman [r 70] or *Philosophie* (1528)

A rather uneven face only seen at Leber's press.

Size: Small Pica *(Philosophie);* 10/9.5 Anglo-American/Didot points; **20** 70 × 1.5:2.2 mm.
First seen in: 27 January 1528, **Paris,** P. I Leber (Erasmus, *Parabolae;* Brussels, Royal Library, II 69103 A-LP; Moreau, 3: 404, no. 1456).
Key letters: Slab-seriffed capital A; small C, L, S; singly-seriffed M; wide N; nearly level-barred lower case e; stroked i.

ERASMVS ROTERODA
MVS, VIRO CVM PRIMIS
ERVDITO PETRO AE
gidio celebratiſſimæ ciuitatis
Antuerpiẽſis,ab actis
S. D.

Vlgare quidẽ & craſſum iſtud amicorum genus, Petre amico rum candidiſſime, quorum vt omnis vitæ,ita neceſſitudinis quoq; ratio in corporibus ſita eſt:ſi quando procul ſeiunctos agere contigerit,anulos, pugiunculos,pileolos,atq; alia id genus ſymbola crebro ſolent inuicem miſſitare:videlicet ne vel conſuetudinis intermiſſione languescat benetolentia,vel longa tẽporum ac locorum intercapedine prorſus emoriatur.Nos vero quibus animorum coniunctione,ſocietate q; ſtudiorũ omnis amicitiæ ratio conſtat,cur non potius animi xeniolis & litteratis ſymbolis identidem alteralterum ſalutemus,Non quod vllum ſit periculum ne propter interruptam vitæ conſuetudinem,frigus aliquod obrepat, neue tantis regionum interuallis ſemota corpora, copulam ac nexum ſoluant animorum:qui vel hoc arctius ſibi conglutinari ſolent,quo vaſtioribus ſpaciis illa fuerint diremptæ: verum vt ſi quid ex amicitiæ fructu detrahere videatur abſentia,id huiuſmodi pignoribus litterariis,non ſine fœnore ſarciamus. Proinde nihil quidem vulgarium xeniorum ad amicum a deo non vulgarẽ ſed plurimas in vno libello gẽmas mitto,

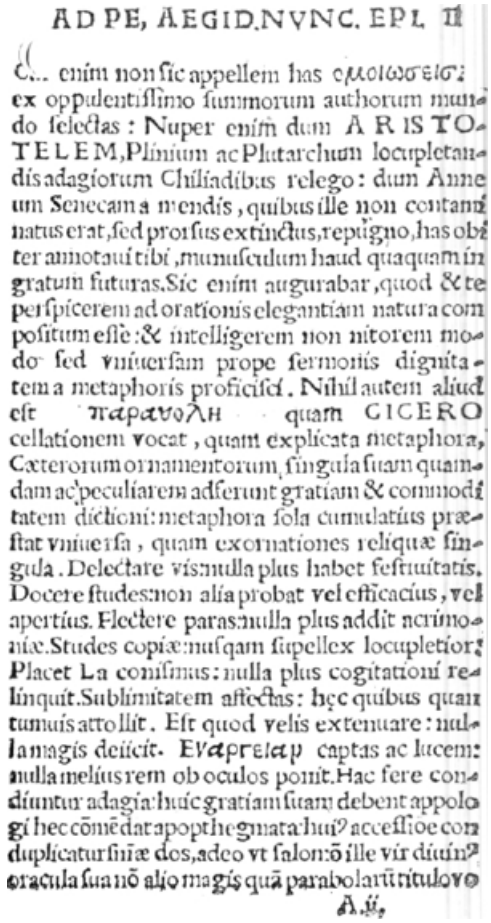
AD PE. AEGID. NVNC. EPI.

((... enim non ſic appellem has ομοιωσεισ? ex oppulentiſſimo ſummorum authorum mundo ſelectas: Nuper enim dum ARISTOTELEM, Plinium ac Plutarchum locupletandis adagiorum Chiliadibus relego: dum Annæum Senecam a mendis, quibus ille non contaminatus erat, ſed prorſus extinctus, repugno, has obiter annotaui tibi, munuſculum haud quaquam ingratum futuras. Sic enim augurabar, quod & te perſpicerem ad orationis elegantiam natura compoſitum eſſe: & intelligerem non nitorem modo ſed vniuerſam prope ſermonis dignitatem a metaphoris proficiſci. Nihil autem aliud eſt παραβολη quam GICERO cellationem vocat, quam explicata metaphora, Cæterorum ornamentorum ſinguſa ſuam quamdam ac peculiarem adferunt gratiam & commoditatem dictioni: metaphora ſola cumulatius præſtat vniuerſa, quam exornationes reliquæ ſingula. Delectare vis: nulla plus habet feſtiuitatis. Docere ſtudes: non alia probat vel efficacius, vel apertius. Flectere paras: nulla plus addit acrimoniæ. Studes copiæ: nuſquam ſupellex locupletior; Placet Laconiſmus: nulla plus cogitationi relinquit. Sublimitatem affectas: hęc quibus quantumuis attollit. Eſt quod velis extenuare: nulla magis deiicit. Εναργειαν captas ac lucem: nulla melius rem ob oculos ponit. Hac fere condiuntur adagia: huic gratiam ſuam debent apologi hec cõmẽdat apopthegmata: huiꝰ acceſſioe conduplicatur ſiniæ dos, adeo vt ſalomõ ille vir diuinꝰ oracula ſua nõ alio magis quã parabolarũ titulo

A.ij.

Fig. 42. The ‘Leber’ Small Pica [R 70] or *Philosophie* (1528) as it appears in Erasmus, *Parabolae*, Paris, P. Leber, 1528, f. A1-A1v. Courtesy of the Royal Library, Brussels.

43. The 'Vidoue' Bourgeois Roman [r 64] or *Gaillarde* (1528)

A small-sized and rather second-rate Roman appears at Vidoue's press at the end of the 1530s, ostensibly as an attempt to modernize somewhat its type cases. Moreover, it occurs in the Versailles copy *sine dato* (anc. FA in-12 E 411f) of Erasmus's *Colloquia* in 24°, sometimes improperly dated 1527 and attributed to Colines (Moreau, 3: no. 1200). It is also the Roman which Moreau (5: 104, no. 187) attributes to Savetier though it differs from Savetier's fount described above (**40**).

Size: Bourgeois *(Gaillarde);* 9/8.5 Anglo-American/Didot points; **20** 64 × 1.5:2 mm.
First seen in: 20 October 1528, **Paris,** P. Vidoue & G. I Du Pré (J. Meschinot, *Les lunettes des princes;* Antwerp, Plantin-Moretus Museum, BH 2340; Moreau, 3: 429, no. 1569).
Early appearance: **Paris:** 1529, P. Vidoue; 1536, P. Le Preux & J. II Petit (Moreau, 5: no. 187).
Key letters: Pointed capital A; narrow H; singly-seriffed M; tiltbarred lower case e; stroked i.

Prologue de lacteur

CY COM
MENCE LE PROLO-
GVE DE LACTEVR.

LA LOVENGE de la benoiſte trinite de paradis, & de vo⁹ mõ ſouuerain ſeigneur charles huytieſme de ce non treſ-creſtien Roy de France pour ac-complir to. ſiours voz bons plai-ſirs vous ay fait ce preſent vo-lume nomme La fontaine de toutes ſciences du ſai-ge philoſophe Sidrach/la ou vous pourrez veoir et entendre Mil.quatre vingtz , & quatre belles que-ſtions & reſponſes. Ainſi que ledict ſidrach a rene-du reſponſe cõme il ſenſuyt.

LA pourueãce de Dieu le pere tout puiſſant a eſte du commencemẽt du monde & eſt & ſera ſans fin de gouuerner , & de ſauluer toutes les creatures ſpirituelles auſquelles il auoit octroye et donne pa-radis ſe par eulx ne demouroit & voulut eſpandre ſa grace , & miſericorde par luniuerſel monde, par quoy les gens ſceuſſent la maniere de viure en ce monde affin quilz peuſſent paruenir a celle gloire qui ia ne fauldra par la miſericorde de dieu qui fut eſtabliſſement des patriarches qui furent du temps depuys Adam iuſques au temps de moyſe qui enſeignoient les gens a viure ſelon leur vſai-

Fig. 43. The 'Vidou' Bourgeois [R 64] or *Gaillarde* (1528) as it appears in Sidrac. *Mil IIII vingtz et quatre demandes*, Paris, G. Du Pré & P. Vidoue, 1531, f. a2. Courtesy of the University Library, Ghent.

44. The 'Vidoue' Roman titling on Two-line Great Primer [r 10.5] or *Deux points de Gros-romain* (1529)

Vidoue had three new sets of Roman titlings engraved about 1529 (**44, 46, 51**). All three exhibit common characteristics. Basically they follow the design of the 1517 R 8.5 Basle capitals (which appeared in Paris from 1530 onwards) but amplify the serifs to oversized spiky spurs, somewhat similar to the fourth-century *litterae Damasianae.* The direct source of this mannerism is unclear. It may be a reminiscence of the forked terminals (a feature of the then current initials with uncial letterforms) or perhaps more likely (as William Kemp privately suggested) they may imitate the letterforms of some decorated initials with the playing children appearing at Vidoue's and Wechel's presses from 1527 and 1529 onwards respectively. Koegler (1936, 1935, fig. 43) suggests that these were engraved by the Basle Master C.V. after Holbein. Similar mannerisms appear in two sets of decorated initials, used by Augereau in the early 1530s (Veyrin-Forrer, 1987, 34-5).

Size: Two-line Great Primer *(Deux points de Gros-romain);* 30/28 Anglo-American/Didot points;: 10.5 mm.
First seen in: 6 June 1529, **Paris,** P. Vidoue for G. du Pré and F. Regnault *(Consuetudines generales Bituricensium...;* Ghent, University Library, Jur. 4297; Moreau, 3: 469, no. 1726).
Key letters: Singly-seriffed capital M; long-tailed R; all sorts display hypertrophied bifurcating serifs.

Fig. 44. The 'Vidoue' titling on Two-line Great Primer [R 10.5] or Deux points *de Gros-romain* (1529) as it appears in E. de Laigue, *In omnes C. Plinii... commentaria*, Paris, P. Vidoue, 1530, f. aa6v. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

45. Colines's Roman titling on Two-line English [r 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529)

In Colines's printings this titling supersedes from 1529 onwards the first and rather weak 9.5 mm titling Colines engraved for Henri I Estienne in 1518 (**15**), as well as the woodcut headline lettering appearing from 1523 onwards or the 5.2 mm Roman titling of (**24**) above.

Its letterforms are strong, sturdy, bold. These features seem to summarize Colines's thought about the ideal Roman letterform. It is, in my opinion, a wholly satisfying typeface, one of the best to appear in the sixteenth century. At the time of its appearance in 1529, it had in Paris, qualitatively and aesthetically, no competitor. The Colines titling is contemporaneous with the 7.5 and 5.5 mm Roman titlings appearing at Tory's press (**47, 49**). The Colines titling has been reviewed by Vervliet (2003, 140-1).

Size: Two-line English *(Deux points de Saint-augustin);* 27/24 Anglo-American/Didot points;**:** 8/8.5 mm.
First seen in: 4 June 1529, **Paris,** S. de Colines (R. Agricola, *De inuentione dialectica;* Ghent, University Library, Phil. 91; Moreau, 3: 445, no. 1628).

Early appearances: **Paris:** 1529, L. Blaubloom; 1531, C. Wechel [& L. Blaubloom]; 1533, C. Chevallon [& L. Blaubloom]; 1534, C. Chevallon & G. Du Pré [& L. Blaubloom]; 1535, J. Nyverd for G. Du Pré & S. de Colines; **Orléans:** 1532, Ph. Loré [& L. Blaubloom].
Key letters: Classic inscriptional bold capitals with strokes swelling at foot and head.
Literature: Vervliet, 2003, 140-1.

Fig. 45a. Colines's titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529) as it occurs on the title-page of Terentianus, *De literis*, Paris, Colines, 1531. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

TERENTIANI
MAVRI NILIACAE SYENES PRAESIDIS, DE LITERIS, SYLLABIS, PEDIBVS ET metris, tractatus insignis, suspiciendus antiquitate etiam reuerenda, Nicolao Brissæo Montiuillario commentatore & emendatore.

CVM PRIVILEGIO.

PARISIIS
Apud Simonem Colinæum
1 5 3 2

Fig. 45b. Colines's titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529) assembled from P. Anghiera [Pierre Martyr], *Extraict ov recveil des isles*, Paris, Colines, 1532 (Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp) and Galenus, *De cavsis respirationis*, Paris, Colines, 1533. Courtesy of the Royal Library, The Hague.

46. The 'Gromors' Roman titling on Two-line English [r 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529)

A bold Roman titling in the same style as the two Tory titlings (**47, 49**) occurs sporadically at an anonymous Paris press, possibly Gromors's as suggested by Moreau (3: nos. 1748 and 1900; 4: no. 1348). I did not see this face appearing in named Tory imprints.

Size: Two-line Pica *(Deux points de Cicéro);* 23.5/22 Anglo-American/Didot points;**:** 8,5 mm.
First seen in: 1529, **Paris,** [P. Gromors] (Erasmus, *Brevissima... epistolarum formula;* Ghent, University Library, Res. 1828:4; Moreau, 3: 474, no. 1748).
Early appearances: **Paris:** 1535, A. Girault & Jacques Kerver & J. Macé & J. II Petit; 1537, C. Chevallon & A. Girault & J. Macé, M. de Vascosan.

Key letters: Bold capitals with strokes swelling at top and foot; concave top of A; high-barred F; narrow H and N; long-tailed R.
Literature: Vervliet, 2003, 140.

Fig. 46. The 'Gromors' titling on Two-line English [R 8.5] or *Deux points de Saint-augustin* (1529) as it appears in Erasmus, *Brevissima... epistolarum formula*, Paris, [P. Gromors], 1529. Courtesy of the University Library, Ghent.

47. The 'Tory' Roman titling on Two-line Small Pica [r 7.5] or *Deux points de Philosophie* (1529)

Three series of inscriptional capitals, all in the same style, appeared from the end of the 1520s onwards. The largest one [R 8.5], eponymously named after Gromors, is described in (**46**). Two others can be linked to Tory. The medium one [R 7.5] is described here and the smaller R 5.5 in (**49**). The three faces ignore the proportions and letterforms as prescribed by Tory in his *Champfleury.* They rather seem to copy hesitatingly the bold Roman titling Simon de Colines introduced in 1528 (**45**).

Size: Two-line Small Pica *(Deux points de Philosophie);* 24/23 Anglo-American/Didot points;: 7.5 mm.
First seen in: 28 April 1529, **Paris,** G. Tory & G. de Gourmont (G. Tory, *Champfleury;* Brussels, Royal Library, VH 8870 A LP; Moreau, 3: 515, no. 1929).
Early appearances: **Paris:** 1529, J. Denis; 1530, J. Roigny; 1532, G. Tory & P. Roffet; 1534, D. Janot; 1538, O. Mallard & G. I Du Pré; 1544, J. André.
Key letters: Bold capitals with strokes swelling at top and foot; top of A extending to the left; high-barred E; narrow H; singly-seriffed M; diagonal of N protruding at the top; disconnected tail of Q; long-tailed R.
Literature: Kemp, 1991, 716; Vervliet, 2003, 140.

Fig. 47. The 'Tory' titling on Two-line Pica [R 7.5] or *Deux points de Philosophie* (1529) as it appears on the title-page of Eusebius Caesariensis, *Lhistoire ecclesiastique*, Paris, G. Tory, 1532. Courtesy of the Bibliothèque municipale, Troyes.

48. The second 'Vidoue' Roman titling on Two-line Long Primer [r 6.2] or *Deux points de Petit-romain* (1529)

A second Vidoue titling appearing in the same year 1529; in the same decorated style as (**44**) and (**51**).

Size: Two-line Long Primer *(Deux points de Petit-romain);* 20/19 Anglo-American/Didot points;: 6.2 mm.
First seen in: 6 June 1529, **Paris,** P. Vidoue for G. du Pré and F. Regnault *(Consuetudines generales Bituricensium...;* Ghent, University Library, Jur. 4297; Moreau, 3: 469, no. 1726).
Key letters: singly-seriffed capital M; long-tailed R; all sorts with hypertrophied bifurcating serifs.

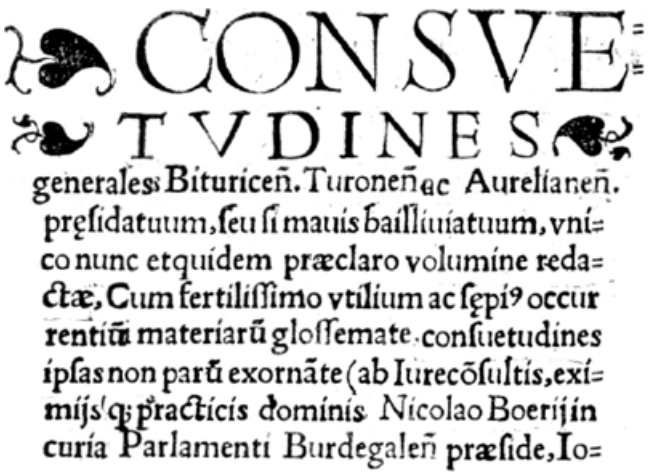
CONSVE=
TVDINES
generales Biturice. Turone. ac Aurelianē.
preſidatuum, ſeu ſi mauis bailliuiatuum, vni=
co nunc etquidem præclaro volumine reda=
ctæ, Cum fertiliſſimo vtilium ac ſępiꝰ occur
rentiū materiarū gloſſemate conſuetudines
ipſas non parū exornāte (ab Iurecōſultis, exi=
miſq; practicis dominis Nicolao Boerij in
curia Parlamenti Burdegaleñ præſide, Io=

Fig. 48. The 'Vidoue' second titling on Two-line Small Pica [R 6.2] or *Deux points de Cicéro* (1529) as it appears in line 2 of the title-page of the *Consuetudines generales Bituricensium*, *Turonensium et Aurelianensium*, Paris, G. I Du Pré, F. Regnault, P. Vidoue, 1529. Courtesy of the University Library, Ghent.

49. The 'Tory' Roman titling on Two-line Bourgeois [r 5.5] or *Deux points de Gaillarde* (1529)

The smallest of Tory's three titlings, appearing only at his press.

Size: Two-line Bourgeois *(Deux points de Gaillarde);* 17/16 Anglo-American/Didot points;**:** 5.5 mm. *First seen in:* 28 April 1529, **Paris,** G. Tory & G. de Gourmont (G. Tory, *Champfleury;* Brussels, Royal Library, VH 8870 A LP; Moreau, 3: 515, no. 1929).
Early appearance: **Paris:** 1532, G. Tory for P. Roffet; 1537, D. Janot.
Key letters: Bold capitals with strokes swelling at top and foot; concave top of A; high-barred E and F; narrow H; two forms of N (broad/narrow); singly-seriffed M; long-tailed R.
Literature: Vervliet, 2003, 140.

Fig. 49. The 'Tory' titling on Two-line Long Primer [R 5.5] or *Deux points de Petit-romain* (1529) as it appears on the title-page of Eusebius Caesariensis, *Lhistoire ecclesiastique*, Paris, G. Tory, 1532. Courtesy of the Bibliothèque municipale, Troyes.

50. The ‘Gromors’ Small Pica Roman [r 75] or *Philosophie* (1529)

A reasonably well cut Small Pica Roman, possibly inspired by Colines's one on the same size (**35**), can been seen in two adespota, tentatively attributed by Moreau (3: 1748 and 1900) to Gromors and/or Bonnemère.

Size: Small Pica *(Philosophie);* 10.5/10 Anglo-American/Didot points; **20** 75 × 1.8: 2.5 mm.
First seen in: 1529, **Paris,** [P. Gromors] (Erasmus, *Brevissima maximeque compendiaria conficiendarum epistolarum formula;* Ghent, University Library, Res. 1828: 4; Moreau, 3: 474, no. 1748).
Key letters: Pointed A; singly-seriffed M; long-tailed R; tilt-barred lower case e; stroked i.

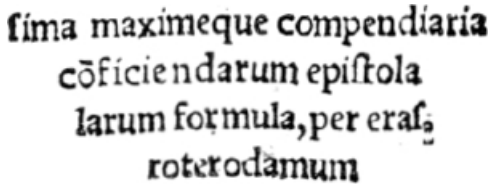

Fig. 50. The ‘Gromor’ Small Pica Roman [R 75] or *Philosophie* (1529) as it appears in Erasmus, *Brevissima... epistolarum formula*, Paris, [P. Gromors], 1529. Courtesy of the University Library, Ghent.

51. The 'Vidoue' Roman titling on Two-line Small Pica [r 7.5] or Deux points de Philosophie (1530)

Vidoue used a third and somewhat smaller sized titling in the same style as his earlier ones, described above in (**44**) and (**48**).

Size: Two-line Small Pica *(Deux points de Philosophie);* 24/23 Anglo-American/Didot points;: 7.5 mm.
First seen in: July 1530, **Paris,** P. Vidoue for G. du Pré ([G. Du Breuil], *Stilus supraemae Curie Parlamenti Parisiensis;* Ghent, University Library, Res. 121[1]; Moreau, 3: 547, no. 2064).
Key letters: singly-seriffed capital M; long-tailed R; all sorts with hypertrophied bifurcating serifs.

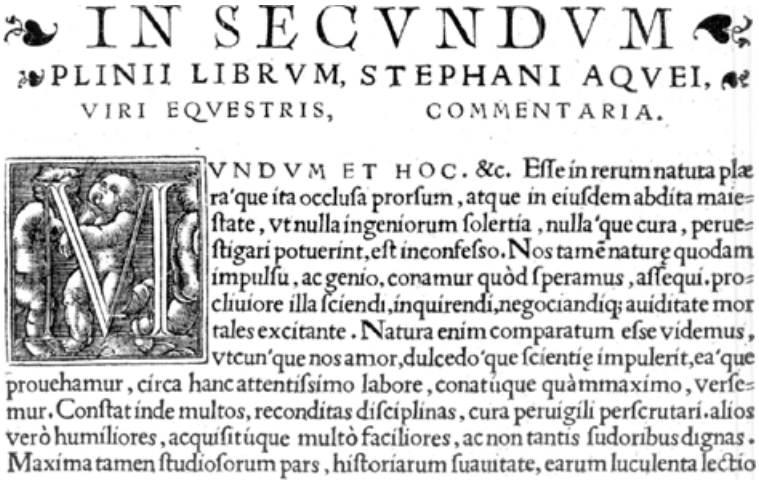
IN SECVNDVM
PLINII LIBRVM, STEPHANI AQVEI,
VIRI EQVESTRIS, COMMENTARIA.

VNDVM ET HOC. &c. Esse in rerum natura plæ ra'que ita occlusa prorsum, atque in eiusdem abdita maie= state, vt nulla ingeniorum solertia, nulla'que cura, perue= stigari potuerint, est inconfesso. Nos tamẽ naturę quodam impulsu, ac genio, conamur quòd speramus, assequi. pro= cliuiore illa sciendi, inquirendi, negociandiq; auiditate mor tales excitante. Natura enim comparatum esse videmus, vtcun'que nos amor, dulcedo'que scientię impulerit, ea'que prouehamur, circa hanc attentissimo labore, conatúque quàmmaximo, verse= mur. Constat inde multos, reconditas disciplinas, cura peruigili perscrutari. alios verò humiliores, acquisitúque multò faciliores, ac non tantis sudoribus dignas. Maxima tamen studiosorum pars, historiarum suauitate, earum luculenta lectio

Fig. 51. The 'Vidoue' titling on Two-line Pica [R 7.5] or *Deux points de Cicéro* (1529) as it appears in E. de Laigue, *In omnes C. Plinii... commentaria*, Paris, P. Vidoue, 1530, f. a1. Courtesy of the Stadsbibliotheek, Antwerp.

Roman types by type size

	mm/20 lines	
Nonpareil (43/49 mm)		
The ‘Vidoue’ Nonpareil; 1522;	R 43	§ 28
Colines's Million *(Mignonne);* 1526;	R 49	§ 39
Brevier (51 mm)		
The ‘Vidoue’ Brevier *(Petit-texte);* 1522;	R 51	§ 27
Bourgeois (62/64 mm)		
Colines's first Bourgeois *(Gaillarde);* 1520;	R 63	§ 23
Colines's second Bourgeois *(Gaillarde);* 1523;	R 63	§ 31
The ‘Calvarin’ Bourgeois *(Gaillarde);* 1526;	R 62	§ 38
The ‘Vidoue’ Bourgeois *(Gaillarde);* 1528;	R 64	§ 43
Long Primer (65/67 mm)		
The ‘Badius’ Long Primer *(Petit-romain);* 1509;	R 67	§ 11
The ‘Le Rouge’ Long Primer *(Petit-romain);* 1513;	R 67	§ 12
The ‘Lotter’ Long Primer *(Petit-romain);* Leipzig, 1519; Gromors, Savetier, 1526;	R 66	§ 18

The ‘La Barre’ Long Primer *(Petit romain);* 1520;	R 65	§ 22
The ‘Dauphins’ Long Primer *(Petit-romain);* 1523;	R 65	§ 30
The ‘Savetier’ Long Primer *(Petit-romain);* 1527;	R 65	§ 40

Small Pica (70/75 mm)

The ‘Quentel’ Small Pica *(Philosophie);* Cologne, 1499; Paris, Vidoue, 1521;	R 72	§ 9
Colines's first Small Pica *(Philosophie);* 1522;	R 75	§ 26
Colines's second Small Pica *(Philosophie);* 1525;	R 73	§ 35
The ‘Leber’ Small Pica *(Philosophie);* 1528;	R 70	§ 42
The ‘Gromors’ Small Pica *(Philosphie);* 1529;	R 75	§ 50

Pica (78/86 mm)

The ‘Gering’ Pica *(Cicéro);* 1478;	R 80	§ 2
The ‘Capsaca’ Pica *(Cicéro);* Venice, 1493; Lyons, 1499; Paris, 1502;	R 83	§ 4
The ‘Kerver’ Pica *(Cicéro);* 1498;	R 79	§ 7
The ‘Tholoze’ Pica *(Cicéro);* 1499;	R 78	§ 8
The ‘La Barre’ Pica *(Cicéro);* 1520;	R 85	§ 21
Vatel's Pica *(Cicéro);* 1522;	R 86	§ 25

English (88/98 mm)

The ‘Wolf-Kerver’ English-bodied Roman *(Saint-augustin);* 1494;	R 92	§ 6
The ‘Hopyl’ English-bodied Roman *(Saint-augustin);* 1508;	R 98	§ 10
The ‘Cervicornus’ Roman English *(Saint-augustin);* Cologne, 1517; Paris, Vidoue, 1522;	R 88	§ 14
Colines's first English-bodied Roman *(Saint-augustin);* 1519;	R 90	§ 17
The ‘Desprez’ English-bodied Roman *(Saint-augustin);* 1520;	R 91	§ 20
The ‘Vidoue’ English-bodied Roman *(Saint-augustin);* 1525;	R 98	§ 34
Colines's second English-bodied Roman *(Saint-agustin);* 1526;	R 90	§ 37

Large English and Great Primer (100/117 mm)

The ‘Gering’ on Large English *(Gros-texte);* 1478;	R 100	§ 1
The ‘Capsaca’ Great Primer *(Gros-romain);* Venice, 1493; Paris, 1503;	R 105	§ 3
The ‘Bergmann’ Great Primer *(Gros-romain);* Basle, 1494; Paris, 1498;	R 102	§ 5
The ‘Ruel’ Great Primer *(Gros-romain);* 1516;	R 117	§ 13
The ‘Du Pré’ Great Primer *(Gros-romain);* 1520;	R 110	§ 19
Colines's first Great Primer *(Gros-romain);* 1528;	R 117	§ 41

Titlings

Colines's titling on 2-line Brevier *(2 points de Petit-texte);* 1523;	R:4	§ 29
Colines's first titling on 2-line Long Primer *(2 points de Petit-romain);* 1522;	R:5.5	§ 24
Colines's 2nd titling on 2-line Long Primer *(2 points de Petit-romain);* 1524;	R:5.2	§ 32
The ‘Chevallon’ titling on 2-line Long Primer *(2 points de Petit-romain);* 1526;	R:5.2	§ 36
The ‘Tory’ titling on 2-line Long Primer *(2-points de Petit-romain);* 1529;	R:5.5	§ 49

The ‘Vidoue’ first titling on 2-line Small Pica *(2 points de Philosophie);* 1525;	R:6.2	§ 33
The ‘Vidoue’ 2nd titling on 2-line Small Pica *(2 points de Philosophie);* 1529;	R:6.2	§ 48
The ‘Tory’ titling on 2-line Pica *(2 points de Cicéro);* 1529;	R:7.5	§ 47
The ‘Vidoue’ titling on 2-line Pica *(2 points de Cicéro);* 1530;	R:7.5	§ 51
The ‘Desprez’ titling on 2-line English *(2 points de Saint-augustin);* 1519;	R:8.5	§ 16
Colines's titling on 2-line English *(2 points de Saint-augustin);* 1529;	R:8.5	§ 45
The ‘Gromors’ titling on 2-line English *(2 points de Saint-augustin);* 1529;	R:8.5	§ 46
Colines's titling on 2-line Great Primer *(2 points de Gros-romain);* 1518;	R:9.5	§ 15
The ‘Vidoue’ titling on 2-line Great Primer *(2 points de Gros-romain);* 1529;	R:10.5	§ 44

References

Allen
P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Oxford, 1906-58.
Amert, 1991
K. Amert, 'Origins of the French oldstyle: the roman and italic types of Simon de Colines', *Printing history*, 26/27 (1991-92), 17-40.
Amert, 2001
K. Amert, 'A Renaissance font: Paris, 1516', *Printing history*, 42:2 (2000-01), 16-31.
Armstrong, 1986
E. Armstrong, *Robert Estienne*, *royal printer: an historical study of the Elder Stephanus* (revised ed.), Sutton Courtenay, 1986.

Barber, 2000
G. Barber, 'The advent of gold tooling in English bookbinding and the intermediary role of Thomas Linacre', *For the love of the binding: studies in bookbinding history presented to Mirjam Foot*, ed. D. Pearson, London, 2000, 53-65.
Barker, 1974
N. Barker, 'The Aldine roman in Paris, 1530-1534', *The Library*, 5th s., 29 (1974), 5-20 (reprinted in: N. Barker, *Form and meaning in the history of the book: selected essays*, London, 2003, 186-214; nos. of plts. changed).
Beaujon, 1926
P. Beaujon [= B. Warde], 'The Garamond types: 16th and 17th century sources reconsidered', *The Fleuron*, 5 (1926), 131-179.
Bernard, 1865
A. Bernard, *Geoffroy Tory*, *peintre et graveur*, *premier imprimeur royal...*, Paris, 1865.
Bibliotheca Belgica
F. Van der Haeghen, e.a., *Bibliotheca Belgica: bibliographie générale des Pays-Bas* (reprint), Brussels, 1964-75.
Billeter, 1962
E. Billeter-Schulze, 'Zum Einfluss der Graphik von Dürer und Holbein in der französischen Kunst des 16. Jahrhunderts', *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 62 (1962), 39-85; 63 (1963), 5-73 (reprinted: PhD. diss., Basle, 1964).

Carter, 1967
H. Carter, *Sixteenth-century French typefounders: the Le Bé memorandum*, Paris, 1967.
Carter, 1969
H. Carter, *A view of early typography up to about 1600*, Oxford, 1969 (reprinted: London, 2002).
Catach, 1968
N. Catach, *L'orthographe fran§aise à l'époque de la Renaissance*, Genève, 1968.

Catalogue BM
Catalogue of books printed in the xvth century now in the British Museum, London, 1962 (reprint of ed. London, 1908-1962).
Chambers, 1983
B. Chambers, *Bibliography of French bibles: 15th- and 16th-century French-language editions of the Scriptures*, Geneva, 1983.
Claudin, 1900
A. Claudin, *Histoire de l'imprimerie en France au 15e et 16e siècle*, Paris, 1900-14.
Coyecque, 1894
E. Coyecque, 'La librairie de Didier Maheu en 1520', *Bulletin de la Société de l'histoire de Paris*, 21 (1894), 197-205.

Davis & Carter, 1958
J. Moxon, *Mechanick excersis on the whole art of printing; 1683-4;* ed. H. Davis & H. Carter, London, 1958 (reprinted: London, 2004).
Delaruelle, 1907
L. Delaruelle, *Répertoire analytique et chronologique de la correspondance de Guillaume Budé*, Paris, 1907.
Delaruelle, 1922
L. Delaruelle, 'L'étude du grec à Paris de 1514 à 1530', *Revue du seizième siècle*, 9 (1922), 51-62; 132-49.
Deronne, 1971
E. Deronne, 'Les origines des chanoines de Notre-Dame de Paris de 1450 à 1550', *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 18 (1971), 1-29.
Durling, 1961
R.J. Durling, 'A chronological census of Renaissance editions and translations of Galen', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 24 (1961), 230-305.

Erasmus, 1969
D. Erasmus, *Opera omnia*, Amsterdam, 1969-.

Gaskell, 1974
Ph, Gaskell, *A new introduction to bibliography*, Oxford, 1974.
Gesamtkatalog
Gesamtkatalog der Wiegendrucke, Leipzig, 1925-.
GfT
Gesellschaft für Typenkunde des xv. Jahrhunderts, *Veröffentlichungen*, Halle, 1906-66.
Gültlingen, 1992
S. von Gültlingen, *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle*, Baden-Baden, 1992- *(Bibliotheca bibliographica Aureliana*, 154 sqq.).
Guignard, 1966
J. Guignard, 'L'atelier des reliures Louis XII et l'atelier de Simon Vostre' *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine-Verwey*, Amsterdam, 1966, 202-39.

Haebler, 1905
K. Haebler, *Typenrepertorium der Wiegendrucke*, Halle a. S., 1905-24.

IDL
Incunabula in Dutch libraries, Nieuwkoop, 1983.

Isaac, 1930
F. Isaac, *English and Scottish printing types; 1501-35/1508-41*, Oxford, 1930.
Isaac, 1932 F. Isaac, *English and Scottish printing types; 1535-58/1552-58*, Oxford, 1932.
Isaac, 1933
F. Isaac, 'Elizabethan roman and italic types', *The Library*, 4th s., 14 (1933-34), 85-91; 212-16.
Isaac, 1936
F. Isaac, *English printers' types of the sixteenth century*, Oxford, 1936.
Isaac, 1938
F. Isaac, *An index to the early printed books in the British Museum; Part 2: 1501-1520*, *Section 2: Italy; Section 3: Switzerland and Eastern Europe*, London, 1938.

Jansen, 1994
F.A. Janssen, 'Nominated for the Best Book Designs of the year 1512', *Quaerendo*, 24 (1994), 181-205.
Johnson, 1926
A.F. Johnson, *The first century of printing at Basle.* London, 1926.
Johnson, 1927
A.F. Johnson, 'Basle ornaments on Paris books; 1519-36', *The Library*, 4th s., 8 (1927), 355-60 (reprinted in; Johnson, 1970, 231-7).
Johnson, 1928
A.F. Johnson, 'Geofroy Tory', *The Fleuron*, 6 (1928), 37-66 (reprinted in: Johnson, 1970, 166-89).

Johnson, 1936
A.F. Johnson, ‘Sources of roman and italic types used by English printers in the 16th century’, *The Library*, 4th s., 17 (1936-7), 70-82.
Johnson, 1943
A.F. Johnson, ‘The supply of types in the 16th century’, *The Library*, 4th s., 24 (1943), 47-65 (reprinted: Johnson, 1970, 146-60).
Johnson, 1959
A.F. Johnson, *Type designs: their history and development*, London, 1959.
Johnson, 1964
A.F. Johnson, ‘Notes on some German types used in the reformation period’, *Festschrift für Josef Benzing*, Wiesbaden, 1964, 226-32.
Johnson, 1970
A.F. Johnson, *Selected essays on books and printing* (ed. P.H. Muir), Amsterdam, 1970.
Jourdan, 1918
P. Jourdan, ‘Notes de critique verbale sur Scribonius Largus’, *Revue de philologie*, *de littérature et d'histoire anciennes*, 42 (1918), 169-251.

Kemp, 1991
W. Kemp, ‘La première édition du *Jugement d'amour* de Flores (septembre 1529) publiée par Jerôme Denis avec le matériel de Geofroy Tory’, *Bibliothèque d'humanisme et renaissance*, 53 (1991), 709-26.
Kemp, 2003
W, Kemp, ‘Early Paris editions of Erasmus's *Colloquia* revisited: Robert Estienne's 1529 selection and the censors’, *Bulletin du bibliophile*, (2003)2, 223-237.
Koegler, 1936
H. Koegier, ‘Wechsdbeziehungen zwischen dem Basler und Pariser Buchschmuck in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts’, *Festschrift zur Eröffnung des Kunstmuseums*, Basle, 1936, 159-230.

Maddison, 1977
F. Maddison, M. Pelling, & C. Webster (ed.), *Essays on the life and work of Thomas Linacre; c. 1460-1524*, Oxford, 1977.
Martin, 2000
H.-J. Martin, *La naissance du livre moderne; 15e-16e siècles: mise en page et mise en texte du livre français*, Paris, 2000.
Mazerolle, 1902
F. Mazerolle, *Les médailleurs français du 15e siècle au milieu du 17e*, Paris, 1902-4.
Monceaux, 1896
H. Monceaux, *Les Le Rouge de Chablis: calligraphes et miniaturistes; graveurs et imprimeurs*, Paris, 1896.
Moreau
[B. Moreau], *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du 16e siècle*, Paris, 1972-.

Mori, 1924
G. Mori, *Das Schriftgiessergewerbe in Süddeutschland*, Stuttgart, 1924.
Morison, 1957
S. Morison, L'inventaire de la fonderie Le *Bé selon la transcription de Jean Pierre Fournier*, Paris, 1957.
Mortimer
R. Mortimer, Harvard College Library. Department of Printing and Graphic Arts. *Catalogue of books and manuscripts. Part 1: French 16th century books*, Cambridge, MA, 1964.

Nijhoff, 1925
W. Nijhoff, *L'art typographique dans les Pays-Bas pendant les années 1500-1540*, The Hague, 1926-35.
Nixon, 1956
H.M. Nixon, *Broxbourne Library. Styles and designs of bookbindings*, London, 1956.
Nixon, 1971
H.M. Nixon, *Sixteenth-century goldtooled bookbindings in the Pierpont Morgan Library*, New York, 1971.

Omont, 1891
H. Omont, 'Essai sur les débuts de la typographie grecque à Paris (1507-1516)', *Mémoires de la Société de l'histoire de Paris*, 18 (1891), 1-72.

Parent & Veyrin-Forrer, 1974
A. Parent & J. Veyrin-Forrer, 'Claude Garamont: new documents', *The Library*, 5th s., 29 (1974-75), 80-92 (reprinted: Veyrin-Forrer, 1987, 63-80).
Polain
M.-L. Polain, *Catalogue des livres imprimés au 15e siècle des bibliothèques de Belgique*, Brussels, 1937-78.

Proctor, 1903
R. Proctor, *An index to the early printed books in the British Museum; Parts: 2: 1501-1520*, *Section 1: Germany*, London, 1903 (reprinted: London, 1954).

Reed, 1952
T.B. Reed, *A history of old English typefoundries*, ed, A.F. Johnson, London, 1952.

Renouard, 1964
Ph. Renouard, *Imprimeurs et libraires parisiens du 16e siècle*, vol. 1-5; suppl. 1-4, Paris, 1964-95.

Renouard, 1965
Ph, Renouard, *Répertoire des imprimeurs parisiens...jusqu'à la fin du 16e siècle*, Paris, 1965.

Richardson, 1990
J. Richardson, 'Correlated type sizes and names', *Studies in bibliography*, 43 (1990), 251-72.

Rouzet, 1975
A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs... des 15e et 16e siècles... de la Belgique*, Nieuwkoop, 1975.

Secret, 1963
F. Secret, 'Les grammaires hébraiques d'Augustinus Justinianus', *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 33 (1963), 269-79.

Schreiber, 1995
F. Schreiber, *Simon de Colines: an annotated catalogue of 230 examples of his press, 1520-1546*, Provo, UT, 1995.

Shaw, 1974
D.J. Shaw, 'Books printed by Pierre Vidoue in 24° format', *Gutenberg Jahrbuch*, (1974), 117-22.

Shaw, 1980
D.J. Shaw, 'Notes on some French textura Gothic types of the late fifteenth and early sixteenth centuries', Hellinga *Festschrift*, Amsterdam, 1980, 441-6.

Shaw, 1981
D. Shaw, 'Standardization of type sizes in France in the early sixteenth century', *The Library*, 6th s., 3 (1981), 330-6.

STC **France**
Short-title catalogue of books printed in France...; 1470-1600 in the British Museum, London, 1966-86.

Stein, 1905
H. Stein, 'Nouveaux documents sur Wolfgang Hopyl, imprimeur à Paris', *Le bibliographe moderne*, 9 (1905), 78-93.

Tarr, 1946
J.C. Tarr, 'Measurement of type', *The Library*, 5th s., 1 (1946/7), 248-9.

Updike, 1927
D.B. Updike, *Printing types: their history*, *forms*, *and use*, Cambridge, MA, 1927.

VD 16
Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts; VD 16; Abt. I: Verfasser, *Körperschaften*, *Anonyma*, Stuttgart, 1983-2000.
Vervliet, 1968
H.D.L. Vervliet, *Sixteenth-century printing types of the Low Countries*, Amsterdam, 1968.
Vervliet, 2000
H.D.L. Vervliet, 'Printing types of Pierre Haultin; ca. 1510-87', *Quaerendo*, 30 (2000), 87-129; 173-227.
Vervliet, 2002
H.D.L. Vervliet, 'Greek typefaces of the early French Renaissance: the predecessors of the Grecs du Roy', *Journal of the Printing Historical Society*, N.S., 4 (2002), 3-29.
Vervliet, 2002a
H.D.L. Vervliet, 'The printing types of the young Simon de Colines; 1518-1522', *Bulletin du bibliophile*, (2002):2, 269-99.
Vervliet, 2003
H.D.L. Vervliet, 'Simon de Colines, punchcutter; 1518-1546', *De gulden passer*, 81 (2003), 115-70.
Vervliet, 2003a
H.D.L. Vervliet, 'The printing types of the young Robert I Estienne; 1526-1530', *Fata libelli ad octoginta annos natum Gedeon Borsa*, Budapest, 2003, 179-84.
Vervliet, 2004
H.D.L. Vervliet, 'Robert Estienne's printing types', *The Library*, 7th s., 5 (2004), 107-175.
Vervliet, 2004a
H.D.L. Vervliet, 'Thielman I Kerver en de romanisatie van het Franse letterbeeld', *Boek & letter: boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van Frans A. Janssen*, ed. J. Biemans e.a., Amsterdam, 2004, 195-208.
Vervliet, 2005
H.D.L. Vervliet, 'Early Paris Italics; 1512-1549', *Journal of the Printing Historical Society*, N.S., 8 (2005), 5-55.
Veyrin-Forrer, 1987

J. Veyrin-Forrer, *La lettre et le texte: trente années de recherches sur l'histoire du livre*, Paris, 1987.

Wickersheimer, 1979
E. Wickersheimer, *Dictionnaire biographique des médecins en France au moyen äge*, Geneva, 1979 (reprint of ed. Paris, 1936 with suppl. by D. Jacquart).

Index of historical personal names

Light numerals refer to the pages of the Introduction (pp. 1-9); bold numerals to the number of the Type descriptions (pp. 12 sqq.) or their side-notes.

Agricola, Rudolphus **45n**
Albertus Magnus **9n**
Aldus Manutius
See Manutius, Aldus Pius
Aleandro, Girolamo **8**
Aliate, Alexandre **3, 8n**
Almain, Jacques **6n**
Ambrosius (s.), **2**
Amerbach, Johannes **3, 5**
Andrelini, Publio Fausto **22**
Angeriano, Girolamo **22, 25**
Anghiera, Petrus **35, 45**
Anguelart, Thomas **8n**
Antoine, Jean **5**
Aristotle **32n**
Arnoul, Jean dit Le Picard
See Picard, Jean
Athanasius (s.) **5, 16**
Attaignant, Pierre 7
Aubry, Pierre **12n, 16n**
Augereau, Antoine 7, **33n, 44**
Aussourd, Antoine **5n, 16**

Badius, Judocus 5, 6, **3-6, 8, 11, 13, 16, 30n**
Baligault, Felix **8**
Barbier, Jean **5n, 8n**
Barra, Alanus de
See La Barre, Alain de
Bazaleriis, Caligula de **4**
Benali, Bernardino **3, 4**
Benedictis, Nicolaus de **9n**
Bergmann de Olpe, Johann 6, 7, **4, 5, 6n, 10, 13, 17, 19, 22, 34, 41**
Beroaldo, Filippo **3, 6n, 8n**
Berosus Babylonicus **12**
Bertachini, Giovanni **4**
Berthelet, Thomas **5, 14n**
Bertrand, Pierre **19**
Bevilacqua, Simon **3, 4**
Biermant, Georges **8n, 12**
Biestkens, Nicolaas I **33n**
Bignon, Jean **8n, 30, 33n**

Blaubloom, Louis **13, 34n 37n, 39, 41, 44n**
Bocard, André **4, 5n, 6, 70, 8n, 16n**
Boetius, Anicius Manlius **26n**
Bonellis, Joannes I de **4**
Bonhomme, Jean 4, **14n**
Bonnemère, Guillaume **5n, 8n 18n, 40n, 50**
Bossozel, Guillaume de **5n, 34n, 38**
Boulle, Jean **8n**
Brylinger, Nicolaus **14n**
Budé, Guillaume 3, **13**
Buffet, Nicolas 7, **8n, 30n**
Byddell, John **8n**

Caesar, Konrad **12, 14n**
Caesar, Martinus 2, 7, **12, 14n, 33, 38, 40**
Caesar, Nicolaus **12**
Caesar, Robert **12**
Caesaris, Pierre 2, 7, **1, 12**
Calvarin, Prigent **5n, 8n, 16n, 22, 33n, 36, 38, 40**
Capsaca, Matteo **3, 4**
Cervicornus, Eucharius 7, **14, 18, 35**
Charron, Thibault **8n, 33n**
Chaudière, Regnault I **1n, 8n, 15n, 18n, 23n, 32n**
Chevallon, Claude **1n, 2, 5n, 6n, 16n, 33n, 35n-37n, 39 39n, 45n, 46n**
Chevallon, Widow of Claude
See Guillard, Charlotte
Cicero, Marcus Tullius **21**
Clereas, Joannes **40**
Clichthove, Josse **17n, 32**
Clymes, Joannes **5**
Cock, Simon **18n, 33n**
Codeca, Matteo
See Capsaca, Matteo
Colines, Louis de **33n**
Colines, Simon de 1, 2, 5-7, **5, 8, 13, 15-17, 20, 23, 24, 26-32, 35-37, 39, 41, 43, 45, 47, 50**
Cop, Guillaume **13**
Corver, Simon **14n**
Crantz, Martin
See Krantz, Martin
Crastonus, Joannes **9n**
Cratander, Andreas **14n**
Crespin, Nicolas I **5n, 12n, 16n, 20n-22n**
Croock, Hubert de **140, 33n**
Crowned Dolphins
See Dauphins couronnés
Cyaneus, Ludovicus
See Blaubloom, Louis
Cyrillus Alexandrinus **10**

Damasus I, pope **44**
Dante Alighieri **3n**
Dares Phrygius **16**
Dati, Agostino **12**
Dauphins couronnés **8n, 30**
Davidson, Thomas **5n, 8n**
Day, John **14n**
Denis, Jerome **32n, 47n**
Despauterius, Joannes **30n**
Desplains, Guillaume **5n, 16n**
Desprez, Nicolas 6, 7, **5n 6, 8n, 12n, 15, 16, 19, 20**
Diomedes Grammaticus **7n**
Dioscorides, Pedacius **13**
Du Bois, Simon **5n, 330, 40n**
Du Breuil, Guillaume **51n**
Du Coste, Guillaume **16**
Du Pré, Galliot I 5, **5n, 14n, 35n, 37n-39n, 43n, 45n, 47n, 48n, 51n**
Du Pré, Jean I **5n**
Du Pré, Jean II **5n, 8n, 16n, 19**
Duns Scotus, Joannes **49n**
Durand de Saint Pourçain **40n**
Du Rueil, Jean
See Ruel, Jean
Durer, Albrecht **32**

Eguia, Miguel de **16n**
Elsenius, Petrus **14n**
Emser, Hieronymus **8n**
Episcopius, Nicolaus I **14n**
Erasmus, Desiderius 3, **13, 140, 18, 22, 27, 33, 36, 37n, 41n, 42, 43, 46, 50**
Estienne, Henry I 6, **5, 8, 13, 15-17, 23n, 45**
Estienne, Robert I 1, 2, 6, 7 **28, 31, 32n, 35n, 37**
Estienne, Robert II **32n**
Eusebius Caesariensis **47, 49**
Eyb, Albrecht von **1n**

Fabri, Giovanni **3**
Faques, Richard **8n**
Fichet, Guillaume 3, **1, 13**
Fournier, Jean-Pierre, the Elder 3
Foxius, Hannibal **4**
Francis I, king of France 5, **13**
Friburger, Michael 3, **1**
Froben, Hieronymus **13n**
Froben, Johann **15, 16, 18**
Fust, Johann 3

Galenus, Claudius **13, 24, 36n, 38**
Garamont, Claude 7
Gaudoul, Pierre **8n, 12n, 20n, 30n, 33n, 34n**
Gaultier, Pierre **33n**
Gemini, Thomas **14n**
Georgius Trapezuntius **35**
Gering, Ulrich 3, 4, 6, **1, 2, 6**
Girault, Ambroise **5n, 8n, 12n, 20n, 22, 30n, 33n, 34n, 36, 40n, 46n**
Giustiniani, Agostino 3
Goinus, Antonius **14n, 33n**
Gourmont, Gilles de 6, **5n, 6n, 8, 14n, 16n, 33n, 35n, 40n, 47n, 49n**
Gourmont, Hierosme de **30n**
Gourmont, Jean I de **6n, 13n**
Graf, Urs 7
Grafton, Richard **14n**
Griffo, Francesco **28**
Grimm, Sigmund **14n**
Gromors, Pierre **1n, 5, 8n, 16n, 18, 22, 33n, 34, 38, 46, 47, 50**
Gryphius, Francis 7
Gryphius, Sebastian **4, 14n, 18n**
Guillard, Charlotte, widow of Rembolt and Chevallon 4, 6, **2, 36**
Gutenberg, Johann 3
Gymnicus, Joannes **14n**

Haghen, Govert van der **40**
Hardouyn, Gilles 4, **5n, 8n**
Harsy, Jean de **33n**
Hatard, Gerard **8n, 14n**
Haultin, Pierre **28**
Hectoris, Benedictus **4**
Hermes Trismegistus **5**
Heynlin, Joannes 3, **13**
Higman, Damien **5n, 15n, 16n**
Higman, Jean 4, 6, **2n**
Hillen van Hoochstraten, Joannes **33n**

Hillen van Hoochstraten, Michiel **8n, 14n, 18n**
Holbein, Hans, the Younger 7, **44**
Hongont, Jean **5n**
Hopyl, Wolfgang 2, **2n, 5n, 8, 10**
Hornken, Louis **5n, 8n**
Houckaert, Egidius **6n**
Hoys, Jacques **4n**

Isengrin, Michael **14n**
Janot, Denys **5n, 8n, 47n, 49n**
Jenson, Nicolas 5, **1, 4, 5**
Joannes Chrysostomus (s.) **41**
Juvenalis, Decimus Junius **4n, 6n**

Kerver, Jacques **46n**
Kerver, Jean I **9n**
Kerver, Thielman I 4, 6, **1, 4, 6, 7, 10**
Keyser, Marten de *See* Caesar, Martinus
Keysere, Pierre de **8n, 16n**
Keysere, Robert de **8n, 12**
Kobian, Valentin **14n**
Krantz, Martin 3, **1**

La Barre, Alain de **22**
La Barre, Nicolas de **5, 8n, 12n, 16, 20n, 21, 22, 25, 27, 38**
La Porte, Maurice de **12n, 20n, 30n, 40n**
La Rouge, Françoise **12**
Laigue, Etienne de, **44, 51**
Lasius, Balthasar **14n**
Le Bé, Guillaume I 2
Le Bé, Guillaume II 3, **35n**, **39n**
Leber, Pierre I **8n, 33n, 42**
Le Bret, Guillaume **18n**
Lefevre d'Etaples, Jacques **9, 26, 34**
Lempereur, Martin *See* Caesar, Martinus
Le Noir, Michel **5, 8**
Le Preux, Poncet **30n, 33n, 40n, 43n**
Le Rouge, Françoise *See* La Rouge, Françoise
Le Rouge, Guillaume 6, 7, **6, 7, 12, 13, 19-22**
Lesclencher, Michel **5n, 8n, 16n**
Levet, Pierre **5, 8**
Licheto, Francesco **19n**
Liesvelt, Jacob van **33n**
Linacre, Thomas **13**
Livius, Titus **16**
Lopez de Zuniga, Jaime **14**
Loré, Philippe, **45n**
Lotter, Melchior I 7, **18**
Lotter, Melchior II **18n**

Louis XII, king of France **13**
Lupi, Nicolas *See* Wolf, Nicolas
Lupset, Thomas **13**
Luther, Martin **18n**

Macé, Jean **46n**
Maheu, Didier 6, **13, 16n**
Manutius, Aldus Pius **14n, 18n**
Marchant, Guy 4, **6n, 8n**
Marchant, Jean I **5n, 8n**
Marguerite d'Angouleme, 5
Marnef, Emmanuel I de **4n, 8n, 16n**
Marnef, Geoffroy de **4n, 5n, 8n, 12, 13**
Marnef, Jean I de **4n, 8n**
Marnef (Paris), Jean II de **16**
Martens, Dirk **3, 4**
Martyr, Petrus *See* Anghiera, Petrus
Maurin, Antoine **5n, 8n**
Maynyal, Guillaume 4, 6, **1n, 2n**
Meschinot, Jean **43n**
Montanus, Guilielmus **14n, 33n**
Montholon, Jean de **5, 15, 23**
Morin, Martin **8n**

Neuss, Heinrich von **14n**
Nigri, Francesco **12**
Nonius Marcellus **16**
Nyverd, Guillaume I **45n**

Oeglin, Erhard **4**
Olivier, Jean **12n, 20n**
Olpe, Johann Bergmann von *See* Bergmann von Olpe, Johann

Pachel, Leonardo **4**
Pafraet, Albert **14n**
Paganini, Alessandro dei **28**
Pentis, Jacobus de **4**
Perez de Valencia, Jaime **11n**
Petit, Jean I **4n-11n, 16, 33n, 34n, 40n**
Petit, Jean II **30n, 43n 46n**
Petrarca, Francesco 5
Peypus, Friedrich **14n**
Picard, Jean Arnoul dit Le Picard 7
Pichouchet, Philippe 4
Platina, Bartholomaeus 5
Platter, Thomas **14**
Plinius Secundus, Caius 5, **44, 51**
Plutarchus **11**
Poliziano, Angelo Ambrogini **4, 11, 38**

Ponte, Petrus de **12, 17n, 20, 22, 25, 30**
Porro, Pietro Paolo **4**
Pynson, Richard **5, 8n**

Quentel, Heinrich **9, 18**

Ragazonibus, Theodorus de **3**
Ragazzo, Giovanni **4**
Ranotus, Antonius **9n**
Ravisius Textor *See* Textor, Benedictus
Raynalde, Thomas **14n**
Recolène, Gaston **5n, 8n**
Redman, John **5, 8n**
Regnault, François **8, 16n, 34n, 44, 48n**
Regnault, Pierre II **8**
Rembolt, Bertold 4, 6, **1n, 2**
Resch, Conrad **5n, 8n, 9, 14, 22n**
Rescius, Rutger **14n**
Rhode, Franz **14n**
Roce, Denys **5n, 7n, 12n**

Roffet, Estienne **35n**
Roffet, Pierre **47n, 49n**
Roigny, Jean de **33n, 38n, 47n**
Rubeus Vercellensis, Joannes **4**
Ruel, Jean 6, **13**
Russangis, Nicolas I de 2, 7, **1, 12**

Sacon, Jacques, **9n**
Sarsozus, Franciscus **39n**
Sassenus, Servatius **4**
Savetier, Nicolas 6, **5n, 8n, 12n, 16n, 18n, 20n, 33n, 38, 40, 43**
Schoeffer, Johann **9**
Schoeffer, Peter I 3
Schoeffer, Peter II **14, 15, 16**
Schott, Johann **9n**
Scinzenzeler, Ulrich **4**
Senant, Olivier **6n**
Seurre, Jean **5n, 8n**
Severszoon, Jan **40n**
Seyssel, Claude de 5
Sidrac **43**
Silvius, Petrus **40n**
Singleton, Hugh **14n**
Someren, Hubertus **40n**
Soufflet vert 4, **1**
Spagnuoli, Battista **3, 4n, 6, 7**
Spira, Joannes de 5
Spyridipoeus, Guilielmus **14n, 33n**
Steiner, Heinrich **14n**
Sub signo follis viridis *See* Soufflet vert
Sutor, Petrus **33n**

Terentianus Maurus **37, 45**
Textor, Benedictus **31, 32**
Thibault, Jean **5, 8n**
Tholoze, Michel 6, 7, **4, 5, 8, 11, 17n, 26**
Thucydides 5
Tilianus, Hadrianus **33n**
Tissard, François **8**
Tory, Geoffroy 2, 5, **5, 8, 16, 32, 45-47, 49**
Trechsel, Johann 2, **3**
Trepperel, Jean I 4

Vaccaeus (Vacet), Joannes **25**
Valla, Lorenzo **37**
Vallo, Egidius de **8n**

Vascosan, Michel de **3, 46n**
Vatel, Jean 2, 3, 7, **5, 16, 21, 22, 25**
Verard, Antoine I 4
Vergilius Maro, Publius **1n, 5n, 28**
Viart, Pierre **8n, 22n, 23n, 28, 30**
Vidoue, Pierre 5-7, **5, 8n, 9, 14, 22, 27, 28, 33, 34, 43, 44, 48, 51**
Vietor, Hieronymus **3, 9n**
Vorsterman, Willem **33n, 40n**

Waterloes, Jean **1n, 2n**
Wechel, Chrétien I **5n, 16, 33n, 35n, 39n, 40n, 41, 44, 45n**
Whitchurch, Edward **9n**
Winterburg, Johann **4**
Wirsung, Marcus **14n**
Wolf, George 2, 4, 6, 7, **1, 2n, 6, 7**
Wolf, Nicolas **4**
Wolfe, John **14n**
Wolsey, Thomas **13**

Zuniga, Jaime Lopez de *See* Lopez de Zuniga, Jaime
Zuseler, Wessel **14n, 16n**

Summary

This article describes fifty-one Roman typefaces, appearing in Paris from 1501 to 1530. Its introduction addresses three main points. First, the coming-of-age of Parisian typography and the seasoning of a general reading public to Roman letterforms. Second, the ways of type procurement, either by individual ownership of punches and matrices, or by concentration in and commercialization through typefoundries. Third, the problem of identifying the punchcutters involved. The paper comprises a description of the founts in their order of first occurrence. At the end of the paper a table lists them by size.

Resumé

Cet article décrit cinquante et un caractères romains apparaissant à Paris entre 1501 et 1530. Son introduction envisage trois aspects. En premier lieu, la marche lente de la typographie française vers son épanouissement après 1530 et l'assimilation du caractère romain par le public commun. Puis, les méthodes d'acquisition matérielle des fontes, soit par la possession individuelle de poinçons et matrices, soit par l'entremise des fonderies centralisées. Finalement, le problème de l'identification des graveurs de caractères. L'article contient une description de chaque fonte par ordre chronologique, un appendice les classifiant par corps.

Samenvatting

Dit artikel beschrijft eenenvijftig Romeinen gebruikt door Parijse drukkers in de periode 1501-1530. In de inleiding komen drie aspecten aan bod. Vooreerst, de langzame gang naar volwassenheid van de Parijse typografie en de aanvaarding van de nieuwe lettervorm door een algemeen lezerpubliek. Verder, de wijze van commercialisering van de drukletters, hetzij door het individuele bezit van stempels en matrijzen, hetzij via centrale lettergieterijen. Ten slotte, het probleem van de identificatie van de lettersnijders. Het artikel omvat een beschrijving van iedere letter in chronologische volgorde. Een appendix schikt ze per corps.

Steven Gysens & Jeanine de Landtsheer

Autor quem tantopere quaerebam... Johannes Livineius as a student of Athenaeus' *Deipnosophistae*

Ever since the sixteenth century students of Antiquity have been fascinated by the rich and varied source material they found in the *Deipnosophistae* of Athenaeus.[1] Although some humanists, like Johannes Reuchlin, owned a manuscript of this work,[2] it was undoubtedly the *editio princeps* (1514) prepared by Musurus and published by Aldo Manuzio[3] that made this work more easily accessible to a wider audience. Among the many readers of this Aldine edition one also finds Erasmus who took a keen interest in this work, using it, e.g., as an important source for the third edition of his *Adagia*.[4] After this *editio princeps* a number of other editions or translations

1 A good overview of the textual tradition of the *Deipnosophistae* is, e.g., to be found in G. Arnott, *Athenaeus and the Epitome: Texts*, *Manuscripts and Early Editions*, in D. Braun - J. Wilkins (eds.), *Athenaeus and his World. Reading Greek Culture in the Roman Empire* (Exeter, 2000), pp. 41-52 + notes pp. 542-543. The various sixteenth-century manuscripts, editions, translations and notes have recently been studied in great detail in two, partly overlapping studies: A. Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo di Ateneo*, in *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae*, 7 [= *Studi e Testi*, 396] (Vatican City, 2000), pp. 129-182 and Ead., *Ateneo e Stobeo alla Biblioteca Vaticana: trace di codici perduti*, in S. Lucà - L. Perria (eds.), □π□ρα. *Studi in onore di mgr Paul Canart per il LXX compleanno*, vol. III (= *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, N.S. 53 [1999]), pp. 13-55. Apart from these three modern studies, the introduction to the Schweighäuser edition still remains an interesting source of information on the early modern editions and translations (16th to 18th century); see J. Schweighäuser, *ΑΘΗΝΑΙΟ□ ΝΑ□ΚΡΑΤΙ ΤΟ□ ΔΕΙΠΝΟΣΟΦΙΣΤΑΙ. Athenaei Naucratitae Deipnosophistarum libri quindecim ex optimis codicibus nunc primum collatis. Emendavit ac supplevit nova latina versione et animadversionibus cum Is[aaci] Casauboni aliorumque tum suis illustravit commodisque indicibus instruxit I* (Strasbourg, 1801), pp. XXIV-LXXVIII. - We regret not having had access to the recent bilingual edition published by a number of Italian scholars under the direction of L. Canfora, C. Jacob, L. Citelli and M.L. Gambato (*Ateneo di Naucrati*, *I deipnosofisti. I dotti a banchetto* [= *Grandi Opere*], (Rome, 2001) 4 vols).

2 On Reuchlin's manuscript (in fact an *epitome*, not the larger text in 15 books), see H. Hommel, *Der Würzburger Athenäus-Codex aus Reuchlins Besitz*, *Neue Heidelberger Jahrbücher*, N.F., 1938, pp. 88-104 + 1 pl.

3 On this edition and its manuscript sources, see Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, pp. 130 n. 5, 145-153. Manuzio seems to have had plans earlier on to publish an edition of Athenaeus as is suggested by one single leaf of the proofs of such an edition, now in the Pierpont Morgan Library (New York). In 1955 C.F. Bühler had already suggested that this leaf should be dated around 1499-1500 (see his *Aldus Manutius and the Printing of Athenaeus*, *Gutenberg Jahrbuch* (1955), pp. 104-106 [with 1 pl.]). Further analysis has now lead J. Irigoin to the conclusion that this leaf should be dated even slightly earlier, to the beginning of 1498; see the *Note additionnelle* to the reprint of his article *L'édition princeps d'Athénée et ses sources*, in J. Irigoin, *La tradition des textes grecs. Pour une critique historique* [= *L'âne d'or*] (Paris, 2003), pp. 683-692 (pp. 689-690, 692) [this article originally appeared in *Revue des Études Grecques*, 80 (1967), pp. 418-424].

4 Erasmus' personal copy is now kept at the Bodleian Library in Oxford (apart from one tiny fragment torn off from pp. 123/124, now in Amsterdam University Library). On this copy, see J.-C. Margolin, *Érasme et Athénée. Le chantier d'un humaniste pressé*, in D.H. Green, L.P. Johnson, D. Wuttke (eds.), *From Wolfram and Petrarch to Goethe and Grass. Studies*

were published during the sixteenth century, the most widely used being the Bedrot-Herlin edition issued in Basle in 1535.[5] This was in turn used by the French scholar Isaac Casaubon while preparing his new edition of the *Deipnosophistae* which

in Literature in Honour of Leonard Forster, *Saecula spiritalia*, 5 (Baden-Baden, 1982), pp. 213-257 + pl. II-VIII.

5 On this edition see e.g. [F. Hieronymus], □*ν Βασιλ□□□ π□λ□ι τη□ς Γ□ρμαν□ας. Griechischer Geist aus Basler Pressen [...]*, *Publikationen der Universitätsbibliothek Basel*, 15 (Basle, 1992), no. 303 (also available under: *http://www.ub.unibas.ch/kadmos/gg/*). This Basle edition had a number of famous readers such as Marc-Antoine Muret or Fulvio Orsini (cf. Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 157, resp. pp. 132-137).

eventually was published in 1597/1598, to be followed by a separate volume of *Animadversiones* in 1600.[6] And although both of Casaubon's works were reprinted a number of times,[7] the quest for new manuscripts continued well into the eighteenth century.[8]

This paper will focus on Joannes Livineius (Lievens) (1546/47-1599),[9] a somewhat forgotten humanist from the Low Countries, who is, however, not unfamiliar to students of Casaubon's Athenaeus edition.[10] In the appendix will be published a hitherto unedited letter Livineius wrote to Casaubon[11] in which he gives an overview of his studies on Athenaeus. As Livineius also recounts his quest for Athenaeus manuscripts in Roman libraries, we thought it useful to start with a general overview of his manuscript research during his stay in Rome. The next section intends to give a more systematic overview of Livineius's studies of Athenaeus, on the basis of the information given in the said letter. But before doing so, the somewhat peculiar method Livineius used to send letters to the great French scholar should be discussed more in detail.

6 On this edition see now C. Jacob, *Périples de lecteurs. Notes sur Athénée*, *Revue de la Bibliothèque Nationale de France*, (1999) 2 (juin), pp. 19-25 + pl. I; Arnott, *Athenaeus* (as in note 1), pp. 51-52 and J. Considine, *Philology and Autobiography in Isaac Casaubon*, Animadversionum in Athenaei Deipnosophistas libri XV *(1600)*, in R. Schnur *e.a.* (eds.), *Acta Conventus Neo-Latini Cantabrigiensis. Proceedings of the Eleventh International Congress of Neo-Latin Studies*, *Cambridge 30 July - 5 August 2000*, *Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 259 (Tempe, 2003), pp. 155-162. On Casaubon's notes in his personal copy of the Basle edition, see also Schweighäuser, *Deipnosophistae*, I, p. LXII n.y.

7 Casaubon's edition was reprinted twice in Lyons (1612 and 1657), while his *Animadversiones* were reprinted, also in Lyons, in 1621 and in 1664. The edition, together with the *Animadversionum libri XV* ('qui et seorsim haberi possunt') was also reprinted in Heidelberg in 1611; see, e.g., Arnott, *Athenaeus* (as in note 1), p. 51.

8 To give but one example, in the famous 'Montfaucon's shopping list' (to be dated c. 1722/1723) one finds, apart from many patristic authors, also Athenaeus as one of the classical authors for whom further manuscripts are still needed. The (lack of) progress in this field is well summed up by the anonymous author of the list: 'Il ne s'est jamais trouvé qu'un manuscrit ancien d'Athénée. De là vient qu'il y a un grand nombre de lacunes et de passages qui auroient besoin d'être confrontez sur d'anciens manuscrits. Tous ceux qu'on pourra trouver dans le Levant seront bons à acheter [...]'; see C. Duckworth, *Montfaucon's antiquarian shopping list: d'Antraigue's delayed deliveries*, in: R.J. Howells *e.a.* (eds.), *Voltaire and his world. Studies presented to W.H. Barber* (Oxford, 1985), pp. 349-361 (p. 361).

9 For more detailed information on Livineius's biography, see especially S. Gysens, *Johannes Livineius (1546/47-1599). Een minder bekend humanist uit Dendermonde*, *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 4th series, 21 (2002), pp. 7-54 (with 8 pl.), summarized in the biographical notice published in the *Nationaal Biografisch Woordenboek* (van België), 16 (2002), cols 539-548.

10 See, e.g., Schweighäuser, *Deipnosophistae*, I, p. LXVI-LXVII or Arnott, *Athenaeus and the Epitome* (as in note 1), p. 47.

11 London, British Library, ms. Burney 365, ff. 159-160 [*olim* ff. 124-125] (Letter no. 101). This letter is mentioned (with the older page numbering) in *Catalogue of Manuscripts in the British Museum*, New Series, vol. I, part II *The Burney manuscripts* ([London], 1840), p. 111 and E. Van Bruyssel, *Liste des documents manuscrits relatifs à l'histoire de Belgique*, *qui sont conservés au British Museum*, in: *Bulletins de la Commission Royale d'Histoire*, 3th series, 8 (1866), pp. 133-263 (p. 234) [according to both inventories this letter especially concerns an Athenaeus manuscript once kept... 'in Bibliotheca Antverpiensi' (sic!)]; cf. also J. Fabri, *L'odyssée du manuscrit 'Bruxellensis 2025' des oeuvres de Sénèque le Rhéteur*, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 44 (1966), pp. 900-924 (p. 918 n. 2).

For the reconstruction of the contacts between Casaubon and Livineius, the only source available is precisely this letter. Closer analysis makes it, however, possible to try and establish how both scholars seem to have got in contact. As Livineius is thanking Casaubon both at the beginning (ll. 4-6) and at the end (ll. 55-57) of his letter for his *liberalitas* with regard to *Panegyrici tui*, one might suppose that he had asked Casaubon for a copy of his edition of Pliny's *Letters*, which also had the text of the *XII Panegyrici Latini.* This seems not unlike-

ly in the light of a detail from the correspondence of Livineius's friend, Justus Lipsius. There one sees Livineius, who is working on an edition of the complete series of the *XII Panegyrici*, enquiring with Lipsius about a new commented edition Casaubon had published of the *XII Panegyrici.* As Lipsius had to admit, the edition concerned was Casaubon's edition of Pliny's Letters, to which were annexed the text of Pliny's *Panegyric* together with the other *Panegyrics.*[12] In return, Livineius sent Casaubon some material concerning the *Deipnosophistae* (ll. 7-9) and promised even more, including an unknown fragment from book XI (ll. 44-46). What is peculiar about this letter is the fact that Livineius is writing indirectly to Casaubon, as he addresses this letter to Marcus Welserus. As Livineius, himself being the *cantor* (one of the senior canons) of the chapter of Antwerp Cathedral, acknowledges in his letter he thought it too dangerous to write directly to Casaubon, because both men belonged to two different religious camps.[13] So he used the Augsburg Catholic scholar Marcus

12 See ILE VIII, 95 03 28 and 95 04 22 L (with note on line 6) [ILE refers to *Iusti Lipsi Epistolae*, ed. A. Gerlo, M.A. Nauwelaerts, H.D.L. Vervliet, *e.a.* (Brussels, 1978-). On the various editions by Casaubon, cf. e.g. D. Lassandro, *Bibliografia dei 'Panegyrici Latini'*, in *Invigilata lucernis* (= *Scritti in onore di Vincenzo Recchia*), 11 (1989), pp. 219-259 (pp. 228-229). On 26 November 1599 Lipsius had given a public lecture on Seneca, *De clementia* 3, 1 for the Archdukes Albert and Isabella during their visit to Leuven University. This lecture was published together with an annotated edition of Pliny's *Panegyric* as *[Iusti Lipsi] Dissertatiuncula apud Principes: item C. Plini Panegyricus liber Traiano dictus* (Antwerp: Johannes Moretus, 1600). On this publication see, apart from ILE XIII (*via* index, *s.v.* Lipsius II. Works, *Panegyricus*), also G. Tournoy, J. Papy and J. De Landtsheer (eds.), *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven*, *18 september - 17 oktober 1997*, *Supplementa Humanistica Lovaniensia*, 13 (Leuven, 1997), nos. 68 (T. Van Houdt) and 69-70 (C. Coppens); M. Verweij, *Lipsiana Bruxellensia. Nieuw ontdekte brieven en teruggevonden originelen van Justus Lipsius in de Koninklijke Bibliotheek van België*, in *De Gulden Passer*, 82 (2004), pp. 95-101 (pp. 100-101), and T. Van Houdt, *Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella*, in M. Laureys *e.a.* (eds.), *The world of Justus Lipsius: A contribution towards his intellectual biography. Proceedings of a colloquium held under the auspices of the Belgian Historical Institute in Rome (Rome*, *22-24 May 1997)* [= *Bulletin van het Belgisch Historisch Instituut te Rome*, 68] (Brussels-Rome, 1998), pp. 405-432. - On Livineius's edition of the *XII Panegyrici*, see the annotation to l. 63 of the appendix.

13 This precaution contrasts sharply with the attitude of one of Livineius's friends mentioned in this letter, the Antwerp Jesuit Andreas Schottus (1552-1629), who, although for instance critical of Casaubon's decision to move to London, addressed his letters directly to the French scholar; see BL, ms. Burney 366, ff. 147-158 (*olim*: ff. 132-146, 13 letters dating from October 1602 to January 1612; cf. *The Burney Manuscripts* [as in note 11], p. 117). On Schottus's contacts with Casaubon, see e.g. M. Pattison, *Isaac Casaubon 1559-1614* (Oxford, 1892^2), p. 396-399; Fabri, *L'odyssée* (as in note 11), p. 916-921; T.A. Birrell, *The Reconstruction of the Library of Isaac Casaubon*, in: *Hellinga Festschrift/Feestbundel/Mélanges. Forty-three Studies in Bibliography presented to Prof. Dr. Wytze Hellinga on the occasion of his retirement from the Chair of Neophilology in the University of Amsterdam at the end of the Year 1978* (Amsterdam 1980), pp. 59-68 (p. 65) and L. Canfora, *Convertire Casaubon*, *Piccolo Biblioteca Adelphi*, 471 (Milan, 2002), pp. 155-161 (with notes, pp. 205-208). On the other hand, Schottus sent Welserus also some notes on Athenaeus that had to be passed on to Casaubon; see l. Casaubon, *Animadversionum in Athenaei Dipnosophistas libri XV. Opus nunc primum in lucem editum*, *quo non solum Athenaei libri quindecim* κατ π δα *recensentur*, *illustrantur*, *emendantur: verum etiam multorum aliorum scriptorum loci multi qua explicantur*, *qua corriguntur [...]* (Lyons, Antoine de Harsy, 1600), p. [12]: *Farnesianas illas Notas [...] Easdem et nobilissmus studiorumque nostrorum studiossimus Marcus Velserus Augusta Vindelicorum ad nos misit*, *ab Andrea Schotto*, *altae eruditionis viro secum*

Welserus (1558-1614) as a go-between. It's not quite clear when Livineius's contacts with Welserus started, but the few sources available seem to imply that it was precisely in the late fifteen-nineties that both men got acquainted with each other. Livineius's letter 'to Casaubon' at the same time appears to be the sole extant letter exchanged between Livineius and Welserus.[14] (But, as this letter is also indicating, there must have been other, indirect contacts through a mutual acquaintance of theirs, the famous Antwerp cartographer Abraham Ortelius (1527-1598).[15]) Livineius had at least on two other occasions had contacts with the

communicatas and p. 323 *Ita autem scriptum etiam in Italicis codicibus*, *unde excerptas* δια□□ρους γρα□ας *misit ad nos Andreas Schottus vir doctissimus*; cf. Schweighäuser, *Deipnosophistae*, I, p. LXV n.z. In one of his letters to Casaubon, Schottus seems also to be referring to these notes; see BL, ms. Burney 366, ff. 145-146 (Lille, 26 October 1602): *mitto de meis angustiis fragmenta quaedam Polybii inedita [...] et reperta olim a me in meis codicibus* π□ρ□ πρ□σβ□́ων *calamo exaratis*, *quos apud illustrem virum Marcum Velserum Augustae deposui cum schidis aliis*, *ut in Athenaeum Notis.*

14 No letter to or from Livineius is to be found among the *Epistolae ad viros illustres* published in M. Welserus, *Opera historica et philologica*, *sacra et profana [...] Nec non vita*, *genius et mors auctoris nobilissimi accurante* Christophoro Arnoldo (Nuremberg, typis ac sumtibus Wolfgangi Mauritii, et filiorum Johannis Andreae Endterorum, 1682), pp. 785-886. In Welserus's *Vita* at the beginning of this volume, Livineius is mentioned among the scholars with whom Welserus had had contacts (*op. cit.*, p. 54).

15 See J.H. Hessels (ed.), *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, *Tomus Primus: Abrahami Ortelii (Geographi Antverpiensis) et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum (Abrahami Ortelii sororis filium) epistulae. Cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524-1628) ex autographis mandante Ecclesia Londino-Batava* (Cambridge, 1887 = Osnabrück, 1969; Torhout, 1988), nos. 204 and 306; cf. also Welserus, *Opera* (as in note 14), p. 820, 821, 844 and 845, and J. Depuydt, *De brede kring van vrienden en correspondenten rond Abraham Ortelius*, in: *Abraham Ortelius (1527-1598)*, *cartograaf en humanist* (Turnhout - Antwerp - Brussels, 1998), pp. 117-140 (p. 139). In this period, Ortelius was overseeing the printing of the *Tabula Peutingeriana* which John I Moretus was publishing for Welserus; see, e.g., P.M. Meurer, *Ortelius as the Father of Historical Cartography*, in M. van den Broecke, P. van der Krugt, P. Meurer (eds.), *Abraham Ortelius and the First Atlas. Essays Commemorating the Quadricentennial of his Death 1598-1998* [...] ([Utrecht], 1998) pp. 133-159 (p. 157-158 + plate on p. 156). On Livineius's contacts with Ortelius, see Depuydt, *art. cit.*, p. 131; cf. also *Laevinus Torrentius*, *Correspondance. Édition critique*, *notes et index de* M. Delcourt et J. Hoyoux, *Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège* 119, 127, 131 (Paris, 1950-1954), no. 612 (II, p. 512), ILE V, 92 08 27 S and 92 12 24.

Bavarian scholar. In September 1598 Welserus sent Livineius a copy of one of the Greek manuscripts from his personal library.[16] Furthermore, there were some contacts in this period with regard to Livineius's work on an edition of the *XII Panegyrici Latini*, which also happens to be one of the two main themes of Livineius's letter to Casaubon.[17]

1. Livineius's manuscript research during his stay in Rome (c. 1579-1582)[18]

After graduating from Leuven University, Livineius had first continued his research in Leuven before finally establishing himself in the autumn of 1576 in Liège, where his uncle Laevinus Torrentius (1525-1595), a leading humanist in the Low Countries at that time, had become one of the senior collaborators of the Liège prince-bishop. Torrentius's nephew was not to stay in Liège for long, for soon afterwards (at the latest in 1579[19]) he was to leave for Rome, to return to the Low Countries only in the early summer of 1582. Although the precise purpose of Livineius's sojourn in Rome is not known, one, if not the most important of his occupations there was undoubtedly the study of manuscripts containing the works of classical and patristic authors. Unfortunately, most of his manuscript research can only be reconstructed indirectly, on the basis of information from such diverse sources as text editions in which Livineius incorporated the results of his research, or marginal notes he made in some of the books belonging to his personal library. He also seems to have been involved in the preparation of the new edition of the Septuagint (which would eventually be published in 1586/87 [Rome, F. Zannetti], after Livineius had left Rome) and even got a subsidy for his work on various editions and/or translations of previously unpublished

16 This manuscript copy containing the text of letters by saint John Chrysostom is now kept in Brussels, Royal Library of Belgium, ms. 2102-2103, together with a number of other manuscripts from Livineius's personal library. The Welserus manuscript is the actual ms. Monac. gr. 416 (s. XIII/XIV). This copy was to be used for Livineius's planned (but never published) Latin translation of the correspondence of Chrysostom. For further detail, see S. Gysens, '*Libellus hic aureus est...*'. *Sur l'édition princeps du 'De Virginitate' de saint Jean Chrysostome (Anvers 1575) et son manuscrit de base*, in *Sacris Erudiri*, 41 (2002), pp. 55-79 (pp. 70-71).

17 For further details on this edition, see the annotation to l. 54 of the appendix.

18 This section is largely based on L. Battezzato, *Livineius' Unpublished Euripidean Marginalia*, in: *Revue d'Histoire des Textes*, 30 (2000 [2002]), p. 325-348 (p. 325-326) and Gysens, *Johannes Livineius* (as in note 9), p. 19-24. We have taken this opportunity to add some new details and to correct a few oversights.

19 From an annotation Livineius made in a manuscript (see note 27), we know he actually was in Rome in 1579, but the precise date when he left for Rome is not known. Given however his contacts with Ortelius, one might be tempted to suggest that Livineius travelled to Rome in the company of the Antwerp cartographer, who went on a tour to Italy in the summer of 1577, together with the artist Joris Hoefnagel (1542-1601).

patristic texts. Further details about his research during his sojourn in Rome are unfortunately missing, except for the letter published here, which allows us a glimpse of the scholarly activities of young Livineius in Rome.

The first of these sources are two posthumous 'editions' that seem almost certainly to date back to Livineius's stay in Rome. His Latin translation of the *Sermones catechetici* of the Byzantine abbot Theodorus Studita (759-826) was based on two manuscripts from the private library of cardinal Guglielmo Sirleto (1514-1585) and on a third from the Vatican Library.[20] Livineius had started work on this translation during his stay in Rome, probably as part of the ambitious editorial program of pope Gregory XIII to publish a number of editions which should offer Catholic readers more 'reliable' texts of the Fathers of the Church than the widely spread 'Protestant' editions.[21] Although the preparation on this edition had well advanced, it was only published in 1602, some years after Livineius's death (1599).[22] Another work of Livineius's, a Latin translation of a late-Byzantine anti-Jewish polemical dialogue by Andronicus Comnenus,[23] appears also to have been prepared during this same stay in Rome.[24]

20 The two manuscripts from Sirleto's library are now preserved in the Vatican Library as manuscripts Vat. gr. 635 and Vat. Ottob. gr. 251, while the third 'Vatican' manuscript is the actual manuscript Vat. gr. 634. For this Identification of Livineius's manuscript sources, see E. Follieri, *Due codici greci già cassinesi oggi alla Biblioteca Vaticana: gli* Ottob. gr. 250 *e* 251, in: *Palaeogrophia*, *diplomatica et archivistica. Studi in onore di Giulio Battelli*, *a cura della Scuola speciale per archivisti e bibliotecari dell'Università di Roma*, I (= *Storia e Letteratura* 139), Rome, 1979, p. 159-221 + VIII pl. (p. 209-211, 220 and pl. VIII).

21 For a comprehensive overview, see P. Petitmengin, *Les éditions patristiques de la contre-réforme romaine*, in: M. Cortesi (ed.), *I Padri sotto il torchio. Le edizioni dell'antichità cristiana nei secoli XV-XVI. Atti del Convegno di Studi*, *Certosa del Galluzzo*, *Firenze*, *25-26 qiugno 1999* (= *Millennio Medievale 35 / Atti di convegni* 9), Florence, 2002, p. 3-31.

22 Livineius's translation was published as Theodorus Studita, *Sermones catechetici CXXXIV in anni totius festa eiusdemque Testamentum*, *de Graecis Latini facti et notis illustrati a* Joanne Livineio *[...] nunc primum editi. Acceserunt Homiliae S. Eucherii*, *falso hactenus Eusebio Emisseno attributae* (Antwerp, Sumptibus Viduae et Heredum Ioannis Belleri, 1602). The edition was prepared for posthumous publication by one of Livineius's fellow canons at Antwerp Cathedral, the historian and librarian Aubertus Miraeus jr. (1573-1640).

23 This work which has to be dated c. 1310, is to be attributed to Andronicus Comnenus Branâs Ducas Palaeologus († after 1310), a nephew of the Byzantine emperor Andronicus II Palaeologus (1260-1332); cf. A. Külzer, *Disputationes graecae contra Iudaeos. Untersuchungen zur byzantinischen anitjüdischen Dialogliteratur und ihrem Judenbild*, *Byzantinisches Archiv*, 18 (Stuttgart-Leipzig, 1999), pp. 195-199.

24 Although the manuscript Livineius used as a basis for his translation is yet to be identified, it must have been, as an introductory note makes clear, a manuscript belonging to cardinal Sirleto (*cui Graecum hoc exemplar acceptum est referendum*), possibly the ms. Vat. gr. 1204 as was suggested in Battezzato, *Livineius' Marginalia* (as in note 18), p. 326 n. 12. Livineius's translation was published as *Andronici Constantinopolitani (...) Dialogus contra Judaeos (...)*, in: *Tomus singularis insignium auctorum*, *tam Graecorum*, *quam Latinorum*, *quos ex variis bibliothecis accersitos*, *nunc primum in lucem prodire et publice prodesse iussit Petrus Stevartius* [...] (Ingolstadt, Ex Typographia Ederiana, apud Elisabetham Angermariam, Viduam, 1616), pp. 255-398 [and reprinted *i.a.* in *P.G.* 133, 795 A - 924 C]. His translation was prepared for publication by the German Jesuit Jacobus Gretserus (1562-1625), who had received the text from his confrere Andreas Schottus (see Schottus's letter in *op. cit.*, pp. 14-16). Following the official Catholic line of that time, Gretserus had adapted Livineius's translation on one major point: for the translation of Bible quotes he used the 'official' text of the Vulgate or the Latin translation of the Septuagint published under pope Sixtus V (Rome,

Livineius did not only study manuscripts in view of publishing a Latin translation of the texts that were to be found in them, he also copied at least two manuscripts of Greek authors preserved in the Vatican Library. For his friend Ortelius, he made a copy of a Vatican manuscript of the *Geography* of Ptolemy.[25] Early 1582 Livineius had nearly finished copying this manuscript, but unfortunately this copy never reached Antwerp, as it got lost *en route* to the Low Countries.[26] Another text Livineius copied in the Vatican Library was part of the polemical treatise saint Gregory of Nyssa had written against the Arrian theologian Eunomius (c. 335-394).[27] Further evidence of Livineius's manuscript research during his stay in Rome is to be found in a posthumous publication of his critical notes on Latin elegiae poets, which

F. Zannetti, 1586/1587), rather than Livineius's own translations; see the note *Lectori* (*op. cit.*, p. 256).

25 See Hessels (ed.), *Ortelii epistulae* (as in note 15), no. 101. Livineius made this copy together with Herman (H)Ortenberg (1549-1626), then auditor at the Court of the *Sacra Rota* (who became bishop of Arras in 1611).

26 See Hessels (ed.), *Ortelii epistulae* (as in note 15), nos. 112 resp. 220.

27 This manuscript copy now seems to be lost, but it contained the following note of Livineius's: *Descripsi Romae ex codice Vaticano*, *in quo duodecim duntaxat legebantur*, *et cum altero exemplari*, *in quo erant orationes tredecim contuli ann. 1579.* Livineius appears to have taken the actual ms. Vat. gr. 424 (s. XIII) as the basis of his text, adding variant readings from ms. Vat. gr. 447 (s. XII). Unfortunately, the manuscript Livineius used was incomplete (it only contained *Adversus Eunomium* II and III) so Gretserus to whom Schottus had also sent this unpublished material, could use Livineius's annotations only to supplement his own manuscript (which had the complete text), the actual *Monac. gr. 92* (s. XVI). Gretserus used Livineius's manuscript for the first time in his *Appendix ad sancti Gregori episcopi Nysseni opera Graece et Latine non ita pridem evulgata* (Paris, 1618, p. 265 ss.) [*non vidimus*], including them later in Gregorius Nyssenus, *Opera*, *nunc denuo correctius et accuratius edita*, *aucta et notis necnon indicibus necessariis edita et in tres tomos distributa* (Paris, G. Morel [co-edition with M. Somnius and S. Cramoisy], 1638), II, pp. 284-428; see also his (separately paginated) *Annotationes* at the back of this same volume (pp. 43-44). For further detail, see *Contra Eunomium libri*, *iteratis curis edidit* W. Jaeger, *Pars altera Liber III (vulgo III-VII) Refutatio Confessionis Eunomii (vulgo lib. II)* [= *Gregorii Nysseni Opera*, 2] (Leiden, 1960), pp. XXIV-XXVII, L-LI, LXIV-LXV, and H. Brown Wicher, *Gregorius Nyssenus*, in: V.E. Cranz - P.O. Kristeller (eds.), *Catalogus translationum et commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*, *Annotated Lists and Guides*, V, Washington (D.C.), 1984, pp. 1-250 (p. 96-102).

was in part based on the collation of a Propertius manuscript in the Vatican Library.[28]

The last, but undoubtedly the most interesting source for Livineius's scholarly activities in Rome are the variant readings he noted down in the margins of a number of editions belonging to his personal library. To distinguish the various sources of these readings (manuscripts or conjectures) he used a relatively sophisticated system of *sigla*, which has only been studied in detail during recent years.[29] What the precise purpose of these marginalia was remains yet to be established: were they to be used for a future edition and/or translation[30] or were they, what seems to be more likely, simply intended to further his philological skills? Thus far there are traces of about a dozen of such editions which were (more or less) extensively annotated by Livineius (some of which are now lost,[31] while others still need to be examined more in detail).

28 See *In Catullum*, *Tibullum*, *Propertium doctissimae* Joannis Livinei *notae nunquam antehac editae. Qui & Propertium ad Vaticanum Exemplar et Sambuci membranis contulit* (Frankfurt: Wecheliana, apud Danielem & Davidem Aubry & Clementem Schleichium, 1621), p. 45: *Contuli cum Scripto*, *qui in Vaticano servatur*, *nec antiquus nec probus eius nota V.P. Joh. Postii MS. quem a Sambuco accepti dono in P. inscriptio legitur talis: PROPERTII NAVTAE MEVAN UMBRI.* This Sambucus ms. is now in Groningen University Library (ms. 159); see J.L. Butrica, *The Manuscript Tradition of Propertius* [= *Phoenix. Supplementary Volume*, 17] (Toronto-Buffalo-Landon, 1984), pp. 151-152, 234-235 and Battezzato, *Livineius' Marginalia* (as in note 18), p. 327. Was the Vatican manuscript one of the Vaticani Latini dating from the second half of the fifteenth century, listed by Butrica (*op. cit.*, pp. 309-316)? - Livineius's interest in Propertius dates back to his time as a student at Leuven University, where he attended (together with Justus Lipsius) the lectures on this author by the Leuven *Artes* professor Cornelius Valerius ab Auwater (1512-1578); see ILE V, 92 12 24.

29 The system used by Livineius consists of a fixed set of *sigla: V* (sometimes with some extra diacritical signs), *C* and *S* for his manuscripts and *p* for what seem to be preferred readings. For a detailed analysis of this system of sigla, see Battezzato, *Livineius' Marginalia* (as in note 18), pp. 330-343 and Id., *Renaissance Collations and the Birth of the Apparatus Criticus: Arnobius in the Low Countries and J. Livineius' unpublished notes*, in: C. Ligota - J.-L. Quantin (eds.), *History of Scholarship. A selection of papers from the Seminar on the history of scholarship held annually at the Warburg Insitute* (forthcoming). [We would like to thank prof. Battezzato (Pisa/Vercelli) for sending us the typescript of this article.] Livineius used this system of sigla also in a manuscript containing sermons of saint John Chrysostom; see Brussels, Royal Library of Belgium, ms. 11353, esp. the explanatory annotation in his hand on f. 1^{r} [text reproduced in J. Van den Gheyn, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, II, Brussels, 1902, no. 1197 or in Gysens, *Johannes Livineius* (as in note 9), p. 14, 18 with pl. 3 a-b, 5]. For another example of the use of such a system of *sigla*, see P. Petitmengin, *Latino Latini (1513-1593)*, *une longue vie au service des Pères de l'Église*, in: P. Gilli (ed.) *Humanisme et Église en Italie et en France méridionale (XVe siècle - milieu du XVIe siècle*, *Collection de l'École Française de Rome*, 330 (Rome-Paris, 2004), pp. 381-407 (p. 394 n. 75).

30 A major objection against such a suggestion would be that Livineius's marginal annotations are limited to part of the text. So if these annotated copies really were to serve as the basis for a new edition, then Livineius still would have had a lot of work to do!

31 The most notable loss is undoubtedly that of the four volumes once kept in Leuven University Library: an edition of Plutarch's biographies (Basle: Cratander-Bebel, 1533; cf. [Hieronymus], □*v Βασιλ*□□□ [as in note 5], no. 103), an incunabula edition of the *Epistolae diversorum philosophorum [...]* (Venice, Aldus, 1499 [= Polain no. 1416]), a Basle edition of saint Gregory of Nazianze (one of the Basle editions ofthe *Opera omnia* [1550 or 1571; cf. [Hieronymus], □*v Βασιλ*□□□, no. 444 or 446?) and an Athenaeus edition (which will be discussed further on). As Leuven University Library was twice destroyed, once during World War I and a second time during World War II, the only information still available on these four editions is the brief description given by F.-A. de Reiffenberg, *Cinquième mémoire sur*

This section will focus on those annotated editions which offer evidence for Livineius's manuscript research during his stay in Rome.[32] The only edition of a Latin author he annotated in this period is an Aldine edition (1523) of the late fourth-century poet Claudian where our young scholar indicated a *codex Vaticanus* as one of the sources for the variant readings he noted *in margine.*[33] Recently, two other Aldine edi-

les deux premiers siècles de l'Université de Louvain (= Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale des Sciences et Belles Lettres de Bruxelles 10), Brussels, 1837, p. 12 and L. Roersch, art. *Lievens (Jean)*, in: *Biographie Nationale [...] de Belgique*, 12 (1892-93), col. 124-128 (col. 127).

32 Apart from the annotated copies discussed here, there are at least three other editions of classical texts once belonging to Livineius's personal library where the same system of sigla is used to indicate variant readings; these copies don't seem to be connected in any way to Livineius's stay in Rome. The first one is a Silius Italicus edition (Basle: Petri, 1543) now kept in the Herzog August Bibliothek at Wolfenbüttel; this copy is being discussed in *Sili Italici Punica*, ed. I. Delz, *Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana* (Stuttgart, 1987), p. LXI-LXIV. The second edition is an Arnobius edition (Basle: H. Froben - N. Episcopius, 1546) now in the British Library; for a detailed study of this copy, see Battezzato, *Renaissance Collations* (as in note 29). The third annotated edition is a copy of *ΗΦΑΙΣΤΙΩΝΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ □□γχ□ιρ□σιον π□ρ□ μ□́τρων κα□ ποιημ□των. Ε□ς τ□ α□τ□ σχ□λια* (Paris, A. Turnebus, 1553); see (H.R. Luard - C. Babington), *A catalogue of Adversaria and Printed Books containing MS. Notes*, *preserved in the Library of the University of Cambridge* (Cambridge, 1864), p. 50 (modern shelf-mark: *Adv. C 25.4* [*olim* Ms O0-3-22]). Undoubtedly Livineius must have had access to the rich library of his unde Torrentius (on this library, see further n. 63), but various manuscript notes in his books and manuscripts we traced so far make it clear that, over the years, he acquired a library of his own, which was highly valued by his contemporaries (see also n. 68). No inventory or auction catalogue of his library survives, however, so any reconstruction of his library will have to be based on sources such as the file in the Antwerp Cathedral archive dealing with his legacy, his orders with booksellers as Plantin and Moretus or contemporary correspondence.

33 This annotated edition is now in Leiden University Library; see *Claudii Claudiani carmina recensuit* T. Birt *[...]* (= *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 10), Berlin, 1892, p. LXXXV + nn. 2-3. According to Birt's brief description, Livineius acquired this Aldine edition (which had already been annotated by Gyraldus [Lilio Gregorio Giraldi, 1479-1552]) in 1579 during his stay in Rome and, according to a manuscript note of his, he noted variant readings in 1581. Birt (nor any of the modern Claudian scholars for that matter) did not grasp the actual meaning of the *sigla* Livineius used (V, S, p). The Vatican manuscript studied by Livineius seems not to have been, as Birt thought, the ms. Vat. lat. 2809 (s. XII in.), but rather a fifteenth century copy of it, the actual ms. Vat. lat. 1660; see J.B. Hall, *Prolegomena to Claudian* (= *Institute of Classical Studies Bulletin. Supplement* 45), London, 1986, p. 129 and P.L. Schmidt, *Die Überlieferungsgeschichte von Claudians Carmina maiora*, in: *Illinois Classical Studies*, 14 (1989), p. 391-415 (p. 400-402); cf. also *Claudien*, *OEuvres*, II. 1 *Poèmes politiques (395-398). Texte établi et traduit par* J.-L. Charlet (= *Collection des Universités de France [...]*), Paris, 2000, p. lxv.

tions containing Livineius's notes on the plays of Sophocles and Euripides were studied more in detail. His copy of the *editio princeps* of Sophocles (1502), now kept in Trinity College Cambridge, was studied by Lloyd and Wilson[34] who were able to demonstrate that among the manuscripts Livineius consulted while writing these notes, must certainly have been ms. Vat. gr. 910 (s. XIV) which, as Livineius's biography also makes it clear, he can only have studied during his stay in Rome. The same also goes for a copy of the *editio princeps* of the tragedies of Euripides (1503), which is now in the British Library. In a meticulous analysis of the notes in this copy Battezzato identified a number of manuscripts from the Vatican Library Livineius must have studied, among them ms. Vat. gr. 909 (c.1250/1280), one of the major manuscripts of the Euripidean plays which was long forgotten, only to be rediscovered in the early 19th century.[35] To the *marginalia* in these two Aldines should now also be added the ones in yet another Euripides edition (Basle, J. Hervagius, 1537), now in Ghent University Library.[36] In this copy only the text of *Rhesus* in the second volume has been annotated throughout, while for other plays the notes are limited to some verses or to a particular section.[37] Nevertheless, a comparison of these notes with the modern edition by

34 For further details, see H. Lloyd-Jones - N.G. Wilson, *Sophoclea. Studies on the text of Sophocles* (Oxford, 1990), pp. 270-275 (*Appendix: Livineius' manuscripts of Sophocles: a mystery examined*).

35 See his *Livineius' Marginalia*, p. 330 ss.

36 Shelf-mark: Cl. 1360 (cf. Gysens, *Johannes Livineius* [as in note 9], p. 24 and pl. 6). This copy has a possession-note of both Livineius (*Johannes Livineius*, *Cathedralis Antverpiensis Can[onicus] et Cantor*) and the Antwerp Jesuits who bought his library from his heirs *(Coll[egii] Soc[ieta]tis Jesu Ant[verpiensis] J599 / M[aior] B[ibliotheca]*). Apart from this annotated Euripides edition, Ghent University Library also keeps a number of other books once belonging to Livineius's library, mostly 16th century philological treatises; cf. J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent* (Ghent, 1979) [*via* Index der herkomsten *s.v.*]. These books have some notes, but none of them was as extensively annotated as the Euripides edition.

37 In vol. I notes are to be found for *Phoen.* 624, 633; *Hec.* 242/3, 251, 255, 260 (illegible); *Alc.* 420-481 (attribution of verses to different characters of the play), while in vol. II there are notes for *Heracl.* 466-468; *Hel.* 20, 27, 45-46, 48, 53; *Ion* 14, 30, 35, 77, 80 and *Herc. Fur.* 19, 27-142, 171, 1236-1237.

Diggle[38] confirms the findings of Battezzato, i.e. that the ms. Vat. gr. 909 must have been among the manuscripts consulted by Livineius.[39] On the other hand, the system of *sigla* is used sparingly in this copy.[40]

2. Livineius's studies of Athenaeus' *Deipnosophistae*

After this introduction on Livineius's manuscript research during his stay in Rome we must now focus our attention on his work on Athenaeus' *Deipnosophistae*, especially in the light of his letter to Casaubon. Previously, one had, just as for most of the other unpublished notes of Livineius, to piece together the shreds of evidence in an effort to reconstruct his studies on this author.[41] In this letter, however, Livineius offers an 'eyewitness account' of his work on Athenaeus which started in the fifteen-seventies, during his stay in Leuven.[42]

38 J. Diggle (ed.), *Euripidis Fabulae*, *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*, 3 vols (Oxford, 1981-1994).

39 This conclusion is based on an analysis of Livineius's notes on *Rhesus*; for his (limited) number of notes on other plays, comparison with the edition by Diggle doesn't allow to establish what source the readings were taken from. For the *Rhesus* the readings added in the margin belong to a subgroup of three manuscripts for which Diggle used the *siglum* Δ, one of them being the ms. Vat. gr. 909 (the first reading given here is that of the Hervagen edition used by Livineius, the second the one he noted down in the margin and which coincides with the readings of the Δ subgroup); e.g., 208 νω□τα θ□σομαι] νω□τον ω□ Δ; 329 π□λιν] π□λαι Δ; 442 □□πλοις ο□α] □ϋπνος ο□δα Δ 662 κοσμ□σων] κοιμ□σων Δ. More importantly, there are also an significant number of *loci* which have typical readings of ms. Vat. gr. 909 (V), such as 323 □□́Φανσ□] □□́θραν □ V; 359 □□π□ι□ν] □δ□ι□ν V; 506 πνλω□ν] □ρυγω□ν V; 517 μ□ρ□] π□τμ□ V; 835 μ□θοντ □ς] θαν□ντ□□ς V; 851 □χαιω□ν ο□δ□□ν] □χαιο□ς ο□δ□̀ν V; (for the other plays there is only one other instance of a reading that is clearly being taken from v: *Troad.*, *argum.* 12, κατοδυρομ□́νη] - δυραμ□́νη V). It should, however, be pointed out that in the margins of three out of four sections of the play where ms. Vat. gr. 909 has a lacuna (viz. 551-631, 792-811, 941-996) Livineius's copy of the Hervagen edition also has some variant readings. Most of them, however, seem to be corrections by Livineius himself, apart from the following three cases, where the reading coincides with the text of one of the other manuscripts: 565 κ□ν□ς] □ *praem. Livineius* (et Ο Λ); 585 Α□ν□□αν] Α□ν□́αν *Livineius* (et Δ); 600 τ□ν] τ□ν *Livineius (et Ω)*. - Finally, in Schottus's *Observationes humanae* (as in note 73), pp. 90-91 one finds a number of variant readings for the *Rhesus* taken 'e membranis Vaticanis' part of which are also to be found in Livineius's annotated copy of the Hervagen edition, viz. on verses 98, 169, 323, 442, 682. It's not quite clear whether these annotations date back to Schottus's stay in Rome (1594-1597) or whether he was quoting from the unpublished notes and papers of Livineius's to which he had access (see e.g. notes 23, 24, 27) and which he might have plagiarised, as Battezzato suggested (*Livineius' Marginalia* [as in note 18], p. 346 n. 96).

40 Only for the following *loci* did Livineius use the *siglum* '*p*': *Rhes.* 256 □□π□] γαι□αν V γα□ν *p*, 924 κ□ιν□] κλ□ιν□ *p*, 940 δρ□σας μ□] δρ□σας ο□ *p*; 950 στρατηλ□της] δι□ρηλ□της 59 *p*; *Herc. Fur.* 42 καθ□λου καθ□δου *p*; 59 ο□ □νδρωμ□́νοι] ο□ γ□□νδρωμ□́νοι *p*; 95 γ□́νοιτ□ □ν] ο□ν p; 96 □□μο□] τ□□νδ□ *p praem. Livineius.*

41 Cf. Gysens *Johannes Livineius* (as in note 9), p. 28 n. 66 (when publishing that article, the author did not have access yet to Livineius's or Schottus's letters in the collection of Burney manuscripts).

42 See the remark of Andreas Schottus in a letter to Casaubon (BL, ms. Burney 366, f. 151 - 14 October 1603): *Scio* [Livineium] *Athenaei Epitomen calamo exaratam diligenter Lovanii olim comparasse.*

Livineius recounts in fact how he first studied the text of Athenaeus in a manuscript he had obtained, through the influence of his uncle Torrentius (l. 8). Although he does not give the name of the owner, he must almost certainly be meaning Joannes Wamesius (Wamèse) (1524-1590), law professor at Leuven University.[43] This eminent lawyer was, indeed, an

43 On Wamesius, law professor and many times *rector* of Leuven University, see, e.g., H. De Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, 4: *Strengthened Maturity*, *Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, 4th series, 10 / *Humanistica Lovaniensia*, 13 (Leuven, 1955), pp. 320-323; P. Reekmans - F.A. Lefever, *De grafmonumenten en epitafen van de Leuvense Sint Pieterskerk* [Part V], in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving*, 15 (1975), pp. 51-80 (+ 1 map), pp. 70-71, and G. van Dievoet *e.a.* (red.), *Lovanium docet: geschiedenis van de Leuvense Rechtsfaculteit (1425-1914)* (Leuven, 1988), nos. 28 (C. Coppens) and 29 (M. Oosterbosch). Wamesius also had a large library, which was put up for auction in Leuven in 1681. Unfortunately, the only known copy of the catalogue of this auction (once in Lille City Library) is lost, possibly since World War II (see P. Delsaerdt, *Suam quisque bibliothecam: boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit*, *16de - 18de eeuw*, *Symbolae Facultatis litterarum Lovaniensis. Series A*, 27 (Leuven, 2001), pp. 175, 180). Some of the books of Wamesius's library, however, did survive: a dozen are now in the library of the Liège Grand Séminaire (see J. Gustin, *Catalogue des imprimés du XVIe siècle conservés à la bibliothèque du Séminaire de Liège*, *Archives et Bibliothèques de Belgique*, *Numéro spécial* 50 (Brussels, 1996) [*via* the index *Provenances ou exlibris*]), and one book in the library of the Leuven Faculty of Theology (see F. Gistelinck - L. Knapen, *Early Sixteenth Century Printed Books 1501-1540 in the Library of the Leuven Faculty of Theology (...). Supplement*, *Ten Years of Acquistions 1994-2004* (= *Documenta Libraria* 34), Leuven - Dudley (Ma) 2004, no. 285). Most of these books are on matters of law. For a manuscript from Wamesius's library, see note 75.

acquaintance of Livineius's uncle, as is for instance clear from the latter's correspondance where he calls Wamesius his 'vetus amicus'.[44] Moreover, we know from other manuscript notes by Livineius that in the fifteen seventies, after graduating from Leuven University, he studied the text of a number of sermons by saint John Chrysostom in two manuscripts belonging to Wamesius.[45] This identification of Wamesius as the owner of the manuscript is confirmed by the fact that, before its destruction during World War I, Leuven University Library kept an edition where Livineius had noted down the variant readings he had found in Wamesius's manuscript of the *Deipnosophistae*.[46] Although Livineius's annotated edition is now lost, Wamesius's Athenaeus manuscript at least survives: it was recently identified as the ms. Paris. Suppl. gr. 841 (ms. *C* in modern editions), copied by the Italo-Grecian scribe Demetrios Damilas from a (now lost) manuscript in the Vatican Library during the winter of 1502-1503.[47] This identification seems to be confirmed by a number of elements Livineius gives in this letter to Casaubon: he says it was an 'old manuscript'

44 See Delcourt-Hoyoux (eds.), *Torrentius*, *Correspondance* (as in note 15), nos. 494 and 664; cf. also nos. 442, 544, 595, 615. For letters sent to Wamesius, see *op. cit.*, nos. 261, 484 (?), 525 (addressee identified as being Wamesius in M.-J. Marinus, *Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen (1587-1595)*, *Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen*, *Letteren en Schone Kunsten van België - Klasse der Letteren*, 51 (1989), nr. 131 (Brussels, 1989), p. 105 n. 17), 550, 571, 606.

45 Traces of this study of the collection *Ad populum Antiochenum (sive de statuis)* can be found in the ms. Brussels, Royal Library of Belgium, 11353 quoted earlier (see note 29 and Gysens, *Libellus hic aureus est* [as in note 16], p. 69). In his letter to Casaubon, Livineius says his study of the manuscript, identified here as Wamesius's manuscript, dates back *ante annos plus* XX (i.e. about 1578). This corresponds more or less with the date he gives for ending his study of the Chrysostom manuscript, 7 September 1576.

46 This now lost edition is briefly mentioned in de Reiffenberg, *Cinquième mémoire* (as in note 31), p. 12 and Roersch, art. *Lievens (Jean)* (as in note 31), col. 127-128. Neither of these authors give further details on this annotated copy, so one can only guess which edition Livineius had been working on (did he, e.g., as so many of his contemporaries, use the Basle edition from 1535?).

47 Identification proposed by Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, pp. 144, 167-169 and Ead., *Ateneo e Stobeo* (as in note 1), pp. 43-44; on this Paris ms., see also Schweighäuser, *Deipnosophistae*, I, p. LXXXV-LXXXVIII and Arnott, *Athenaeus* (as in note 1), p. 47. This manuscript has an ex libris 'Bibliothecae Sedanensis', so one would think it once belonged to the protestant *Académie* in Sedan. Building, however, on a remark by Schweighäuser (*Deipnosophistae*, I, p. LXXXVI n. d) that it once belonged to René-François de Sluse (1622-1685), it seems more likely that this is one of the manuscripts from the private library of the cardinal de Bouillon, Emmanuel-Théodore de la Tour d'Auvergne (1643-1715), which was put up for auction in 1747, after the death of his nephew Henri-Oswald in 1747. Books from this collection that were integrated in the *Bibliothèque Royale* also got an ex libris 'Bibliothecae Sedanensis' on that occasion, even though they had not belonged to the library of the protestant *Académie.* On this particular detail, see M. Lescuyer, *Les manuscrits de la bibliothèque de l'académie de Sedan*, *devenue bibliothèque de Bouillon*, in *Bulletin du bibliophile* (1999), pp. 129-153. The Liège canon and scientist R.-F. de Sluse is known to have bequeathed his library to the cardinal de Bouillon, with whom he was befriended; see, e.g., F. Jongmans, R. Halleux, P. Lefebvre and A.-C. Bernes (eds.), *Les Sluse et leur temps. Une famille*, *une ville*, *un savant au XVIIe siècle* (Brussels, 1985), pp. 57-59. In the *Supplément grec* collection of the *Bibliothèque Nationale* one finds at least two other manuscripts once belonging to the cardinal de Bouillon, see C. Astruc, M.-L. Concasty, C. Bellon, C. Förstel *e.a.*, *Catalogue des manuscrits grecs. Supplément grec numéros 1 à 150* (Paris, 2003), p. 85 (ms. Suppl. gr. 30) and p. 238-239 (ms. Suppl. gr. 107). On the now lost Vatican manuscript, the so-called *codex deperditus x*, see further on p. 98-99. See also the addendum in note 76.

(l. 7) (a description always to be interpreted with due caution) and that it contained only an *epitome omnium librorum* (l. 20). He also gives two more specific details (ll. 44-46): the manuscript had the text of the *lacuna* in book XI (781d-784b) and it contained at the end a *De Nili incremento*, just like this Paris manuscript.[48]

48 The Paris manuscript is one of a group of three sixteenth century Athenaeus manuscripts, that has at the end this text which seems to indicate they all derive from the same manuscript, the so-called *codex deperditus x*; see Di Lello-Finuoli, *Ateneo e Stobeo* (as in note 1), pp. 53-54. Another element that confirms, more indirectly, this identification is the fact that Livineius's manuscript and the *Epitome* from Hoeschelius's library were close relatives, as was already noted by Casaubon in a preliminary remark to the missing fragment from book XI (Casaubon, *Animadversionum libri XV* [as in note 13], pp. 492-493: *Summam eorum quae desiderantur*, *inventam in illo optimo libro Excerptorum Davidis Hoeschelii* [now BL, ms. Old Royal 16. D. x, see the annotation to ll. 14-16 of the appendix], *et altero parili huic*, *qui fuit penes eruditissimum virum Ioannem Levinium*, *ut accepimus a nobilissimo Marco Velsero*, *descripsimus*, *et infra subiecimus. Sic igitur in utroque eorum libro scriptum*, *non enim ficus ficui similior* [cf. Erasmus, *Adag.* 1707 (ed. F. Heinimann - E. Kienzle, *ASD* ll. 4, p. 156-157)], *quam haec duo exemplaria: in hac certe parte; imo*, *ut persuadeo mihi*, *etiam in caeteris. Facile enim ex unguibus leonem* [cf. Erasmus, *Adag.* 834 (ed. M.L. van Poll-van de Lisdonk - M. Cytowska, *ASD* ll. 2, p. 356-359)]. *Nam Levinianus codex nobis invisus.* This close relationship between both manuscripts has been confirmed by modern research: the Paris and London manuscripts were, just like ms. Florent. Laur. 60, 2, directly (or indirectly) copied from the *codex deperditus x*; see, e.g., Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 165.

Before leaving for Rome, Livineius probably also had studied the fragment of book XV (674a-696a) his friend Guilielmus Canterus (Canter, 1542-1575), or 'Canterus noster' as he calls him in this letter (l. 37), had published. In 1564 Canterus had, with the help of Scaliger, edited this fragment in his collection of *Novae lectiones*.[49] While studying with the French humanist Jean Dorat in Paris (1560-1562), he had received this fragment from Marc-Antoine Muret who, during his stay in Rome, had obtained this text that was to be found in a (now lost) Athenaeus manuscript in the Farnesian Library.[50] On the basis of this information Livineius must have had good hopes to be able to study this and other manuscripts of the *Deipnosophistae* in Rome himself, especially manuscripts that would have a more complete text at least from book three on (cf. ll. 24-25). This would soon prove to be an illusion.

Since Canterus had indicated that the fragment from book XV was taken *e codice Vaticano manuscripto* (which in a later edition he 'corrected' into *fragmentum ex Italiae bibliothecis*),[51] the obvious place for Livineius to start his quest for manuscripts

49 G. Canterus, *Novarum lectionum libri septem. In quibus*, *praeter variorum autorum*, *tam Graecorum quam Latinorum*, *explicationes et emendationes: Athenaei*, *Agellii*, *et aliorum fragmenta quaedam in lucem proferuntur [...]* (Basle: J. Oporinus, 1566), pp. 143-173 (section III. 11: *Athenaei defectus insignis suppletus*) [we did not see the first edition, Basle, Oporinus, 1564]. The same fragment is also to be found in the thtrd edition published under the title of *Novarum lectionum libri octo. Editio tertia*, *recens aucta [...]* (Antwerp, C. Plantin, 1571), section III. 31 (p. 201-247), cf. L. Voet [with J. Voet-Grisolle], *The Plantin Press. A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden* (Amsterdam, 1980-1983), no. 909. On Canterus as a student of Athenaeus, see Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, pp. 132, 155-160. In the third edition, Canterus reworked (mostly stylistically) the introductory note preceding the text of this fragment (Basle 1566, pp. 143-144 = Antwerp 1571, pp. 201-202). There is, however, one striking difference: Canterus fails to mention he received the fragment from Muret, as he changed the sentences *Istud autem fragmentum a M. Antonio Mureto*, *cum nuper ex Italia rediisset in Galliam*, *primum ad nos devenit*, *ut erat ab eo ex Vaticana bibliotheca descriptum. Deinde cum Iosepho Scaligero [...] communicavimus into Istud autem fragmentum ex Italiae bibliothecis primum ad nos delatum*, *cum Iosepho Scaligero [...] deinde communicavimus.* According to a note in ms. Vat. Lat. 11593, f. 150^{r} (quoted in Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 156 n. 75), Canterus had published this fragment at the unknown of Muret. So this might perhaps also explain why Canterus left out the name of the French humanist in the third edition. On the 'working partnership' between Scaliger and Canterus as regards the *Novae lectiones*, see A. Grafton, *Joseph Scaliger: a study in the history of classical scholarship*, I. *Textual criticism and exegesis*, *Oxford-Warburg Studies* (Oxford, 1983), p. 106 + nn. 33-35. - Canterus was not, however, the first to publish this fragment: it is already to be found in the Latin translation by Natale de' Conti (1556); see Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 173. On this translation (which in 1556 had editions in Venice, Basle and Paris), see [Hieronymus], □*v Βασιλ*□□□ (as in note 5), no. 302; Id., *1488 Petri / Schwabe 1988. Eine traditionsreiche Basler Offizin im Spiegel ihren frühen Drucke* (Basle, 1997), II, no. 374 and R. Bancroft-Marcus, *A Dainty Dish to Set Before a King: Natale de' Conti's Translation of Athenaeus' Deipnosophistae*, in *Athenaeus and his World* (as in note 1), pp. 53-70 + notes pp. 543-544.

50 On this now lost *Farnesinus*, see especially Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 129-138.

51 In the presentation copy Muret had received of the first Basle edition of the *Novae lectiones* (1564) he corrected Canterus on this point; see Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 160 n. 83. One can wonder, as L. Pernot did (*La collection de manuscrits grecs de la maison Farnèse*, in *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen âge - Temps modernes*, 91 [1979], pp. 457-506 [p. 498]), whether Canterus 'évitait-il de nommer le cardinal Farnèse?' But even Casaubon still seemed to be thinking the Farnesinus was to be found in the Vatican

was the Vatican Library. There he came across a *iustum volumen* containing an *index Bibliothecae Vaticanae* with *libri omnes per pluteos descripti* (ll. 26-29). This catalogue mentioned an Athenaeus manuscript, but Livineius had not noted the shelf-mark, so it proved impossible to find the manuscript in question which had gone astray. Livineius is referring here to a famous Vatican manuscript containing (an *epitome* of) the *Deipnosophistae*, the so-called *codex deperditus x.* This manuscript from the Vatican Library is still mentioned in late fifteenth- and early-

Library. In his 1597/1598 edition he added a note in the margin of the beginning of this fragment: *Lacuna hic fuit exemplaris typis editi: qua sequuntur fere omnia* e codice Vaticano manuscripto *restituta et inserta sunt*; see *ΑΘΗΝΑΙΟ□ ΔΕΙΠΝΟΣΟΦΙΣΤΩΝ ΒΙΒΛΙΑ ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑ. Athenaei Deipnosophistarum libri XV.* Isaacus Casaubonus *recensuit*, *et ex antiquis membranis supplevit*, *auxitque [...]* (Heidelberg: H. Commelinus, 1597[-1598]), p. 674 n. a (*emphasis added*). And in his *Animadversiones* he repeats, after an eulogy of the *Farnesinus* (see Casaubon, *Animadversionum libri XV* (as in note 12), p. [12]): *Ut taceam de insigni fragmento libri ultimi*, *quod ante nos Guilelmus Canterus indidem nactus publicaverat. Parilem huic codicem etiam in Vaticana Romae servari accepimus.*

sixteenth-century inventories and loan registers of the Vatican Library,[52] but then it disappeared, most likely during the *sacco di Roma* (1527).[53] Before its disappearance, however, it had been copied a number of times, one of these copies being the actual ms. Paris. Suppl. gr. 841, the manuscript once belonging to Wamesius. So even if Livineius would have been able to locate this Vatican manuscript, he only would have found... the original manuscript from which the manuscript he had studied in Leuven had been copied.

Not having come across an Athenaeus manuscript in the Vatican Library, he then tried to get access to the Farnese manuscript from which Canterus had published the fragment from book XV[54] and which was said to have a complete text. Even though he found some friends who obtained a permit for him to use the Farnese manuscript (ll. 29-33), he was barred access by Fulvio Orsini, the zealous (but sometimes overzealous) guardian of the library's treasures. Orsini did not even allow a mere *inspectio* of the manuscript. It's not quite clear why Orsini refused to give the young scholar access to this precious manuscript, especially when one considers that, apart from the fragment published by Canterus on the basis of the *Farnesinus*, a number of other sixteenth-century scholars are known to have had access to this manuscript, either directly or through copies or notes.[55] This blunt refusal is even stranger when one knows Livineius's uncle Torrentius who was an old friend of Orsini's,[56] had sent

52 This seems to imply that Livineius checked one of the four early manuscript inventories that still mention this manuscript which, among other texts, contains the *convivia Athenei* or *Atheneus Dipnosophiston* and which, apart from the first one, all are divided in *armarii*; see R. Devreesse, *Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul v* [= *Studi e Testi*, 244] (Vatican City, 1965), p. 54 no. 221 (1475 inventory), p. 108 no. 616 (1481 inventory), p. 143 no. 605 (1484 inventory) and p. 221 no. 709 (1518 inventory). The 1533 inventory, the first one to be drafted after the *sacco di Roma* and also the only complete sixteenth century inventory, no longer mentions any manuscript of the *Deipnosophistae*, cf. on this point *Librorum Graecorum Bibliothecae Vaticanae Index a Nicolao De Maioranis compositus et Fausto Saboco collatus Anno 1533 curantibus* M.R. Dilts, M.L. Sosower, A. Manfredi [= *Studi e Testi* 384] (Vatican City, 1998). Before it disappeared, this Vatican manuscript was also borrowed a number of times. The relevant sections of the inventories and of the loan registers are brought together in P. Canart, *Démétrius Damilas*, alias *le* '*librarius florentinus*', in *Rivista di Studi bizantini e neoellenici*, N.S. 14-16 (1977-1979), pp. 281-347 + 4 pl. (pp. 318-320).

53 Even if the manuscript was no longer mentioned in other 16th century inventories of the Vatican Library, it was not immediately lost, because there are a number of indications that different parts of this manuscript continued to circulate in Italy until the end of the sixteenth century; see the dossier presented in Di Lello-Finuoli, *Ateneo e Stobeo* (as in note 1), esp. p. 42-55.

54 This also implies that Livineius was somehow aware that Canterus had, contrary to what he had indicated in some of the editions of his *Novae lectiones*, published the text on the basis of the *Farnesinus*. Did he perhaps have this information from Canterus himself?

55 For a list of scholars having had access to the *Farnesinus*, see now especially Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo* (*passim*) and Ead., *Ateneo e Stobeo* (as in note 1), pp. 36-42.

56 Torrentius's contacts with Orsini date back to his first stay in Rome (1552-1556), see, e.g., P. de Nolhac, *La bibliothèque de Fulvio Orsini. Contributions à l'histoire des collections d'Italie et à l'étude de la Renaissance* (Paris, 1887), pp. 57-58; J. IJsewijn, *Laevinus Torrentius*, *humanist en dichter*, in: [J. Van Damme (red.)], *Laevinus Torrentius. Tweede bisschop van Antwerpen [...]*, Antwerp-Leuven, 1995, p. 11-21 (p. 14-15), and Delcourt-Hoyoux (eds.), *Torrentius*, *Correspondance* (as in note 15), nos. 10, 61, 130, 359 and 783.

a copy of one of his nephew's first editions (the treatise *De virginitate* by saint Gregory of Nyssa) to Orsini in 1573, apparently as a way of introducing his nephew.[57] Finally,

57 In November 1573 Torrentius sent a copy of this newly printed edition (Antwerp: Plantin, 1573) to Orsini and to the cardinals Sirleto and Carafa. The text of the accompanying letters was published in *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden beschreven door* J.A.F. Orbaan, 1e deel, *Rome. Vaticaansche Bibliotheek*, *Rijks Geschiedkundige Publicatiën [...]. Kleine serie*, 10 (The Hague, 1911), p. 29 (= Vat. Lat. 4105, ff. 51-52) and pp. 41-42 (= Vat. Lat. 6191, [II,] f. 626).

Livineius also mentions he had met the French scholar Janus Curterius (Courtier) (c. 1546 - after 1583)[58] in Rome,[59] who had gathered readings from five Athenaeus manuscripts (ll. 9-12). Traces of Curterius's work on Athenaeus survive in an annotated copy of the Basle edition, now in the *Bibliothèque nationale* in Paris.[60]

So when Livineius had to return to the Low Countries in the early summer of 1582,[61] he must have been disappointed, not having found in Rome any Athenaeus manuscript he had so hoped for. In the meanwhile, however, he had started translating the *Deipnosophistae* and the text of book I was nearly finished (ll. 21-24). But then, in 1583, a Latin translation was published by the Lyons physician Jacques Dalechamps (1513-1588),[62] which, as this letter to Casaubon makes clear, did not quite satisfy Livineius (ll. 35-37). This publication does not seem to have dissuaded Livineius

58 The scarce information that is available on this French scholar is presented in A. Cataldi Palau, *Une collection de manuscrits grecs du XVIe siècle (ex-libris: 'Non quae super terram')*, in *Scriptorium*, 43 (1989), pp. 35-75 + pl. 6-8 (p. 62-67 + pl. 8). He edited and/or translated a number of Greek authors: the commentary on Isaiah by Procopius of Gaza (on which, see p. 103); the treatise on the Golden words of the Pythagoreans by the fifth century philosopher Hierocles (Paris: S. Nivelle, 1583) and the letter-treatise *Ad virginem lapsam* of saint Basil the Great (Paris: D. Vallensis, 1574), cf. P.J. Fedwick, *Bibliotheca Basiliana Universalis. A Study of the Manuscript Tradition of the works of Basil of Caesarea*, *I. The Letters* [= *Corpus Christianorum*] (Turnhout, 1993, pp. 600, 602). He also co-operated in a reworked version (Paris, 1571) of a number of Greek Ecclesiastical Histories previously published by John Christopherson (Leuven: S. Sassenus - A. Birckmann, 1569).

59 As Livineius writes (ll. 11-13) *Memini cum Romae essem lanum Curterium [...] inter cetera mihi fateri*, his letter is an explicit testimony that Curterius did also visit Rome. So far, the few other sources on Curterius only confirmed that he stayed in Northern Italy (Bologna) in 1579 and 1582 (see, e.g., Cataldi Palau, *Une collection de manuscrits grecs* [as in note 58], pp. 62-66). Both scholars must therefore have met between late summer of 1577 (the time Livineius probably arrived in Rome) and the end of September 1579 (Curterius wrote the Preface to his Procopius edition in Bologna in October 1579). It is also possible that the two men met afterwards, but then the date of this encounter should be placed before Livineius returned to the Low Countries early summer 1582 and probably also before February 1582 when Curterius was in Bologna, as can be taken from a letter in which he asks cardinal Sirleto for help with his new Hierocles edition.

60 Shelf-mark: Rés. Z. 32; see Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, p. 162 n. 89. According to the *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale* (*Auteurs*, IV. *Aristote-Aubrun*, Paris, 1900, col. 1003), this copy once belonged to the French bibliophile Louis-Émery Bigot (1626-1689) and has 'corrections mss. empruntées à Angiolio Canini, au ms. Farnèse et à un ms. de Marc Antonine Muret *ex Curterii codice*'. This last element seems to be referring (indirectly) to Curterius's *Athenaeus cum quinque codicibus* Livineius mentions in his letter (l. 13). Further study of this copy is needed to establish which manuscripts were studied by Curterius.

61 Livineius returned in the company of the artist (and teacher of Rubens), Otto Vaenius (1558-1628/30); see ILE I, 83 10 08 L. Cf. also Livineius's remark in this letter (ll. 25-26): *a secessu meo Romano*, *id est*, *annis plus minus XVI.*

62 *Athenaei [...] Deipnosophistarum libri quindecim [...] in Latinum sermonem versi a* Jacopo Dalechampio (Lyons: A. de Harsy, 1583). On this translation by J. Dalechamps (various spellings found), see Schweighäuser, *Deipnosophistae*, I, pp. XXXIX-XLIII and *Athénée de Naucratis*, *Les deipnosophistes*, *livres I et II. Texte établi et traduit par* A.M. Desrousseaux *avec le concours de* C. Astruc [= *Collection des Universités de France [...]*] (Paris, 1956), p. XLVI. For a general introduction to Dalechamps's biography and work, see now B. van den Abeele, *Les albums ornithologiques de Jacques Dalechamps*, *médecin et naturaliste à Lyon (1513-1588)*, in: *Archives internationales d'histoire des sciences*, 52 (2002) (no. 148), pp. 3-45 (pp. 3-9); cf. also Fabri, *L'odyssée* (as in note 11), pp. 901-902, 906-910.

from continuing his work on Athenaeus. Indeed, in a letter his uncle Torrentius wrote in 1584, he mentions that his nephew is working on the Greek text of the *Deipnosophistae.*[63] It is not clear how much progress Livineius had made in this field since that date, but his remarks in this letter to Casaubon (ll. 39-41) seem to imply that, although he had gone through the entire text, he had concentrated himself on the first two books. This is also confirmed when one studies the *Animadversiones* Casaubon published in 1600 as a companion volume to his 1597/1598 edition. All of Livineius's conjectures or

63 See ILE II, 84 07 07 where Torrentius writes about his nephew: *Nunc totus in Athenaeo est. Lentum ut nosti negotium*, *et tamen nonnullam inde gloriolam sperat*, *quod qui auctorem hunc Lugduni recenter evulgavit* [i.e. Dalechamps] *Latinis tantum prodesse voluit*, *ipse etiam Graecis.* - In the catalogue of Torrentius's library (drafted after his death) one finds two *Athenaei dipnosophistarum libri*: one edition in octavo and one in folio format; see J. De Landtsheer - M. de Schepper, *De bibliotheek van Laevinus Torrentius*, *tweede bisschop van Antwerpen (1525-1595)*, in: *De Gulden Passer*, 82 (2004), pp. 7-87 (no. 1160 resp. no. 1308 [Aldine edition; this copy now in Leuven, Bibliotheek Godgeleerdheid]).

variant readings that are mentioned in that volume, concern book II of the *Deipnosophistae*.[64] Apart from these notes, Livineius sent Casaubon (through Welserus, it seems) also the unknown fragment from book XI he is referring to in this letter; this fragment is published in the *Animadversiones* as well.[65] At the same time, these few elements are the sole tangible evidence remaining of Livineius's studies on the *Deipnosophistae* which once started in the fifteen-seventies.

But the story does not end here. Casaubon must have valued Livineius's work, because some years later, Livineius's manuscript notes on Athenaeus are one of the subjects in Casaubon's correspondence with the Antwerp Jesuit Andreas Schottus, who had been trying to find a good use for Livineius's unpublished notes ever since the death of his friend.[66] In May 1603 Schottus assured Casaubon he would be sending him Livineius's notes as soon as he had found a reliable messenger.[67] In the letter he writes the next month he says he cannot copy Livineius's notes out himself, but that he is willing to send Casaubon the material on the condition that he will get it back. Apparently Schottus had to act at the unknown of Livineius's heirs to allow other scholars access to these notes.[68] Schottus returns to this subject in two further letters,

64 See Casaubon, *Animadversionum libri XV* (as in note 13), pp. 47, 49, 51, 59, 63, 85 and 87.

65 See *op. cit.*, pp. 492-496.

66 This detail of Schottus's activities was first highlighted in Fabri, *L'odyssée* (as in note 11), p. 918 n. 2. Schottus would publish some of Livineius's notes himself (see note 39, and the annotation on ll. 22-23 and 54), while sharing others with his confreres Jacobus Gretserus (see notes 24 and 27) and Fronto Ducaeus (see Gysens, *Libellus hic aureus est* [as in note 16], p. 70 n. 52). Livineius seems not to have been the only scholar for whose unpublished notes Schottus tried to find a suitable editor. He also made (fruitless) efforts to get notes of Theodorus Canterus (brother of Guilielmus) on Greek poets published; see J.A. Gruys, *The early printed editions (1518-1664) of Aeschylus. A Chapter in the History of Classical Scholarship*, *Bibliotheca humanistica et reformatoria*, 32 (Nieuwkoop, 1981), pp. 277-309 and C. Collard, *Two Early Collections of Euripidean Fragments: Dirk Canter and Joshua Barnes*, in *L'Antiquité Classique*, 64 (1995), pp. 243-265 (pp. 243-251).

67 BL, ms. Burney 366, f. 148 (Antwerp, 15 May 1603; cf. Fabri, *L'odyssée* [as in note 11], p. 918): *Nam ego*, *praeter commodum publicum*, *nullius avarus. Certe dabo operam ut ne apud immemorem positum aliquando cognoscas officium mittamque brevi Insulas Flandrorum reversus*, *si quem fidum hominem reperero*, *Athenaeum Livinaei manu diligenter notatum si forte δ□□τ□ρον πλου□ν facere aliquando libeat.* Would Schottus be referring here, and in the other letters we will be quoting from, to Livineius's annotated edition of the *Deipnosophistae* which was once in Leuven University Library (see note 46)?

68 BL, ms. Burney 366, f. 149 (Lille, 19 June 1603; cf. Fabri, *L'odyssée* [as in note 11], p. 918): *[...] iterum ad te*, *doctissime Casaubone*, *scriberem*, *ratus occasionem praetermittendam non esse de Athenaeo Livineii manu notato ad te mittendo*, *si quae forte occurrerent*, *quae □□ς δ□υτ□ρας aliquando referre Curas placeret. Equidem ab oculis aeger hanc tibi*, *ut optabam*, *navare operam non possum. Quare etsi aliquo itineris periculo allegare ad te librum malim*, *ut arbitratu tuo utaris*, *ea tamen lege*, *ut qui mihi reddet*, *in manus mihi tradat. Sic enim necesse est in opere clandestino*, *insciis heredibus.* One could suspect Schottus of using this argument as a subterfuge so as not to have to share Livineius's notes with Casaubon, but the detailed accounts in the file on Livineius's heritage in the Antwerp Cathedral Archive show that the final settlement would only take place in August 1603 (see Gysens, *Johannes Livineius* [as in note 9], p. 44 n. 125). This might also explain why Livineius's first biographer, Aubertus Miraeus, writes in his *Elogia illustrium Belgii Scriptorum qui vel Ecclesiam Dei propugnarunt*, *vel disciplinas illustrarunt. Centuria decadibus distincta [...]* (Antwerp: Sumptibus viduae et heredum Ioannis Belleri (ex Officina Typographica Danielis Vervliet), 1602), p. 165 [emphasis added]): *Praeter Nysseni Opera* latent apud haeredes *et Ioannis Chrysostomi Epistolae*, *Andronici imperatoris Constantinopolitani Disputatio*, *Euripidis*

in July 1603[69] and in October 1603. In this last letter he announces that his *amanuensis* is bringing Livineius's notes to Casaubon.[70] Did Casaubon actually

Tragoediae, Athenaei Dipnosophistae, *aliaque de Graecis Latina facta et cum manuscriptis comparata.* The Antwerp Jesuits, however, did not wait for Livineius's heritage to be finally settled: they acquired his library in 1599, as can be seen from the ex-libris added in that year in most of the books and manuscripts from Livineius's library we have been able to trace so far. The Jesuit Gilles Schondonck (1556-1617) who in a letter to Lipsius relates the death of Livineius, describes the latter's library as *bibliotheca eius Graeca (electa si qua alia)* and fears it will be dispersed, as happened with Ortelius's library; see P. Burman (ed.), *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum tomi V* (Leiden, 1724-1727), II, pp. 40-41 [to be edited as ILE XII, 99 01 13]

69 BL, ms. Burney 366, f. 150 (Lille, 19 July 1603; cf. Fabri, *L'odyssée* [as in note 11], p. 918): *[...] De Athenaeo Livineii*, *gratificari volenti tibi possem*, *sed statim ad me perscribe Lutetiam ne redieris*, *et an operae pretium.*

70 BL, ms. Burney. 366, f. 151 (Lille, 14 October 1603 - text in part damaged by damp spots): *†... † Itaque □ποβολιμαι□ον domesticum mihi et anagnostem Alexandrum Baxium*, *ut †... † munusculo tamen*, *Persarum lege profisceretur*, *quando nobis non licet e †... † illi Athenaeum Ioannis Livinei*, *hominis doctissimi*, *vita functi manu notatum †... † si fieri commode id potest*, *conferas cum tuo ac recenseas*, *si quid forte sit aliis invisum*, *ignotum*, *ut fieri amat*, *quodque □□στοχ□αν tuam effugerit. Quis enim mortalium unus omnia erudit? Scio Athenaei Epitomen calamo exaratam diligenter Lovanii olim comparasse. Et quoniam clam heredibus Sociis mitto*, *ut per eundem Alexandrum ad me redeat etiam atque etiam rogo.* We could not identify the Alexander Baxius mentioned in this letter.

receive the notes (or did he return them afterwards)? It is hard to say.[71] In any case, when cheddng the 1611 edition of Casaubon's *Animadversiones*, one does not find any material from Livineius that was not already in the edition of 1600.[72] Finally, Schottus would, some years later, himself publish in his *Observationes humanae* (1615)[73] a number of minor fragments from the *Deipnosophistae* he had found in a 'vetus codex' owned by Gerardus Corselius, a Leuven University law professor.[74] But as Corselius was the nephew of Wamesius (the owner of the Athenaeus manuscript studied by Livineius) and also seems to have acquired (at least part of) his uncle's library,[75] Schottus must almost certainly have used the same manuscript Livineius had had at his disposal, the ms. Paris. Suppl, gr. 841.[76]

71 Apart from a brief allusion to the newly published 1611 edition of the *Animadversiones* (BL, ms. Burney 366, f. 157 - Antwerp, 13 April 1611), Livineius's notes on Athenaeus are no longer a topic in the rest of Schottus's letters to Casaubon in BL, ms. Burney 366. Casaubon's *Ephemerides* might have shed some light on this issue, but unfortunately there is, as one knows, a gap for the period 1604-1607. May be some further indications are to be found among the Casaubon papers in the Bodleian, but the *Summary Catalogue* is unfortunately not conclusive on this point; cf. F. Madan, H.H.E. Craster and N. Denholm-Young, *A Summary Catalogue of Western Manuscript in the Bodleian Library at Oxford (...)*, vol. II, Part II: *Collections and miscellaneous MSS acquired during the second half of the 17th centrury* (Oxford, 1937), pp. 793-797.

72 See *ΑΘΗΝΑΙΟ□ ΔΕΙΠΝΟΣΟΦΙΣΤΩΝ ΒΙΒΛΙΑ ΠΕΝΤΕΚΑΙΔΕΚΑ. Athenaei Deipnosophistarum libri xv.* Isaacus Casaubonus *recensuit*, *& ex antiquis membranis supplevit*, *auxitque [...]*, (Heidelberg: Commelin, 1611), where one finds the same readings or conjectures as in the 1597/1598 edition (e.g. p. 38 = ed. 1598, p. 49; p. 47 = ed. 1598, p. 59, or p. 67 = ed. 1598, p. 87) and the text of the fragment from book XI (pp. 492-496).

73 *Observationum humanarum lib. v. Quibus Graeci Latinique Scriptores*, *Philologi*, *Poetae*, *Historici*, *Oratores et Philosophi emendantur*, *supplentur*, *et illustrantur [...]* Hanau: Wechel, heirs of J. Aubry, 1615), pp. 8-10. These fragments had already been published by Hoeschelius [see the annotation on II. 13-14 of the appendix] and Casaubon; see Schweighäuser, *Deipnosophistae*, I, p. LXXIV-LXXV.

74 Gerardus Corselius (Courselle) (1568-1636) taught Greek at the *Collegium Trilingue*, before becoming law professor at Leuven University; see the notices by A. Leroy, in *Biographie nationale de Belgique*, 4 (1873), 421-424; by M. Oosterbosch, in van Dievoet *e.a.* (red.), *Lovanium docet* (as in note 43), no. 34 or by D. Sacré in: Tournoy - Papy - De Landtsheer, *Lipsius en Leuven* (as in note 12), no. 96.

75 Indeed, in six of the some thirty volumes from Corselius's library now in the Liège Grand Séminaire one finds the double ex-libris *Sum Ioannis Wamesii. Nunc Gerardi Corselii*; see Gustin, *Catalogue des imprimés* (as in note 43), nos. C 70, C 88, D 17, F 35, I 4 and J 75. Corselius also inherited at least one manuscript from his uncle, the actual ms. Brussels, Royal Library of Belgium, 18658; see G. Kurth (ed.), *La chronique de Jean de Hocsem*, *Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire. Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de Belgique*, (Brussels, 1927), p. LXXI-LXXIII and R. Hoven *e.a.* (eds.), *Jean Chapeauville (1551-1617) et ses amis. Contribution à l'historiographie liégeoise (...)*, *Académie royale de Belgique. Classe des Lettres. Collection des Anciens auteurs belges*, 12 (Brussels, 2004), p. 94. - We also found volumes once belonging to Corselius's library in two other Belgian libraries: one is now in Leuven University Library (see van Dievoet *e.a.* [red.], *Lovanium docet* [as in note 43], no. 19 [D. van den Auwele]), while the Library of Maredsous Abbey has Corselius's copy of the *Opera omnia* of Justus Lipsius (a composite edition, 1593-1630; see L. Knapen, *Inventaire descriptif des éditions du XVIe siècle conservées à la Bibliothèque de Maredsous* ([Denée], 1986), no. L 30).

76 See Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, pp. 168-169. How the manuscript then ended up in the library of R.-F. de Sluse, the next known proprietor (see note 47), is not quite clear. After completing this article, we made some further enquiries about the ms. Paris. Suppl. gr.

841. It does not have any manuscript notes (from Livineius or any other readers). As to the ownership of this manuscript, the exlibris and motto *Renati Francisci de Sluse / □σον τ□ κ□ν□ν* make it clear that the manuscript did indeed belong to the Liège canon de Sluse. The only property mark it has, is *Bibliothecae Sedanensis.* How precisely this mark is to be interpreted, is less clear: is it a property mark of the Académie de Sedan which has not closed down in 1631 and had *i.a.* librarians appointed well into the 1660's? or was it addes in the books of the Cardinal de Bouillon at about the time of de Sluse's death, when the Cardinal's library was still in Sedan? The actual Suppl. gr. 841 was acquired for the Bibliothèque Royale on 18 December 1747 at the auction of the library of Cardinal H.-O. de la Tour d'Auvergne, where it was bought, together with an uncial manuscript of Prosper of Aquitaine, for the considerable sum of 100 *livres.*

Appendix: Jan Lievens (Antwerp) via Marcus Welser [Augsburg] to Isaac Casaubon

27 March 1598

o: London, British Library, ms. Burn. 365, ff. 159-160 [*olim* ff. 124-125].

[1] Generose et Clarissime Domine,

[2] Litteras quas ad me [iv] Non [as] Mart[ias] dedisti, superioribus aliquot diebus mihi reddidit Ortelius
[3] noster, quae me hercle plurimis de causis fuere gratissimae. Scriptae enim eleganter et plenae amoris.
[4] Merito autem amico illi tuo ad ea quae scribis succedaneus fuisti beneque de mea erga te benevolentia
[5] et observatione sensisti, quod verecundiam ei ac pudorem remisisti. Quid enim non vicissim tibi
[6] gratificer, qui tam prolixe et liberaliter Panegyricos tuos ignoto et ab omni in te officio imparato obtulisti?
[7] Quare habe tu vero quicquid hoc est, quod in Athenaeum ante annos plus XX e vetere membrana, quam
[8] Clar[issi]mi viri avunculi mei favore impetraveram, conieci. Mitto nunc duntaxat fragmenta, et obiter
[9] emendationes quasdam in duos primores, quae illi tuo non poterant non esse acceptissima. Memini
[10] cum Romae essem, Ianum Curterium Gallum, qui Procopium in Esaiam Graecum repraesentavit, inter[10]
[11] cetera mihi fateri esse apud se Athenaeum cum quinque codicibus comparatum, nihil tamen, aut non
[12] nisi perpauca quaedam in primum ac secundum habere. Hoeschelius quoque tuus (quem peramanter
[13] pro eius erga litteras et ecclesiasticos scriptores studio salvere iubeo) appendice quae adiuncta Damasceni[13-14]

10 Curterium... Procopium] Scil. □*πι τομ*□ *τω*□*ν* □□*ς τ*□*ν ΠΡΟΦΗΤΗΝ ΗΣΑΙΑΝ καταβ*□*βλημ*□*νων διαΦ*□*ρων* □*ηγ*□*σεων ΠΡΟΚΟΠΙΟ*□ *Χριστιανου*□ *σοΦιστου*□. *Procopii*, *Sophistae Christiani*, *variarum in Esaiam Prophetam commentationem epitome: cum praeposito Eusebii Pamphili fragmento*, *de vitis prophetarum:* Ioanne Curterio *interprete [...]* (Paris: N. Chesneau, 1580). We used the copy of Brussels, Royal Library of Belgium, shelf-mark: VB 417 C, which on its title page has the following inscription: *Collegii Soc[ieta]tis Iesu Lovanii. D[ono] D[edit] R[everendus] P[ater] M[artinus] Antonius Delrio / M[aior] B[ibliotheca] P* 24. The text of this edition was, together with most of the introductory texts, reprinted in Migne, P.G., 87^2, cols 1801A-2718B. On this edition, see especially Cataldi Palau, *Une collection de manuscrits grecs* (as in note 58), pp. 63-65.

13-14 Hoeschelius... Damasceni sermoni] *S[ancti] Ioannis Damasceni Presbyteri Oratio Graecolatina in Transfigurationem Domini et Servatoris nostri Jesu Christi [...]. Accessit appendix complurium Iocorum Philonis*, *Basilii Magni*, *Nazianzeni*, *Athenaei et aliorum auctorum; qui partim corriguntur*, *partim redintegrantur. Opera* Davidis Hoeschelii (Augsburg: Typis Michaelis Mangeri, 1598) [*non vidimus*]; cf. *Verzeichnis der im deutschen*

[14] sermoni ε□ς μεταμ□ρΦωσιν Athenaei quaedam ex epitoma sua m[anu]s[cripta] qua corrigens, qua
[15] explens quos iam dicebam libros praeteriit. Equidem vellem plus otii fuisset ut ipsam Casauboni nuperam
[16] editionem ad excerpta mea conferre, et iusta opera defungi licuisset. Nunc habeo eam duntaxat, et
[17] conferendi laborem seposueram dum prodirent eiusdem notae. Scis ac fateris impedimenta mea, cum
[18] praefaris in tuis parcere te occupationibus meis, et si dubites, fideiubebit tibi exceptione omni maior
[19] Andreas Schottus noster, qui hic praesens et α□τ□πτης. Sed redeo ad Athenaeum. In quo illexerant me
[20] quae etiam tum adolescens observaram e codice quem dixi (is epitome solum erat omnium librorum)
[21] in optimum scriptorem, ut versionem cogitarem. Et adeo iam inde a secessu meo Romano, id est, annis
[22] plus minus XVI, totum paene primum confeci, meo animo, non infeliciter. In quo et versus (quorum[22-23]
[23] nota genera) totidem Latinis mutati, quod non esse nihili, aestimare te, Velsere, quam ex me audire

Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (Stuttgart, 1983-2000) no. J 534. In 1595 Hoeschelius had lent Casaubon his manuscript copy of (an *epitome* of) the *Deipnosophistae*, a copy made by the scribe Michael Damaskenos (active between c. 1515 and 1525). Casaubon kept it until his death. When his library was put up for auction, this manuscript, together with most of the other manuscripts belonging to Casaubon, was bought for and integrated in the Old Royal Library. It is now BL, ms. Old Royal 16. D.x. On this manuscript, see especially W.G. Arnott, *A note on the two manuscripts of Athenaeus' Deipnosophistae in the British Museum*, *Scriptorium*, 18 (1964), pp. 269-270; [S. McKendrick *e.a.*], *The British Library. Summary catalogue of Greek Manuscripts*, vol. I (London, 1999), p. 245; Arnott, *Athenaeus* (as in note 1), p. 47 and Di Lello-Finuoli, *Per la storia del testo*, pp. 147-149. For an outline of the history and content of Casaubon's library, see e.g. Birrell, *Reconstruction* (as in note 13).

22-23 et versus... mutati] The only surviving examples of Livineius's efforts to translate Greek poetry into Latin verses are his translations of an elegy by Mimnermus (frag. 2), published in Schottus, *Observationes humanae* [as in note 73], p. 103, and of a poem in 'political verse' (a Byzantine 15-syllable meter) he found in his manuscript of the polemical dialogue by Andronicus Comnenus (see *Andronici Comneni Dialogus contra Judaeos* [as in note 24], p. 258 [Migne, *P.G.*, 133, cols 793-794]). Apart from these two poems, he also wrote a discrete number of occasional poems (*i.a.* on the death of C. Plantin); see the (preliminary) list in Gysens, *Livineius*, p. 54.

[24] malo. Sperabam cum inibi essem, fore ut aliud exemplar integri Athenaei saltem a libro tertio (nam
[25] priores duo desperati) nanciscer, et hic etiam dum agenti venerat in manus index Bibliothecae Vaticanae,
[26] iustum volumen, in quo libri omnes // per pluteos descripti, et inter alios autor quem tantopere
[27] quaerebam, sed cum de eo praesens percunctarer, perierat e Musaeo illo nescio cuius fraude seu potius
[28] furto; non reperiri potuit et casu ex indice illo pluteum non exscripseram, tantum memineram lectum
[29] mihi in illo Atheanaei nomen. Tentavi igitur, quod proximum erat, Cardinalem Farnesium, qui integrum
[30] servare ferebatur, unde ingens illud fragmentum libro extremo descriptum ab elegantissimo Mureto,
[31] quod olim Canterus noster vulgavit. Et amicos inveneram qui meo nomine a Car[dina]le obtinuerant
[32] ut utendus mihi codex praeberetur, sed scelere (dicam enim quod res est) et invidia Fulvii Ursini, qui
[33] Car[dina]lis Bibliotheca praefectus, ne inspectionem quidem impetravi. Interea me avunculus in patriam[33-35]
[34] redire iubet, invitum, et autoris quem dixi spe reluctantem, sed tamen non potui quin ei pro sanguinis
[35] reverentia et in me summis beneficiis obsequerer. Prodiit deinde aliquot post annis Dalechampii labor,
[36] viri (quod ingenue fatendum est) diligentis et eruditi, sed qui contendenda interpretatione mea pluries
[37] mihi notatus parum expressisse Graeca, addo etiam offendisse. Sed de hac eius opera omnino Casauboni

33-35 Interea me... obsequerer] When reconstructing Livineius's biography one previously had the impression he had to return to the Low Countries because he suffered from the hot and unhealthy climate in Rome; compare in this sense two contemporary sources, Hessels (ed.). *Abrahami Ortelii [...] epistulae* (as in note 15), no. 101 and F. Modius, *Novantiquae lectiones tributae in Epistulas centum et quo excurrit [...]* (Frankfurt: Heirs of A. Wechel, 1584), pp. 461-462 (*Ep.* 105 - addressed to Livineius; c. 1582?). In his correspondence his uncle Torrentius even complains that, given the situation in the Low Countries and his precarious financial position, his nephew would have better stayed in Rome; see *Torrentius*, *Correspondance* (as in note 15), nos 2 and 12, two letters dating from 1583. At least in one of these letters (no 2, to cardinal Sirleto, one of Torrentius's old Italian friends) one might suspect this complaint to be a (rhetorical) means of trying to secure some ecclesiastical benefice for his nephew. Anyway, some years later, when Torrentius moved to Antwerp in 1587, to become bishop of this city, he also insisted that his nephew come to Antwerp. In June 1588 Livineius eventually followed his uncle and moved to Antwerp. Apparently Torrentius, who was himself too occupied in ecclesiastical affairs (first in Liège, then in Antwerp), wanted his nephew at his side to complete the literary and philological projects he had started, but for which he no longer had any spare time; cf. J. De Landtsheer, *Torrentius' literaire activiteiten in het prinsbisdom Luik en in de Nederlanden*, in [J. Van Damme (red.)], *Laevinus Torrentius*, pp. 23-60 (p. 55 n. 27).

[38] tui iudicium esto, cuius mihi et doctrina et accuratio perspecta, vel e solo Strabone, ut alia eius opuscula[38]
[39] mittam, quae hactenus vidi. Itaque (ut semel dicam) do, ut aiebam, quae excerpta mihi duntaxat in
[40] duos primos, quae ipsa nescio bona fide an non occupata. Neque enim potui vacare ut inspicerem
[41] propius. Utcunque erit, confido usui futura. Erant et alia, primo praesertim, de quibus admonerem,
[42] sed quae ab illo tuo sperem tractari in notis. Reliquis quoque libris sparsim suppleta quaedam quae in
[43] editis omissa, sed excerpere negotia vetant, et ferrum Casauboni in igni esse, ut non patiatur moram,[43-44]
[44] confirmas. Iubeo tamen cum prima occasione plus aliquid a me expectare, in iis fragmentum egregium
[45] et insigne quod lib[er] XI desideratur de poculis in universum, et eorum nomenclaturis quae ab *α* usque
[46] ad *γραμματικ□ν ποτ□ριον*, itemque *π□ρ□ □ναβ□σ□ως Ν□ □λου*, quod in extremo codice illo asscriptum.

38 **e** solo Strabone] *ΣΤΡΑΒΩΝΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΙ ις□. Strabonis rerum geographicarum libri XII. Isaacus Casaubonus recensuit*, *summoque studio et diligentia*, *ope etiam veterum codicum emendavit*, *ac commentariis illustravit [...] Adiecta est etiam Gulielmi Xylandri Augustani Latina versio*, *cum necessariis Indicibus* ([Genève]: E. Vignon, 1587). On this edition, which was reprinted in 1620 with some changes (Paris: Typis regiis), see A. Diller - P.O. Kristeller, *Strabo*, in P.O. Kristeller - F.E. Cranz (eds.), *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentariis. Annotated Lists and Guides*, vol. II, (Washington D.C., 1971), pp. 225-233 (p. 232) and A. Diller, *The Textual Tradition of Strabo's Geography. With appendix: The Manuscripts of Eustathius' Commentary on Dionysius Periegetes* (Amsterdam, 1975), pp. 168-170.

43-44 et ferrum... confirmas] *Casaubon's Ephemerides* allow us to follow his work on the *Animadversiones* almost day by day. He made plans for the edition and the *Animadversiones* as early as 1590, but the actual drafting only started in June 1597; the first draft was finished by April 1598. He then reworked his notes (hastily) a second and (thoroughly) a third time. By March 1599 the first sheets were taken to the printer and by the end of August 1600 the printing was completed; see the relevant period in *Ephemerides Isaaci Casauboni cum praefatione et notis edente* J. Russell, I (Oxford, 1850), pp. 28-295 (*passim*); Pattison, *Casaubon* (as in note 13), pp. 108-110; Jacob, *Périples de lecteurs* (as in note 6), pp. 22-23 and Considine, *Philology and Autobiography* (as in note 6). Cf. also the introductory note Casaubon added to the *Addenda et suis locis inserenda* in his *Animadversionum libri xv* (as in note 13), pp. 633-648 (p. 633). Hence he started sending out copies of the *Animadversiones*, e.g., to his (and Livineius's) friend Lipsius (see the accompanying letter in ILE XIII, 00 09 22 C). One month later, Lipsius acknowledged having received the book Casaubon had sent to him; by the beginning of December he had read the work; see ILE XIII, 00 10 21 C; 00 12 03 C and 00 12 25 C^2.

[47] Atque haec Casaubonum amicitiae tuae tribuere et *imputare volo*, *ita tamen*, *ut per omnia sacra Musarum*
[48] *atque litterarum a me stipulare ne quid immiserat in Ethnico scriptore quod nostrorum aures offendere*
[49] *merito possit*, *quale quid excidisse ei in Strabonem doleo*, *cum L[udovici] Francisci vitam impetit et irridet.*[49]
[50] *Scio nostrorum fastidia et nasum*, *neque ignarus sum esse eum in diversis castris. Itaque* nolim apud nostros
[51] in suspicionem vel levissime venire, ipse hic positus in aliqua dignitate, aut si haec eum scabies possedit,
[52] ipsa haec quae mitto et porro mittam, in donata sunto aut omnino per quem profecerit // sileto.
[53] Scripsissem ad eum ipse, sed causae graves cur abstineam, tibi quod stipulatus sum, mi Velsere, committo.
[54] *Panegyricos nostros* brevi habebis: iam enim sum in describendis notis ad nonum, ut supersint omnino[54]
[55] quatuor. Tibi eum laborem nostrum visum dedicare si tu patieris. Non enim habeo quo liberalitatem
[56] tuam iustius compensem. Spero te pro humanitate tua hanc voluntatem meam in meliorem partem
[57] accepturum. Vale, generose et clarissime Domine, meque in amicis, si tanti sumus, habere dignare.
[58] Antverpia, VI Cal[endas] April[es] M.D.XCVIII. Amplitudinis vestrae observantissimus Johannes Livineius,
[59] Cath[edra]lis Antverp[iensis] Canonicus et Cantor.

49 *cum... irridet*] It is not clear what Livineius is hinting at in this sentence.

54 *Panegyricos nostros*] Scil. *XII Panegyrici veteres ad antiquam qua editionem*, *qua scripturam infinitis locis emendati*, *aucti.* Johannes Livineius *Belga Gandensis recensebat ac notis illustrabat* (Antwerp: J. Moretus, 1599). It is not quite certain when precisely Livineius started work on this edition, but in the spring of 1593 he seemed at least to be making some preparations, as can be understood from letters to Justus Lipsius; see ILE VI, 93 03 16; 93 07 14 L and 93 10 30. By 1595 he affirmed to the same correspondent that he will be bringing his text to the printer shortly (see ILE VIII, 95 03 28). Although Lipsius encouraged his friend to publish this text, it would take until the autumn of 1598 before the actual printing could start. The detailed business records of Livineius's printer, Moretus, even allow us to follow the work of typesetters and printers week by week: his typesetters started work at the end of September 1598 and by the end of January 1599 the complete text and the first part of the *Notae* had been printed (the second part of the *Notae* was to follow by March 1599); see Antwerp, Museum Plantin-Moretus, Arch. 786 (*Livre des Compagnons de l'Imprimerie*), ff. 99, 106 (printers) and ff. 88, 108 (typesetters). This (posthumously) published edition which Schottus would see through the press, was dedicated not to Casaubon, but to Welserus, the 'addressee' of this letter. Livineius seems to have had a good reason to dedicate this edition to the German scholar: as a matter of fact, he received from Welserus the notes Franciscus Modius (1556-1597) had made on a (now lost) manuscript of this text in St. Bertin's Abbey at Saint-Omer. For further details on Livineius's edition of the *Panegyrici* (and on rival projects of Stewechius and Modius), see Lassandro, *Bibliografia* (as in note 12), p. 229; *XII Panegyrici latini recognovit* D. Lassandro [= *Corpus Scriptorum Latinorum Paravianum*] (Turin, 1992), pp. V-VI, XV + pl. 2; De Landtsheer, *Torrentius' literaire activiteiten*, pp. 29-30; Battezzato, *Livineius' Marginalia*, pp. 328-329, 343 and Gysens, *Johannes Livineius* (as in note 9), pp. 36, 49-50.

3 Script[um]ae **8** dun[d]taxat **15** expl[et]ens **17** s[po]eposueram **21** a [sp] secessu **34** dixi spe[m] reluctantem **37** mihi [putatur] notatus **39** dun[d]taxat **44** tamen... egregium et: *add. in marg. alt. man.* **49** *excidisse* [*et*] *ei* **51** haec [tum] eum **54** supers[u]int

Samenvatting

Vanaf de vroege zestiende eeuw is de Griekse humanistenwereld in de ban geweest van Athenaeus' *Deipnosophistae*, met zijn overvloed aan bronnenmateriaal uit de antieke Oudheid. De *editio princeps*, in 1514 bij Manutius verschenen, deed die belangstelling alleen toenemen. Tegen het einde van de eeuw bracht Isaac Casaubon een nieuwe editie op de markt (1597-98), enkele jaren later gevolgd door een deel *Annotationes* (1600). In de Zuidelijke Nederlanden werkte Johannes Livineius al een tijd rond Athenaeus; hij overleed echter voor zijn geplande editie/vertaling was voltooid. Uitgangspunt van dit artikel is een tot op heden ongepubliceerde brief (zie appendix) waarin Livineius via een curieuze omweg (Marcus Welser in Augsburg) met zijn collega in Parijs zijn onderzoek bespreekt. Eerst wordt aandacht besteed aan de handschriften die hij tijdens zijn verblijf in Rome raadpleegde, om vervolgens in te gaan op zijn aanpak van deze editie.

Résumé

Dès le début du seizième siècle, les hellénistes étaient fascinés par la richesse et la diversité des sources antiques que l'on trouve dans les *Deipnosophistae* d'Athénée. L'édition princeps publiée par Alde Manuce (Venise, 1514) avait encore encouragé cet intérêt. Vers la fin du siècle, le célèbre humaniste français Isaac Casaubon donna une nouvelle édition (1597-98), suivie par un commentaire quelques années plus tard (1600). Presqu'en même temps, Johannes Livineius, un jeune humaniste des Pays-Bas espagnols, se sentait, lui aussi, attiré par l'oeuvre curieuse d'Athénée. Malheureusement, il mourut assez jeune, sans avoir pu mener à bien ses travaux en vue d'une édition ou d'une traduction. Cet article prend comme point de départ une lettre inédite de Livineius (qui est publiée en appendice). Dans cette lettre qui, par un détour assez curieux, avait été envoyée à Marcus Welser (à Augsbourg), il discute avec Casaubon de ses études d'Athénée. Dans un premier temps, les auteurs présentent ici les recherches de Livineius dans les bibliothèques romaines et sa quête du *Farnesinus* et du *codex deperditus x.* Ensuite, ils étudient comment il continuait, après son retour de Rome, ses recherches à propos d'Athénée.

Chris Coppens

Plantijns fondscatalogus uit 1572 compleet

Tot voor kort was het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel het enig bekende van Plantijns fondscatalogus uit 1572. Jammer genoeg ontbreekt hierin een blad. Het leek evenwel de moeite deze catalogus als zodanig uit te geven, omdat, na een ruim onderzoek in heel wat bibliotheken in Europa en Amerika, geen ander exemplaar was opgedoken.[1] Maar wanneer onverwacht zelfs twee bijkomende exemplaren werden gevonden, leek het onontbeerlijk de kritische uitgave van deze catalogus aan te vullen met het ontbrekende blad.[2]

Met deze vervollediging kunnen dus definitief 327 titels voor de catalogus van 1572 worden geïdentificeerd. De jaren 1566-67 waren vast topjaren voor de Plantijn-productie, en dit wordt bevestigd door deze catalogus (zie grafiek 1 en 2). De chronologische uitdeining tot de jaren vóór Plantijns activiteit is natuurlijk veroorzaakt door de boeken van andere boekhandelaren die hij in zijn zaak opnam. Die illustreren eens te meer hoe lang boeken in de zestiende eeuw (en nog lang erna) beschikbaar bleven.

In het gehele fonds van Plantijn zijn de klassieke auteurs en de eigentijdse humanistische auteurs zeker het sterkst vertegenwoordigd. Maar hij was een gewiekst zakenman en speelde op 'safe', wat ook blijkt uit de vrij hoge productie religiosa en theologica. Voor de rest is het beeld van Plantijns fonds weinig verrassend. In vergelijking met 1567 is het aandeel van de liturgica aanzienlijk toegenomen: liturgie wordt een van de zwaartepunten van het Plantijnse huis, en later zelfs het zwaartepunt bij uitstek. De klassieke auteurs kennen een vergelijkbare groei, terwijl de humanistische literatuur in aantal is teruggelopen. Binnen de rubriek 'wetenschappen' prononceert de geneeskunde zich meer (zie grafiek 3 tot 6).

Hoewel de literatuur over Plantijn al een paar boekenplanken vult, is er toch nog veel niet vlot toegankelijk voor strikt bibliografisch of voor ruimer boekhistorisch onderzoek. Tijdens de zestiende eeuw hebben weinig drukkers-boekverkopers zo vaak catalogi van hun fonds verspreid om hun waar aan de man te brengen. In de Nederlanden is Plantijn de enige, op Willem Silvius na, die rond 1565 een eenbladdruk van zijn fonds drukte; rond 1596 zag een catalogus van het Leidse dochterhuis het licht. Plantijn was heel erg marktbewust en kan het systeem van de catalogi in zijn geboorteland Frankrijk hebben leren kennen, waar in Parijs dergelijke catalogi werden verspreid vanaf het midden van de jaren 1540 tot zowat 1560. Of hij kan er kennis mee hebben gemaakt tijdens zijn verdere leven in Antwerpen via

1 Zie C. Coppens, Plantijns fondscatalogus uit 1572, in C. Coppens e.a. (eds), *E Codicibus Impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege* (Leuven, 2004), II, pp. 83-123. Corrigenda: p. 87:1579 i.p.v. 1599; p. 104, nr. 195:8° i.p.v. 8E. Het laatste blad (B8) is blank.

2 St. Petersburg, Nationale Bibliotheek (16.62.73 & 17. Gal. 8.13.29); de editie van de 1572-catalogus was in laatste proef, dus te laat, om die te vervolledigen, wanneer deze exemplaren werden gevonden (zie n. 1, p. 89). Met dank aan dr. Galina Rider voor de onmisbare hulp in de bibliotheek te St. Petersburg.

de Frankfurtse miscatalogi of via catalogi van collegae in Bazel bijvoorbeeld, waar van het midden van de jaren dertig dergelijk marketingproduct werd gebruikt.[3]

Het is de bedoeling om Plantijns catalogi stelselmatig uit te geven en voor onderzoek beschikbaar te stellen. Het zijn elementaire bronnen voor het Plantijn-onderzoek, maar evenzeer voor comparatief boekhistorisch onderzoek van de zestiende eeuw. Plantijn was een van de weinige werkelijk 'internationale' uitgevers op dat ogenblik.

De moeilijke toegankelijkheid van dit materiaal wordt natuurlijk in de hand gewerkt door de zeldzaamheid ervan. Vandaag zijn alle catalogi van Plantijn zeer tot extreem zeldzaam. Van zijn catalogus van 1566, bekend door archivalia, is zelfs in het archief van het Museum Plantin-Moretus (MPM) geen exemplaar bewaard. De catalogus van 1567 is in twee exemplaren bewaard (maar niet in MPM!); aan het eind van de negentiende eeuw werd er een - alweer zeldzame - facsimile van gemaakt, en in 1989 werd hij kritisch uitgegeven.[4] Van de catalogus van 1568 bewaart MPM een archiefexemplaar, dat inderdaad opgevouwen is.[5] Voor zover bekend overleeft de catalogus van 1570 in twee exemplaren (maar niet in MPM!); een klein deel werd in 1989 uitgegeven, en een exemplaar is tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.[6] De thans vervolledigde catalogus van 1572 is nu in drie exemplaren bekend. Misschien was er een catalogus in 1574, maar dat lijkt niet zeker.[7] Van de catalogus uit 1575 zijn er vier exemplaren bekend (waaronder MPM). Van de - voor zover geweten - enige catalogus die Plantijn in eenbladdruk, dus als affiche, publiceerde, is er een exemplaar bewaard in Wenen, in het archief van de *Bücherkommission*, die controle over de boekenproductie uitoefende. Deze catalogus werd in 1965 gereproduceerd.[8] Van de catalogus uit 1584 wordt een exemplaar in MPM bewaard en zijn er nog zeven andere exemplaren bekend; tijdens de Tweede Wereldoorlog ging er een exemplaar verloren. Plantijns weduwe en zijn schoonzoon Jan Moretus publiceerden in de traditie van papa een catalogus in 1596. Hiervan zijn een volledig en een onvolledig exemplaar bewaard in MPM; daarnaast zijn er nog vier exemplaren bekend.[9]

3 C. Coppens, *Fondscatalogi als marketingstrategie. Een onderzoek naar lijsten van drukkers en boekhandelaren tot 1600*, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, 8 (2001), pp. 27-41.

4 C. Coppens, *Plantins fondscatalogus uit 1567*, in M. de Schepper & F. de Nave (eds), *Ex officina Plantiniana: Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* (Antwerpen, 1989), pp. 275-299.

5 We hopen dit spoedig uit te geven.

6 B. van Selm, *De fondscatalogus van Christoffel Plantijn uit 1570*, in *Ibid.*, pp. 305-324, waarin alleen de titels worden gepubliceerd die niet tot Plantijns eigen fonds behoren: *Index librorum quorundam Lovanii et alibi excussorum: quorum copia est apud Christophorum Plantinum*, 46 nummers.

7 *Ibid.*, 319.

8 G. Richter (ed.), *Verlegerplakate des XVI. und XVII. Jahrhunderts bis zum Beginn des dreissigjährigen Krieges* (Wiesbaden, 1965).

9 Zie n. 1, 87-88. We hopen de editie van de catalogus van 1596 spoedig klaar te hebben.

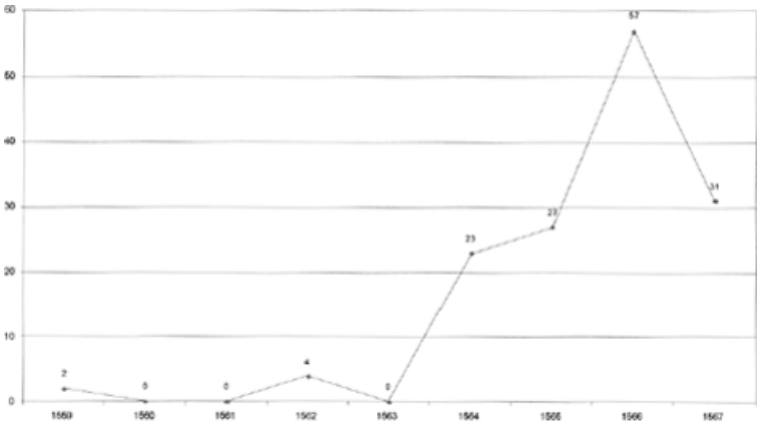

Grafiek 1: Chronologische verdeling van de titels in de 1567-catalogus

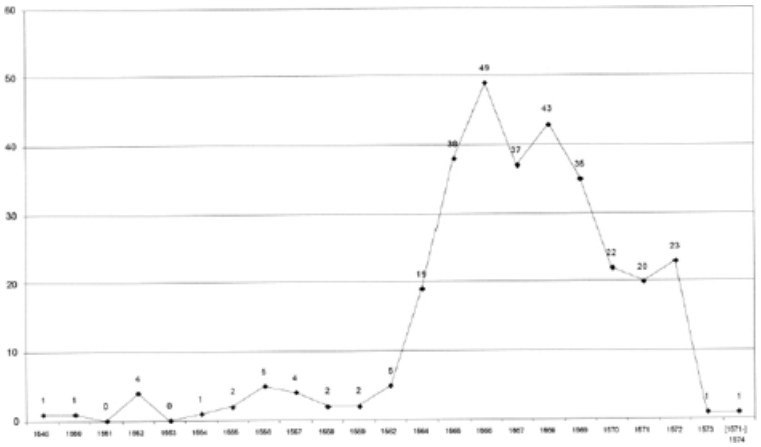

Grafiek 2: Chronologische verdeling van de titels in de 1572-catalogus

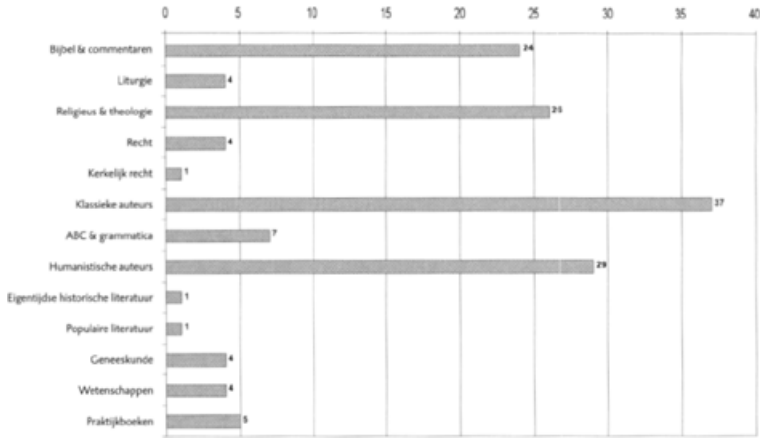

Grafiek 3: Verdeling per onderwerp van de titels in de 1567-catalogus in aantallen (146 titels)

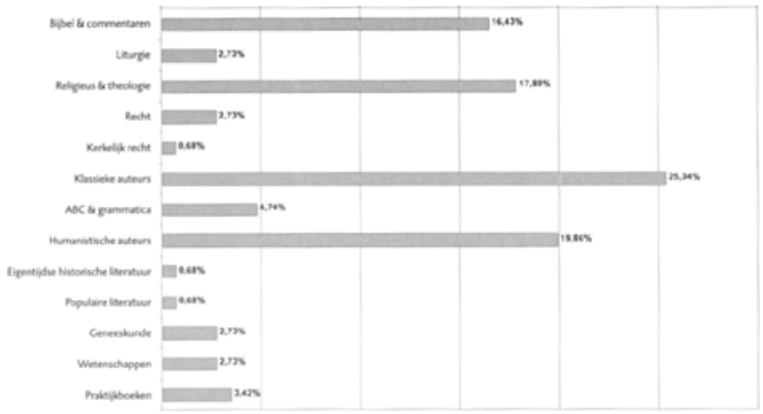

Grafiek 4: Verdeling per onderwerp van de titels in de 1567-catalogus in procenten (146 titels)

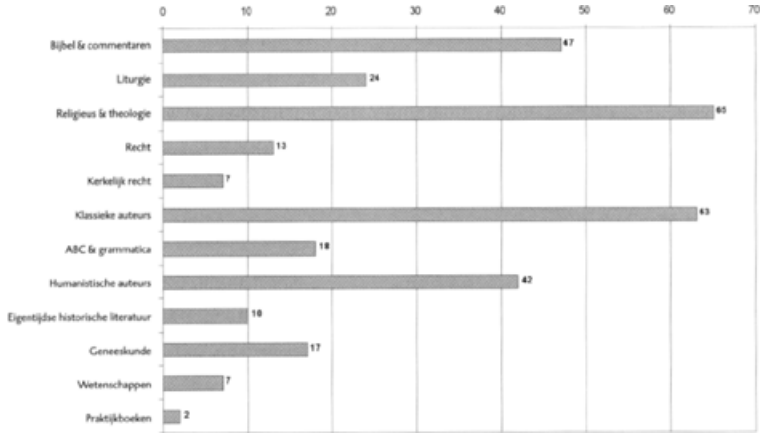

Grafiek 5: Verdeling per onderwerp van de titels in de 1572-catalogus in aantallen (327 titels)

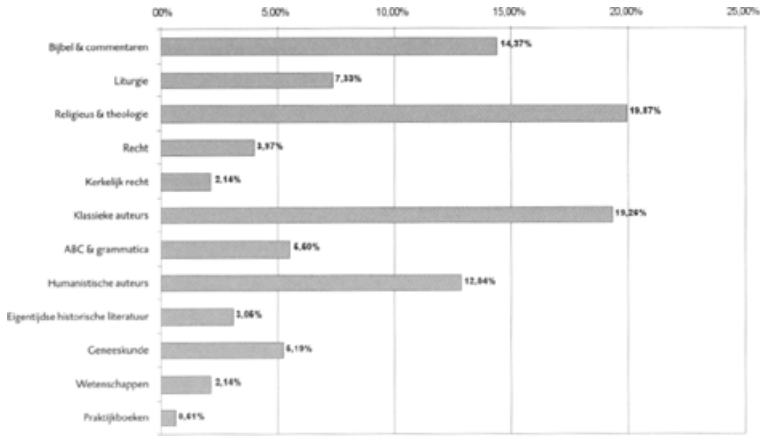

Grafiek 6: Verdeling per onderwerp van de titels in de 1572-catalogus in procenten (327 titels)

Latinè, Hieronymo Vairlemio Siluio interprete, cum breuiſſ. in eaſdem ſcholiis. *in 8.*

D. Iunij *Iuuenalis Satyrarum lib. v. A. Perſii Flacci Satyrarum Lib. 1. Theod. Pulmanni, in eoſdem Annotationes.* *in 16.*

L.

Laurentij *Gambaræ Brixiani poëmata.* *in 8.*

L. Cœlij *Lactantij Firm. Diuinarum Inſtitutionum, libri VII. &c. Carmina aſcripta Lactantio. Phœnix incerti auctoris, &c. Studio Michaëlis Thomaſii emendata, cum notis eiuſdem.* *in 8.*

Leuini *Lemnij Medici Zirizæi occultæ naturæ miracula. Quibus præter priores fuſiſſ. recognitos ac multis in locis locupletatos, acceſſerunt libri duo noui.* *in 8.*

L. Iulij *Flori de Geſtis Romanorũ, Hiſtoriarũ lib. IIII. Et ſeorſum in eos commentarius Ioan. Stadij, Hiſtoriæ & Matheſeos Louanij profeſſoris primi.* *in 8.*

Lucam *Pharſalia à Theod. Pulmanno, ex fide vet. cc. emend. & variis lectionibus illuſtrata.* *in 16.*

Lucretij *Cari de rerum natura libri VI. poſt Dionyſ. Lambinum ab Ob. Giſanio Iuris ſtudioſo reſtituti.* *in 8.*

M.

*Monumenta *Humanæ Salutis B. Ariæ Montani ſtudio conſtructa & decantata, in quibus S. Bibliorum Figuræ præcipuæ æneis typis elegantiſſimè expreſſæ ac diuerſo Carminum genere ab eodem B. A. Montano explicatæ ſunt.* *in 8.*

*Miſſale *Romanũ ex Decreto Sacroſancti Concilij Tridentini reſtitutũ Pij V. Pont. Max. iuſſu editum.* *fol.*

†Idem *in 4.*

†Idem *in 8.*

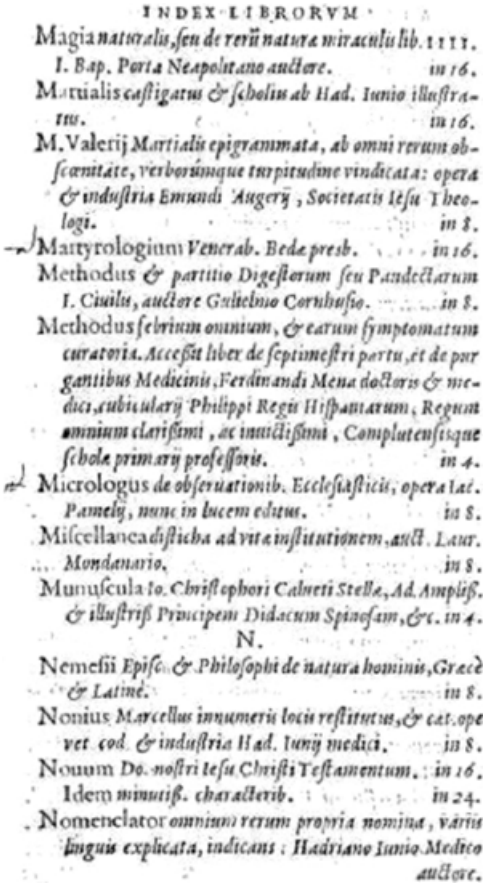

INDEX LIBRORVM

Magia naturalis, seu de rerũ natura miraculu lib. IIII.
I. Bap. Porta Neapolitano auctore. in 16.
Martialis castigatus & scholiis ab Had. Iunio illustratus. in 16.
M. Valerij Martialis epigrammata, ab omni rerum obscœnitate, verborúmque turpitudine vindicata: opera & industria Emundi Augerij, Societatis Iesu Theologi. in 8.
Martyrologium Venerab. Bedæ presb. in 16.
Methodus & partitio Digestorum seu Pandectarum I. Ciuilis, auctore Gulielmo Cornhusio. in 8.
Methodus febrium omnium, & earum symptomatum curatoria. Accessit liber de septimestri partu, et de purgantibus Medicinis, Ferdinandi Mena doctoris & medici, cubicularij Philippi Regis Hispaniarum, Regum omnium clarissimi, ac inuictissimi, Complutensisque schola primarij professoris. in 4.
Micrologus de obseruationib. Ecclesiasticis, opera Iac. Pameli, nunc in lucem editus. in 8.
Miscellanea distichia ad vitæ institutionem, auct. Laur. Mondanario. in 8.
Munuscula Io. Christophori Calueti Stellæ, Ad. Ampliss. & illustriss Principem Didacum Spinosam, &c. in 4.

N.

Nemesii Episc. & Philosophi de natura hominis, Græcè & Latinè. in 8.
Nonius Marcellus innumeris locis restitutus, & cat. ope vet. cod. & industria Had. Iunij medici. in 8.
Nouum Do. nostri Iesu Christi Testamentum. in 16.
Idem minutiss. characterib. in 24.
Nomenclator omnium rerum propria nomina, variis linguis explicata, indicans: Hadriano Iunio Medico auctore.

Het ontbrekende blad van het exemplaar van Plantijns 1572-catalogus in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, uit een exemplaar van de Nationale Bibliotheek van Rusland te Sint-Petersburg.

Uitgave

Gebruikte afkortingen

‡ 1567	C. Coppens, *Plantins fondscatalogus uit 1567*, in M. de Schepper & F. de Nave (eds), *Ex officina Plantiniana. Studia in memoriam Christophori Plantini (ca. 1520-1589)* (Antwerpen, 1989), pp. 275-299.
PP	L. Voet, *The Plantin Press (1555-1589). A Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp*, 6 vols (Amsterdam, 1980-1983).

Index librorvm qvi Antverpiae in officina Christophori Plantini excvsi svnt. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini Typographi Regij, M.D.LXXII.

Index librorvm qvi antverpiae in officina Christophori Plantini excvsi svnt.

162	S. Ignatij *Antiochiae Archiepiscopi Epistolae*, *Graecè*, *& Latinè*, *Hieronymo Vairlenio Siluio interprete*, *cum breuiss. in easdem scholiis.*	in 8.
	PP 4437 (1572) ‡ 1567, 80 (1566, *PP* 1436)	
162.1	D. Iunij *Iuuenalis Satyrarum lib.* v. *A. Persii Flacci Satyrarum Lib. I. Theod. Pulmanni*, *in eosdem Annotationes.*	in 16.
	PP 1494 (1566) ‡ 1567, 82	

L.

162.2	Laurentij *Gambarae Brixiani poëmata.*	in 8.
	PP 1232 (1569) [only ed.]	
162.3	L. Coelij *Lactantij Firm. Diuinarum Institutionum*, *libri VII. &c. Carmina ascripta Lactantio. Phoenix incerti auctoris*, *&c. Studio Michaëlis Thomasii emendata*, *cum notis eiusdem.*	in 8.
	PP 1502 (1570) [ed. princ., next ed. 1587]	
162.4	Leuini *Lemnij Medici Zirizaei occulta naturae miracula. Quibus praeter priores fusiss. recognitos ac multis in locis locupletatos*, *accesserunt libri duo noui.*	in 8.
	PP 1513 (1567) ‡ 1567, - [ed. princ., next ed. 1574]	

162.5 L. Iulij *Flori de Gestis Romanorum*, *Historiarum lib. IIII. Et seorsum in eos commentarius Ioan. Stadij*, *Historiae & Matheseos Louanij professoris primi.* in 8.

PP 1180 (1567) ‡ 1567, - [ed. princ., next ed. 1584]

162.6 *Lucani Pharsalia à Theod. Pulmanno*, *ex fide vet. cc. emend. & variis lectionibus illustrata.*

PP 1584 (1564) ‡ 1567, 83 [only ed.] in 8.

162.7 Lucretij *Cari de rerum natura libri* VI. *post Dionys. Lambinum ab Ob. Gifanio Iuris studioso restituti.* in 8.

PP 1590 (1566) ‡ 1567, 84

M.

162.8 * Monumenta *Humanae Salutis B. Ariae Montani studio constructa & decantata; in quibus S. Bibliorum Figurae praecipuae aeneis typis elegantissime expressae ac diuerso Carminum genere ab eodem B.A. Montano explicatae sunt.* in 8.

PP 588 (1571) [ed. princ.]

162.9 ‘Missale *Romanum ex Decreto Sacrosancti Concilij Tridentini restitutum Pij v. Pont Max. iussu editum.* fol.

PP 1677-8 (1572, March & May; preceding 1571, *PP* 1675)

162.10	† Idem		in 4.
	PP 1679 (1572; no copy known!)		
162.11	† Idem		in 8.
	PP 1684 (1573! no copy known!)		
162.12	Magia *naturalis*, *seu de rerum naturae miraculis lib. IIII. I. Bap. Porta Neapolitano auctore.*		
	PP 2088 (1567)	‡ 1567, 85	in 16.
162.13	Martialis *castigatus & scholiis ab Had. Iunio illustratus.*		in 16.
	PP 1637 (1568)	[ed. princ.]	
162.14	M. Valerij *Martialis epigrammata*, *ab omni rerum obscoenirate*, *verborùmque turpitudine vindicata: opera & industria Emundi Augerij*, *Societatis Iesu Theologi.*		in 8.
	PP 1639 (1568)		
162.15	Martyrologium *Venerab. Bedae presb.*		in 16.
	PP 634 (1564)	‡ 1567. 86 [only ed.]	
162.16	Methodus *& partitio Digestorum seu Pandectarum I. Ciuilis*, *auctore Gulielmo Cornhusio.*		
	PP 1029 (1565)	‡ 1567, 87 [only ed.]	in 8.
162.17	Methodus *febrium omnium*, *& earum symptomatum curatoria. Accessit liber de septimestri partu*, *et de purgantibus Medicinis*, *Ferdinandi Mena doctoris & medici*, *cubicularij Philippi Regis Hispaniarum*, *Regum omnium clarissimi*, *ac inuictissimi*, *Complutensisque scholae primarij professoris.*		in 4.
	PP 1660 (1568)	[only ed.]	
162.18	Micrologus *de obseruationib. Ecclesiasticis*, *opera Iac. Pamelij*, *nunc in lucem editus*		in 8.

	PP 1672 (1565) ‡ 1567, 72 [only ed.]	
162.19	Miscellanea *disticha ad vitae institutionem, auct, Laur. Mondanario.*	in 8.
	PP 1713 (1565) ‡ 1567, 89 [only ed.]	
162.20	Munuscula *Io. Christophori Calueti Stellae*, *Ad. Ampliss. & illustriss*[.] *Principem Didacum Spinosam. &c.*	in 4.
	PP 872 (1569) [only ed.]	

N.

162.21	Nemesii *Episc*[.] *& Philosophi de natura hominis*, *Graecè & Latinè.* [tr. & ed. Nicasius Ellebodius]	in 8.
	PP 1728 (1565) ‡ 1567, 90 [only ed.]	
162. 22	Nonius *Marcellus innumeris locis restitutus*, *& caet. ope vet. cod. & industria Had. Iunij* medici.	in 8.
	PP 1752 (1565) ‡ 1567, 91 [only ed.]	
162.23	Nouum *Do. nostri Iesu Christi Testamentum.*	in 16.
	PP-	
162.24	Idem *minutiss. characterib.*	in 24.
	PP 706 (1569)	
162.25	Nomenclator *omnium rerum propria nomina*, *variis linguis explicata*, *indicans: Hadriano Iunio Medico auctore.*	in 8.

	PP 1488 (1567) (see also 1489)	‡ 1567, - [ed. princ., maybe ed. in 1569, next in 1577]	
163	NONNOY *πανοπολι του διονυσ□ακα.i. Nonni Panopolitae Dionysiaca*, *Nunc primum in lucem edita*, *ex Bibliotheca Ioann. Sambuci Pannonij. Cum lectionibus & coniecturis Gerarthi Falkenburgij Nouiomagi*, *& Indice copioso.*		in 4.
	PP 1753 (1569)	[onlyed.]	

Concordantie PP - Catalogus 1572

-	162.23
588	162.8
634	162.15
706	162.24
872	162.20
1029	162.16
1180	162.5
1232	162.2
1488	162.25
1494	162.1
1502	162.3
1513	162.4
1584	162.6
1590	162.7
1637	162.13
1639	162.14
1660	162.17
1672	162.18
1677-8	162.9
1679	162.10
1684	162.11
1713	162.19

1728	162.21
1752	162.22
2088	162.12

Register

Arias Montanus, Benedictus	162.8
Beda Venerabilis	162.15
Biblia. N.T.	162.23-24
Calvete de Estella, Joannes Christophorus	162.20
Cornhuysius, Gulielmus	162.16
Ellebodius, Nicasius	162.21
Florus, Lucius Annaeus	162.5
Gambara, Laurentius	162.2
Gifanius, Obertus	162.7
Junius, Hadrianus	162.13, 162.22, 162.25
Juvenalis, Decimus Junius	162.1
Lactantius, Lucius Caecilius Firminianus	162.3
Lambin, Denis	162.7
Lemnius, Livinus	162.4
Lucanus, Marcus Annaeus	162.6
Lucretius Carus, Titus	162.7
Martialis, Marcus Valerius	162.13
Mena, Ferdinandus	162.17
Missale	162.9-11
Mondanarius, Laurentius	162.19
Nemesius	162.21
Nonius Marcellus	162.22
Pamelius, Jacobus	162.18
Pius v	162.9
Porta, Joannes Baptista	162.12
Pulmannus, Theodorus	162.6
Thomasius, Michael	162.3

Jason Harris

Het *Album Amicorum* van Abraham Ortelius: codicologie en verzameling[1]

In de tweede helft van 1573 begon Ortelius in Antwerpen handtekeningen, inscripties en schetsen van zijn vrienden te verzamelen. Zij bundelden hun bijdragen in een boekje, meer bepaald een zogeheten *album amicorum* (een vriendenboek). Enkele maanden later bevatte het album reeds de namen van een aantal vooraanstaande intellectuelen, die het als een eer beschouwden een bijdrage te mogen leveren. Aanvankelijk wees opname in het album erop dat men bevriend was met Ortelius; in de loop der jaren ging het ook betekenen dat men ernstig diende te worden genomen als humanist in zulk een geleerd gezelschap. Tijdens de Nederlandse Opstand werd het reizen erg bemoeilijkt, waardoor Ortelius niet altijd in staat was om zijn album persoonlijk aan zijn vrienden te overhandigen. Nu en dan wisselden die het boekje onderling uit. Anderen stuurden hun bijdrage rechtstreeks naar Antwerpen. Naarmate het album bekendheid verwierf in ruimere kringen in de volgende vierentwintig jaar, werden ook inscripties in naam van overleden vrienden toegevoegd. Na verloop van tijd stelde Ortelius' neef, Jacob Colius, een index op, wat echter niet belette dat het album nog geregeld met nieuwe bijdragen werd uitgebreid. De aanwezige auteurs overschrijden aardrijkskundige, religieuze en generatiegrcnzen.[2]

Toen Ortelius op 28 juni 1598 stierf, bevatte het album bijdragen van niet minder dan 142 tijdgenoten, onder wie voorname figuren als zijn landgenoten Justus Lipsius en Gerard Mercator, de Fransman Jean Bodin en de Engelse historicus William Camden. Het was dan ook een van de meest uitgelezen handtekeningenverzamelingen van die tijd. Mettertijd gingen echter een aantal bijdragen verloren en raakten verscheidene pagina's in een verkeerde volgorde, zodat het onmogelijk is de opeenvolging van de bijdragen nauwkeurig te bepalen. Dit betekent tevens dat het zeer moeilijk is zekerheid te verkrijgen omtrent de precieze wijze van samenstellen. Deze problematiek zal later in dit artikel nader aan bod komen: het is namelijk van cruciaal belang de details omtrent de wijze van verzamelen na te gaan, alvorens meer abstracte, maar even belangrijke vragen in overweging te nemen als: met welke bedoeling werd een dergelijk album samengesteld? Wat vertelt het over de humanistische netwerken waaruit de bijdragen tot het album voortvloeiden? Waarom besloot een zo verscheiden groep - academici, ambachtslui en handelaars met belangstelling voor de culturele wereld-hulde te brengen aan de vriendschap?

1 Met welgemeende dank aan Vicky Janssens, die zoveel van haar tijd gewijd heeft aan de vertaling van dit artikel.

2 Van het hoogste belang is het artikel van J. Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, in P. Cockshaw - F. de Nave (eds.), *Abraham Ortelius* (1527-1598), *cartographe et humaniste* (Turnhout, 1998) [hierna AOCH], 117-140. Zie ook Jean Puraye *et al.* (eds.), *Abraham Ortelius Album Amicorum*, *reproduit en facsimile* (Amsterdam, 1969).

1. De bedoeling van de samensteller

Hoe Ortelius ertoe kwam een vriendschapsalbum samen te stellen valt makkelijk te verklaren. Hoewel hij nooit aan een universiteit had gestudeerd, was hij in de intellectuele milieus waarin hij vertoefde in contact gekomen met de koopman-kunstenaar Johannes Vivianus, die een album was begonnen in 1570 en Ortelius om een contributie had gevraagd. Ortelius had ook de geleerde arts en Neo-Latijnse dichter Victor Giselinus uit Winoksbergen leren kennen, van wie een bijdrage was opgenomen in Dousa's album in 1568.[3] Hoewel het niet geheel duidelijk is wanneer Ortelius zelf Janus Dousa ontmoette, staat het vast dat beiden elkaar behoorlijk goed kenden tegen het einde van de jaren 1570. Wanneer men het register bekijkt van de personen wier bijdragen zijn opgenomen in Dousa's album, evenals de lijst van de vroegste Nederlandse eigenaars van alba en de eerste namen in Ortelius' verzameling, ziet men een netwerk ontstaan van figuren die bij Ortelius wellicht de wens deden rijzen om de mode te volgen en ook een album aan te leggen. Hij was niet enkel bevriend met Vivianus, Giselinus en Dousa, maar onderhield ook goede relaties met de Spaanse theoloog en humanist Benito Arias Montano, die een tijdlang in Antwerpen verbleef als supervisor van Plantijns Polyglotbijbel, met kunstenaar Pieter Coecke van Aalst, schoolmeester Peter Heyns, geleerde en drukker Arnold Mylius en koopman Joannes Radermacher. Het is in deze kringen dat ook dichters als Bonaventura Vulcanius, Janus Lernutius, Jacobus Susius en Theodorus Pulmannus evenals de kunstenaars Lucas d'Heere en Maarten de Vos, die allen later bijdragen leverden tot alba, zich ophielden. Men mag vooral niet denken dat vrienden steeds van de eerste gelegenheid gebruik maakten om een bijdrage te leveren tot elkaars vriendenboeken. Integendeel: vaak gebeurde dit pas na maanden of zelfs jaren - Radermacher, bijvoorbeeld, schreef pas in Vivianus' album in 1590, vijf jaar nadat hij zich eveneens in Aken gevestigd had en een vriend des huizes werd -, zodat de volgorde van de bijdragen in een album zeker geen weerspiegeling is van de mate waarin iemand vertrouwd was met de mode of de eigenaar van het album.[4] Het was grotendeels door Dousa's toedoen dat albaverzamelingen, die oorspronkelijk alleen in studentenkringen in gebruik waren, ook in literaire milieus ingang vonden. De Hollander was bevriend met enkele Engelse collega's van Ortelius, onder wie diens neef, John Rogers. De eerder vermelde neo-Latijnse dichter Victor Giselinus kon hen alle drie tot zijn kennissenkring rekenen, voornamelijk door zijn bezigheden in de drukkerij van Plantijn, waar een groot deel van de vroegste bijdragen tot Ortelius' album geschreven zijn. Wat dit netwerk van geleerden zo nauw verbond was hun

3 De albums van Johannes Vivianus en Janus Dousa worden beschreven in K. Thomassen, *Alba Amicarum. Vijf Eeuwen Vriendschap of Papier Gezet: het Album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Den Haag, 1990), pp. 51-54 en 123; Ortelius leverde zijn bijdrage tot Vivianus' album op 1 juni 1571. Vijf jaar geleden bezorgde C. Heesakkers een fraaie fac-simile uitgave van Dousa's album, dat bewaard is in de Leidse Universiteitsbibliotheek, (BPL 1406), zie C. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis der Leidse universiteit: Het album amicorum van Janus Dousa (1545-1604). Facsimile uitgave van hs. Leiden*, UB, BPL 1406, 2 vols. (Leiden, 2000).

4 Ortelius, Radermacher, Vivianus, Van Meteren, Dousa en Tobias Lullius hebben inscripties aangebracht in elkaars alba, in vele gevallen met een interval van enige jaren, ondanks het feit dat de oersonen in kwestie elkaar zeer geregeld ontmoetten. Zo waren Vivianus en zijn echtge note getuigen bij de doop van Radermachers kinderen in 1586 en 1590.

passie voor Neo-Latijnse verzen en het sociaal kader van de drukkerijen van Plantijn en Willem Silvius in Antwerpen.[5]

5 Cf. J. Van Dorsten, *Poets. Patrons and Professors* (Leiden, 1962); ibid., *The Radical Arts* (Oxford, 1970); C. Heesakkers - W. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen; de Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa* (Leiden, 1993); L Voet, *The Golden Compasses* (Londen, 1969/72).

2. Het *album amicorum* als humanistisch netwerk

Dat vriendschapsalbums zulk een aantrekkingskracht uitoefenden is haast vanzelfsprekend: zij vormden een forum waarin gedichten tot stand konden komen en vervolgens circuleren onder gelijkgezinde, talentrijke tijdgenoten. Het componeren van epistolaire verzen en eulogieën voor alba maakte deel uit van de overheersing van het genre in de gepubliceerde poëtische ouvres in de zestiende eeuw. Bloemlezingen van de poëzie van tijdgenoten kwamen eveneens vaak voor, wat het gevoel te behoren tot een gemeenschap van dichters die hun eigen publiek verschaften, nog versterkte.[6] Ook wijdingsverzen in niet-literaire werken droegen bij tot het bekomen van meer bekendheid bij een ruimer lezerspubliek. Epideiktische verzen waren van cruciaal belang om al dan niet direct financieel patronage te verwerven. Hoewel deze laatste categorie niet voorkomt onder de vroegste bijdragen in Ortelius' album, is ze er later wel in terug te vinden en vormt ze een belangrijk aspect van de literaire coterieën die vertegenwoordigd zijn in alba.[7] Hoewel een groot deel van degenen die zich aan literaire activiteiten wijdden, zoals Dousa, van aanzienlijke afkomst waren, hadden anderen nood aan patronage en de steun van hun collega's, wilden ze zich ernstig toeleggen op creatieve of onderzoeksactiviteiten. Alba boden de gelegenheid om creatief werk te combineren met de uitbouw van een netwerk.[8]

Ortelius' connectie met literaire kringen weerspiegelt zijn grote humanistische interesse. Hoewel ons slechts één gedicht van zijn hand is overgeleverd, was hij in de vroege jaren 1560 lid van de Gentse rederijkerskamer ‘Jezus met de Balsemblomme’. Een vijfentwintigtal jaar later was hij betrokken bij de uitgave van een verzameling gedichten van Dominicus Lampsonius, een kunstenaar en tevens secretaris van drie opeenvolgende prins-bisschoppen van Luik.[9] Door zijn onderzoek

6 Cf. *Companion to Neo-Latin Studies*, vol 1: J. IJsewijn (Leuven, 1994); vol. 2: J. IJsewijn en D. Sacré (Leuven, 1997). De meest gelauwerde bloemlezing is *Delitiae C. Poetarum Belgicorum huius superiorisque aevi illustrium tertia pars*, *collectore Ranutio Ghero* [= Janus Gruterus] (Frankfurt, 1614). Joannes Radermachers album is een belangrijke bloemlezing van figuren die zich in Ortelius' naaste omgeving ophielden, cf. K. Bostoen (ed.), *Het Album J. Rotarii* (Leiden, 1999). Eveneens van belang is *Iacobi Monavii Symbolon* ‘Ipse faciet’ *variis variorum auctorum carminibus expressum et decoratum* (Görlitz: Johannes Rhamba, 1595), een bundel gedichten van vrienden opgebouwd rond het psalmcitaat ‘Ipse Faciet’, dat Jacobus Monavius, een invloedrijke koopman met sterke humanistische belangstelling uit Breslau, zich als motto had gekozen.

7 De uitgebreide verzameling wijdingsverzen in Ortelius' *Theatrum orbis terrarum* en Goltzius' *Caesar* en *Thesaurus* is een uitstekend voorbeeld van de onderlinge afhankelijkheid van schrijvers en dichters met het oog op wederzijdse zelf-promotie. Sweertius geeft in zijn bijdrage tot Ortelius' album van 1593 (f. 73) openlijk toe dat hij die onuitgenodigd heeft bijgevoegd; Andreas Dycchius in 1596 (f. 43) bekent ‘ambitie’. Beiden schijnen zich bewust van het prestige dat de aanwezigheid van hun naam inhield, hoewel de voordelen die hieruit voort konden komen niet zozeer van financiële aard zouden zijn.

8 Het album van Paulus Melissus, dat bijdragen bevat van personen binnen de Universiteit van Wittenberg en van de adellijke klasse, was een ere-saluut aan diens erkenning tot *Poeta Laureatus*. Conrad Müller, die uit een handelaarsfamilie stamde, schijnt inscripties te hebben verzameld van de meest vooraanstaande edellieden en professoren die hij maar kon vinden, zie de beschrijvingen in H. Henning, *Zu Entstehung und Inhalt der Stammbücher des 16. Jahrhunderts*, in W. Klose (ed.), *Stammbücher des 16. Jahrhunderts. Wolfenbüttler Forschunqen*, 42 (1989), pp. 36-40.

9 Ortelius' gedicht komt voor in een brief aan Lipsius, ILE VII, 94 12 27 [ILE verwijst naar de reeks *lusti Lipsi Epistolae*, ed. A. Gerlo, M.A. Nauwelaerts, H.D.L. Vervliet *et. al.*, Brussel,

naar toponiemen in de Klassieke Oudheid was hij vertrouwd met klassieke inscripties, motto's en epigrammen; hij was bovendien een liefhebber van individuele lijfspreuken, die zeer in de mode waren tegen het einde van de zestiende eeuw.[10] Orte-

1978-]. M. Delcourt en J. Hoyoux, *Laevinius Torrentius. Correspondance* (Parijs, 1954), 2, brieven 640 en 659 verwijzen naar de vooruitgang die Ortelius boekte bij de uitgave van Lampsonius' gedichten over de bronnen van Spa en Tongeren. Eveneens lid van 'Jezus met de Balsemblomme' waren Goltzius, D'Heere, Petrus Dathenus, Carolus Utenhovius en Dominicus Lampsonius, cf. Custs artikel over D'Heere in *Archaeologia*, 54, p. 66.

10 Zelf bezigde hij de leuze *virtuti fortuna comes* (geluk gaat samen met deugd) in een aantal van zijn vroege brieven, zie J.H. Hessels (ed.), *Abrahami Ortelii* (*geographi Antverpiensis*) *et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Ortelianum* (*Abrahami Ortelii sororis filium*) *epistulae cum aliquot aliis epistulis et tractatibus quibusdam ab utroque collectis (1524-1628) ex autographis mandante ecclesia Londino-Batavae* (London, 1889 = Osnabrück, 1969), nrs. 7 en 9. Later hanteerde Ortelius de motto's *contemno et orno mente*, *manu* (ik verwerp en versier in gedachten en met de hand, ibid., nr. 295) en *quiescere optimum* (rustig leven is het best, ibid., nr. 375). Vaak gebruikte hij als embleem het monogram van Christus met aan weerszijden een alfa en omega (bijvoorbeeld op de voorpagina van zijn *Album amicorum*), een embleem dat hij ook aanbracht op een penning, met op de achterkant de afbeelding van een slang die zich rond boeken onder een wereldbol kronkelde, met daarrond de leuze *ΜΩΡΙΑ ΠΑΡΑ ΤΩ ΘΕΩ* (dwaasheid in de ogen van God). Hij moedigde ook aan leuzen en emblemen toe te voegen aan Monavius' *Ipse faciet.*

lius was niet bekend omwille van zijn literaire activiteiten, al was hij ongetwijfeld goed vertrouwd met de meeste auteurs van de Oudheid; hij was echter bevriend met zowel vooraanstaande neo-Latijnse dichters en auteurs (men denke aan Rogers, Dousa, Lipsius, Torrentius, Graphaeus, Lernutius en Giselinus), als met vernieuwers die ook in hun moedertaal schreven (Coornhert, Gruterus, Van der Hagen). Van deze laatste groep was vooral de schoolmeester Peter Heyns erg goed bevriend met Ortelius; het kan dus niet verwonderen dat hij als eerste een bijdrage leverde tot diens album. Ortelius was een intieme vriend van de hele familie en ook nadat Peter Heyns Antwerpen verlaten had in de nasleep van Parma's herovering van de stad in 1585, bleef hij in contact met hen.[11] In 1577 vertaalde Heyns op eigen initiatief de tekst van het *Theatrum* in het Nederlands, met de bedoeling het uit te geven in klein formaat. Ortelius erkende deze uitgave en nam vervolgens een uitgebreide versie ervan op in zijn *Epitome.*[12] Ortelius' nauwe vriendschap met Heyns, die vóór de terugkeer van het Spaans bewind in Antwerpen deel uitmaakte van de protestantse gemeenschap, wekte argwaan omtrent diens persoonlijke religieuze overtuiging. Als goede vriend en medewerker van Ortelius, en blijkbaar de eerste die had bijgedragen tot diens album, behoorde Heyns naar alle waarschijnlijk tot het gezelschap waarbinnen het idee ontstond om een album samen te stellen.

Niet alleen dichters voelden zich aangetrokken tot het gebruik een album aan te leggen; ook kunstenaars konden zich vinden in het concept. Als illustrator van landkaarten was Ortelius lid van de St.-Lucasgilde in Antwerpen, waar hij verscheidene Antwerpse kunstenaars leerde kennen. Verzamelaars, zoals Torrentius, hechtten dan ook veel belang aan zijn beoordeling van kunst.[13] Verscheidene bronnen benadrukken Ortelius' belangstelling voor schilderkunst, meer bepaald zijn voorkeur voor het werk van Albert Dürer en Pieter Bruegel. Ook Ortelius' banden met de Vlaamse stroming geleid door Lambert Lombard (Van Manders voorganger als de Vasari van het Noorden) zijn meermaals aangetoond en het is algemeen bekend dat hij ook bevriend was met Lucas d'Heere.[14] Zijn professionele bezigheden, meer bepaald zijn aardrijkskundig onderzoek en interesse voor verzamelobjecten uit de

11 De relatie wordt geanalyseerd door A. Meskens, *Liaisons Dangereuses: Peter Heyns en Abraham Ortelius*, *Gulden Passer*, *76-77* (1998-1999), pp. 95-108, en door H. Meeus, *Abraham Ortelius en Peeter Heyns*, in *AOCH*, pp. 153-160. De vriendschap tussen Ortelius and Monavius is besproken in J. De Landtsheer, *Abraham Ortelius et Juste Lipse*, in *AOCH*, pp. 141-151.

12 Cf. D. Imhof, *De Wereld in Kaart. Abraham Ortelius (1527-1598) en de eerste atlas* (Antwerpen, 1998), pp. 75-90; en M.P.R. Van den Broecke, *Introduction to the Life and Works of Abraham Ortelius*, in M.P.R. Van den Broecke, P. Van der Krogt en P. Meurer (ed.), *Abraham Ortelius and the First Atlas: Essays Commemorating the Quadricentennial of His Death*, *1598-1998* ('t Goy, 1998), pp. 50-51 [hierna *AOFA*].

13 In een brief aan Lampsonius citeert Torrentius Ortelius als de bron van zijn interesse in het werk van de schilder Petrus Furnius, zie Delcourt - Hoyoux, *Laevinius Torrentius Correspondance*, 2, brief 309.

14 Voor Ortelius' belangstelling voor het werk van Albert Dürer, cf. l. Buchanan, *Dürer and Abraham Ortelius*, *The Burlington Magazine*, 124 (1982), pp. 734-741 en N. Büttner, *Abraham Ortelius comme collectionneur*, in *AOCH*, pp. 169-180. Wat betreft zijn connectie met Bruegel, cf. S. Alpers, *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century* (Chicago, 1983) en E.M. Kavaler, *Peter Bruegel: Parables of Order and Enterprise* (Cambridge, 1999). Over zijn connectie met Hoefnagel, cf. T. Da Costa Kauffman, *The Mastery of Nature* (Princeton, 1993).

Oudheid zoals beeldjes, munten of cameeën, noopten hem tot een nauwe samenwerking met zowel

dichters als kunstenaars. Het commercieel succes van het *Theatrum* is grotendeels te danken aan de kwaliteit van Frans Hogenbergs gravures, alsook aan Ortelius' smaakvol ontwerp en eventuele inkleuring van de kaarten (bij deze laatste activiteit was ook zijn zuster betrokken). In zijn studie van oude munten was hij genoodzaakt een beroep te doen op kunsthistorische technieken en op de hulp van kunstenaars als Filip van Winghe.[15]

Deze waaier aan artistieke invloeden is duidelijk merkbaar in het album, dat bijdragen bevat van Filip van Winghe, Lucas d'Heere, Johannes Vivianus, Joris Hoefnagel en Frans Hogenberg. Ortelius zelf is aanwezig in de alba van Lambert Lombard en Pieter Bruegel, het laatste met een befaamde appreciatie van Bruegels natuurgetrouwe weergave van voorwerpen in zijn schilderijen. Hierbij citeert de Antwerpse cartograaf Plinius, die de beroemde Griekse schilder Apelles prees omwille van diens gave het 'onschilderbare' te schilderen door steeds méér weer te geven dan louter de voorwerpen. Ortelius voegt er echter aan toe dat van de moderne schilders alleen Bruegel niet de fout begaat om de eigenlijke materie aan te passen omwille van esthetische redenen.[16] Eveneens overtuigd van de waarde van natuurgetrouwheid in de beeldende kunst was Filip Galle, die een afbeelding van het hoofd van Christus toevoegde aan het album, met de vraag: 'Als Christus het doel is waar elke mens naar streeft, wat kan dan beter zijn dan Zijn beeltenis (*syns beelds beeld*) voor te stellen in Ortelius' album?'[17] Sommige prenten in het album zijn standaardleuzen die de auteur ook in andere vriendschapsalba en publicaties gebruikte, zoals bijvoorbeeld de prenten van Montanus, Lucas d'Heere, Goltzius, Marnix en Gheeraerts.[18] Anderzijds schijnen verschillende andere tekeningen specifiek ontworpen te zijn voor Ortelius' album: de beeldraadsels van Peter Heyns en zijn zoon Zacharias zijn daar een goed voorbeeld van.[19] De bijdragen van Marcus en Guido Laurinus, Aegidius Wijts, Nicolaas Rockox, Gulielmus Pantinus, Adolf van Meetkerke, Filip van Winghe en William Camden lijken gebaseerd te zijn op numismatische of beeldhouwkundige ontwerpen.[20] Camden legde in een brief van 24 september 1577 uit dat hij zijn leuze reeds lang tevoren had ontworpen en zich hierbij had gebaseerd op zijn persoonlijke horoscoop.[21] In gelijkaardige trant zet Johannes Metellus uiteen dat zowel in het door hemzelf toegevoegde anagram, als dat van Petrus Ximenius, de woorden de ziel van het symbool uitmaken, terwijl de tekening het lichaam

15 Wat de artistieke waarde van de kaarten in het *Theatrum* betreft, cf. L. Danckaert, *Coup d'oeil sur les cartes d'atlas d'Ortelius*, in *AOCH*, pp. 61-69; en S.K. Bennett, *Drawings by Maerten De Vos; Designs to Ornament an Ortelius Map*, *Hoogsteder-Naumann Mercury*, 11 (1990), pp. 4-13. Over het verband tussen aardrijkskunde en kunst in het algemeen, cf. R. Rees, *Historical Links Between Cartography and Art*, *Geographical Review*, 70 (1980), pp. 60-78; en D. Woodward (ed.), *Art and Cartography* (Chicago, 1987). Voor Filip van Winghe en Ortelius, cf. T. Meganck, *Erudite Eyes: Artists and Antiquarians in the Circle of Abraham Ortelius (1527-1598)* (Ph. D diss., Princeton, 2003).

16 Ortelius, *Album*, f. 12v-13

17 Ibid., f. 14

18 Ibid., f. 17, Montanus; f. 29, d'Heere; f. 36, Goltzius; f. 42, Marnix; en f. 66, Gheeraerts.

19 Ibid., f. 4v door Peter Heyns, 'Wel haar die God vertrouwen'; f. 104v door Zacharias Heyns, 'Hoochlijck sal men prijzen, croonen ende wereeren des weerelts wegwijser dye den mensche veel can leeren.'

20 Ibid., respectievelijk ff. 23, 25, 26, 27, 28, 31, 52 en 113v.

21 Cf. Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 72.

verbeeldt, en dat beide onmogelijk onafhankelijk van elkaar begrepen kunnen worden.[22]

Het emblematische karakter van vele van de bijdragen typeert de stijl van alba in het algemeen, wat niet verwonderlijk is gezien het milieu waarbinnen het album was samengesteld. Omstreeks 1565 was Ortelius in contact gekomen met Johannes Sambucus, die rond diezelfde tijd zijn *Emblemata* publiceerde; Plantijns drukkerij speelde een sleutelrol in de verspreiding van het gebruik van emblemen.[23] Dat dit niet enkel een weerspiegeling is van Plantijns

22 'Nec intelligentur sine verbis symboli, nec verba sine pictura. Verba symboli sunt anima; pictura vero, corpus.' Zie Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 60

23 Over Ortelius' connecties met Johannes Sambucus zie Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 13, 14 en 44. De embleemboeken van J. Sambucus, *Emblemata* (Antwerpen, 1564); Hadrianus Junius, *Emblemata* (Antwerpen, 1565); Claudius Paradin, *Les devises héroïques* (Antwerpen, 1562) en *Symbola Heroica* (Antwerpen, 1565) werden allen ter perse gelegd door Plantijn, die ook uitgaven van Alciati's *Emblemata* publiceerde in 1566, 1574, 1581 en 1583.

zakelijk inzicht, wordt bewezen door de manier waarop emblemen worden aangewend in Ortelius' album en in de publicaties van zijn vriend Filip Galle in de vroege jaren 1570. Galle en de invloedrijke Spanjaard Benito Arias Montano werkten nauw samen aan verschillende spiritualistische geschriften waarin religieuze epigrammen gecombineerd werden met emblemen om zo een geweldloos groeien naar geestelijke verlichting door Christus weer te geven.[24] De emblematische vorm was eerder gericht op contemplatieve vroomheid dan op doctrinaire elaboratie; vertrekkend vanuit de verkondiging van eenvoudige waarheden werd toegewerkt naar een complexe beschouwing van diezelfde ideeën in een statische afbeelding. De relatie tussen woord en beeld hield de verklaring van het embleem in.[25] Dit proces van meditatieve abstractie werd bewust gesteund door auteurs als Galle, Montano en later Lipsius als zijnde het gepaste antwoord op het sociale en politieke oproer in de Lage Landen.[26] Galles bijdrage tot het album illustreert dat kunstenaars in de Lage Landen een cruciale rol speelden in de ontwikkeling van de trend om alba te verzamelen.

3. Ontstaansgeschiedenis en verdere ontwikkeling van Ortelius' album

Het was waarschijnlijk zijn benoeming tot ‘Aardrijkskundige van de Koning’ op 17 november 1573 die Ortelius ertoe aanzette een album samen te stellen. Hij had deze aanstelling verkregen op 20 mei, hoofdzakelijk dankzij zijn connectie met Arias Montano, die een zekere invloed had op het patronaat van Filips II in de Lage Landen.[27] Deze titel werd hem aangereikt tijdens een plechtigheid in Antwerpen, bijgewoond door de Hertog van Alva - een van diens laatste taken als landvoogd van de Lage Landen. Nu Ortelius officiële erkenning verkregen had van het prestige dat verbonden was aan de publicatie van zijn atlas, begon hij oorkonden van zijn vrienden en collega's te verzamelen. De eerste opschriften verwijzen dan ook naar zijn pas verworven onderscheiding en roemen zijn prestaties. Zij resoneren daarbij de epideiktische toon van zijn briefwisseling in die periode, ondanks het feit dat de albumbijdragen afkomstig waren van Heyns, Mylius, Pulmannus en Giselinus, zijn

24 Montano en Galle, *Humani Generis* (1573), *Christi Jesu Vitae* (1573) en *David*, *hoc est virtutis exercitatissimae* (1575). Voor een interpretatie van Montano's bezigheden tijdens deze periode vertrouwen de meeste historici op M. Bataillon, *Philippe Galle et Arias Montano*, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 2 (1942), pp. 132-160, en B. Rekers, *Benito Arias Montano* (Londen, 1972). Een meer betrouwbare bron is J. De Landtsheer, *Benito Arias Montano and the friends from his Antwerp Sojourn*, *De Gulden Passer*, 80 (2002), pp. 39-61.

25 Er bestaat een uitgebreide literatuur met betrekking tot emblemen, kritisch beschouwd door P. Daly, *Directions in Emblem Research: Past and Present*, *Emblematica*, 1 (1986), pp. 159-174, verder ook M. Bath, *Recent Developments in Emblem Studies*, *De Zeventiende Eeuw*, 6 (1990), pp. 91-96. De standaard bibliografische handleiding voor de Lage Landen is J. Landwehr, *Emblem and Fable Books in the Low Countries 1542-1823* (Utrecht, 1988). Voor een nadere beschouwing van de geschiedkundige context zie K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse Emblemataliteratuur* (Groningen, 1977); Id., *Embellished with Emblems*, in A. Adams en A.J. Harper (eds.), *The Emblem in Renaissance and Baroque Europe* (Leiden, 1992) en J. Manning, K. Porteman en M. Van Vaeck, eds., *The Emblem Tradition and the Low Countries* (Turnhout, 1999).

26 Lipsius geeft een grondige beschrijving van dit proces in zijn *De Constantia* (Antwerpen, 1584), 1, hoofdstukken 1-15.

27 Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, voorwoord, p. XXVI.

meest intieme vrienden en collega's.[28] De wellevendheid die goede vrienden aan de dag legden wanneer schriftelijk eerbetoon werd gebracht aan een van hun kameraden tekent de ernst waarmee humanisten hun vriendschappen beschouwden als een uitdrukking van beschaafdheid en urbaniteit.

Het *Album* van Ortelius is een klein boekje (16 × 11cm) dat oorspronkelijk 145 bladen bevat-

28 Ortelius, *Album*, ff. 4v en 7 (Heyns); f. 61 (Mylius); f. 120v (Pulmannus); ff. 58v-59v (Giselinus).

te (het gros van de vriendschapsalba had gelijkaardige afmetingen, wat hen draagbaar en gemakkelijk op te bergen maakte). Het was aanvankelijk opgebouwd rond een aantal schetsen voor zijn numismatisch boek, *Deorum Dearumque Capita*, gepubliceerd in 1573, net voor de aanvang van het album. Negenenveertig van de ontwerpschetsen voor dit werk werden samen met vier andere cartouches opgenomen in het album toen het voor het eerst werd gebonden.[29] In de originele uitgave is in het midden een munt afgebeeld met erboven en eronder een cartouche die uitleg verschaft omtrent de figuur die erop voorkomt en de oorsprong van de munt in kwestie. Het gebruik van deze schetsen als deel van de basisstructuur van het album was in feite niet meer dan het pragmatisch recycleren van materiaal dat reeds voorhanden was. Toch dient opgemerkt te worden dat alleen Ortelius' verzameling op deze manier opgebouwd is. Het is duidelijk dat de decoratieve boorden deel uitmaakten van het album toen het voor het eerst werd gebonden: de eerste gedateerde bijdrage die er een bevat, is namelijk die van Bonaventura Vulcanius, geschreven op 1 maart 1574. Tussen juni en augustus 1574, toen het album op weg was naar Brugge, voegden zeven leden van het antiquairsnetwerk rond Marcus Laurinus bijdragen toe, waarbij zij in de cartouches tekeningen aanbrachten die gelijken op schetsen van oude munten.[30] Deze bijdragen wekken een gevoel van continuïteit met Ortelius' gepubliceerde numismatisch werk, dat tot stand was gekomen in samenwerking met Laurinus' milieu.[31] Net zoals de deugden hier verheerlijkt worden als een pantheon van Romeinse goden en godinnen, worden de denkbeelden van Deugd, bestendigd door een netwerk van vrienden, in een identieke vorm geprezen in het *Album Amicorum.* Beide boeken weerspiegelen het humanistisch idee om een visueel gedenkteken te creëren voor de beschaving van hun tijd, en het is dan ook gepast dat op de eerste titelpagina van het album een gelijkaardige cartouche voorkomt.

Ondanks deze systematische indeling van het album werd een behoorlijk aantal van de decoratieve ontwerpen ongebruikt gelaten, daar de meeste portretten, schetsen of gedichten omwille van ruimtelijke beperkingen geschreven werden op onversierde bladen. Op twee plaatsen in het album treffen we bijdragen aan die, hoewel ze volledig los van elkaar staan, op eenzelfde pagina zijn aangebracht, ondanks het feit dat er nog 150 blanco bladen over waren. Dit wijst erop dat deze meervoudige bijdragen, evenals de bijdragen toegevoegd op bladen van buitenaf, niet het gevolg waren van een gebrek aan plaats in het album zelf.[32] Tijdens de samenstelling van het album

29 Ortelius, *Deorum Dearumque Capita* (Antwerpen, 1573).

30 Ortelius, *Album*, ff. 63v-64 (Vulcanius); f.23 (Marcus Laurinus), ff. 30v-31 (Adolf van Meetkercke), ff. 35v-36 (Hubert Goltzius), ff. 81v-82 (Cornelius Brinctus), f. 28 (Guillaume Pantin), ff. 24v-25 (Guido Laurinus), f. 26 (Aegidius Wijts) - deze laatste bijdrage was van een Brugs humanist die als eerste intekende toen het album naar Antwerpen terugkeerde in september 1574.

31 Voor een bespreking van Ortelius' connecties met de numismatische kringen rond Marcus Laurinus en Goltzius zie C. Dekesel, *Abraham Ortelius: numismate*, in AOCH, pp. 181-192; en H. De La Fontaine Verwey, *De Eerste* '*Private Press*' *in de Nederlanden: Marcus Laurinus en de* '*Officina Goltziana*', in *Humanisten*, *Dwepers en Rebellen in de Zestiende Eeuw* (Amsterdam, 1975), p. 69-83.

32 De meervoudige bijdragen zijn: f. 117 (Rudolph Snellius en Hieronymus Megiser) en f. 120v (Pulmannus en Languet). De blanco pagina's zijn ff. 5v, 9, 13v, 14v, 17v, 18v-19, 22, 24, 25v, 27v, 28v, 29v-30, 31v, 32v-33, 34, 36v, 40v, 41v, 42v, 43v-44, 45v, 46v-47, 49-49v, 52v, 54, 58, 60, 62, 65v, 67-68, 69, 71, 73v, 76v, 78v, 80v, 85v-86, 87, 88v, 89v, 98v, 101v,

werden er voortdurend zulke bijdragen ingelast, wat licht werpt op de omstandigheden waarin de collectie is verzameld. Hoewel het album opnieuw gebonden is, waarbij enkele milimeters van de randen werden afgesneden en tien pagina's verdwenen, is het mogelijk de inhoud te reconstrueren door een analyse van de index

103, 104 en 112. Ook van de ontbrekende pagina's schijnen er zes blanco te zijn geweest: Colius nrs. 41, 65, 72, 149, 225 en 252, wat het totaal aantal blanco pagina's op 150 brengt.

samengesteld door Ortelius' neef Jacob Colius[33] op 26 januari 1596, tijdens een bezoek aan Antwerpen, waar hij zijn ooms boeken wilde raadplegen. Hij rangschikte de bijdragen alfabetisch volgens de beginletter van de voornaam van elke auteur, een systeem dat toen algemeen in voege was. De laatste gedateerde bijdrage werd toegevoegd door Aloysius Dichiocus op 6 december 1596, een datum die foutief gelezen werd door Puraye en later werd overgenomen door Depuydt (*AN[NO] M.D.IIII.C* is 1596, en niet 1594),[34] al mogen we niet uit het oog verliezen dat ongedateerde bijdragen kunnen geleverd zijn op eender welk tijdstip voor Ortelius' dood. Blijkbaar werden nog elf bijdragen toegevoegd nadat de eerste versie van de index was opgesteld. Deze bijkomende namen werden ofwel tussen de lijntjes, ofwel aan het eind van de desbetreffende alfabetische sectie bijgezchreven; zo werd bijvoorbeeld Hieronymus Scholierus toegevoegd aan het eind van sectie H.[35] De index is een hoogst ongewoon kenmerk van het album; hij getuigt van Ortelius' waardering voor de aanwezige geleerden en vrienden, en laat ook vermoeden dat het album ten tijde van Colius' bezoek aan Antwerpen als voltooid werd beschouwd. Ten slotte wijst deze inhoudstafel erop dat het album gelezen werd door personen die op zoek waren naar specifieke bijdragen, of althans op die manier kon worden doorgenomen. De aandacht die Ortelius' neef besteedde aan het album, alsook het feit dat het nu een index bevatte, wakkerde de interesse voor de verzameling opnieuw aan, wat het grote aantal nieuwe bijdragen in de loop van 1596 verklaart.

Joost Depuydt heeft de oorspronkelijke paginering van het album ontleed en daarbij ook aandacht besteed aan de inhoud van de tien bladen, hetzij twintig pagina's, die los zijn geraakt na de samenstelling van de index. Bijdragen van Jean Bodin, Joannes Woverius, Jan Moretus, Johann Georg von Werdenstein, Gerartus Hasselt, Joachim Margenrode en Theodore en Cornelius Galle zijn verloren. Er zijn zes bijdragen die elk één pagina missen, meer bepaald die van Joris Hoefnagel, Lucas Copus, Clemens Perret, Emmanuel van Meteren, Marcus Gheeraerts en Otto Vaenius. De andere zes missende pagina's blijken blanco bladzijden te zijn geweest die aan de ontbrekende pagina's waren gehecht.[36] Al is het niet duidelijk wanneer of waardoor precies die bladen uit het album verdwenen, men kan toch veronderstellen dat, aangezien het gros ervan afkomstig was van kunstenaars, bepaalde tekeningen of schetsen die enige waarde hadden met opzet verwijderd werden. Een vergelijking van Colius' index met de beschrijving door Hessels in 1887 wijst uit dat één van de bladen, dat met het begin van de bijdrage van Emmanuel van Meteren, reeds in die periode ontbrak.[37]

Colius' index herinnert ons eraan dat het album geen auteur in de moderne betekenis van het woord heeft, waardoor we onze toevlucht dienen te zoeken bij de 136/7

33 Ortelius, *Album*, f. 26v. Ortelius verwijst naar Colius' bezoek in een brief gericht aan hem op 23 maart 1596: Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 286.

34 Een analyse van de oorspronkelijke paginering van het album wordt gegeven door J. Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, in *AOCH*, pp. 119-120.

35 De bijkomende bijdragen zijn van Aloysius Dichiocus, Andreas Dycchius, Balthasar Moretus, Cornelius Galle, Cornelius Kilianus, Dirck Volckertszoon Coornhert, Hieronymus Scholierus, Johann Georg von Werdenstein, Joannes a Wouwer (Woverius), Lazarus Henckelus en Theodorus Galle.

36 Cf. Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, pp. 119-120.

37 Ibid., 120 en Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, voorwoord, p. LIV-LV.

auteurs, willen we er een zekere samenhang in vinden.[38] Het moet in zekere mate van het toeval hebben afgehangen wie een bijdrage kon leveren en wie niet. Analyse van het papier waarop som-

38 Hoewel Cools' index 141 bijdragen bevat, zijn zes ervan geschreven door Ortelius zelf in naam van zijn vrienden, van wie er vijf reeds overleden waren. Daarom moet ook Ortelius zelf gerekend worden als auteur, ofschoon hij niet in de index voorkomt. Puraye en Depuydt veronderstellen dat Janus Dousa junior afzonderlijk heeft bijgedragen, ondanks het feit dat hij niet in Colius' index is opgenomen. Het is evenwel zeer waarschijnlijk dat diens portret door zijn vader werd toegevoegd na zijn dood († 1596).

mige bijdragen geschreven waren, maakt duidelijk dat verschillende inzendingen uit het buitenland kwamen. In enkele gevallen is hierbij zelfs perkament gebruikt.[39] Daar het album minstens eenmaal opnieuw gebonden is, valt moeilijk na te gaan wat de oorspronkelijke structuur van de binding was en op welke manier precies de losse bladen aangehecht werden. Portretten werden ofwel op een afzonderlijk blad geschilderd en daarna op een albumpagina gekleefd, wat resulteerde in één enkel dik blad, ofwel werd het uit drukwerk geknipt en vervolgens op het blad aangebracht. Eén bijdrage was bovenaan het blad vastgehecht en in het midden gevouwen, zodat het binnen de afmetingen van het album paste.[40] De huidige opbouw van het album, met uitzondering van de verloren gegane bladzijden, beantwoordt aan Colius' index, op één uitzondering na.[41] De vraag die aldus gesteld moet worden is in welke fase en op welke manier het album oorspronkelijk gebonden was.

Het is mogelijk dat het album aanvankelijk bestond uit een verzameling losse bladen, die pas later tot een boek werden gebonden. Het is niet ondenkbeeldig dat dit pas gebeurde toen Colius zijn index opstelde in 1596. Dit zou zonder twijfel het verzamelen van bijdragen van personen van tegenovergestelde politieke en religieuze strekkingen hebben vergemakkelijkt, daar het mogelijk was hen enkel bijdragen te tonen van auteurs die er gelijkaardige overtuigingen op nahielden. Hoewel deze werkwijze zeker voordelen kan hebben gehad in tijden van godsdienstvervolging, rijzen hierbij toch een aantal bedenkingen. Eerst en vooral gingen humanisten in Antwerpen soepeler met elkaar om dan toen in andere kringen het geval moet zijn geweest. Ten tweede wordt in geen enkel manuscript aangetoond dat fragmenten van het album afzonderlijk werden verzameld. De vroegste bijdragen lijken met opzet te zijn toegevoegd met gelijke tussenruimten doorheen het hele album, wat erop wijst dat de structuur van het boek van in het begin was vastgelegd en het album dus wel degelijk gebonden was. Bovendien is het een aanwijzing dat de eerste auteurs opzettelijk een hiërarchische ordening van de bijdragen vermeden. Dit is frappant daar de volgorde van bijdragen in de meeste albums met de grootste zorg werd bepaald. Zo waren bijvoorbeeld de eerste bladzijden doorgaans voorbehouden aan edellieden. In Ortelius' album zijn de eerste bijdragen afkomstig van goede vrienden. Doordat ze aangebracht zijn aan het begin, in het midden en aan het eind van het boek vormen ze een kader waarbinnen de andere bijdragen geordend zijn.[42]

39 De bijdragen op perkament zijn: f. 14 (Peter Heyns), f. 17 (Benito Arias Montano), f. 20 (Michiel van der Hagen), f. 33 (Clement Perret), f. 42 (Philip Marnix van St.-Aldegonde), f. 47 (Joannes Moflin), f. 53 (Daniel Engelhart), en f. 84 (Janus Dousa - aleen de laatste pagina van zijn bijdrage - met Jacob Susius op de verso-zijde). De bijdragen die waarschijnlijk vanuit het buitenland verstuurd waren omvatten die van Benito Arias Montano (f. 17), de eerste bijdrage van Daniel Engelhard (f. 7v) en die van Georgius Calaminus (f. 115).

40 De eerste methode werd gebruikt voor f. 11v (Crato) and f. 96v (Aquanus); de tweede voor f. 6 (Hoefnagel), f. 8 (Crato), f. 23v (Clusius), f. 38v (Occo), f. 47v (Moflin), f. 50 (Lombard), f. 51v (Wingius), f. 57v (Wolfius), f. 66v (Furio y Ceriolanus), f. 74v (Lipsius), f. 82v (Dousa), en f. 114v (Mercator). De bijdrage vastgehecht bovenaan het blad is f. 115 (Georgius Calaminus).

41 De bijdrage van Peter Heyns werd in twee verdeeld omdat Colius' pagina's 26-29 zijn ingevoegd tussen diens pagina's 2 en 3, vermoedelijk toen het album opnieuw werd gebonden in de negentiende eeuw.

42 De eerste twintig bladzijden in Ortelius' album bleven betrekkelijk leeg tot de late jaren 1570, maar bijdragen van Heyns (nu ff. 4 en 7, maar oorspronkelijk de eerste drie pagina's van het album) en Ortelius zelf (ff. 10, 12v en 13, bijdragen in naam van overleden vrienden)

Toch ondergingen de eerste pagina's van het album een aantal wijzigingen. Colius verwijst naar de vroegst gedateerde bijdrage, van Peter Heyns, als pagina's twee en drie, terwijl hij die van Daniel Rogers beschrijft als *ad libri frontem* (helemaal vooraan in het boek). Deze

bevestigen dat het hier niet om latere toevoeging gaat. Het gebruik om de eerste bladzijden van albums voor te behouden aan meer prestigieuze bijdragen, vooral van edellieden, wordt vermeld door Thomassen, *Alba amicorum*, p. 18. Hij geeft als voorbeeld het album van de Zweedse student Johan Fernaeus, die op het matje werd geroepen door de universiteit van Uppsala daar hij had nagelaten bepaalde pagina's in zijn album te reserveren voor iemand hoger in rang.

laatste bevindt zich inderdaad helemaal vooraan, maar is geschreven in 1578.[43] Afgaand op de aanwezige dateringen, zijn de drie bijdragen volgend op die van Heyns afkomstig van Mylius, Pulmannus en Giselinus. Zes jaar later voegde Giselinus onder zijn eerdere bijdrage echter de opmerking toe dat Mylius als eerste in het album schreef, gevolgd door Pulmannus en daarna Giselinus zelf. Hij verwijst naar hen als een 'triade' waarop het album gebouwd is en waarrond het een volmaakte cirkel vormt.[44] Betekent dit dat Giselinus niet op de hoogte was van Heyns' bijdrage, of verwijst hij enkel naar de volgorde waarin de drie vrienden hun bijdrage leverden? De eerste interpretatie is onwaarschijnlijk, daar Heyns' bijdrage duidelijk eerst geschreven was en niets erop wijst dat het album aanvankelijk in tweeën was verdeeld. Zelfs indien dat wel het geval was geweest zou Giselinus de aanwezigheid van Heyns opgemerkt hebben toen hij zijn tweede bijdrage toevoegde in 1580. De tweede verklaring is wel plausibel, hoewel het niet duidelijk is waarom Giselinus zich op deze manier met Pulmannus en Mylius zou associëren. In zijn eerste bijdrage onderstreepte Giselinus hoezeer hij het waardeerde te participeren in het album, omringd door Mylius en Pulmannus. Tegen 1580 waren hun bijdragen echter gescheiden door vele andere namen, zodat hij met zijn opmerking achteraf wellicht wil aangeven dat de bijdragen van de drie vrienden de eerste contributies tot het album waren en er derhalve de basis van uitmaken.

Waarom laat Giselinus dan de bijdrage van Heyns onvermeld? Zij stond aanvankelijk helemaal vooraan in het album (op de verso-zijde van een titelpagina met het opschrift *Album amicorum Abrahami Ortelii*); het lijkt erop dat Giselinus haar beschouwde als deel van de structuur van het album, misschien wel als een soort van voorwoord. Heyns' bijdrage bestond uit een tekening van de nimf Daphne, die in een laurierboom was veranderd, aangevuld met de woorden 'echte vriendschap blijft immer groen, zoals de laurierboom', een spreuk die verwijst naar de school van Heyns, de Lauwerboom. Rond de tekening was een rebus aangebracht met zijn motto: 'Wel haar die God vertrouwen'. Op de bladzijde ertegenover had hij een pyramide getekend, waarvan het opschrift voor Ortelius een beeld opriep van zijn 'stam', waarbij 'stam' zowel naar milieu als afkomst verwijst (een *stambuch* kon een overzicht zijn van iemands afkomst, onze stamboom dus, maar was tevens de vroegste term om een vriendschapsalbum aan te duiden), en ook de aandacht vestigde op de titel 'koninklijk aardrijkskundige'. Om te benadrukken dat Ortelius' enige streven dat naar Christus was, hoezeer hij ook door iedereen werd geprezen omwille van zijn talent, had Heyns op de top van de pyramide het symbool van Christus afgebeeld. Deze tekst maakt dus inderdaad de interpretatie mogelijk dat hij was geschreven als opening van de albumverzameling, wat verklaart dat Giselinus meende

43 Volgens Purayes paginering is het begin van Heyns' bijdrage (gedateerd 15 januari 1574) nu f. 4v; het recto bevat de eerste titelpagina. Rogers' bijdrage treffen we aan op ff. 1v-3; de tweede titelpagina op het recto van f. 1. Ervoor bevindt zich een blad waarvan het recto getekend is door Colius in 1598; het verso is blanco.

44 Ortelius, *Album*, f. 61 (Mylius - 17 januari 1574), f. 120v (Pulmannus - 18 januari 1574) en ff. 58v-59v (Giselinus - 1 februari 1574 en 1580). Giselinus besluit zijn tweede bijdrage als volgt: 'Has tabulas primus Mylius signaverat, inde Pulmannus, Victor tertius inde tibi, Orteli, unanimem triadem perfecit, ut Albi ipsius in numerum ter solidum orbis eat' (Mylius had als eerste zijn naam aangebracht op deze bladzijden; dan hebben Pulmann en als derde Victor [Giselinus], deze eensgezinde triade voor u voltooid, zodat de cirkel van dit album in het solide getal drie kan worden verdeeld).

dat de eerste bijdragen daarna waren toegevoegd. De afbeelding die Giselinus zes jaar later gebruikte - een album gebouwd op de solide basis van het nummer drie - is een verwijzing naar de aanspraak van Heyns dat zijn pyramide een ‘solide’ voetstuk was waarop

hij het embleem van Christus had geplaatst.[45] Het is dus moeilijk aan te nemen dat Giselinus zich niet bewust was van het feit dat de inscriptie van Heyns eerst kwam; veeleer heeft hij zijn 'triade' van inscripties binnen de context ervan geplaatst. Zijn opmerking verklaart niet enkel zijn allusie op Mylius en Pulmannus in zijn vroegere bijdrage, maar stelt ons eveneens in staat te bepalen wie de eersten waren om het album in te huldigen, daar dit tegen 1580 onduidelijk zou kunnen zijn wegens het grote aantal ongedateerde bijdragen.

Het is belangrijk de volgorde van de vroege bijdragen te bepalen, omdat dit zowel het idee achter het verzamelen van een album als de eigenlijke structuur van het boek toelicht. Heyns' bijdrage toont duidelijk aan dat de context waarbinnen het album werd samengesteld de benoeming van Ortelius tot Koninklijk Aardrijkskundige was, en benadrukt dat vroomheid belangrijker was voor Ortelius dan roem. Misschien was hij het wel die heeft aangezet tot de samenstelling van het album, zoals hij later ook de stuwende kracht was achter de uitgave van Ortelius' atlas in kleiner formaat.[46] Giselinus' bijdrage schijnt deze opvatting te bevestigen door de bijdrage van Heyns te beschouwen als onderdeel van het eigenlijke boek, eerder dan als een contributie. Nochtans bevond zij zich tegen 1596, toen Colius zijn index opstelde, niet langer op de eerste plaats in het boek. Het lijdt geen twijfel dat de verzen die Rogers in 1578 aan Ortelius wijdde, naar de eerste bladzijde werden gebracht, toen Ortelius omstreeks juni 1594 het Christuskruis tekende op het recto van het folio dat de eerste pagina van de verzen bevat. Dit kruis draagt links en rechts de symbolen alfa en omega - behalve een verwijzing naar Christus, ook een zinspeling op Ortelius' initialen - en onderaan het opschrift *vitae scopus* (levensdoel); hieronder vermeldt Ortelius dat het album gewijd is aan zijn neef, Colius. Deze tweede titelpagina was echter getekend op het tweede van vier samengevoegde bladen, die zich dus allemaal vooraan in het album bevonden, wat een volledig blanco blad overliet als schutblad.[47] Het lijkt er dan ook op dat Ortelius welbewust verkoos dat de verzen van Rogers een nieuw begin van het album zouden vormen. Rogers' gedicht is, zeer toepasselijk, een ode aan de 'school van vrienden' van Ortelius en begint met het aanroepen van degene die als eerste een vriendschapsalbum samenstelde.[48] Toen Ortelius in 1598 stierf schreef Colius zijn eigen naam op het recto van het blanco schutblad. De vier extra bladen, die de nieuwe titelpagina en huldeverzen bevatten, werden waarschijnlijk in het voorste deel van het boek gebonden rond de tijd dat de verzen geschreven werden

45 Ibid., ff. 4v en 7 - in de huidige staat van het album apart, ten gevolge van een late wijziging van de structuur van het album (cf. n. 66). Heyns merkt op 'Uwen grondt is Christ [Christus' monogram]' en 'Heyns ton amy, en Pierre bien solide, a mis ton but sur ceste pyramide.'

46 Ibid., f. 7: Heyns spreekt Ortelius aan als volgt: 'Abraham, u stam die wordt nu eeuwich met u hooghe verheven' en verwijst naar Filips II 'die nu synen Ortelium, in Consten ryck, ghemaeckt heeft Geographum van synen hove.' Met betrekking tot Heyns' rol in de vervaardiging van een miniatuurversie van de atlas, *Spieghel der Werelt* (Antwerpen, 1577), cf. Ortelius' inleiding van zijn *Epitome* (Antwerpen, 1588), een verbeterde versie van dit werk. Zie ook H. Meeus, *Abraham Ortelius et Peeter Heyns*, in AOCH, pp. 157-158 en P. Van der Krogt, *The* 'Theatrum Orbis Terrarum': *the first Atlas*?, in AOFA, pp. 76-77.

47 Ortelius, Album, f. 1: titelpagina; op het blanco blad 'A' werd dan Colius' naam geschreven en de datum '1598'.

48 Ibid., f 1v: 'Ode ad Philophylacium Abrahami Ortelii... Qui primus albo nomina dulcium signanda duxit grata sodalium' (Ode aan Abraham Ortelius' Vriendenschool... Hij liet als eerste de welkome naam van dierbare vrienden in een album neerschrijven).

(1578). De vermelding dat het boek was opgedragen aan Colius moet later toegevoegd zijn, in 1594.[49]

Zoals reeds aangegeven, dateerde Colius zijn index als volgt: *Finis. 26 Jan[uarii] 1596.* Er zijn echter elf aanmeldingen in de index, geschreven met andere inkt, die ofwel in een verkeerde volgorde lijken te staan, ofwel op de juiste plaats zijn aangevuld, nadat de oorspron-

49 Deze vermelding op f. 1 is gedateerd op 1 juni 1596. Op 27 januari 1593 had Ortelius Colius gewaarschuwd: 'Omnia mea tibi lubens in manu tradidissem. Nunc aliud cogitabo' (Ik had je graag mijn hele bezit overhandigd. Nu zal ik er anders over denken), cf. Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 228. Het lijkt erop dat Colius erin slaagde zijn oom, die hem hoofdzakelijk verweet dat hij naliet hem een bezoek te brengen in Antwerpen, te kalmeren. Het is mogelijk dat deze ommekeer te maken had met Colius' huwelijk met Maria Theeus dat plaatsvond op 14 juli 1594.

kelijke index was opgesteld. ‘Aloysius Dichiocus’ is op een vrij slordige manier ingevoegd op de juiste plaats; ‘Andreas Dycchius’ is in de verkeerde volgorde toegevoegd op het einde van de A's, na ‘Augustinus Mustus’; ‘Balthasar Moretus’ is bijgeschreven in de juiste alfabetische orde boven de vorige eerste aanmelding in de B-sectie. Bovenaan de tweede pagina, in het midden van de C's, vindt men ‘Cornelius Galle’ en aan het eind van de C's ‘Cornelius Kilianus Dufflaeus’, allebei buiten de alfabetische orde. Onderaan de D's is op de juiste plaats ‘Dierik Volkaert Cornhert’ aangevuld; aan het eind van de H's in verkeerde volgorde, ‘Hieronymus Scholierus’. Midden in de sectie I is ‘Johan. Georgius a Werdenstein’ op de correcte plaats genoteerd, terwijl ‘Joannes a Wouther’ zich onderaan op de verkeerde plaats bevindt. Boven de sectie L is ‘Lazarus Henkelius’ toegevoegd, niet in de juiste volgorde; aan het begin van de T's staat ‘Theodorus Galle’ wel op de juiste plaats.[50] De persoon die deze namen heeft toegevoegd, heeft blijkbaar de juiste volgorde in acht genomen op plaatsen waar dit netjes kon gebeuren, of waar geen keurig alternatief was; bij gebrek aan ruimte werd de alfabetische orde verbroken. Hoewel het handschrift waarin deze extra-namen zijn geschreven sterk gelijkt op dat van de oorspronkelijke index, staat het centrale deel van elke letter consequent meer rechtop en is de vorm van de letters enigszins hoekiger, wat wijst op een andere auteur - Ortelius. In dat geval moet het ook Ortelius geweest zijn die een fout in Colius' paginanummering verbeterde: Colius had pagina 181 foutief gemerkt als ‘180’, zodat Ortelius een latere bijdrage op de vorige pagina (de echte p. 180) aanduidde met ‘179b’.[51] De hypothese dat Ortelius deze wijzigingen aanbracht wordt gesteund door de wijze waarop de achternaam ‘Galle’ gespeld is, ‘Gallaeus’ in de oorspronkelijke index, een verlatijnsing die erop wijst dat Colius hem niet erg goed kende. Voorts tekent Nicolaus Clemens in zijn bijdrage met ‘N. Clemens. T.M.’ (Trello Mosellanus), wat door Colius in de index wordt weergegeven als ‘Nic. Clemens T’, waarbij de letters ‘rello’ zijn bijgeschreven in de inkt gebruikt bij de latere toevoegingen. Dit laat dus vermoeden dat ze werden aangebracht door iemand die beter met de auteurs vertrouwd was dan Colius.[52] We kunnen dus besluiten dat Ortelius deze namen toevoegde na de voltooiing van de index door Colius, een conclusie die nog wordt bevestigd door de datering van de bijdragen van vijf van de aanmeldingen in de index in kwestie: Cornelius Kilianus (1.2.1596), Andreas Dycchius (21.3.1596), Lazarus

50 Ortelius, *Album*, ff. 122-125.

51 Depuydt erkent deze wijziging maar is van mening dat deze correctie van Colius' hand is. Depuydt merkt tevens op dat het recto van f. 12 niet genummerd is, zodat het verso het paginanummer 14 draagt in plaats van 15. Hij vermeldt dat deze fout onverbeterd blijft doorheen het hele album, ondanks het feit dat Colius de gelegenheid had een correctie aan te brengen toen hij zowel f. 51v en 52r als ‘103’ nummerde - maar 52v is blanco en 53r is aangeduid met ‘104’, dus de fout blijft onverbeterd (Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, in AOCH, p. 119. Raadpleging van het manuscript toont echter aan dat Colius geen vergissing beging in het tweede geval: f. 52 is een dunner blad dat moet toegevoegd zijn nadat hij zijn index opstelde. Het bevat een tekening die de vriendschap van Ortelius en Filip van Winghe voorstelt en die ingevoegd is naast het portret van deze laatste, die onverwachts op jonge leeftijd stierf in Firenze in de zomer van 1592. Colius schrijft maar één pagina toe aan Winghe: Ortelius veranderde de aanmelding in de index in ‘103...’, waarbij de drie puntjes de interpolatie na pagina 103 aangeven. Derhalve was Colius' paginering hier niet foutief; Ortelius voegde immers een extra blad in tussen Colius' pagina's 103 en 104, nadat de index voltooid was.

52 Ortelius, *Album*, ff. 122-125.

Henckel (16.6.1596), Balthasar Moretus (24.9.1596) en Aloysius Dichiocus (6.12.1596). De bijdrage van Hieronymus Scholierus is niet gedateerd, maar in een brief van Ortelius aan Colius op 18 oktober 1595 staat te lezen dat Scholierus afwezig geweest is en dat men hem weldra terug verwacht, terwijl een brief van Scholierus aan Colius in 1597 hulde brengt aan een onlangs begonnen vriendschap. In deze brief gebruikt Scholierus hetzelfde motief als hetgene wat ook in zijn bijdrage in Ortelius' album wordt aangetroffen, zodat het aannemelijk is dat zijn bijdrage ontstond rond deze

periode. Hier dient echter opgemerkt dat zijn vriendschap met Ortelius zo oud was als het album zelf.[53] De bijdragen van de Galles, Werdenstein en Woverius ontbreken, maar niets wijst erop dat zij de algemene structuur niet zouden gevolgd hebben, zodat hun bijdragen in 1596 of 1597 vervaardigd moeten zijn. Een uitzondering is de bijdrage van Coornhert, met het jaartal 1579. Het is mogelijk dat Colius besliste er niet naar te verwijzen in zijn index omdat de pagina die de bijdrage bevatte was weggeschrapt, maar dat Ortelius er anders over dacht en Coornherts naam aanvulde. De vraag is wie Coornherts bijdrage schrapte; jammer genoeg verschaft het enkele woord *Quia* onderaan de pagina onvoldoende aanwijzingen wat het handschrift betreft, daar de vorm van de letters zowel met het handschrift van Ortelius als met dat van Colius overeenkomt.[54] De aanwijzingen in de index geven aan dat Ortelius niet wilde dat de bijdrage verdween; er is echter onvoldoende bewijs om uit te maken of de schrapping gebeurde omdat Ortelius zich bedacht, of dat iemand anders de bijdrage uitwiste. Een laatste wijziging in de index wordt aangetroffen in de ondertekening op het einde. De woorden *Finis. 26 Jan[uarii] 1596* zijn geschreven in andere inkt dan wat erop volgt, *Antverpiae hunc indicem Scripsi Jac. Colius Ort[elius]* (Ik, Jacobus Colius Ort[elius] heb deze index geschreven te Antwerpen). Dit wijst erop dat Colius de index opstelde in de veronderstelling dat het album voltooid was.[55] Toch is het mogelijk dat Colius een index opstelde voor een album dat maar gedeeltelijk gebonden was.

We willen hier nog wijzen op twee eigenaardigheden met betrekking tot de vermelding in de index van bijdragen die later verloren zijn gegaan. Eerst en vooral lijken sommige te hebben behoord tot de aanmeldingen die in een verkeerde volgorde werden toegevoegd aan de index, wat erop wijst dat het om late bijdragen ging. Ten tweede schijnen sommige van de andere te zijn geschreven in 1577 of 1578. De eerste categorie omvat de bijdragen van Cornelius en Theodorus Galle, Joannes Georgius a Werdenstein en Joannes Woverius. De paginanummers in de index geven de oorspronkelijke plaats van de ontbrekende bladen aan, zoals Depuydt opmerkt.[56] Wanneer we veronderstellen dat de bijdragen van de gebroeders Galle (p. 251 en 253) zich op samengevoegde bladen van een enkel folio bevonden, waren al deze bijdragen verbonden aan andere die op de juiste plaats in de index voorkomen. Aldus waren de bijdragen van de gebroeders Galle verbonden aan die van Joachim Margenrode (p. 250), van Woverius (p. 130) aan die van Marcus Gheeraerts (p. 131) en die van Werdenstein (p. 179b) aan die van Gerartus Hasselt (p. 180).[57] Dit betekent dat de pagina's waarop zij hun bijdragen aanbrachten deel uitmaakten van het eigenlijke album voordat Colius de index samenstelde, aangezien het hier geen losse bladen betrof. De tweede groep - de bijdragen die blijkbaar dateren uit 1577 of 1578 - zijn afkomstig van Emmanuel van Meteren, Clement Perret en Marcus Gheeraerts. De bijdragen van Clement Perret en Marcus Gheeraerts ontbreken slechts gedeeltelijk en de bewaarde helften dragen beide de datum 1577. Hoewel die van Van Meteren

53 Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nrs 278 en 301.
54 Ortelius, *Album*, f. 120.
55 Ibid., f. 125.
56 Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, in *AOCH*, p. 119.
57 Ortelius, *Album*, ff. 122-125. Wat betreft de ongebruikelijke nummering van Werdensteins bijdrage, cf. supra en n. 76.

volledig verdwenen is, beschikken we over een reactie erop door Daniel Rogers, een reactie die best wel eens door Van Meteren zelf in het album kan overgeschreven zijn. Rogers' andere bijdrage dateert van 1578 (cf. supra) en het lijkt waarschijnlijk dat dit gedicht over Van Meterens contributie de drie bijdragen groepeert.[58] Ook de bijdrage van de Italiaanse humanist

58 Ortelius, *Album*, f. 37 is Rogers gedicht over de bijdrage van Van Meteren. Colius merkte het als pagina '74' onder zowel Rogers' als van Meterens naam. Zijn pagina '73' ontbreekt thans, maar bevatte de bijdrage van Van Meteren waarnaar Rogers gedicht verwijst. Rogers' andere bijdrage is het gedicht dat tegenwoordig het album inleidt op ff. 1v-3.

Paolo Giustiniani uit 1578 hoort thuis in deze categorie. Ze kwam niet tot stand tijdens Ortelius' verblijf in Italie, maar eerder, zoals de bijdrage zelf vermeldt, op verzoek van Emanuel van Meteren, die toen in Londen was.[59] De bijdragen van Rogers, Perret, Van Meteren, Gheeraerts en Giustiniani ontstonden dus allemaal in Engeland in 1577 en 1578, samen met die van Thomas Wilson, Richard Garth, John Dee, William Charke en William Camden, waarvan datum en plaats gespecificeerd zijn.[60] Ortelius zelf bracht slechts een paar maanden in Engeland door in 1577, maar liet er bij zijn vertrek het album achter. In een brief van Alexander Graphaeus aan Ortelius, geschreven in Keulen op 1 juni 1577, lezen we dat het album naar de auteur gebracht was in Aken; de bijdrage draagt dezelfde datum.[61] Vandaar keerde het album terug naar Engeland, waar Camden het intekende op 21 september en waar het bleef tot het einde van het daaropvolgende jaar.[62] Dit laatste feit is door historici over het hoofd gezien, daar zij veronderstelden dat Ortelius zijn album bij zich had tijdens zijn reis door Duitsland, op weg naar Italië, op het einde van 1577 en in 1578. Buiten de contributie van Graphaeus zijn er nog acht bijdragen op het continent ontstaan tijdens een reis van Ortelius, maar uit een nauwkeurige analyse van het manuscript blijkt dat ze allemaal geschreven zijn op een los blad dat later in het album werd ingevoegd. De bijdrage van Daniel Engelhart was een brief die inderdaad nog een fragment van het originele zegel bevat.[63]

Het grote aantal albumbijdragen, veelal verzameld als losse bladen, gedurende deze twee jaar kan wel eens de reden geweest zijn voor de herwerking van het album die reeds ter sprake kwam, en waarbij de verzen van Rogers vooraan werden geplaatst met een nieuwe titelpagina. De bijdragen van Hubert Languet, Pirro Ligorio en Augustino Musto werden achteraan in het album ingekleefd, zodat de bijdrage van Pulmannus niet langer laatst kwam, wat aanleiding gaf tot de latere inscriptie van Giselinus om uit te leggen dat de bijdragen van de drie vrienden - als een triade - de eerste contributies tot het album waren en er derhalve de basis van uitmaken.[64] Daarom ook voegde Joachim Margenrode, over wie verder niets bekend is, zijn bijdrage waarschijnlijk na die datum toe. Colius verwijst naar Margenrodes contributie als pagina 250; pagina 251 en 253 werden getekend door de gebroeders Galle nadat Colius zijn index had voltooid.[65] Aangezien al deze bijdragen verloren zijn en de achterkant van het album werd aangepast in 1578, mag men aannemen dat ze aan elkaar geplakt waren op een blad toegevoegd ten tijde van deze herordening. Mogelijk

59 Ibid., f. 106v: ‘Per comandamento del virtuoso sig. Ortelio mihi imparto dal s. Emanuele.’

60 Ortelius, *Album*, respectievelijk ff, 1v-3, 33v, 37, 54 en 106v; en ff. 18, 24, 89, 100v-101 en 113v.

61 Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 69.

62 Ibid., nr.72 en Ortelius, *Album*, f. 113v.

63 Ortelius, *Album*, f. 7v (Daniel Engelhart), f. 120v (Hubert Languet), ff. 37v-38v (Adolf Occo), f. 57v (Hieronymus Wolfius). f. 121 (Augustino Musto), f. 121v (Pirro Ligorio). f. 15 (Paulus Gerardius) en f. 8v (Herman Hortenberg). Puraye dateerde de bijdrage van Joannes Hermannus (f. 9v) in 1578, waarbij hij zich blijkbaar baseerde op de reproductie van slechte kwaliteit in zijn eigen facsimile uitgave; raadpleging van het manuscript wijst duidelijk uit dat de tekst gedateerd is als ‘85’ en derhalve gemaakt was in 1585, samen met de andere bijdragen, in Breslau.

64 Ibid., f. 120v (Languet), f. 121 (Musto), f. 121v (Ligorio). Pulmannus' bijdrage vinden we terug boven die van Languet Op f. 120v.

65 Ibid., ff. 122v-124v.

waren ze niet helemaal geïntegreerd in de rest van de verzameling, zodat ze ooit gescheiden raakten. Zo treft de negentiende-eeuwse herbinding van het album wellicht te veel blaam en kan het verloren gaan van artistiek werk uit de verzameling zowel worden toegeschreven aan slordigheid bij het binden van losse bladen, als aan opzettelijke verwijdering door latere verzamelaars.[66]

66 Contra Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, in AOCH, p. 120.

De ontbrekende bijdragen van Joris Hoefnagel en Jean Bodin vormen daarentegen een ander probleem. Ze bevonden zich op opeenvolgende pagina's van hetzelfde vel. De twee overblijvende bijdragen van Joris Hoefnagel werden toegevoegd op tijdstippen die erg ver uit elkaar liggen, namelijk in 1574 en 1592; die van Jean Bodin ontstond waarschijnlijk tijdens diens verblijf in Antwerpen, meer bepaald in de omgeving van de Hertog van Alen§on in 1582. In dit opzicht beantwoorden deze bijdragen niet aan het profiel van de andere ontbrekende contributies.[67] Ergens in de periode tussen Ortelius' verbetering van Colius' index en de beschrijving van het album door Hessels in 1887, werd één folio (Colius' pagina's 26-29) overgebracht naar de plaats tussen Colius' pagina's 2 en 3, waardoor de bijdrage van Peter Heyns in twee werd verdeeld. Het is het blad dat volgt op de oorspronkelijke plaats van dit folio (Colius' pagina 30 en 31) dat ontbreekt; ook in dit geval is het mogelijk dat het niet erg stevig vastzat, of dat de uiteindelijke verwijdering ervan uit het album met opzet gebeurde of niet.[68]

Zoals gezegd begon Ortelius zijn album te verzamelen nadat hij door zijn benoeming tot ‘Aardrijkskundige van de Koning’ faam had verworven en nadat hij zijn numismatische prentenverzameling had uitgegeven. In 1573 publiceerde hij bovendien de eerste uitgebreide versie van zijn atlas, waarmee hij inspeelde op het intellectuele en commerciële succes ervan. Het supplement was voortgekomen uit de reacties van lezers en vervulde de belofte van de eerste uitgave om de atlas op regelmatige basis aan te vullen met bijdragen van lezers.[69] Opname in het vriendschapsalbum daarentegen was vooral een lokale aangelegenheid, die aanvankelijk alleen getuigenissen van intieme vrienden omvatte. De allereerste inscripties werden gemaakt in Antwerpen, gevolgd door een reeks bijdragen vervaardigd in Brugge in de zomer van 1574, waarna het album terugkeerde naar Antwerpen. In de zomer van 1575 werden in Leuven verscheidene bijdragen toegevoegd aan het album, dat vervolgens, na een tussenstop in Antwerpen, de herfstboekenbeurs van Frankfurt aandeed. In september en oktober was het album te vinden in Keulen en werd het ook even naar Duisburg gebracht, waar Mercator zijn portret toevoegde samen met een korte hulde aan Ortelius.[70] Niet méér dan twee bijdragen dateren van 1576, hoewel die van Arnold Freitag geschreven zou kunnen zijn op 13 januari 1577 (we moeten rekening houden met variaties in het dateren van het nieuwe jaar).[71] Wellicht had Ortelius het album bij zich tijdens zijn verblijf in Engeland in 1577 (zie de bijdrage van Dee), waarna hij het mee terugbracht naar Antwerpen. Hij nam het echter niet mee naar Italië (hij stuurde het naar Aquanus in Aken, die het terugzond naar Antwerpen). Hoewel Ortelius in het daaropvolgende jaar (1578) niet naar Engeland reisde, liet hij zijn album aan een aantal vrienden daar

67 Ortelius, *Album*, ff. 6-6v (Hoefnagel). Het is natuurlijk onmogelijk de datering van Bodins bijdrage na te gaan, daar ze niet bewaard bleef. Bij gebrek aan verdere aanwijzingen moet zijn verblijf in Antwerpen als de meest waarschijnlijke periode beschouwd worden.

68 Over de verplaatsing van dit folio, cf. Depuydt, *Le cercle d'amis et de correspondants autour d'Abraham Ortelius*, in AOCH, p. 119. Hij veronderstelt echter geen verband met het verloren gaan van de twee eropvolgende bijdragen.

69 Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum* (1573) en *Additamentum Theatri Orbis Terrarum* (1573), beide gedrukt door Anthonis Coppens van Diest.

70 Ortelius, *Album*, f. 114V. Wat de geleidelijke ontwikkeling en verspreiding van de atlas betreft, cf. de appendix van bijdragen, geordend in chronologische volgorde.

71 Ibid., ff. 79V-80 (Arnold Freitag) en 87V-88 (Alvares Nuñez).

bezorgen (het bevond zich daar in elk geval tussen begin mei en eind november). In de loop van 1579 en 1580 reisde het album heen en weer tussen Leiden en Antwerpen, om uiteindelijk tot het midden van 1583 in Antwerpen te blijven, waar het echter nauwelijks werd uitgebreid. Vervolgens belandde het in Breslau, waar het minstens twee jaar bleef, wellicht onder de hoede van Jacobus Monavius. In de loop van 1584-

1585 kwam het terug naar Antwerpen, waar het bleef tot aan Ortelius' dood, ondanks het feit dat het in 1596 werd opgedragen aan Colius.

4. Hulde aan de vriendschap

Terwijl vele vriendschapsalbums werden bijgehouden als dagboeken, schetsboeken of handtekeningboeken tijdens een *peregrinatio academica* - de haast obligate *grand tour* van elke jonge humanist langsheen de geleerdencentra van Europa - reisde Ortelius' album zonder hem. Het feit dat lang niet alle bijdragen die geschreven zijn buiten Antwerpen samenvallen met reizen die hij ondernam, is hiervoor een duidelijk bewijs.[72] De regelmaat waarmee nieuwe toevoegingen in het album opduiken varieert naargelang de stedelijke humanistencentra die het op zijn zwerftochten aandeed en was tevens onderhevig aan de wisselende belangstelling van zijn eigenaar en diens vrienden. De tochten van album en eigenaar weerspiegelen vaak de politieke gebeurtenissen in de Lage Landen ten tijde van de samenstelling van het album, hetzij direct, door de onderwerpen die aan bod komen, hetzij indirect, door de persoonlijke geschiedenis van de mensen die Ortelius ontmoette.[73] Het beperkte aantal bijdragen in 1576 kan dus een gevolg zijn van de onrust die toen in Antwerpen heerste, terwijl de reizen naar Engeland, Duitsland en Italië in 1577 en 1578 zowel de groeiende bewegingsvrijheid na de Pacificatie van Gent weerspiegelen, als Ortelius' verlangen om de roerige regio van de Lage Landen achter zich te laten. De overvloed aan inscripties uit Antwerpen en Leiden in dejaren 1579-1580 dient verklaard vanuit de stroom van geleerden die Antwerpen aandeden in het kielzog van Willem van Oranje en die betrokken waren bij de eerste jaren van de Leidse universiteit,[74]

72 De reis naar Engeland werd reeds besproken; tussen 1583 en 1585 bevond het album zich in Breslau, hoewel Ortelius die plaats zelf nooit aandeed, zoals wordt gesteld in een brief en de bijdrage van zijn goede vriend Jacobus Monavius, die hij echter nooit in levende lijve ontmoette en die heel zijn leven in Breslau (nu Wroclaw) woonde. Cf. Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 89: ‘saepe miror animum erga me tuum quo amicum ignotum et nunquam de te bene meritum tanta tamen et fide et humanitate complecteris’ (Ik verbaas me vaak over je genegenheid voor mij, het grote vertrouwen en de vriendelijkheid waarmee je een vriend koestert, die je nooit hebt ontmoet en die je nooit een dienst heeft bewezen) en Ortelius, *Album*, ff. 93v-94: ‘Quod nec visum unquam, et tantum de nomine notum Monavium, plus quam credere possit, amas’ (Want meer dan men zou kunnen geloven hou je van Monavius, die je nooit hebt gezien en die je alleen van naam kent).

73 De bijdragen van Adolphus Occo (ff. 37v-38) en Hieronymus Wolfius (f. 57v) in 1577 zijn een uitdrukking van vriendschap die ontstaan is in tijden van nood en ballingschap. Herman Hortenberg (f. 8v) verwoordt dit zeer expliciet: ‘Te, Musas, Charites, nunc simul hospites duris eripiunt Numina, casibus; ut rebus placidis vos reduces vehant’ (De goden halen jou, de Muzen, de Gratiën, al mijn gezellen, weg uit deze barre omstandigheden; mogen ze jullie terugbrengen, wanneer de situatie is opgeklaard).

74 Dit milieu wordt gedetailleerd beschreven door J. Van Dorsten, *Poets*, *Patrons and Professors*, hoewel hij nalaat de vroege jaren 1580 te vermelden in zijn analyse. Dit is misschien te verklaren door het feit dat hij het wel en wee van Daniel Rogers volgt, die op dat ogenblik in de gevangenis zat. Het milieu en zijn ideeën worden eveneens grondig onderzocht, zij het met een overdreven nadruk op het Huis der Liefde, door N. Mout, *Het intellectuele milieu van Willem van Oranje*, *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis van de Nederlanden*, 99 (1984), pp. 596-625; en *Ead.*, *Abschied von Erasmianismus. Humanisten und der*

Misschien verklaart de polemische sfeer in Antwerpen althans gedeeltelijk het geringe aantal bijdragen van de vroege jaren 1580. Het feit dat het album naar Engeland werd gestuurd in 1578 en vijf jaar later naar Breslau dient wellicht toegeschreven te worden aan de bewegingen van individuen op wie men een beroep kon doen om het album tot in het hart van relevante kringen te brengen. Deze beslissing kan echter ook zijn ingegeven door voorzichtigheid, daar het bepaalde risico's inhield om het album in Antwerpen te houden in tijden van dreigende politieke onderdrukking.

niederländische Aufstand, in A. Buck - T. Klaniczay (eds.) *Das Ende der Renaissance: Europäische Kultur un 1600* (Wiesbaden, 1987), pp. 63-80.

Rekening houdend met de wijze waarop het album verzameld werd, is het niet duidelijk wat het uiteindelijke doel ervan was. Hoewel het totale aantal bijdragen behoorlijk groot is, schommelt de regelmaat waarmee nieuwe contributies toegevoegd werden ten zeerste. Terwijl zich in de eerste twee jaar zowat om de twee weken een nieuwe bijdrage aanmeldde, liep dat vanaf 1580 fors terug tot ongeveer één of twee per jaar (met uitzondering van de jaren 1584/5 en 1596). In de beginjaren reisde het album immers voortdurend tussen stedelijke centra als Brugge en Keulen, terwijl het later voor langere perioden op eenzelfde plaats bleef, zes maanden was het in Londen en ongeveer twee jaar in Breslau. Door wie werd het album bewaard en rondgestuurd? Werd het in het geheim bewaard? Wie bepaalde of iemand al dan niet moest worden uitgenodigd om een bijdrage te schrijven? Hetzelfde probleem doet zich nogmaals voor als het gaat om bijdragen uit Antwerpen in de jaren 1590: hoewel een aantal mensen inderdaad persoonlijk door Ortelius werden uitgenodigd om wat in zijn album te schrijven, zijn er genoeg voorbeelden van personen die hun bijdrage ongevraagd of op verzoek van derden toevoegden.[75] Meer dan eens vermeldt een auteur dat een vriend hem heeft aangespoord om bij te dragen, maar het is lang niet altijd duidelijk of het hier een indirect verzoek van Ortelius betrof of niet.[76]

Deze overwegingen zijn essentieel als we willen begrijpen welke bedoeling aan de basis van het album lag. Als het bedoeld was ter verheerlijking van Ortelius - en misschien ook van de auteurs - werd het dan gelezen door personen die niet tot het album hadden bijgedragen? Vonden degenen die het album rondzonden het nodig het verborgen te houden voor vijandige ogen en de inspecties van de Inquisitie? Kon Ortelius het album openlijk tentoonstellen in zijn privé-museum in Antwerpen? Omdat het album van zijn neef, Emanuel van Meteren, door de overheid in beslag was genomen en werd onderzocht op de connecties die het onthulde, is het hoogst onwaarschijnlijk dat Ortelius' album waar dan ook in het openbaar werd getoond.[77] Het besef dat er op het vlak van religie een zekere veinzerij en heimelijkheid nodig was in het Antwerpen van de jaren 1590, heeft ongetwijfeld ook gewogen op het album, vooral daar Ortelius' vriendschap met protestanten hem in de late jaren 1580 in moeilijkheden bracht. De bijdragen van eminente katholieken als bisschop Torrentius van Antwerpen en de jezuïet Schottus tonen enkel aan dat Ortelius vrienden had van beide strekkingen en met gematigde geloofsovertuigingen, niet dat het religieuze klimaat in Antwerpen mild en gemoedelijk was.[78] Toch zegt het feit dat personen van tegengestelde godsdienstige en politieke overtuigingen bijdragen

75 Ortelius, *Album*, f. 43r (Andreus Dycchius) en f. 72r (Franciscus Sweertius).

76 In een brief aan Ortelius op 1 juni 1577 schrijft Alexander Craphaeus dat het album naar hem gebracht was door een onbekende (*a nescio quo*), maar dat hij bij het openen makkelijk kon vermoeden wat Ortelius wenste (*quid velles facile conijciebam*), cf. Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 69. Een jaar later legde Rogers uit dat hij het zelf ondertekend had en het vervolgens bij Thomas Wilson had achtergelaten (Hessels, *Abrabami Ortelii Epistolae*, nr. 76). Zoals we reeds eerder vermeldden, ontstond de bijdrage van Paulo Giustiniani in 1578 onder impuls van een door Van Meteren overgebracht verzoek van Ortelius (cf. n. 84).

77 Zoals eerder vermeld, cf. n. 27.

78 Ortelius, *Album*, f. 10v (Laevinus Torrentius) en ff. 108v-109 (Andreas Schottus). Torrentius, bijvoorbeeld, weigerde bij te dragen aan Monavius' *Ipse faciet* omdat de auteur en verscheidene personen die een gedicht leverden, protestant waren (Hessels, *Abrahami Ortelii Epistolae*, nr. 242). Over de geloofsovertuigingen van Ortelius, cf. J. Harris, *The Religion of Abraham Ortelius*, in A.-J. Gelderblom, J.L. de jong en M. Van Vaeck (eds.), *The Low Countries at the Crossroads of Religious Beliefs. Intersections*, 3 (2004), pp. 89-139.

leverden tot het album veel over de mate waarin er een a priori vertrouwen moet bestaan hebben in de integriteit van degene die het album ontving. We mogen dus veronderstellen dat het album betrekkelijk vrij circuleerde binnen een kring, niet van gelijkgestemde individuen, maar van personen die bereid waren hun meningsver-

schillen aangaande religie en politiek opzij te zetten, om zo toe te werken naar een hoger doel, met name eer te bewijzen aan eruditie en geleerden. Zij legden de nadruk op hun gedeelde belangstelling en ontzag voor Deugd, eerder dan op hun uiteenlopende opinies over de precieze betekenis ervan.[79]

De op het eerste gezicht onsystematische manier waarop Ortelius' album geleidelijk groeide kan erop wijzen dat de bijdragen afkomstig waren van een niet bepaald coherente groep mensen, wat echter geenszins betekent dat om het even wie zijn of haar naam kon toevoegen. Hoewel niet alle auteurs Ortelius persoonlijk kenden, vertrouwden ze hem als was dat wel het geval geweest; iedereen kende hem beslist van reputatie en uit zijn werken. Een persoonlijke relatie speelde dus een minder belangrijke rol dan bewondering, zowel de bewondering van iemand die een bijdrage schreef, als de bewondering van de tussenpersoon voor de auteur. De meeste bijdragen waren echter van de hand van persoonlijke kennissen, zij het op verschillende niveaus. Ofschoon het opmerkelijk is dat vriendschappen van uiteenlopende aard in één en hetzelfde album werden gehuldigd, is het belangrijk de context van de verschillende bijdragen nader te bestuderen vooraleer besluiten te trekken aangaande de dimensie van een inherente samenhang tussen de bijdragen.

De complexiteit van het proces waarmee het album door vrienden werd gecompileerd duidt erop dat deze verzameling meer is dan louter een *Festschrift.* Het verschaft een gedetailleerd overzicht van de wijze waarop leden van de republiek der letteren hun gemeenschappelijke cultuur trachtten vast te leggen in duurzame monumenten, en zo ontsnapten aan een maatschappij die door oorlog verscheurd was. De idee van een Utopia, vrij van conflict, weerklinkt ook elders in Ortelius' werk. Tine Megancks nauwkeurige analyse van de kaarten van *Tempe* en *Daphne* in het *Parergon* toont aan hoe Ortelius zichzelf voorstelde als Apollo - de wetenschapper die weergekeerd is naar de Helicon om de Muzen te verheerlijken en troost te vinden in de letteren en de schone kunsten.[80] Het is mogelijk een verdere conclusie te trekken uit Megancks interpretatie. De afbeelding van Daphne in de allereerste bijdrage in Ortelius' *Album amicorum* is niet simpelweg een verwijzing naar De Lauwerboom van Heyns, maar eerder een verbeelding van de mythe van Apollo en Daphne, een allusie op Ortelius die zoals Phoebus Apollo licht wierp op de wereld. De boodschap is dezelfde als die van de kaarten van *Tempe en Daphne*: het album is een plaats van verpozing, waar men kan hopen op harmonie met de vreedzame Muzen. Heyns' bijdrage verbindt verschillende thema's van dit artikel: vriendschap wordt door deze humanisten gehuldigd als een middel om de beschaving in stand te houden, ver weg van de wereldlijke chaos.[81]

79 'Deugd' en 'deugden' staan vermeld in verscheidene bijdragen; een bijzondere focus op Deugd als een afweermiddel tegen de wisselvalligheden van het lot vindt men in Ortelius, *Album*, f. 23 (Marcus Laurinus), f.23 v (Carolus Clusius), ff. 24v-25 (Guido Laurinus), f. 77v (Rembertus Dodonaeus), ff. 79v-80 (Arnold Freitag) en f. 95v (Joannes Barvicius).

80 Zie T. Meganck, *Erudite Eyes*, pp. 218-221.

81 Ortelius, *Album*, f, 4v. Cf. J. Harris, *Abraham Ortelius and Collaborative Humanism: Virtuous Pursuits in War and Peace* (Ph.D diss., Trinity College Dublin, 2004), en ibid., *The Practice of Community. Humanist Friendship during the Dutch Revolt*, in *Texas Studies in Literature and Language*, (2005) [Ter perse].

Samenvatting

Alba amicorum zijn nog te weinig aan bod gekomen als bronnen voor de geschiedenis van de Nieuwe Tijd. Het album van de beroemde cartograaf Abraham Ortelius biedt een bijzonder goed voorbeeld van de historische informatie die zulke teksten bieden. Ortelius' album werd net zo goed door zijn vrienden als door Ortelius zelf samengesteld en circuleerde ook zonder dat hij aanwezig was, zelfs in het buitenland. Het bevat bijdragen van vertegenwoordigers uit tegengestelde politieke en religieuze kampen en roept cultuurhistorische vragen op, die slechts beantwoord kunnen worden na een grondige studie van de complexe structuur van het album en van de manier waarop de bijdragen werden verzameld. Het resultaat van deze bevraging levert een beeld op van een gemeenschap die gebukt gaat onder tegenstellingen, met als enige gemeenschappelijke basis de intense humanistische belangstelling voor literatuur, wetenschap en cultuur. Toegespitst op de nietcontroversiële idealen van vriendschap, kennis en deugd creëerde het album een forum waarin men naast een blijk van waardering voor Ortelius' persoon, meteen ook getuigenis aflegde van de intellectuele en culturele belangstelling waarvan zijn vriendenkring doordrongen was.

Abstract

Alba amicorum have still not been fully exploited as sources for early modern history. The album belonging to the famous cartographer Abraham Ortelius offers a particularly good example of the historical detail that can be recovered from these texts. Ortelius' album was compiled as much by friends as by the author, and circulated in his absence, even abroad. Containing contributions from opposing religious and political figures, it presents several challenges to the social and cultural historian that can only be surmounted once close attention has been paid to the composite nature of the manuscript and the means of gathering inscriptions. The picture that emerges from such a study is of a society strained by opposing factions whose only common ground was the humanist celebration of civility and learning. Devoted to the uncontroversial ideals of friendship and virtue, the album created a space in which contributors could both honour Ortelius and create a lasting monument to the learning and civility of his humanist network.

Prosper Arents †
Leerboeken voor Pieter Pauwel Rubens?
Aankopen bij de *Officina Plantiniana* in 1585-1590 door Rumoldus Verdonck, *magister* van Rubens

Situering

Nadat Pieter Pauwel Rubens, samen met zijn moeder, Maria Pypelinckx, zijn zuster Blandina en zijn broer Filips, in februari-maart 1589 vanuit Keulen naar Antwerpen gekomen was, liep hij, vermoedelijk tot in 1591, school bij Rumoldus Verdonck, die als rector van de Papenschool Latijn en Grieks doceerde[1].

In zijn zoektocht naar bronnen voor de studie van Rubens' intellectuele achtergrond noteerde de Antwerpse Rubens-bibliograaf Prosper Arents[2] uit de 'journalen' van de *Officina Plantiniana*[3] die boeken welke Verdonck vanaf het najaar van 1585 tot in 1590[4] klaarblijkelijk voor schooldoeleinden aankocht.[5] Deze werken, geen zware folianten maar bescheiden quarto's en octavo's of nog een formaatje kleiner, waren in de meeste gevallen voor de leerlingen bestemd. Dit blijkt uit het feit dat Verdonck er veelal meerdere exemplaren van bestelde, soms zelfs verschillende keren tijdens hetzelfde jaar.

Bij de bibliografische identificatie van de in verkorte vorm in de boekhouding opgenomen titels heeft Arents, rekening houdend met het in de archiefbescheiden vermelde formaat, steeds de voorkeur gegeven aan de hem bekende en op het ogenblik van de aankoop meest recente edities, zo goed als altijd uitgaven van de Plantijnse drukkerij zelf.[6]

ALFONS K.L. THIJS

1 F. Baudouin 'Rubens' kinderjaren in Keulen en in Antwerpen' in: *Provinciale commissie voor geschiedenis en volkskunde*, *jaarboek*, 3 (1990-1991), p. 146-152. Idem, Rubens *pictor doctus*, zijn bibliotheek en zijn lectuur, in: *De Gulden Passer*, 78-79 (2000-2001), p. 50. Over Rumoldus Verdonck (Eersel, ca. 1541 - Antwerpen, 1620): H.L.V. de Groote, De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 50 (1967), p. 310 en de aldaar geciteerde literatuur.

2 A.K.L. Thijs 'Prosper Arents (1889-1984): bibliograaf van Petrus Paulus Rubens... en van vele anderen' in: *De Gulden Passer*, 78-79 (2000-2001), p. 11-42.

3 Antwerpen, Museum Plantin-Moretus (MPM), Archief, nummers 62-67.

4 Op gezag van M. Rooses nam P. Arents aan dat P.P. Rubens in 1590 zijn Latijnse studies voltooide. P. Arents 'De bibliotheek van Pieter Pauwel Rubens' in: *Noordgouw*, I (1961), p. 149. Cf. M. Rooses, *Petrus-Paulus Rubens en Balthasar Moretus. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kunst*, Antwerpen-Gent, 1884, p. 6.

5 M. Rooses had reeds gewezen op het belang van de door Verdonck aan de Officina Plantiniana betaalde rekeningen. Verdonck kocht al van in 1581 leerboeken bij Plantijn. M. Rooses, *Petrus Paulus Rubens en Balthasar Moretus...*, p. 7-10.

6 Een groot aantal van deze werken is aanwezig in de collectie van het Museum Plantin-Moretus, in de bibliografische opgaven aangeduid als MPM. Enkele niet door Arents geïdentificeerde werken konden worden thuisgewezen dankzij de hulp van drs. Dirk Imhof, waarvoor onze hartelijkste dank.

Gebruikte afkortingen

BB	*Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas.* Fondée par Ferdinand Vander Haeghen, rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger, Brussel, 1964-1975, 7 vol.
BT	E. Cockx-Indestege, G. Glorieux & B. Op de Beeck, *Belgica typographica 1541-1600. Catalogus librorum impressorum ab anno MDXLI ad annum MDC in regionibus quae nunc Regni Belgarum partes sunt*, Nieuwkoop, 1968-1994, 4 vol.
MPM	Museum Plantin-Moretus, Antwerpen
Rooses	M. Rooses, *Petrus-Paulus Rubens en Balthasar Moretus. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kunst*, Antwerpen-Gent, 1884
Voet, PP	L. Voet & J. Voet-Grisolle, *The Plantin Press*, *1555-1589: a bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, Amsterdam, 1980-1983, 6 vol.

Aankopen van leerboeken (5 november 1585 - 25 oktober 1590)

1 5 november 1585,Antwerpen, Museum Plantin-Moretus (MPM), Archief, 62, fol. 149 v°. § 10 Prima pars Herlemanni q° fl 1 st 10.
ALBERTUS HERLEMANNUS
Ioannis Despavterii Ninivitae Grammaticae Institutionis Pars Prima; Ex optimis auctoribus emendata, rectissimoque ordine in tabulas redacta: Auctore Alberto Herlemanno Diestensi. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij, MDLXXIIII. 4°, 108, [4] p.
Latere leveringen: 11 april 1586, 3 ex.; 30 januari 1588, 4 ex.; 7 juli 1588, 8 ex.; 11 februari 1589, 13 ex.; 9 juli 1589, 1 ex.; 22 juni 1590, 12 ex.; 4 juli 1590, 2 ex.
Lit.: Voet, PP, nr. 1312. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, K 846.

2 16 november 1585, fol. 154 r°. § 4 Dialectica Hunej 8 fl 1 st 9.
AUGUSTINUS HUNNAEUS
Avgvstini Hvnnaei Dialectica, Sev Generalia Logices Praecepta Omnia, Qvaecunqve ex toto Aristotelis Organo, philosophiae tironibvs ad ediscendum proponi consvevervnt. Ad Latinas definitiones, diuisionesque ex eodem Organo sumptas, Graecis simul adiunctis; vt harum cum Latinis collatione puram genuinamque Aristotelis sententiam iuuentus facilius certiusque percipere queat. Praeceptionum quoque vsus diligenter est commonstratus. Caetera et noua Auctoris ad Lectorem praefatione cognosces. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini. M.D.LXXXV. 8°, 379, [5] p.
Latere levering: 25 oktober 1590, 3 ex.
Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 1426. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 1764.

3 16 november 1585, fol. 154 r°. § 1 Etimologia Herlemanni 4° fl - st 3.
JOANNES [lees: ALBERTUS?] HERLEMANNUS
Ioannis Herlemanni Etymologia. 4° (Opgave volgens: *Catalogus librorum qui ex typographia Christophori Plantini prodierunt*, Antwerpen, 1584, B, fol. 2 r°). Niet nader geïdentificeerd werk.
Latere leveringen: 9 december 1585, 3 ex.; 21 juli 1588, 2 ex.; 11 januari 1589, 4 ex.; 11 januari 1590, 5 ex.
Lit.: Rooses, p. 10.

4 9 december 1585, fol. 161 v°. § 1 Gram[matica] eiusdem [= Herlemanni] C[om]plet - fl st 8.
ALBERTUS HERLEMANNUS
Ioannis Despavterii Ninivitae Grammaticae Institvtionis Pars Prima; Ex optimis auctoribus emendata, rectissimoque ordine in tabulas redacta: Auctore Alberto Herlemanno Diestensi. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij, MDLXXIIII. 4°, 108, [4] p.
Lit.: Voet, PP, nr. 1312. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, K 846.

Ioannis Despavterii Grammaticae Institvtionis Pars Secvnda; Ex optimis auctoribus emendata, rectissimoq[ue] ordine in tabulas redacta: Auctore Alberto Herlemanno Diestensi. Ant-

verpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. MDLXXIIII. 4°, 94, [2] p.

Lit.: Voet, PP, nr. 1313. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, Archief 1228,fol. 104 v° (enkel titelpagina). Escuriaal, 35. N. 20[3].

Prosodia Grammaticae Institvtionis Pars Tertia, Auctore Alberto Herlemanno Diestensi. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini Architypographi Regij. M.D.LXXIIII. 4°, 56, [4] p.

Lit.: Voet, PP, nr. 1314. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, Archief 1228, fol. 104 v° (enkel titelpagina). Escuriaal, 35.N.20 [3].

5 16 december 1585, fol. 164 v°. § 2 colloq[a] Sylvij 3 linguae 8 fl - st 8.
ANTONIUS SILVIUS
Pverillivm Colloqviorvm Formvlae; Ex probatissimis quibusque auctoribus in gratiam studiosorum tyrunculorum coactae, Vna cum Gallica & Teutonica interpretatione: Per Antonium Siluium. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXX. 8°, 189 [3] p.

Latere leveringen: 25 September 1588, 1 ex.; 11 januari 1590, 1 ex.; 6 september 1590, 10 ex.; 25 oktober 1590, 10 ex.
Lit.: Voet, PP, nr. 2210. § Ex.: Antwerpen, MPM, A 650.

6 11 april 1586, MPM, Archief, 63, fol. 33 r°. § 9 Oratio pro archia poeta 4° fl - st 4 1/2.
MARCUS TULLIUS CICERO
M.T. Ciceronis pro A. Licinio Archia Poeta Oratio XXXVI. Antverpiae, apud Petrum à Tongris, 1581. 4°, [16] p.

Latere levering: 25 oktober 1590, 12 ex.
Lit.: BT,nr. 5433. *Index Aureliensis: Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Pars prima*, dl. 8, Aureliae Aquensis, 1989, p. 285. § Ex,: Antwerpen, MPM, A 2726.

7 11 april 1586, fol. 33r°. § 1 Sintaxis magna Despauterii [prijs samen met 1 Prosodia Despauteri:] fl - st 6.
JOANNES DESPAUTERIUS
Grammatices Despauterianae Recens in Epitomen et commodiorem ordinem redactae, infinitisque in locis correctae & explicatae, Liber Tertius, In quo Syntaxis Seu Recta Partium Orationis Consecvtio Docte & aperte traditur. Universi operis rationem & commoditatem epistola ad Ludi-magistros, & praefatio toti operi praefixa declarant. Singula hujus libri capita sequens pagina indicabit. Decreto Synodi provincialis Mechliniensis statutum est, ut Unica Despauterij Grammatice, in compendium contracta in scholis praelegatur. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXV, 4°, 76, [4] p.

Latere leveringen: 30 januari 1588, 6 ex.; 11 januari 1589, 11 ex.; 23 april 1589, 1 ex. in 4°; 9 juli 1589, 11 ex.; 22 juni 1590, 1 ex. in 4°.
Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 1077-III. § *Ex.:* Gent, Universiteitsbibliotheek, Acc. 10868.

8 11 april 1586, fol. 33 r° § 1 Prosodia Despauteri [prijs samen met 1 Sintaxis magna Despauteri:] fl - st 6.

JOANNES DESPAUTERIUS
Gramaticae Despauterianae recens in Epitomen et commodiorem ordinem redactae, infinitisque in locis correctae & explicatae Liber Quartus: In Quo Prosodia Et Ars Versificatoria Seu Carminum ratio perspicue tractatur. Universi operis rationem & commoditatem epistola ad Ludi-magistros & praefatio toti operi praefixa declarant. Singula hujus libri capita sequenti pagina indicantur. Decreto Synodi provincialis Mechliniensis statutum est, ut Unica Despauterij Grammatica, in compendium contracta, in scholis praelegatur. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXIII. 4°, 66, [2]. p.

Latere leveringen: 30 januari 1588, 2 ex. in-quarto voor samen 4 stuivers; 11 januari 1589, 1 ex.; 9 juli 1589, 3 ex.
Lit.: BB, dl. 2, p. 184, D 470. Voet, PP, nr. 1077-IV. § *Ex.:* Gent, Universiteitsbibliotheek, Acc. 10868.

9 14 juli 1586, fol. 63 r°. § 13 Valerij rhetorica ad tab^eau 8 bl fl - 1 st 6.
CORNELIUS VALERIUS
Cornelii Valerii Vltraiectini In Vniversam Bene Dicendi Rationem Tabvla, Svmmam Artis Rhetoricae Complectens; Recognita, & emendatius excusa. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXXXV. 8°, 104 p.

Latere levering: 25 oktober 1590, 9 ex.
Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2401. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 1742 & A 1740.

10 12 augustus 1586, fol. 76 v°. § 10 Naaman Schonej 8 st 1 - fl - st 10.
CORNELIUS SCHONAEUS
Naaman Comoedia Sacra, Et Nova, Auctore Cornelio Schonaeo Goudano Gymnasiarcha Harlemensi. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regii, M.D.LXXXI. 8°, 63, [1] p.

Latere leveringen: 11 juli 1588, 10 ex.; 21 juli 1588, 4 ex.
Lit.: Voet, PP, nr. 2190. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 123.

11 31 oktober 1587, MPM, Archief, 64, fol. 138 v°. § 12 Virgilij Aeneidos Lib p^s f - st 12.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
Pvbl. Virgilii Maronis Aeneidos Liber I. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXI. 4°, 32 p.

Lit.: D. Imhof, Een nog onbekende Plantijndruk, in: *Museumleven*, 1992, p. 80-82. Rooses, p. 10. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, 8-634.

12 31 oktober 1587, fol. 138 v°. § 12 Virgilij lib. 2^s f - st 12.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
P. Virgilii Maronis Aeneidos Liber II. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXXV. 4°.

Lit.: Catalogus librorum qui ex typographia Christophori Plantini prodierunt, Antwerpen, 1584, B, fol. 1 v°. Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2458.

13 31 oktober 1587, fol. 138 v°. § 12 Cic. de Amicitia 4° st 1 1/2 f - st 18.
MARCUS TULLIUS CICERO
[Laelius vel de Amicitia. Antverpiae, Christophorus Plantinus, 1575 (?)]. 4°, 52 p.
Lit.: Voet, PP, nr. 977.

14 30 januari 1588, MPM, Archief, 65, fol. 15 r°. § 2 Despauterij Rudimenta 4° f - st 4.
JOANNES DESPAUTERIUS
Grammaticae Despauterianae Recens In Epitomen Et commodiorem ordinem redactae, infinitisque in locis correctae & explicatae, Liber Primus: Sive Prima Grammaticae Rudimenta, facili ac perspicua brevitate in tabulas redacta. Universi operis rationem & commoditatem epistola ad Ludi-magistros, & praefatio toti operi praefixa declarant. Singula hujus libri capita sequens pagina indicabit. Decreto Synodi provincialis Mechliniensis statutum est, ut Unica Despauterij Grammatica, in compendium contracta, in scholis praelegatur. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. 4°, 85, [3] p.
Latere leverittgen: 20 november 1588, 6 ex.; 11 januari 1589, 4 ex.; 9 juli 1589, 4 ex.; 6 augustus 1589, 5 ex.; 22 juni 1590, 1 ex.
Lit.: BB, dl. 2, p. 180, D 462. Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 1077. §
Ex.: Gent, Universiteitsbibliotheek, Acc. 10868.

15 30 januari 1588, fol. 15 r°, § 1 Verepej Rudimenta 8° f - st 1 1/4.
SIMON VEREPAEUS
Epitomes nouae Gramaticae Despavterianae Rvdimenta, facili & perspicua breuitate in tabulas redacta. Editio altera, priore comptior & splendidior. Opera Simonis Verepaei. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regii, M.D.LXXXVIII. 8°, 79, [1] p.
Lit.: Voet, PP, nr. 2432-I, § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 617.

16 25 september 1588, fol. 129 r°. § 6 Grammatica Clenardij 8° fl 1 st 4.
NICOLAUS CLENARDUS
Absolvtissimae Institvtiones In Graecam Lingvam: Auctore Nicolao Clenardo. Cum succinctis Annotationibus, ac Latina Graecarum vocum interpretatione. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXI. 8°, 175, [1] p.
Lit.: Voet, pp, nr. 1000. § Ex.: Antwerpen, MPM, a 121.

De *Catalogus librorum qui ex typographia Christophori Plantini prodierunt* (Antwerpen, 1584, B, fol. 2 r° en C, fol. 3 v°) vermeldt: 1° Grammatica Graeca Nicolai Clenardi, 2° Grammatica Graeca Clenardi cum Meditationibus. Achter de vermelding 'Grammatica Clenardij' kan dus eventueel ook volgend boek schuilgaan:
NICOLAUS CLENARDUS

Meditationes Graecanicae In Artem Grammaticam; In eorum gratiam, qui viua praeceptoris voce destituuntur, & literas Graecas suo ipsi ductu discere coguntur: Auctore Nicolao Clenardo. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXI. 8°, 126, [2] p.

Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 1005. § *Ex:* Antwerpen, MPM, A 121.

17 25 september 1588, fol. 129 r°. § 4 Evangelia graeca 8° f - st 12.
EVANGELIE
[Griekse titel]. Evangelia Et Epistolae Dominicorvm Festorvmqve dierum, eo quo in templis legi ordine consueuerunt. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXXXV. 8°, 135. [1].p.
Lit.: Voet, PP, nr. 1149. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 635.

18 25 september 1588, fol. 129 r°. § 9 flores Terentij 16° f st 8.
PUBLIUS TERENTIUS AFER
Flores Sev Formvlae Loqvendi, Ex P. Terentii Comoediis excerptae: quibus interpretatio Gallica & Teutonica addita est in gratiam puerorum. His accesserunt eiusdem poetae Sententiae, in calce libri, velut in fasciculum coactae. Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXXXIIII. 8°, 235, [5] p.
Latere leveringen: 20 november 1588, 10 ex.; 11 januari 1589, 6 ex.; 12 oktober 1589, 6 ex.
Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2294. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 191.

19 25 november 1588, fol. 168 r°. § 4 Aeneidos lib 4s et 3s f - st 8.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
P. Virgilii Maronis Aeneidos Liber III. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij, M.D.LXXV. 4°, 31, [1] p.
Lit.: M. de Schepper (red.), *Een hart voor boeken: Rubens en zijn bibliotheek*, Antwerpen, 2004, p. 50. Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2459. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 343.

20 25 november 1588, fol. 168 r°. § Voor citaat uit het archief, zie voorgaand nummer.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
P. Virgilii Maronis Aeneidos Liber IIII. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij, M.D.LXXV. 4°, 31, [1] p.
Latere levering van Liber IIII: 12 oktober 1589, 5 ex. voor 5 stuivers.

Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2460. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 343.

21 11 februari 1589, MPM, Archief, 66, fol. 20 r°. § 7 Verrepeus de Epistolis scrib. lig. st 5 fl 1 st 15.
SIMON VEREPAEUS
Simonis Verepaei De Epistolis Latine Conscribendis Libri V. Denvo exactiore methodo, Schematismis & Scholiis illustrati, & accessione noua postremum aucti. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXVIII. 8°, 182, [2]. p.
Lit: Voet, PP, nr. 2427. § *Ex.:* Antwerpen, Stadsbibliotheek, c 83456.

22 11 februari 1589, fol. 20 r°. § 1 Lipsii de pronunciatione linguae Latinae 4° fl st 6.
JUSTUS LIPSIUS
Ivsti Lipsii De Recta Pronvnciatione Latinae Lingvae Dialogvs: Ad V[irum] Illustrem Philippvm Sidneivm, Equitem. Antverpiae, Apud Christophorum Plantinum. M.D.LXXXVI. 4°, [8], 113, [19], [11]. p.
Lit.: BB, dl. 3, p. 1062, L 484. Voet, PP, nr. 1553. § *Ex.*: Antwerpen, MPM, A 21, A 34, A 1572, R 15. 3.

23 23 april 1589, fol. 53 r°. § 1 eiusdem [= Despauterius] figura rubra 4° f st 19.
JOANNES DESPAUTERIUS
Ioannis Despavterii Ninivitae, De Figvris Liber Ex Quintil[iano]. Donato, Diomede, Valla, Placentino, Mancinello, Nigro, pluribusque, diligenter, integerrimeque concinnatus. Hunc libellum, candide lector, habes castigatiorem redditum. Additis nuper adnotationibus quas tale signe * indicat. Restitutis etiam graecis notandis. Lvgdvni M.D.XXXVI. 4°, 14 f. Geen recentere drukken (vóór 1589) in-4° teruggevonden.
Lit.: BB, dl. 2, p. 144-145, D 408.

24 2 mei 1589, fol. 57 v°. § 10 Catechismus 4^or^ linguarum bl f - st 6 1/2.
CATECHISMUS
Parvus Catechismvs Catholicorvm. Latine, Hispanice, Gallice, & Teutonice. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXX. 16°.
Lit.: Voet, PP, nr. 932. § *Ex.*: Antwerpen, MPM, Archief 1228, fol. 52 v° (enkel titelpagina voorhanden).

25 2 mei 1589, fol. 57 v°. § 5 Ciceronis oratio pro lege manilia bl f - st 7 1/2.
MARCUS TULLIUS CICERO
M. Tvlii Ciceronis Pro Lege Manilia, Sev De Imperatore Pompeio Deligendo, Ad Popvlvm Oratio. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXV. 4°, 38, [2]. p.
Latere levering: 12 oktober 1589, 2 ex.
Lit.: Voet, PP, nr. 956. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 1567.

26 29 mei 1589, fol. 68 r°. § 9 Epitome colloquiorum 8° st 1 f- st 9.
DESIDERIUS ERASMUS
Epitome Colloqviorvm Erasmicorvm, Continens In Se Commvniores Qvotidiani Sermonis Formvlas; Nunc denuo in puerorum vsvm edita. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXX. 8°, 64 p.
Lit.: BB, dl. 2, p. 591, E 641. Voet, PP, 1133.

27 9 juli 1589, fol. 90 r°. § 16 Cic. Epistolae faciliores 8° perg. bas f 2 st 8.
MARCUS TULLIUS CICERO

Aliqvot Ciceronis Faciliores Epistolae, In Periodos Qvasi Lectiones singulas partitae, quibus ordo constructionis proprius cum interpretatione Gallica & Flandrica subiectus in suas partes velut membra diuiditur; In communem puerorum ac Scholarum vtilitatem editae.

Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij, M.D.LXXVII. 8°, 103, [1]. p.

Latere levering: 25 oktober 1590, 10 ex.

Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 948. § Ex.: Antwerpen, MPM, A 1473.

28 6 augustus 1589, fol. 99 v°, § 6 Plutarchij de educatione puerorum 8° graeca f - st 6.

PLUTARCHUS

[Griekse titel]. Plvtarchi Chaeronensis De Liberorvm Edvcatione. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXVII. 8°, 37, [3]. p.

Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2079. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 631.

29 30 september 1589, fol. 128 r°. § 3 Poëmata Torrentij 8° lig f 1 st 10.

LAEVINUS TORRENTIUS

Laevini Torrentii V.C. Poemata. Quorum Indicem proxima pagina ostendet. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. 8°, 303, [1]. p.

Lit.: BB, dl. 5, p. 378, T 153. Voet, PP, nr. 2340. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 1124.

30 30 september 1589, fol. 128 r°. § 3 Aritmeticae Gemmae 8° lig f st 13 1/2.

GEMMA FRISIUS

Arithmeticae Practicae Methodvs Facilis, Per Gemmam Frisivm Medicum, ac Mathematicum conscripta: iam recens ab Auctore pluribus locis aucta, & recognita. In eandem Ioannis Steinii & Iacobi Peletarii Annotationes. Eiusdem de Fractionibus Astronomicis Compendium, & de cognoscendis per memoria[m] Kalendis, Idibus, Nonis Festis mobilibus, loco Solis & Lunae in Zodiaco. Antverpiae, Ex officina Loëana, apud Petrum à Tongris. Anno 1581. 8°, 183 p.

Ex.: Antwerpen, MPM, A 2408, A 2444, A 4363.

31 30 september 1589, fol. 128 r°. § 3 Aritmeticae Gemmae gallice lig 1 f - st 5.

GEMMA FRISIUS

L'Arithmetiqve de Gemme Phrison: Traduite en François par Pierre Forcadel de Beziers, professeur ordinaire des Mathématiques: & par luy illustrée de comme[n]taires, contenans plusieurs inuentions nouuelles dudit Forcadel. En Anvers, Chez Iean Bellère, à l'Aigle d'or. M.D.LXXXII. 8°, 120 p. Colofon: En Anvers, De l'Imprimerie de Iean Withage, 1582.

Lit.: BT, nr. 5843. § EX.: Antwerpen, MPM, A 3613.

32 11 januari 1590, MPM, Archief, 67, fol. 3 v°. § 12 Virgilij Bucolica 4° f - st 15.

PUBLIUS VIRGILIUS MARO

P. Virgilii Maronis Bvcolica. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXV, 4°, 36 p.

Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2463. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 379.

33 18 juli 1590, fol. 75 r°. § 15 Tobej Comedia 8° f - st 2 1/2.
CORNELIUS SCHONAEUS
Tobaevs, Comoedia Sacra Et Nova, A mvltis Mendis Qvibus ante scatebat repurgata, atque diligenter recognita: Cornelio Schovaeo [sic] Goudano Auctore, Gymnasiarcha Harlemensi. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXX. 8°, 71, [1] p.
Lit.: Rooses, p. 10. Voet, PP, nr. 2189. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 123 & A 457.

34 4 oktober 1590, fol. 110 r°. § 2 Phisica et ethica Valerij 8° V f - 1 st.
CORNELIUS VALERIUS
Physicae, sev De Naturae Philosophia Institvtio. Perspicve et breviter explicata à Cornelio Valerio Vltraiectino, publico linguae Latinae, in Collegio trilingui Buslidiano, professore. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXXXIIII, 8°, 101, [3] p.
Lit.: Voet, PP, nr. 2393. § EX.: Freiburg, Universiteitsbibliotheek, B 2311.

35 4 oktober 1590, fol. 110 r°. § Voor citaat uit het archief, zie voorgaand nummer.

CORNELIUS VALERIUS
Ethicae, sev Moralis Philosophiae brevis et perspicva Descriptio: Diligenter & ordine perfacili explicata, à Cornelio Valerio Ultraiectino, publico linguae Latinae, in Collegio Trilingui Buslidiano, Professore. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini. M.D.LXXXII. 8°, 95, [1] p.
Lit.: Voet, PP. nr. 2374. § EX.: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, LP 2884 A [3]. Gent, Universiteitsbibliotheek, Phil 367B.
Een nieuwe editie werd begin 1590 door Jan Moretus gedrukt. Geen exemplaar ervan bekend.[7]

36 4 oktober 1590, fol. 110 r°. § 3 Virgilius 8° f - 2 st 2.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
Niet nader geïdentificeerd werk in-8°.
Jan Moretus drukte Vergilius' Opera in 8° in 1590 (geen exemplaar bekend)[8].

37 4 oktober 1590, fol. 110 r°. § 2 Sententiae vetere Pedag 16° V f - 14 st.
GEORGIUS MAIOR
Sententiae Vetervm Poetarvm, A Georgio Maiore primum collectae, & per locos communes digestae: nunc vero diligenter recognitae, & ex ipsis Auctoribus, vt hodie editi sunt, castigatae. Sententiae quaedam Graecorum poetarum singulis versibus Latine redditae. Antonii Mancinelli de poëtica virtute libellus.
Antverpiae, Ex officina Christoph[ori]. Plantini, M.D.LXXIIII. 16°, 244, [12] p.

7 Mededeling van Dirk Imhof.
8 Medegedeeld door Dirk Imhof.

Lit.: Voet, PP, nr. 1621. § Ex.: Antwerpen, MPM, A 528(1).

38 25 oktober 1590, fol. 120 r°. § 12 Cicero pro Milone 4°.
MARCUS TULLIUS CICERO
M. Tvl. Ciceronis Oratio pro T. An. Milone. Cvm enarratione Iacobi Crvqvii bonarum litterarum professoris publici Brugis. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, M.D.LXXXII. 4°, 119, [1] p.
Lit: Voet, PP, nr. 962. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 55.

39 25 oktober 1590, fol. 120 r°. § 12 Virgilii Aeneidos lib. 5us st 1 1/2.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
[Virgilii Aeneidos Liber v.] Geen exemplaar voorhanden.
Lit.: Voet, PP, nr. 2461.

40 25 oktober 1590, fol. 120 r°. § 12 Virgilii liber sextus st 1 1/2.
PUBLIUS VIRGILIUS MARO
Pvbl. Virgilii Maronis Aeneidos Liber VI. Antverpiae, Ex officina Christophori Plantini, Architypographi Regij. M.D.LXXXI, 4°, 39, [1].
Lit.: Voet, pp, nr. 2462. § *Ex.:* Antwerpen, MPM, A 57.

Dirk Imhof

De Spaanse koopman Luys Perez als financier van Jan Moretus' uitgaven van Benedictus Arias Montanus

Het laatste werk van de Spaanse theoloog Benedictus Arias Montanus dat bij de *Officina Plantiniana* verscheen, was zijn in 1605 uitgegeven commentaar op de eerste 31 psalmen: *In XXXI Davidis psalmos priores commentaria.* In 1598 was Arias Montanus druk aan het schrijven aan deze commentaren, maar door zijn overlijden dat jaar bleef het werk onvoltooid. Zijn leerling Petrus Valentia zond het handschrift vervolgens naar Antwerpen om het daar te laten publiceren door Jan Moretus. De structuur van elke psalmcommentaar in dit werk is telkens dezelfde: eerst een opdracht van de auteur en een samenvatting van de psalm, en dan de tekst van de psalm zelf in romein en de eigenlijke commentaar in cursief. Arias Montanus' opdrachten zijn gericht aan zeer diverse personen: de paus, koning Filips II, in het algemeen aan hen die hun leven op het spel zetten voor het geloof, aan de zieken, aan Abraham Ortelius, aan Justus Lipsius, enzovoort. Ergens daartussen, bijna weggestopt, bij de vijftiende psalm, vinden we een opdracht aan Ludovicus Perezius of de Antwerpse koopman Luys Perez, door Arias Montanus gedateerd op 31 augustus 1597. In tegenstelling tot deze bescheiden opdracht staat Perez' essentiële rol bij de totstandkoming van de verschillende werken van Arias Montanus. Uit Jan Moretus' boekhouding blijkt dat zijn financiële hulp de publicatie van de werken van de Spaanse theoloog door Jan Moretus mogelijk maakte. De vraag hoe en tegen welke voorwaarden die financiering verliep, is het onderwerp van dit artikel.[1]

De auteur over wie het hier gaat, Benedictus Arias Montanus, was de theoloog die koning Filips II naar Antwerpen zond om er de redactie op zich te nemen van Plantijns *Biblia regia.*[2] Na een verblijf in Antwerpen van mei 1568 tot april 1572 en van december 1572 tot mei 1575, was hij door Filips terug naar Spanje ontboden om er de inrichting van de bibliotheek van het Escuriaal te organiseren. In de periode

1 Geciteerde archieven uit het Museum Plantin-Moretus (de titels werden overgenomen van Jan Denucé, *Inventaris op het Plantijnsch archief*, Antwerpen, 1926):
MPM Arch. 10: *Copie de lettres de Plantin 1579-1589*
MPM Arch. 12: *Copie de lettres de Jean Moretus I, 1598-1607*
MPM Arch. 21: *Grand livre 1590-1599*
MPM Arch. 76: *Recueils de lettres Adonryck-Beyerlinck*
MPM Arch. 94: *Recueils de lettres Am. Tavernier-Litterae incognitae*
MPM Arch. 126: *Grand livre signé D. 1590-1614*
MPM Arch. 779: *Ouvriers 1594-1602*

2 Over Arias Montanus zie B. Rekers, *Benito Arias Montanus 1527-1598. Studie over een groep spiritualistische humanisten in Spanje en de Nederlanden*, *op grond van hun briefwisselingen* (Groningen, 1961); B. Rekers, *Benito Arias Montanus 1527-1598* (= *Studies of the Warburg Institute*, 33) (Londen, 1972); V. Bécares Botas, *Arias Montano y Plantino: el libro flamenco en la España de Felipe II*, (= *Humanistas españoles*, 19) (Léon, 1999); Benedictus Arias Montanus, *Correspondencia conservada en el Museo Plantin-Moretus de Amberes*; ed. A. Dávila Pérez, 2 dln. (Madrid, 2002) [voortaan Corr. Arias Montanus] en de literatuur geciteerd in L. Voet - J. Voet-Grisollé, *The Plantin Press* (*1555-1589*). *A bibliography of the works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 dln. (Amsterdam, 1980-1983) [voortaan PP].

dat Arias Montanus in Antwerpen verbleef, groeide er een sterke vriendschap tussen hem en Plantijn, en ook toen hij naar Spanje was terug-

gekeerd, bleven beiden een drukke briefwisseling

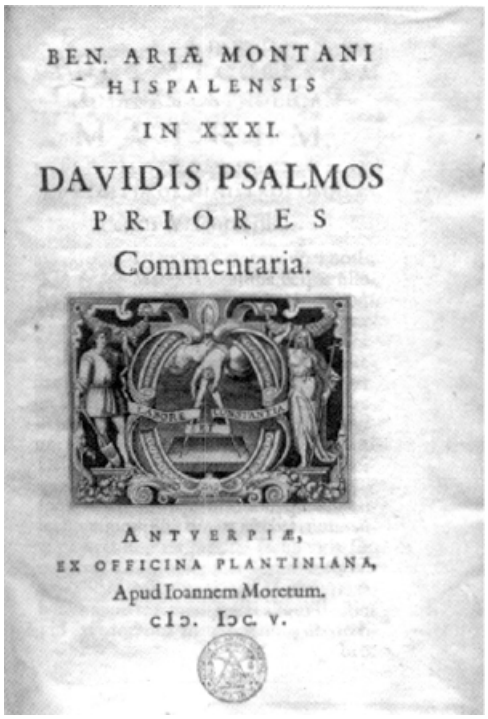
BEN. ARIÆ MONTANI
HISPALENSIS
IN XXXI.
DAVIDIS PSALMOS
PRIORES
Commentaria.

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Ioannem Moretum.
cIↃ. IↃC. V.

Benedictus Arias Montanus, *In XXXI Davidis psalmas priores commentaria*, Antwerpen, Jan I Moretus, 1605: titelpagina (A 576)

voeren. Plantijn publiceerde daarenboven meerdere theologische werken van Arias Montanus[3] Ook tussen Jan Moretus en Arias Montanus bestond een speciale persoonlijke band. Na Plantijns overlijden getuigen de brieven van Arias Montanus van zijn blijvende bekommernis om de hele Plantijnse familie. Arias Montanus probeerde haar eveneens financieel te steunen, en liet 50 gulden bezorgen aan Plantijns weduwe als nieuwjaarsgeschenk bij het begin van het jaar 1590;[4] in 1591 stuurde hij geld naar Jan Moretus voor de onkosten van de studie van diens zoon Balthasar.[5] Omgekeerd is juist één van de uitzonderlijk bewaarde brieven waarin Jan Moretus over zichzelf, zijn kinderen en zijn verwanten schreef, gericht aan Arias Montanus.[6]

Na Plantijns dood bleef Jan Moretus de werken van de Spaanse theoloog verder uitgeven. Bij herhaling schreef hij hem zelfs bereid te zijn dadelijk elk werk van zijn hand ter perse te leggen. Alleen Justus Lipsius genoot een gelijkaardige voorkeurbehandeling; alle andere auteurs die bij Moretus aanklopten hadden het veel moeilijker om hun werk door de *Officina Plantiniana* te laten publiceren. In een brief van 24 december 1589 schreef Moretus aan Arias Montanus:

> Als u uw commentaar op het boek Rechters aan ons stuurt, zullen we proberen die uit te geven naar best vermogen; denk niet dat ooit iets dat

3 Zie PP nrs. 577-591.

4 Zie zijn brief aan Moretus van 3 januari 1590; MPM Arch. 76, pp. 109-111; transcriptie en Spaanse vertaling in Corr. Arias Montanus, II, nr. 123, pp. 737-742.

5 MPM Arch. 21, fol. 128: 'doibt avoir adi 5 Aprilis 1591 la somme de florins cent et cinquante que le S. Luis Ferez ma faict compter de sa part pour ayder a payer les frais en l'impression de son livre de Republica et aussi pour ayder a mon fils Balthasar a tenir a l'escolle... fl. 150.'

6 MPM Arch. 10, fol. 285r-v, brief van 18 oktober 1590.

uit uw pijlkoker tevoorschijn zal komen, door ons geweigerd zal worden, zolang we enigszins de mogelijkheid zullen hebben het te drukken.[7]

Enkele maanden later bevestigde hij dit nog eens: ‘Laat dit intussen vaststaan: al wat door Benedictus Arias Montanus wordt geschreven, zal ik aanvaarden en ik zal mijn best doen om het uit te geven.’[8] Arias Montanus van zijn kant beloofde financiële steun te zoeken en was

7 MPM Arch. 10, fol. 265v: ‘Commentarium tuum in librum iudicum si ad nos miseris, in lucem dare pro viribus conabimur, nec quid unquam quod ex tua prodituram est pharetra, a nobis recusandum cogita, quamdiu aliquo modo idem imprimendi facultas nobis erit.’ Arias Montanus' brief aan Moretus van 3 januari 1590 (MPM Arch. 76, pp. 109-111; *Corr. Arias Montanus*, II, pp. 731-736, nr. 122; *Correspondance de Christophe Plantin*, ed. J. Denucé, dl. VIII-IX (Antwerpen, 1918), pp. 615-617, nr. 1513. In tegensteling tot wat Denucé (p. 617, noot 2) beweert, dat dit ‘commentarium tuum in librum judicum’ nooit als aparte uitgave door Jan Moretus werd gepubliceerd, is dit wel gebeurd, nl. in 1592 onder de titel *De varia republica*, *sive commentaria in librum iudicum*.

8 MPM Arch. 10, fol. 272r-v; *Corr. Arias Montanus*, II, pp. 747-751, nr. 125. Deze vraag aan Arias Montanus om hem zijn manuscripten te bezorgen herhaalde Jan Moretus nogmaals in brieven van 27 juni 1590 (MPM Arch. 10, fol. 276) en 18 oktober 1590 (MPM Arch. 10, fol. 285 r-v).

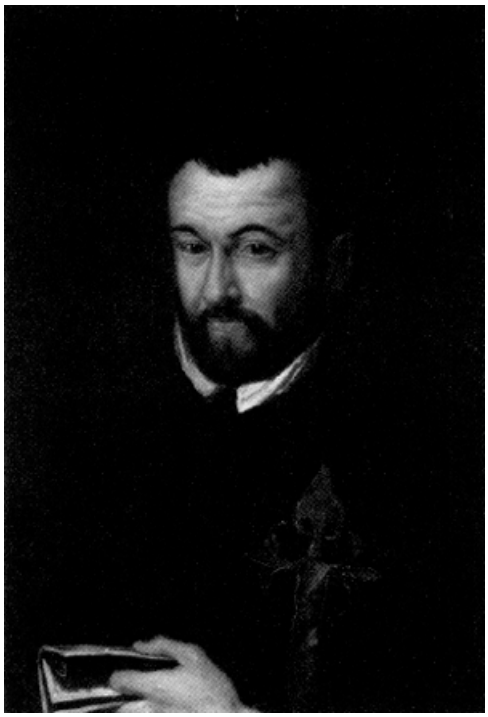

Peter Paul Rubens, *Portret van Benedictus Arias Montanus*, olieverfschilderij (V.IV. 56)

tevreden als Moretus hem enkele exemplaren terugstuurde om aan zijn vrienden te schenken.[9]

Het was voor Jan Moretus gemakkelijk om deze belofte waar te maken. De kosten voor het drukken van de uitgaven van Arias Montanus werden immers voor een groot stuk gedragen door Luys Perez. Deze Perez was de jongere zoon uit een maraans gezin (Spaanse joden die zich tot het katholicisme bekeerd hadden) dat naar Zeeland uitgeweken was en zich vervolgens in Antwerpen had gevestigd. De broer van Luys, Marcus, werd een radicale protestant die naar Basel vluchtte. Luys Perez bleef echter katholiek en werd in Antwerpen een welstellend handelaar in luxegoederen voor de Spaanse markt. Perez is één van die figuren die in de geschiedenis van de *Officina Plantiniana* een onopvallende, maar cruciale rol hebben gespeeld bij het voortbestaan van het bedrijf. Aan Christoffel Plantijn had hij grote sommen geld ter beschikking gesteld, onder andere tijdens de Spaanse Furie, voor de afkoopsom om zijn bezittingen

9 Brief van Arias Montanus aan Moretus van 3 januari 1590: 'Commentaria in librum Iudicum, id est, de republica varia, ante annum absolvi. Ea in mundum descripta servo quoad hominem reperiam cui tuto credere possim ad vos transmittenda. Ad eorum vero impressionem interim nummos aliquot quaesiturus qui vobis subsidio esse possint, quibuscum iisdem cogito conditionibus agere quas cum parente vestro (illo animi mei dimidio) tenui ut, videlicet, quae ego dederim non mihi sed vobis usui evadant, praeter exemplaria aliquot quae amicis donanda remittetis, qua de re iam ad Perezium nostrum longius quae tecum conferret, scripseram' (*De Commentaria in librum Iudicum, id est, de varia republica* heb ik een jaar geleden voltooid. Ik bewaar het manuscript in het net geschreven totdat ik iemand vind aan wie ik het veilig kan toevertrouwen om het naar jullie te brengen. Ondertussen zal ik wat geld zoeken voor de druk ervan, wat u financieel kan helpen. Ik wil met u dezelfde voorwaarden afspreken, als met uw vader, mijn zielehelft, dat wil zeggen dat niet ik, maar jullie het voordeel hebben van wat ik kan geven, op enkele exemplaren na, die jullie me moeten zenden om aan mijn vrienden te geven. Ik heb hierover al uitgebreid aan onze Perez geschreven en hij zal het met u bespreken (MPM Arch. 76, pp. 109-111; Corr. *Arias Montanus*, II, pp. 737-742, nr. 123).

te behouden. In de periode 1576-1582 had hij Plantijn in totaal 20.000 gulden geleend.[10] Perez kocht daarenboven ook een groot aantal boeken. In juni 1578 had hij met Plantijn een contract gesloten waarbij hij 40% korting kreeg voor aankoop van Plantijnse uitgaven en 20% korting op uitgaven van andere uitgevers.[11] Perez verzond deze boeken vooral naar Spanje en was als financier betrokken bij de contracten met Jan Poelman als agent van Plantijn in de Spaanse stad Salamanca. Ten slotte was hij het ook die Plantijn voorstelde om na de Val van Antwerpen in 1585 naar de Scheldestad terug te keren. (Ze deelden de koets uit Keulen naar Antwerpen!)

Na Plantijns overlijden zorgde hij mee voor een verzoening tussen de twistende erfgena-

10 R.M. Kingdon, *Christopher Plantin and his Backers, 1575-1590. A Study in the Problems of Financing Business during War*, in: *Mélanges d'histoire économique et sociale en hommage au professeur Anton Babel*, (Genève, 1963), pp. 310-311. Over de door Perez geleende sommen zie C. Clair, *Christopher Plantin* (Londen, 1960), p. 218.

11 F. Robben *Jan Poelman boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607*, in: *De Gulden Passer*, 71-72 (1993-1994), p. 38.

men, waardoor de splitsing van het Plantijns bedrijf vermeden kon worden. Jan Moretus noemde Perez in een brief aan Arias Montanus dan ook met reden zijn patroon (*patronus meus*).[12] Dit was zeker waar voor de publicatie van de werken van Arias Montanus. Perez verleende hiervoor belangrijke voorschotten, waarvoor hij na de verschijning in ruil grote aantallen exemplaren ontving. Dit was een gewone praktijk bij de *Officina Plantiniana.* In tegenstelling tot anderen kreeg Perez daarbij zelfs 40% korting.

Deze manier van werken bood Jan Moretus een dubbel voordeel: niet alleen beschikte hij vooraf over een som geld om het nodige papier en de lonen voor de zetters en drukkers te betalen; hij kon bovendien rekenen op een gegarandeerde afname van een groot deel van de oplage. Een dergelijk voorschot was uitermate belangrijk: wanneer hij zelf voor deze kosten instond, moest hij zijn eigen middelen investeren of geld lenen tegen hoge interest. Bovendien kon hij het bedrag van het voorschot teruggeven in de vorm van een aantal gedrukte exemplaren, zodat hij geen eigen middelen moest aanspreken om zijn schuld te vereffenen.

Hoe ging dit concreet in zijn werk? Als voorbeeld geef ik hier Arias Montanus' commentaar op het boek van de profeet Jesaja, de *Commentaria in Isaiae prophetae sermones*, verschenen in 1599. Voor het drukken van dit omvangrijk werk - een boek in kwarto van ongeveer 1.500 pagina's - gaf Perez 600 gulden voorschot.[13] Hoeveel kostte de editie voor Jan Moretus? De kosten voor het zetten van de tekst bedroegen 42 stuivers per vel, voor het drukken 19 stuivers per vel.[14] Elk exemplaar telde 184,5 vel zodat de totale kost voor het zetten 387 gulden 9 stuivers beliep en voor het drukken 175 gulden 5 stuivers. Dit is samen 562 gulden 14 stuivers. Met het voorschot van 600 gulden kon Jan Moretus dus alvast de loonkosten voor het zetten en het drukken betalen. Voor het papier was echter een veel groter bedrag nodig: Moretus drukte dit werk op 950 exemplaren, zodat in totaal 350,55 riem papier nodig was. Als hiervoor papier werd gebruikt van 5 gulden per riem, kostte hem dit 1.752,75 gulden, wat het voorschot dus ver oversteeg. Daartegenover staat echter dat Perez van deze editie 400 exemplaren kocht ter waarde van 1.080 gulden.[15] Om uit de kosten van zetten, drukken en papier te geraken, moest Moretus nog maar 275 exemplaren verkopen, helemaal geen slechte zaak dus! Voor andere edities van Arias Montanus moest hij zelfs nog minder kopers vinden om zijn investering terug te winnen.

Toen Arias Montanus in 1598 overleden was, bleef Luys Perez op deze manier de publicatie van zijn werken financieren. Ook Luys Perez was echter geen eeuwig leven beschoren; hij overleed op 13 december 1601.[16] Uit zijn eerste huwelijk met

12 MPM Arch. 10, fol. 288v-289r, een brief van 28 oktober 1590.

13 MPM Arch. 126, fol. 44 rechts; '1598 doibt avoir adi 28^{e} Novembre la somme de cent lb. de gros lesquels sont pour aultant quil me faict bon a compte de la obligation des ii^{c} lb. qu'il a de moy et sont a compte de lavansement qu'il faict sur les Commentaires in Esaiam de B.A. Montanus ... fl. 600.' Voor de andere werken gaf Perez tussen de 100 en de 300 gulden voorschot.

14 MPM Arch. 779, lijst edities vooraan onder 'M'.

15 MPM Arch. 126, fol. 44 links: 'Sr Luys Perez d'inchontre doibt ... adi 1 martii 1599 ce fust devant pour 400 Com[mentari]a in Esaiam montant a 4 fl. 10 fl. 1800 rab. 40 p. cent montent flor. 1080.'

16 Zie de brief van Jan Moretus aan Justus Lipsius van 14 december 1601: 'Optimus ille utriusque nostrum amicus D. Ludovicus Peresius heri sub noctem nos reliquit' (MPM Arch. 13, fol.

Maria van Berchem had Perez een dochter gekregen, Adriana, die getrouwd was met Nicolaas Rockox, burgemeester van Antwerpen. Catharina, de dochter uit Perez' tweede huwelijk met Clara Wagheners, trouwde met Martin Perez de Baron. Hun zoon en Perez' kleinzoon, Luys de Baron, zette zijn taak als financier van Arias Montanus' werken voort en gaf Jan Moretus 990 gulden voorschot voor het drukken van de *In XXXI Davidis psalmos priores commentaria*, verschenen in 1605,

112; transcriptie in *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus*, ed. A. Gerlo, I. Vertessen en H.D.L. Vervliet (Antwerpen, 1967) p. 132, nr. 106, te verschijnen als ILE XIV, 01 12 14 [= *Iusti Lipsi Epistolae, pars XIV: 1601*, ed. J. De Landtsheer (Brussel, ter perse voor 2006)].

waarin ook de opdracht aan zijn grootvader voorkwam. Zoals gezegd was dit het laatste werk dat de *Officina Plantiniana* van Arias Montanus publiceerde.

Zou het kunnen dat de voorschotten voor het drukken van Arias Montanus' werken niet van Luys Perez kwamen, maar van Arias Montanus zelf, en dat Perez alleen een bemiddelende rol speelde? Hoewel het niet met zekerheid valt uit te maken, lijkt dit toch minder waarschijnlijk. Wanneer Arias Montanus Jan Moretus om een of andere reden financieel bijstond, ging het telkens expliciet om giften en niet om voorschotten. De bedragen die Arias Montanus gaf, waren bovendien steeds veel kleiner dan de voorschotten van Perez. In de correspondentie tussen Moretus en Arias Montanus is er nergens sprake van dergelijke afspraken over voorschotten en af te nemen exemplaren. Wellicht was het dus wel degelijk Luys Perez die de voorschotten voor Arias Montanus' werken betaalde.

Uit wat voorgaat blijkt dat Jan Moretus voor het uitgeven van de werken van Arias Montanus een zeer substantiële financiële steun verkreeg, waarbij zijn eigen risico vrij klein was. Niet alleen kon hij rekenen op flinke voorschotten; vooral dank zij het hoge aantal exemplaren waarvoor hij een gegarandeerde afzet had bij Luys Perez, was het aantal exemplaren dat hijzelf moest verkopen om uit de kosten te geraken, vrij klein. Wat hij meer kon verkopen, leverde alleen maar winst op. Wanneer Arias Montanus in zijn laatste bewaarde brief aan Moretus de wens uitdrukte dat deze geen financiële problemen zou ondervinden bij het uitgeven van zijn werken, had hij het bij het rechte eind.[17]

Zou Jan Moretus de werken van Arias Montanus uitgegeven hebben zonder zijn persoonlijke band met de auteur en vooral zonder de financiële steun van Luys Perez? Er zijn gegronde redenen om hieraan te twijfelen. Na het overlijden van Arias Montanus op 6 juli 1598 kwamen Montanus' manuscripten en notities voor nieuwe werken in handen van zijn leerling Petrus Valentia. Die schreef Moretus op 18 oktober 1598 dat hij naar Sevilla was gegaan om er Montanus' nagelaten werk te bekijken. Zodra het beschikbare materiaal was overgeschreven, zou hij het aan Jan Moretus bezorgen.[18] Bijna een jaar later antwoordde die dat hij zijn best zou doen om Montanus' nagelaten werken uit te geven, maar hij voegde daar ook aan toe D[omini] Perezii ope adiutus (met de financiële hulp van Perez).[19] Uiteindelijk verscheen alleen de *In XXXI Davidis psalmos priores commentaria*, in 1605. Zoals hiervoor vermeld was het Perez' kleinzoon, Luys de Baron, die hiervoor financiële steun verleende. Mogelijk wou die niet langer over de brug komen voor de uitgave van de resterende werken.

17 'Volo autem commodo tuo quantum a me fieri potest per D[ominum] Perezium ista curantem consuli: atque utinam multo plus posse daretur. Praestarem profecto ut nulla prorsus nummaria difficultate haereres' (Ik wil echter dat uw belangen worden behartigd voor zover dat in mijn mogelijkheden ligt; Heer Perez zal zich hiermee belasten. Ik wou dat er nog veel meer beschikbaar was. Ik sta er vast en zeker voor in dat je verder geen financiële moeilijkheden zult ondervinden). Brief van 3 augustus 1597; MPM Arch. 76, pp. 129-130; *Corr. Arias Montanus*, II, pp. 855-859, nr. 148).

18 'Hispalim contendi, omnesque quas invenire potui illius chartas et chirographa colligi, inter quae et alia non mediocris eruditionis et doctrinae, sed quae ipse elaboraverat et editioni destinaverat, secunda et tertia corporis in magno opere partes, et commentarius in XXXI Davidis psalmos priores. Haec ego quam primum exscripta (qui mihi in viri huius scriptis antiquus et gratus labor) ad vos transmittam excudenda' (MPM Arch. 94, p. 139).

19 MPM Arch. 12, p. 83; klad van een brief van 18 augustus 1599.

De veronderstelling dat de werken van Arias Montanus zonder financiële steun niet gepubliceerd zouden zijn, wordt bevestigd door Jan Moretus' reactie op het voorstel van Petrus Valentia, enkele jaren later, om de verzamelde werken van Arias Montanus toch nog ter perse te leggen. Valentia's brief zelf is niet bewaard, maar wel het klad van Moretus' antwoord, dat gedateerd is op 12 juni 1604. Nu hij niet langer kon rekenen op de familie Perez, reageerde Moretus heel anders. Na enkele kleinere opwerpingen, onder andere dat Arias Montanus'

voorliefde voor lange zinnen niet in de smaak viel bij lezers uit de Nederlanden of Frankrijk,[20] kwam hij tot de kern van de zaak, namelijk dat hij diens werken buiten Spanje niet verkocht kreeg. Daarom stelde hij verschillende voorwaarden voor een eventuele publicatie. Het bedrag van 2.000 gulden dat Valentia aanbood, volstond absoluut niet om een uitgave te bekostigen die op 24.000 gulden werd geraamd. Valentia moest daarom minstens 500 exemplaren overnemen.[21] Moretus wou er alleen aan beginnen als hij elk jaar een deel kon drukken en als Valentia telkens dadelijk 500 exemplaren tegen de volle prijs zou overnemen. Pas dan zou het volgende deel worden aangevat. Bovendien wilde hij het drukken van andere werken als bijbels, brevieren, missalen, de *Annales ecclesiastici* van kardinaal Baronius en de werken van Lipsius niet onderbreken. Ten slotte verlangde hij ook dat eerst de nog overblijvende exemplaren van werken van Arias Montanus werden opgekocht, vooraleer de nieuwe uitgave van de verzamelde werken zou verschijnen.[22]

Deze voorwaarden waren wellicht te kostelijk voor Petrus Valentia. Van het hele project kwam niets in huis. Zolang Arias Montanus leefde, was Jan Moretus dus wel bereid om elk werk van hem te drukken, wanneer Luys Perez ervoor betaalde. Toen

20 MPM Arch. 12, 9. 258: 'Sed ut ingenue id profitear, longiores illae periodi, quae crebro nimis occurunt, nescio quod fastidium lectoribus praesertim Belgis et Gallis adferunt.'

21 MPM Arch. 12, p. 258: 'De 800 ducatis sive 2.000 florenis monetae Brabanticae quos R.T. dono in lucrum mihi offert, gratias merito ago. At nihilominus ut singula volumina absolvissem, 500 saltem exemplaria R.T. redimere velim. Nam in Belgio bellis heu nimio oppresso, itemque in Gallia aut Germania, paucissimi sunt Montani lectores, et Hispania prae aliis civem suum merito amplectitur. Prout paene operis assequor magnitudinem circiter viginti-quattuor florenorium millia impendenda facile fuerint omni impressioni' (Ik dank u van harte voor de 800 dukaten of 2.000 Brabantse gulden die u tot mijn profijt aanbiedt. Maar om alle volumes te voltooien zou ik graag hebben dat u minstens 500 exemplaren aankoopt. In de Nederlanden, die zo onder oorlogen gebukt gaan, evenals in Frankrijk en Duitsland zijn er zeer weinig lezers van Montanus. Het is vooral Spanje dat voor zijn landgenoot belangstelling heeft. Naarmate ik dat omvangrijke project voltooi zullen gemakkelijk 24.000 gulden besteed zijn voor de ganse druk).

22 *Ibid.:* 'Singulis annis unum me volumen alsoluturum spero ac statim ut excudissem 500 illius exemplaria recipere R.T. desiderem, et i?em iustum eorumdem pretium. Quo adiutus sequentis voluminis editioni commodius accingar, nec intermittam quae publico bono negligere omnino haud debeo, sacra biblia, breviaria, missalia, Annales ecclesiasticos Ill[ustrissi]mi Baronii, opera Cl[arissi]mi Lipsii, atque alia, ad quae non privata tantum sed publica magis utilitas, et superiorum subinde voluntas aut imperium me impellunt. At vero quae mihi supersunt iamante edita D. Montani opera et quae emi velim priusquam nova illa editio paretur, infra nomino ac pretium singulorum adscribo, etiam Commentarii in Psalmos qui nunc mihi sub praelis est.' Onderaan de brief noteerde Moretus hoeveel exemplaren van de eerder uitgegeven werken van Montanus nog overbleven en hoeveel die waard waren:

900 Montani in 31 Psalmos fl. 1350
100 - in Esaiam fl. 450
400 - Naturae historia fl. 700
120 - Liber generationis Adam fl. 190
120 - Monumenta hum. salutis fl. 360
[summa:] fl. 3050.

Bovendien waren nog een beperkt aantal exemplaren beschikbaar van publicaties die nog door Plantijn waren uitgegeven en waarvan hij de waarde schatte op 300 gulden. Het verlies hiervan zou echter niet zo groot zijn. Om de teleurstelling voor Valentia volledig te maken liet Moretus hem ook weten dat het werk over Plato en andere Griekse auteurs dat Valentia voor publicatie had aangeboden, wel interessant was, maar dat hij het niet kon drukken omdat hij te zeer in beslag was genomen door andere werken.

de Spaanse theoloog echter overleden was en enkele jaren later met de dood van Perez ook diens financiële hulpbron opdroogde, wilde Jan Moretus niet langer investeren in een uitgave van Arias Montanus.

Résumé

Le théologien espagnol Benedictus Arias Montanus a publié un nombre de titres chez Christophe Plantin et Jean Moretus. Ces ouvrages n'ont jamais été dédicacés à telle ou telle personne, mais toujours à l'Église catholique en général, à l'exception des *In XXXI Davidis psalmos priores commentaria*, parus après sa mort, en 1605: chacun de ces 31 commentaires est pourvu d'une dédicace individuelle. Parmi ces personnes figure - de façon fort discrète - le marchand anversois Luys Perez. Nos recherches montrent que Perez a financé toutes les publications de Arias Montanus chez Jean Moretus. D'une part, il offrait des avances considérables avant la mise sous presse d'un ouvrage; d'autre part, il en achetait plusieurs centaines d'exemplaires. Jean Moretus pouvait donc facilement assurer à Arias Montanus qu'il imprimerait n'importe quel manuscrit de sa main: il savait bien que Perez payerait de toute façon. Quelques années plus tard, après la mort d'Arias Montanus († 1598) et de Luys Perez († 1601), Moretus adoptait une position complètement différente. Quand Petrus Valentia, le secrétaire d'Arias Montanus, lui proposa de publier les oeuvres complètes du théologien, Moretus refusa résolument ‘car il n'y a que peu de lecteurs de Montanus, aussi bien aux Pays-Bas, trop accablés, hélas, par l'état de guerre, qu'en France ou en Allemagne,’ Cet exemple nous montre bien l'importance d'un bailleur de fonds pour le monde de l'édition aux 16e et 17e siècles.

Summary

In the 1590's Jan Moretus I published several treatises by the Spanish theologian Benedictus Arias Montanus. After Plantin's death Moretus had promised to Arias Montanus that he would publish any work that Montanus would send him. Account books of the *Officina Plantiniana* reveal that the Antwerp merchant Luys Perez gave Moretus huge sums in advance to cover the printing costs of these editions. Once the books were printed, Perez bought hundreds of copies of them. After the death of Montanus and Perez Jan Moretus refused to print Montanus' *Opera omnia* because he could not sell them outside Spain. This case shows the importance of financial support in publishing in the 16th and 17th century.

Dirk Sacré & Jeanine de Landtsheer

Schrijvers, drukkers, en hun deadlines
Een nieuwe brief van Balthasar Moretus aan Justus Lipsius (1605)

Voor wie zich voor de late Renaissance in onze contreien interesseert, vormt de uitzonderlijk rijke briefwisseling van de meertalige dichter, historicus en oud-jezuïet Olivier de Wree, alias Vredius (1596-1652), een goeddeels onontgonnen goudmijn. Goeddeels onontgonnen, omdat de collectie zich niet langer in haar oorspronkelijke milieu bevindt (Vredius was een Bruggeling, zijn briefwisseling sluimert in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel), omdat ze voor het grootste gedeelte in het Latijn is gesteld en omdat de belangstelling voor de periode die volgt op de dood van Justus Lipsius (23 maart 1606) in het onderzoek over het Humanisme tot dusverre eerder beperkt is gebleven. De Vredius-collectie bevat niet zozeer brieven van zijn hand, al dook er zeer recentelijk een onbekende brief van hem aan Hugo Grotius op;[1] het gros van de brieven, verzameld in een aantal ingebonden convoluten, behelst stukken die aan Vredius werden gericht.[2] Ze zijn doorgaans per briefschrijver samengebracht en alfabetisch gerangschikt. Maar er zijn ook wat vreemde eenden in de bijt, doorgaans oudere humanistenbrieven die dateren van de late zestiende en de eerste jaren van de zeventiende eeuw, toen Vredius zelf de pen ternauwernood kon hanteren en waarvan hij later op een of andere manier kennelijk in het bezit is gekomen. Je vindt er bijvoorbeeld brieven van Daniël Heinsius en van Erycius Puteanus aan andere West-Vlamingen.[3]

Zo bevatten de handschriften in kwestie ook een briefje van Balthasar I Moretus aan Justus Lipsius, dat dateert van 1605. Het wekt geen verbazing dat de samenstellers van de *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606*[4] de Brusselse *Vrediana* destijds op chronologische gronden links hebben laten liggen. Maar de stroomversnelling waarin het Lipsiusonderzoek de laatste twee decennia is gekomen en die geleid heeft tot de vondst van een aantal nieuwe epistels van of aan de Leuvense humanist, heeft dit briefje aan Lipsius evenmin aan de oppervlakte gebracht.[5] Het zit dan ook goed verscholen tussen brieven van Moretus (en diens neefje Balthasar II) aan Vredius en het vermeldt de naam van de - afwijkende - bestemmeling niet.[6] Alleen wie aandacht schenkt aan de datum en het briefje daadwerkelijk leest, beseft dat het epistel over een werk van Justus Lipsius handelt en dat het alleen aan de Leuvense hoogleraar gericht kan zijn.

1 Cf. D. Sacré, *An Unknown Letter to Hugo Grotius (1627)*, *Lias* [ter perse].
2 Zie, bijvoorbeeld, D. Sacré, *Vredius' eersteling*, *Biekorf* 105 (2005), 209-217.
3 Brussel, Kon. Bib., ms. II 3012 en II 3008.
4 Gepubliceerd door A. Gerlo en H.D.L. Vervliet (Antwerpen, 1968).
5 Het wordt niet vermeld in M. Verweij, *Lipsiana Bruxellensia. Nieuw ontdekte brieven en teruggevonden originelen van Justus Lipsius in de Koninklijke Bibliotheek van België*, *De Gulden Passer*, 82 (2004), pp. 95-101, waarin evenwel de brieven van Lipsius zelf centraal staan.
6 Brussel, Kon. Bib., ms. II 3008, ff. 19r-20v. Moretus' autograaf staat op f. 19r; op f. 19r en 20v staan aantekeningen van Lipsius. Daarop volgen brieven van Balthasar I (1634-1641) en Balthasar II Moretus (1643-1644) aan Vredius.

Op het eerste gezicht gaat het om een niet bijster interessante nota van een drukker-uitgever aan een auteur, een kort en zakelijk begeleidend schrijven bij een pakketje drukproeven. Dat is het ook, maar als het in zijn context wordt geplaatst,[7] zindert het tevens van leven en geeft het een veelzijdig beeld van de zakelijke en vriendschappelijke betrekkingen tussen de *Officina Plantiniana* en Justus Lipsius.[8]

Hier volgen vooreerst tekst en vertaling van de 'nieuwe' brief:

> Nobil[issi]me ac Ampl[issi]me D[omine],
> Quas includo, frater Francfurto attulit, at libros, quorum alterae illae meminere, ad duas aut tres septimanas adhuc exspectamus. Tertium Lovanii folium mitto et curabo deinceps magis in eo festinari, ut sperem ad Kal[endas] Decembr[es] typis nostris posse absolvi. At de Iconibus valde ambigo: lentae eae operae sunt et paucae. Sed quando absolvi oporteat, propius scire desidero, quo magis illas impellam. Destructio illa Amphitheatri, quae in Indice est, heu quam ridicula! Leves aliquot sunt et tirone vix digni versus. Frater enim exemplar attulerat, et P[ater] Scribanius iam habet. Vale, Nobil[issi]me atque Ampl[issi]me D[omi]ne, et a parentibus meis salve, qui cum ampliori familia in fine proximae septimanae vos oppriment! Antverpiae, in officina
> Plant[ini]ana, XIV Octobr[is] M.DC.V.
> Ampl[itudini] V[estrae] merito addict[issi]mus Balthasar Moretus.
> Hoogedele en Doorluchtige Heer,
> De brieven die ik insluit heeft mijn broer uit Frankfurt meegebracht. Let wel: de boeken waarover sprake in een van deze brieven, verwachten we pas binnen een week of twee, drie. Ik stuur u het derde vel van *Lovanium* en zal ervoor zorgen dat vanaf nu wat meer vaart wordt gemaakt met het zetten, in de hoop dat het boek tegen 1 december van de pers komt. Wat de afbeeldingen betreft heb ik echter mijn twijfels: er zijr slechts weinig graveurs en ze werken traag! Maar ik wilde graag wat preciezer weten wanneer het moet klaar zijn, om hen wat meer onder druk te zetten. Die kritiek op het *Amphitheatrum*, waarover sprake in de catalogus [van de boekenbeurs] is echt een ridicuul ding! Het gaat om wat gerijmel, zonder veel betekenis en amper op het niveau van een beginneling. Mijn broer had namelijk een exemplaar meegebracht en dat is al bij pater Scribani. Ik wens u het beste, Hoogedele en Doorluchtige Heer. Ook mijn ouders laten u groeten; ze zullen u einde volgende week komen lastigvallen met

7 Inzonderheid in Lipsius' briefwisseling uit 1605 die als achttiende deel zal verschijnen van dé *Iusti Lipsi Epistolae* (= ILE), een reeks die sinds 1978 te Brussel gepubliceerd wordt door de Kon. Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten en waarin onze nieuwe brief zal staan als ILE XVIII, 051014; het recentst verschenen deel van ILE is *viii*: 1595, ed. J. De Landtsheer (2004 [immo 2005]).

8 Vgl. over dit onderwerp R. Dusoir - J. De Landtsheer - D. Imhof (eds.) *Justus Lipsius (1547-1606) en het Plantijnse Huis*, Publicaties van het Museum Plantin-Moretus en het Stedelijk Prentenkabinet, 37 (Antwerpen, 1997), inz. J. De landtsheer, *Justus Lipsius en zijn relatie met Johannes I Moretus* (pp. 82-108) en D. Sacré, *Balthasar I Moretus en Justus Lipsius* (pp. 109-128).

een wat ruimer gezelschap! Antwerpen, in het Plantijnse Huis, 14 oktober 1605.
Uw met recht en reden erg toegewijde Balthasar Moretus.[9]

Er kan geen twijfel bestaan over de bestemmeling, dit is Lipsius, al bevreemdt de plechtige aanspreking: het gaat toch om een brief van een oud-student aan zijn hoogleraar[10] en om gezinnen (de familie Moretus en de familie Lipsius) die elkaar regelmatig opzochten en zelfs bij elkaar kwamen logeren? In de regel richtte Balthasar Moretus zich in zijn brieven tot Lipsius met de formule *Clarissime et Doctissime Domine* (Welbekende en Hooggeleerde Heer),[11] maar vanaf zijn brief van 29 april 1605 (ILE 05 04 29 M) schakelde hij over op de formule die

9 Lipsius' antwoord aan Balthasar Moretus bleef niet bewaard, maar wel de reactie van deze laatste, geschreven op 26 oktober 1605 (ILE 05 10 26); ze komt verderop ter sprake.

10 Vrijwel meteen na Lipsius' terugkeer naar Leuven (9 augustus 1592) begon Balthasar zijn studies aan de universiteit aldaar; Lipsius bood hem een kamer aan in zijn huis en volgde zijn studies van zeer nabij. Balthasar, die sinds zijn geboorte kampte met een lichte handicap en niet erg sterk was, bleek niet opgewassen tegen de voortdurende inspanningen van de studie. De stress ondermijnde dermate zijn gestel, dat Lipsius er einde januari 1593 op aandrong dat Jan Moretus zijn zoon zou komen halen. Zie in dit verband M. de Schepper - F. de Nave (eds.), *Ex Officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkersgeslacht Moretus* (= *De Gulden Passer*, 74 (1996)) (Antwerpen, 1996), inz. D. Sacré, *Balthasar Moretus*' Conamina poetica *(1588-1592)* (pp. 59-109) en J. De Landtsheer, *Balthasar Moretus's Sojourn in Louvain* (pp. 111-129).

11 Het grootste deel van de correspondentie tussen Lipsius en Jan of Balthasar Moretus berust in het MPM en werd uitgegeven door A. Gerlo, H.D.L. Vervliet en I. Vertessen, *La correspondance de Juste Lipse conservée au Musée Plantin-Moretus.* Introd uction, correspondance et commentaire, documents, bibliographie (Antwerpen, 1967). Daarnaast zijn er (voor het merendeel onuitgegeven) stukken van hun correspondentie die in de Universiteitsbibliotheek (ms. Lips. 4 (M)) te Leiden worden bewaard en inz. voor de laatste fase van de relatie van Lipsius met de managers van de *Officina* van belang zijn.

we hier aantreffen of op een soortgelijke aanspreking. Hij had immers vernomen, zo vertelt hij in die brief van april 1605, dat Lipsius tot lid van de Raad van State was aangesteld door aartshertog Albrecht; Lipsius had dus recht op een aanspreking met meer égards.[12] Balthasar zou die stijl blijven hanteren tot aan de - vroegtijdige - dood van de grootmeester.[13]

Bij wijze van inleiding heeft Balthasar Moretus het in zijn briefje over de boekenbeurs van Frankfurt, die zoals bekend tweemaal per jaar plaatsvond - veertien dagen voor Pasen in de lente en veertien dagen voor Sint-Michiel [29 september] in de herfst - en steevast op een vertegenwoordiging van de firma Plantijn kon rekenen. In deze periode, waarin de leiding van het bedrijf bij Jan I Moretus lag, was het doorgaans Jan II Moretus die voor de *Officina* naar Duitsland afreisde, terwijl Balthasar samen met zij n vader de zaken in Antwerpen behartigde. Die halfjaarlijkse boekenbeurzen vormden voor buitenlandse humanisten een buitenkansje om via Moretus een teken van leven aan hun Leuvense collega te geven en hem desgevallend een exemplaartje van hun nieuwste publicatie te bezorgen.[14] Zo moet het ook ditmaal gegaan zijn: kennelijk heeft Jan II Moretus twee (daarop wijst het gebruik van *alterae*) brieven voor Lipsius uit Frankfurt meegekregen, samen met wat boeken voor de Leuvense geleerde. De brieven stuurde Balthasar na de thuiskomst van zijn broer meteen naar Leuven door; hij waarschuwt voor het feit dat de tweede brief gewag maakt van een boekengeschenk, maar dat de boeken er nog niet bij zijn: die mocht Lipsius een twee-, drietal

12 Het gaat om een originele brief, bewaard in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M): 'Amplissime D[omi]ne, S[alutem] P[lurimam]. Ita bona tua venia te nunc appellem et novam Consiliarii dignitatem ex animo gratuler, qua te a Ser[enissi]mo nostro Principe auctum non ab uno inaudivi. Gratulor ergo tibi, sed et Principi, qui famam et gloriam suam auxit (audacter et vere dico) te augendo.' (Mijn hartelijke groeten, Doorluchtige Heer. Zo wil ik u, met uw instemming, voortaan aanspreken en u van harte gelukwensen met de nieuwe waardigheid van Raadsheer, waarmee onze Doorluchtige Vorst u heeft bekleed, zoals ik uit meer dan één bron heb vernomen. Ik wil dus u gelukwensen, maar tevens de Vorst, die door uw bevordering (ik neem me geen blad voor de mond en spreek de waarheid) ook zijn reputatie en aanzien deed toenemen). Verder in de brief, evenals in het adres, combineert Balthasar beide termen, *Nobilissimus* en *Amplissimus*.

13 Zie bijvoorbeeld ILE 06 02 24 M (minute in MPM; zie Gerlo - Vervliet - Vertessen, *Correspondance au Musée*, p. 240): 'Nobil[issim]e atque Ampl[issi]me Domine'.

14 Omgekeerd zal Moretus ook wel presentexemplaren van recente edities van Lipsius (en anderen) meegenomen hebben naar Frankfurt, vanwaar ze desgevallend verder in Centraal-Europa verspreid konden worden. In 1605 waren Lipsius en zijn drukker erin geslaagd de langverwachte, aan Paus Paulus V opgedragen *L. Annaei Senecae Opera quae exstant omnia*, *a Iusto Lipsio emendata et scholiis illustrata* (Antwerpen: J. Moretus, 1605) net op tijd voor de herfstboekenbeurs te produceren. Wellicht nam Jan II Moretus het exemplaar voor Janus Gruterus (Heidelberg) mee naar Frankfurt, vanwaar het zal meegegaan zijn met een drukker of een bezoeker die richting Heidelberg reisde.

weken later verwachten. Die informatie lijkt te kloppen met een incidentele mededeling van Balthasar aan Lipsius, 2 november 1605, waarin sprake is van een vrouwelijke koerier die voor Jan I Moretus boeken uit Frankfurt naar Leuven brengt.[15] Misschien kunnen we zelfs achterhalen welke pas uitgekomen boeken precies in Frankfurt voor de Nederlanden en wel ter attentie van Lipsius werden meegegeven, en wie zijn presentexemplaar van een begeleidend briefje voor de Leuvense humanist voorzag. De correspondentie van deze laatste en de catalogus van zijn bibliotheek bieden ons hier inderdaad soelaas. Naar alle waarschijnlijkheid betrof het de *Grammaticae Latinae auctores antiqui. Charisius. Diomedes. Priscianus [...]* (Hanau: Claude de Marne op de persen van Wechel, 1605, 2 vols.) van Helias Putschius of Elias Van Putschen (1580-1606), die toen in Heidelberg bij Gruterus verbleef en er zijn tweedelige editie van de antieke grammatici had voltooid. Dit werk is inderdaad terug te vinden in de catalogus die na Lipsius' dood van zijn bibliotheek weed opgesteld.[16] De brief waarmee Putschius zijn werk aan Lipsius aanbood, bezitten we niet meer, wel echter Lipsius' dankbriefje, dat dateert van 28 oktober, dus van voor de boeken hun bestemming hadden bereikt: zoals we daarnet zagen, moet Lipsius ze pas kort na 2 november uit de handen van de koerierster van Moretus hebben ontvangen. Met Putschius was Lipsius niet echt bekend; die had al eens eerder met hem contact gezocht, maar Lipsius had daarop niet geantwoord, omdat hij niet wist waar de jonge geleerde zich ophield. Het enige briefje dat hij aan Putschius schreef, was precies dat van 28 oktober 1605, waarmee hij hem wilde bedanken voor het toesturen van zijn *Grammatici*, al had hij de editie nog niet gezien. Hij zond zijn beleefde epistel voor Putschius aan Gruterus te Heidelberg, die het wel zou weten op het juiste adres te bestellen.[17] Wellicht was het de hooggeleerde Gruterus (1560-1627) die als tussenpersoon had gefungeerd om het werk van de jonge Putschius aan de ervaren meester te bezorgen: Gruterus was goed vertrouwd met Lipsius sinds zijn Leidse studentenjaren en was sinds meer dan twintig jaar een vrij regelmatige

15 Cf. ILE 05 11 02, gepubliceerd in P. Burmannus, *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I (Leiden, 1727), nr. 699, p. 738: 'Mittit ille [= pater] libros Francfurtenses per hanc feminam.'

16 Cf. Lipsius' bibliotheekcatalogus, Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 59, f. 7r, boek 21: *Grammaticae Latinae authores antiq[ui] Heliae Putschii*, *4°*, *Hanoviae*, *Wechelii*, *1605*, *tomi duo.* Zie over Putschius J.-F. Maillard, J. Kecskeméti et M. Portalier, *L'Europe des humanistes (XIVe-XVIIe siècles). Répertoire* (Paris-Turnhout, Brepols, 1995), p. 358; *Biographie nationale* [...] *de Belgique*, 18 (Brussel, 1905), kol. 345-347 (A. Roersch). Putschius' editie is opgedragen aan Josephus Justus Scaliger (28 augustus 1605).

17 ILE 05 10 28 P (een kopie door Lipsius' secretaris in Leiden, Univ. Bib., ms. Lips. 3(4), f. 257; een gedrukte versie is bewaard in *Iusti Lipsi ad C. Suetoni Tranquilli Tres Posteriores Libros Commentarii* (Offenbach, 1610), p. 249, nr. 53): 'Litteras tuas accepi, at nondum libros quos cupide expecto et a novo amico [...]. Prioribus tuis non respondi, fateor, quia, si commemini, in Batavis scripseras et significabas non diutinum illic fore. Quo igitur misissem? [...]' [Adres:] 'Doctiss[imo] viro et ornatiss[imo], curante D[omino] Grutero, D[omino] Heliae Putschio, ubi is erit.' (Uw brief heb ik ontvangen, maar nog niet de boeken; ik kijk uit naar die producten van een nieuwe vriend [...]. Op uw vorige brief ben ik u het antwoord schuldig gebleven, ik ontken het niet. Als ik me goed herinner, had u hem immers in Nederland geschreven en gaf u te kennen dat u daar niet lang meer zou blijven. Waarheen had ik dan moeten schrijven? [Adres:] Via de heer Gruterus aan de hooggeleerde en hooggeëerde heer Putschius, waar hij zich bevindt.)

correspondent van Lipsius.[18] En wellicht was de andere brief die Lipsius uit Frankfurt via Moretus in handen kreeg, precies een brief van Gruterus! Zoals in het geval van Putschius, is de brief van Gruterus verdwenen, maar beschikken we nog wel over

18 Zie over Gruterus o.a. ILE II: *1584-1587*, ed. M.A. Nauwelaerts iuvante S. Sué (Brussel, 1983), pp. 207-208 (ILE IL 85 04 18); C.L. Heesakkers, 'Gruterus (Janus) (De Gruytere) (1560-1627)', in C. Nativel (ed.), *Centuriae Latinae. Cent une figures humanistes de la Renaissance aux Lumières offertes à Jacques Chomarat*, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 314 (Genève, 1997), pp. 405-410.

de reactie van Lipsius: ze dagtekent van 24 oktober.[19] Daarin vernemen we nogmaals dat Lipsius uitkeek naar Putschius editie, maar ze nog niet gezien had en dat hij alvast een dankbriefje voor Putschius schreef, dat Gruterus aan de man moest bezorgen.[20]

Net zoals vandaag moest een vroeg-zeventiende-eeuwse geleerde kort op de bal spelen en op de hoogte blijven van de recentste ontwikkelingen en de nieuwste publicaties in zijn vakgebied. De catalogus van de internationale boekenbeurs van Frankfurt vervulde in dit verband een functie die vergelijkbaar is met die van de jaarlijkse *Année Philologique* voor de huidige latinist. Het spreekt vanzelf dat Lipsius van zijn Antwerpse drukker-uitgever stelselmatig de Frankfurter catalogi in handen kreeg, zodat hij rustig zijn bestelling kon opgeven, die dan bij de eerstvolgende beurs werd aangeschaft.[21] Bovendien kenden de Moretussen hun topauteur voldoende om te weten welke nieuwigheden die zeker zou willen raadplegen, zodat ze die werken alvast voor hem meebrachten! In onze brief wordt evenwel niet gezinspeeld op een nieuw wetenschappelijk boek, maar op een andersoortig werkje dat de aandacht van Lipsius zal getrokken hebben bij het doornemen van de catalogus, een boekwerkje dat volgens Balthasar Moretus (overigens een fijnproever van Latijnse poëzie!) een lachwekkende prul was, volgestouwd met verzen van een ondraaglijke lichtheid en getuigend van een hoogst bedenkelijk vakmanschap, rijmelarij van een groentje. Balthasar had namelijk een specimen van het ding gezien; Jan II had er eentje meegebracht uit Frankfurt, voor Pater Scribani. Die laatste naam helpt ons de allusie te duiden. Met het 'amfitheater' wordt namelijk niet gealludeerd op Lipsius' gelijknamige traktaat (*De amphitheatro liber*),[22] maar op een polemisch werk van de jezuïet Carolus Scribani(us) (1561-1629), toentertijd rector van het Antwerpse jezuïetencollege, een flamboyante verdediger van het katholicisme tegen de protestantse vijand en een latinist met een zeer barokke pen.[23] Carolus Scribanius

19 ILE 05 to 24 (een kopie door Lipsius' secretaris in Leiden, Univ. Bib., ms. Lips. 3(4), f. 260; een gedrukte versie is bewaard in *Iusti Lipsi ad Suetoni Tranquilli Libros Commentarii*, p. 248, nr. 52, een andere in Burmannus, *Sylloge*, I, p. 277, nr. 269).

20 'Putschii grammaticos nondum vidi, sed exspecto. Ad ipsum tamen scribo et quaeso te mittente accipiat; neque enim scio etiam ubi locorum firmiter agat.' (De grammatici van Putschius heb ik nog niet gezien, maar ik verwacht ze. Ik schrijf hem alvast, in de hoop dat hij de brief van jou mag ontvangen; ik weet niet waar hij ergens een vaste stek heeft.) Het eerste ontwerp van ILE 05 10 28 P kan dus rond 24 oktober geschreven zijn. In zijn brief van 24 oktober kondigt Lipsius ook een brief van 27 oktober aan een derde collega aan. De drie brieven vertrokken naar Heidelberg op of kort na 28 oktober 1605.

21 De catalogus van de recentste boekenbeurs kreeg Lipsius vrij laat in handen, alvast na 30 september 1605 (zie ILE 05 09 30 M^2, Jan Moretus aan Lipsius, onuitgegeven, Leiden, Univ. Bib., ms. Lips 4 (M)): 'Nous n'avons pas encores receu le Catalogue de Francfort, autrement l'eusse envoye ce soir pour le sexm[estre] prochaine [...].'

22 Eerste editie te Leiden bij Plantijn in 1584; herhaaldelijk heruitgegeven (o.a. Antwerpen, J. Moretus, 1604).

23 Zie over hem vooral L. Brouwers, *Carolus Scribani SJ. 1561-1629. Een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, Studiën en Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf, p. 14 (Antwerpen, 1961); L. Brouwers -J.-Fr. Gilmont, *Bibliotheca Belgica. Carolus Scribani*, Archief- en Bibliotheekwezen in België: extranr. 17 (Brussel, 1977); *Nationaal biografisch woordenboek*, I (Brussel, 1964), kol. 907-917 (L. Brouwers); over Scribani en Lipsius: J. Kluyskens, 'Een subjectief beeld van Justus Lipsius' gedachtenwereld: Iusti Lipsii defensio postuma (1608) van Carolus Scribani (1561-1629)', *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 32 (1978), pp.

had onder het pseudoniem Clarius Bonarscius, een makkelijk herkenbaar anagram, willen afrekenen met een aantal geschriften waarin de goede naam en de activiteiten van zijn orde waren beklad, en die zo een gevaar heetten te vormen voor haar voortbestaan. Zijn *Amphitheatrum Honoris in quo Calvinistarum in Societatem Iesu criminationes iugulatae* of *Arena van eer*, *waarin de beschul-*

125-137. Het *Amphitheatrum Honoris* prijkt inderdaad in de catalogus van de herfstboekenbeurs van 1605, de ‘polemische reactie van de rijmelaar’ niet.

digingen van de Calvinisten tegen de Sociëteit van Jezus de keel wordt overgesneden (de gezwollen titel mag dan al typisch zijn voor polemisch werk, hij karakteriseert zeker ook Scribani zelf), in drie 'boeken', vermeldt als drukkersadres *Palaeopoli Aduatucorum: Apud Alexandrum Verheyden*, *1605*, maar werd in werkelijkheid te Antwerpen gedrukt, misschien wel in de *Officina Plantiniana* (nog een reden waarom Balthasar Moretus zich bijzonder interesseerde voor de weerklank van het werk).[24] Moretus wist dat Lipsius goed bekend was met Scribani en diens *Amphitheatrum Honoris* had gelezen; de Leuvense hoogleraar had al in de tweede helft van april van de auteur een exemplaar ontvangen en had Scribani in zijn dankbrief uitvoerig bewierookt[25] - hij kon moeilijk anders -, waarbij hij vooral de stilistische bravoure en de ingeniositeit van Scribani in het zonnetje zette. Maar diezelfde Lipsius werd in Leuven ook geconfronteerd met de gevolgen van de commotie die Scribani's pennenvrucht onder andere in het Noorden en in Parijs had verwekt. Hij kon er haast niet aan ontsnappen, hij kon niet helemaal afzijdig blijven, omdat Scribani in zijn publicatie ook de criticasters van Lipsius boekje over de mirakels van Onze-Lieve-Vrouw van Halle op de korrel had genomen. Bovendien bevatte boek drie van het *Amphitheatrum Honoris* persoonlijke aanvallen op calvinisten als Isaac Casaubon (1559-1614), die sinds 1600 in Parijs werkzaam was, en Josephus Justus Scaliger (1540-1609), sinds 1593 hoogleraar in Leiden: beiden waren ze regelmatige correspondenten van Lipsius, al behoorden ze tot het andere religieuze kamp. Het verbaast dan ook niet dat Casaubon eind juni 1605 vanuit Parijs ten overstaan van Lipsius zijn ergernis over Scribani in niet mis te verstane bewoordingen luchtte: 'Wij hebben hier dat boek gezien, dat daar bij jullie gepubliceerd is door een soort van hellehond die zonder onderscheid des persoons naar iedereen bijt die zich al lange jaren op verdienstelijke wijze met wetenschap inlaat; het rabiate van die mens (verdient hij het wel mens genoemd te worden???) slaat me werkelijk met verstomming; want hij deinst er niet voor terug om te verkondigen dat diegenen die de dag van heden geen moeite hebben gespaard om met zoveel kennis van zaken de gedenkwaardigheden uit de Oudheid van onder het eeuwenoude stof te halen en aan de vergetelheid te ontrukken, stuk voor stuk creaturen van de school van Calvijn zijn!'[26] In de Noordelijke Nederlanden doopte Josephus Justus Scaliger, een ander

24 Het boek was aanwezig in de bibliotheek van Lipsius; de catalogus ervan vermeldt overigens Antwerpen als plaats van uitgave (Leiden, Univ. Bib., ms. Lips. 59, f. 14r, boek nr. 18: *Amphytheatrum Honoris Clari Bonarsci*, *4*°, *Ant[verpiae*], 1605); in 2006 verschijnt in Leiden een uitgave van de catalogus van Lipsius' bibliotheek (J. De Landtsheer en M. de Schepper). Brouwers en Gilmont, *Bibliotheca Belgica*, pp. 43-61, besteden uitvoerig aandacht aan het boek, maar twijfelen eraan dat het bij Moretus van de pers is gekomen. Vgl. over het *Amphitheatrum* en de polemieken die het jarenlang ontlokte eveneens C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, I, 7 (Brussel-Parijs, 1896 = Heverlee-Leuven, 1960), kol. 982-983; P. LM. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu* (Nijmegen - Utrecht, 1942), pp. 174-182; J. Andriessen, *De jezuïeten en het samenhorigheidsbesef der Nederlanden 1585-1648* (Antwerpen, 1957 passim (inz. pp. 152-153 en 215-224): Brouwers, *Scribani*, pp. 129-163; A.E.C. Simoni, *The twofold laughter of Gelasius*, *Quaerendo*, 22 (1992), pp. 3-19 (waar het werk ten onrechte een gedicht wordt genoemd [p. 3]).

25 Zie ILE 05 04 29 S (uitgegeven door Burmannus, *Sylloge*, II, p. 166, nr. 839).

26 'Nos heic vidimus librum isthic editum a cane quodam Stygio, quo omnes nullo discrimine petuntur, qui ab annis multis cum aliqua laude in literis sunt versati; furor hominis, si homo dici meretur, plane stupendus, qui non vereatur pronunciare omnes e Calvini schola esse

slachtoffer van de aanvallen van de jezuïet, zijn pen in vitriool en schreef onder de eveneens doorzichtige schuilnaam M.

profectos, qui in eruendis veterum monumentis e situ et tenebris saeculo hoc tam erudite operam posuerunt' (ILE 05 06 30, gepubliceerd door Burmannus, *Sylloge*, I, p. 383, nr. 365). Deze harde kritiek weerklonk toen in verschillende landen van Europa. Bovenstaande passage kondigt als het ware een brief aan van Jacques-Auguste de Thou aan Josephus Justus Scaliger (geciteerd door Grootens, *Baudius*, p. 174).

de Lescalle meerdere tientallen Latijnse verzen om zijn gal uit te spuwen over de Compagnie van Jezus en sommige van haar leden.[27] Scaliger had al vaker zijn toevlucht genomen tot anonieme gedichten wanneer een nieuwe publicatie hem niet zinde. Toen het zopas genoemde boekje van Lipsius over de wonderen van Onze-Lieve-Vrouw van Halle een jaar tevoren was uitgebracht, had hij enkele verzen laten circuleren, waarin hij de spot dreef met zijn Leuvense collega omdat die uit dank voor een genezing zijn zilveren pen aan de H. Maagd van Halle had opgedragen.[28] Die devote praktijken waren uiteraard doodgewoon voor katholieken (aartshertog Albrecht had voor zijn vertrek naar Spanje en zijn huwelijk met Isabella zijn kardinaalshoed aan diezelfde Maria van Halle opgedragen); voor protestanten, die heiligenbeelden, bedevaarten en de verering van heiligen of relikwieën afwezen, waren ze natuurlijk ondenkbaar en een uiting van ridicuul bijgeloof.

Gelet op het feit dat de catalogus van de boekenbeurs van de herfst van 1605 geen gewag maakt van een polemisch antwoord in verzen op Scribani's *Amphitheatrum*[29] en rekening houdend met het feit dat Scribani's geschrift de aanleiding heeft gegeven tot een groot aantal, thans vergeten en uiterst moeilijk te vinden, anoniem of onder pseudoniem uitgebrachte 'vlugschriften', is het een hachelijke, zoniet onmogelijke zaak uit te maken welk gedicht met de *Destructio* - dit woord maakte eventueel deel uit van de titel - wordt bedoeld en wie er de auteur van is. Willen we toch een concrete gok wagen, dan denken we niet zozeer aan de verzen van Lescalle-Scaliger, wiens amper verhulde naam Moretus in de brief wel zou hebben vermeld, of - omwille van dezelfde reden - evenmin aan een gedicht van de Leidse hoogleraar in de rechten Dominicus Baudius (1561-1613), van wie geweten is dat hij al in 1605 in versvorm tegen Scribani heeft gefulmineerd en vanaf 1607 een regelrechte pennentwist met de jezuïet heeft uitgestreden. We zijn eerder geneigd om een in de literatuur over het onderwerp vermeld bundeltje naar voor te schuiven van zekere Gorgonius Calvisius Heduus, waarvan de titel moet geluid hebben *Amphitheatri honoris a Carolo Scribanio Antverpiae extructi brevissima descriptio* en dat nog in 1605 in Heidelberg werd gepubliceerd, met andere woorden, een boek dat perfect in aanmerking kwam om door Jan II Moretus te worden meegebracht van de Frankfurter boekenbeurs en aan Scribani te worden overhandigd. De *descriptio* (beschrijving) van de titel is dan door Balthasar met een woordspeling veranderd tot *destructio* (vernietiging). En er is meer: Balthasar beschrijft het werk als een kort (*aliquot*) polemisch dichtwerkje van een uiterst bedenkelijke kwaliteit. Welnu, Scribani bracht in 1606 een tweede, uitgebreide editie van zijn *Amphitheatrum* uit (Antwerpen, *Officina Plantiniana*); daarin voegde hij een vierde boek toe, waarin hij hard van leer trok tegen diegenen die de eerste editie van zijn werk over de hekel hadden gehaald. Daarbij wordt expliciet het werk van Calvisius aangepakt, dat gebrandmerkt wordt als een kort werkje in verzen, waarvan de ambachtelijke kwaliteit zo minimaal is, dat het, aldus

27 Cf. o.a. Brouwers, *Scribani*, p. 145.

28 Zie Sacré, *Balthasar I Moretus en Lipsius*, pp. 114-115; vgl. ook J. Papy, *Une imitation de Catulle 4. La dedicatio pennae lusti Lipsii de François de Montmorency*, *Les Etudes Classiques*, 40 (1992), pp. 253-261.

29 We vragen ons af of Moretus aan Lipsius een gedrukte catalogus heeft bezorgd met additionele titels in handschrift.

Scribani, maar als dichtwerk wordt herkend omdat de auteur het zelf als dusdanig heeft bestempeld.[30]

30 *Clari Bonarscii Amphitheatrum honoris in quo Calvinistarum in Societatem Iesu criminationes iugulatae.* Editio altera IV. libro auctior (Palaeopoli Aduatucorum, apud Alexandrum Verheyden, M.DCVI), pp. 415-417, boek 4, hfdst. 9: *Georgii Calvisii Hedui cucurbita* (De stomkop van Georgius Calvisius Heduus), met daarin o.a. volgende woorden: '[...] cum pepo hic etiam versus dederit. Vultis quales? Qui eguerint marginali hac tessera: "Nota, lector: versus hi sunt, ne erres". Hoc saltem edico, auctorem voluisse esse versus. [...] O infelicem poetam tam pauculis tamque malis qui se perdidit versibus!' ([...] aangezien dat waterhoofd hier zelfs gedichtjes heeft geschreven, U wilt weten welke? Gedichtjes die niet zonder deze marginale noot konden: 'Let op, lezer: dit zijn verzen, vergis je niet!' Waarmee ik slechts wil zeggen dat de auteur dit als poëzie heeft bedoeld. Ach, ach, wat een zielepoot van een dichter: met die luttele versjes, van zo'n bedroevende kwaliteit nog wel, heeft hij zijn eigen vonnis getekend).

Hoe dan ook vormt het belangrijkste onderwerp en de aanleiding van Balthasars brief het drukken en illustreren van een van de laatste werken van Justus Lipsius, zijn *Lovanium: sive Opidi et Academiae eius descriptio*, *libri tres*:[31] de *Officina Plantiniam* was op het ogenblik van onze brief, 14 oktober 1605, volop bezig met de productie van deze historische monografie, die een zevental weken later - slechts een drietal maanden voor de dood van de geleerde - volledig afgewerkt zou zijn. *Lovanium* is zowel een traktaatje over de geschiedenis van de universiteitsstad Leuven als een panegyriek van die stad. Literair werd het zoals verscheidene andere publicaties van Lipsius ingekleed als een fictieve dialoog met Lipsius als voornaamste gesprekspartner.[32] Het boek werd op korte tijd geredigeerd voor het tweede huwelijk van hertog Karel van Croÿ (1560-1612), dat op 18 december 1605 zou worden ingezegend.[33] Lipsius had een bijzondere band met de hertog van Croÿ en Aarschot, van wiens steun hij veel verwachtte. In elk geval verklaren de aanleiding tot het schrijven van het werk en de bestemmeling ervan waarom een afzonderlijk hoofdstuk over de naburige heerlijkheid Heverlee werd toegevoegd: daar bezat de hertog een fraai kasteel.

Het verhaal van de drukgeschiedenis van Lovanium, waarin onze nieuwe brief een plaats bekleedt, werd nog niet geschreven.[34] Aan de hand van de correspondentie tussen Balthasar Moretus en Lipsius, en het archiefmateriaal in het Museum Plantin-Moretus is het mogelijk deze geschiedenis vrij nauwkeurig te reconstrueren. Overigens bleef zelfs het manuscript dat bij het drukken werd gebruikt, bewaard; het werd als onderdeel van Lipsius' manuscripten en *libri annotati* door Petrus

31 Cf. *Bibliotheca Belgica* [= *Bibliographie générale des Pays-Bas.* Fondée par Ferdinand Van der Haeghen. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger], 3 (Brussel, 1964), pp. 996-999. Het uit drie boeken bestaande werk werd gepubliceerd op quarto formaat. In het ongeïllustreerde exemplaar dat Lipsius onmiddellijk na ontvangst corrigeerde en aanvulde met het oog op een tweede druk (bewaard in Leiden, Univ. Bibl., nr, 765 B20), die er overigens pas in 1610 kwam, verving hij *sive* (hetzij) door *id est* (dat is). Opgemerkt weze dat Lipsius opidum altijd met enkele *p* schrijft. Het werk verscheen begin december bij Jan Moretus in Antwerpen. Een facsimile-uitgave met inleiding, Nederlandse vertaling en aantekeningen werd bezorgd door J. Papy, *Justus Lipsius. Leuven. Beschrijving van de stad en haar universiteit* (Leuven, 2000). Zie ook een korte beschrijving van het werk en de gravures van Leuven en Heverlee door L. Van Buyten en G. Tournoy in G. Tournoy, J. Papy en J. De Landtsheer (eds.), *Lipsius en Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven*, *18 september -17 oktober 1997*, Supplementa Humanistica Lovaniensia, 13 (Leuven, 1997), pp. 130-134, nr. 35 en 135-137, nr. 37; vgl. ook J. Papy, *The Use of Medieval and Contemporary Sources in the History of Louvain of Justus Lipsius (1547-1606). The* Lovanium *as a Case of Humanist Historiography*, *Lias*, 29 (2002), pp. 45-62. Deze bronnen besteden nauwelijks aandacht aan de informatie die de nog ongepubliceerde, te Leiden bewaarde brieven bevatten. Wij verwijzen steeds naar de paginering en de katernering van de *editio princeps.*

32 Op een mooie augustusdag maakt Lipsius met vier leerlingen, onder wie Filips Rubens, met een knecht en met twee van zijn honden een flinke wandeling van de Kesselse bergen tot in Heverlee. Onderweg vertelt hij zijn gezelschap over de geschiedenis van de stad en haar universiteit.

33 Cf. *Biographie nationale* [....] *de Belgique*, 4 (Brussel, 1873), kol. 544-552 (Général Guillaume) en J.-M. Duvosquel, 'De albums van Hertog Karel van Croÿ', in *Een stad en een geslacht: Leuven & Croÿ* (Leuven, 1987), pp. 7-8; D. Sacré in Tournoy - Papy - De Landtsheer, *Lipsius en Leuven*, pp. 119-122, nr. 30.

34 Een aanzet in Papy, *Lipsius*, *Leuven*, pp. 18-20.

Burmannus aangekocht voor de Leidse universiteitsbibliotheek op een veiling in Den Haag op 23 februari 1722. In de catalogus van zijn aankopen typeerde

Burmannus het manuscript als ‘gehavend en niet in de juiste orde’.[35] Eigenlijk klopt dit niet. Leiden, Univ. bibl., ms. Lips. 13 bevat wel degelijk de integrale tekst, op twee folia na, waarbij de zetter door middel van cijfers in de marge en corresponderende aanduidingen (strepen) in de tekst de katernen en de paginering van de gedrukte tekst heeft aangegeven. Dit manuscript - op de dedicatiebrief na in de hand van Lipsius - is echter bijzonder slordig, wat erop wijst dat Lipsius vrij snel moest te werk gaan en niet meer de tijd had om zijn werk keurig te laten overschrijven door een secretaris. De zetter werd dus geconfronteerd met een versie waarbij regelmatig halve pagina's waren doorgehaald, of porties tekst aan een hoofdstuk waren toegevoegd door middel van strookjes papier die met draadjes werden vastgenaaid, met speldjes opgeprikt of met enkele wasdruppels vastgekleefd.[36] Dankzij dit haastwerk bleef overigens nog een fragment bewaard van het ontwerp van de brief waarmee Lipsius zijn pasverschenen editie van Seneca aan paus Paulus V liet bezorgen![37] Hij gebruikte namelijk de blanco achterkant van de ontwerptekst om een deel van *Lovanium*, 2, 2 op te schrijven, een passage die met enkele druppels rode was op de juiste plaats werd ingelast.

In de rechtermarge van het laatste folium van de tekst, naast het lofdicht op Heverlee, is een strookje aangeplakt waarop Guilielmus Fabricius Noviomagius, op 28 september 1605, zijn approbatie neerschreef: ‘Als dit geschrift over Leuven van Justus Lipsius, koninklijk geschiedschrijver en professor, wordt gepubliceerd, zal het veel licht werpen op de geschiedenis van vroegere eeuwen. [Goedkeuring] verleend te Leuven, 28 september 1605. Guilielmus Fabricius Noviomagius, kerkelijk en aartshertogelijk boekkeurder te Leuven.’[38] Hieruit kunnen we afleiden dat Lipsius zijn tekst rond half september 1605 moet hebben voltooid, op het voorwerk (opdrachtbrief en voorwoord tot de lezer) na. Zodra de censor zijn goedkeuring had gegeven, stuurde Lipsius het manuscript door naar Antwerpen. Al op 30 september bevestigde Balthasar: ‘Ik heb een deel van *Lovanium* ontvangen en zal ervoor zorgen

35 Cf. Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 60, f. zr, nr. 14 (in de gedrukte veilingcatalogus vermeld op p. 443, nr. 239): *Iusti Lipsii Lovanium*, *Urbis et Academiae descriptio. Mutilum et confusum est hoc manuscriptum. Fol[io]*. Het handschrift berust nog steeds in de Leidse Universiteitsbibliotheek (ms. Lips. 13). Zie de bondige beschrijving van het handschrift door J, De Landtsheer inTournoy - Papy - De Landtsheer, *Lipsius en Leuven*, pp. 134-135, nr. 36.

36 Naast deze volledige ‘kopij’ bevat ms. Lips. 13 echter nog negen folia die een variante versie van boek twee, hoofdstukken 1-15 bevatten. In tegenstelling tot het ‘gebruikte’ manuscript is dit alternatief vrij netjes, zonder veel doorhalingen of marginale toevoegingen, geschreven door Lipsius.

37 Scil. ILE 05 09 24 P; Gerlo-Vervliet, *Inventaire*, vermelden alleen de originele versie bewaard in Napels, Bibl. Naz, ms. XIII, B 38, f. 70. Het bedoelde fragment bevindt zich in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 13, f. 19v.

38 ‘Hoc Iusti Lipsi Historiographi ac Professoris Regii de Lovanio scriptum si emittatur in lucem, posterioris aevi historiis multam adferet lucem. Dat[a] Lovanii, 28 Septemb[ris] 1605. Gulielmus Fabricius Noviomagus, Ap[osto]l[ic]us et Archiducalis librorum censor.’ Deze *approbatio* bevindt zich in de gedrukte versie op p. [122].

dat we er zo snel mogelijk aan beginnen. Ik zal ook met mijn schoonbroer[39] overleggen dat hij opschiet met de kaart.'[40]

De zetters togen onmiddellijk na ontvangst van het handschrift aan het werk.[41] Jan More-

39 Nl. Theodoor Galle (1571-1633), die op 2 augustus 1598 getrouwd was met Balthasars zus Catharina.

40 Cf. ILE 05 09 30 M^1, waarvan het ongepubliceerde origineel bewaard bleef in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M): 'Lovanii partem accepi et quam citissime a nobis inchoari curabo. De tabula item, ut celeriter fiat, cum sororio meo agam.'

41 Op 24 oktober kon Lipsius dan ook aan Gruterus melden dat de editie van zijn *Lovanium* op stapel stond: 'Ik ben nu bezig met de editie van Leuven, een proeve van mediëvistiek over de universiteit hier en de stad. Het is een occasioneel geschrift, aan de wieg waarvan het huwelijk van onze Doorluchtige hertog van Croÿ en Aarschot staat.' (Edo nunc Lovanium, id est de schola hac et opido nescio quid historiae medio-antiquae. Ita res nata fuit ex occasione nuptiarum apud nos Ill[ustrissi]mi Ducis Croii et Arschotani.) (ILE 0510 24, gepubliceerd in Burmannus, *Sylloge*, I, p. 277, nr. 269).

tus' boekhouding van het loon dat hij aan zijn medewerkers uitbetaalde, leert ons dat 'Ph[ilip]s van der Hagen en Guillam Bruininckx' tussen 15 oktober en 19 november wekelijks werden uitbetaald voor het zetten van respectievelijk *A Lovanium* (15 oktober), *BC Lovanium* (22 oktober), *DE* (29 oktober), *FGH Lovanium* (5 november), *IK* (12 november) en *LM* (19 november). Eveneens op 19 november werden 'Peeter van Standonck met Michiel de Wilde, zoon van Jan de Wilde' vergoed voor *N Lovanium*, een week later gevolgd door *OP Lovanium*. Het drukken van het laatste katern, Q, en het voorwerk werd op 3 december betaald aan 'Peeter Eskens en P[eeter] Hillekens', die op 31 december nogmaals vergoed werden voor *P Lovanii L[ipsii] solum*, met andere woorden het katern met de beschrijving van Heverlee en Lipsius' lofdicht op Heverlee en Leuven (*Lovanium*, 3, 10).[42] Blijkbaar had Karel van Croÿ wat 'overdrukjes' besteld van het hoofdstuk over zijn eigen Heverlee! De afbeelding daarvan, achteraan in *Lovanium*, tegenover pagina 116, werd overigens 'ingelast op verzoek van de hertog en geeft een beeld van Heverlee zoals het in werkelijkheid is, of naar het beeld dat hij er zich ideëel heeft van gevormd.'[43]

Het *tertium folium* dat Balthasar samen met onze nieuwgevonden brief meegaf, was dus het pas gezette katern C (boek 1, einde hoofdstuk 5 tot begin hoofdstuk 9) dat ter correctie aan Lipsius werd voorgelegd. Op 26 en 27 oktober meldde Balthasar de ontvangst van gecorrigeerde katernen, waarbij wellicht ook ons *tertium folium;* op 26 oktober stuurde hij alweer een nieuw katern mee, waar later de afbeelding van de grafzerk van Willem van Rode († 25 december 1392) en zijn echtgenote Mabilia van Calsteren († 19 augustus 1401) nog moest worden toegevoegd (op p. 60): 'Gisterenavond heb ik de vellen goed ontvangen. Ik had ze liever daags tevoren teruggekregen, opdat onze medewerkers niet hadden hoeven te wachten; maar het is allemaal nogal meegevallen en ze hebben wat anders tussendoor kunnen nemen, om niet met hun duimen te zitten draaien. Op het katern dat ik nu meegeef, moet de grafzerk van Willem van Rode nog worden aangevuld.'[44]

Dat zou echter pas gebeuren nadat het katern definitief was gedrukt en was doorgegeven aan het atelier van Theodoor Galle, die voor het tekenen en het graveren van de plaat 12 gulden en 5 stuivers uitbetaald kreeg door Jan Moretus. Dankzij de verwijzing naar de grafplaat weten we dat het hier om katern H ging en dat de *Officina* al volop bezig was met het tweede boek (H gaat van het einde van hoofdstuk 7 tot de helft van hoofdstuk 9); intussen moet Lipsius dus ook de katernen D tot en met G hebben gekregen. 's Anderendaags (op 27 oktober dus) stuurde Balthasar een nieuw vel ter correctie, *folium* I dus (boek 2, hoofdstuk 9 vervolg tot begin hoofdstuk 11),

42 Cf. MPM, Arch. 786 (= *Livre des compagnons de l'imprimerie tenu par feu mon père*), respectievelijk f. 182 links, 176 links en 171 rechts. De zetters werkten, zoals dat doorgaans gebeurde, aan meer dan een boek.

43 Cf. Lipsius, *Lovanium*, p. 116: '[Ipse ille Princeps]... delineari iussit et est expressa tota Heverlea, qualis est aut qualem mente deformavit.' Vgl. Papy, *Lipsius*, *Leuven*, pp. 339-340, n. 535.

44 Cf. ILE 05 10 26 [een ongepubliceerd origineel bewaard in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M)]: 'Hesterno vespere folia recte accepi. Optassem pridie per nuntium nequid operae nostrae exspectassent, sed parum incommode fuit et aliud interiungere potuerunt, ne otiarentur. In folio quod nunc mitto, imago sepulchralis Giul[ielmi] Rodii inserenda est.' In het corresponderende hoofdstuk 8 verduidelijkt Lipsius dat het hierom een van zijn voorouders gaat; in een labeltje dat hij aan de gravure liet toevoegen - *Ex hac stirpe mea nunc uxor* - wijst hij op de verwantschap tussen zijn echtgenote en Mabilia van Calsteren. Het echtpaar lag begraven in de Leuvense dominicanenkerk; vgl. Papy, *Lipsius, Leuven*, p. 21.

evenals een definitief gedrukt katern (om welk het precies gaat is niet te achterhalen).[45] De op handen zijnde feesten van Allerheiligen en Allerzielen, alsook problemen met de koerierster verhinderden hem zo snel door te werken als hij had gewenst.

45 Cf. ILE 05 10 27 M [een ongepubliceerd origineel bewaard in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M)]: 'Mitto unicum folium corrigendum atque unum item serio excusum.'

Hoewel op 2 november opnieuw een pakketje drukproeven en een definitief katern werd meegegeven, verontschuldigde Balthasar zich nogmaals voor de vertraging als gevolg van de feesten. Maar onmiddellijk stelde hij Lipsius gerust: hij rekende erop dat het nieuwe werk mooi op tijd zou voltooid zijn en hij zou er ook voor zorgen dat er niet langer werd getreuzeld met de kaarten. Hij is het volkomen met Lipsius eens dat het beter is de namen van de plaatsen onderaan aan te brengen; het zou heel vervelend zijn voor de lezer als hij die ergens apart en niet onder de kaarten aantrof.[46] Balthasar voegde hier deze detailopmerking over de kaarten toe, omdat het meegezonden katern K liep van boek 2, hoofdstuk 11, tot bijna het einde van hoofdstuk 15, waar een kaart van Leuven zou worden ingelast.

Twee dagen later - op 4 november - greep Balthasar opnieuw naar de pen: hij had nog net op tijd de wijzigingen en toevoegingen ‘aan de woorden van de hertog’ ontvangen en alles op de juiste plaats kunnen inlassen. De zetter zou nog zo'n twee weken nodig hebben. In het postscriptum gaf hij Lipsius een stille wenk om niet te lang meer te wachten met het opsturen van zijn voorwoorden.[47] Op 8 november volgden nogmaals twee definitieve en twee te corrigeren katernen (in het laatste geval gaat het om L en M). Het einde kwam nu in zicht en, zoals Balthasar verzekerde, wat nog overbleef zou zeker tegen het begin van de volgende week gezet zijn. Lipsius moest nu echt het voorwerk meegeven, hetzij 's anderendaags met Johan Colibrant, een van de vaste koeriers tussen het Plantijnse Huis en Leuven, hetzij wanneer de vrouwelijke bode terugkeerde. En hij herhaalde opnieuw dat *Lovanium* beslist nog vóór december gedrukt zou zijn.[48] De illustraties baarden hem echter meer zorgen, hoewel hij zijn schoonbroer Galle meer dan genoeg tot spoed had aangemaand. Het binden zou in ieder geval niet veel tijd vergen; Lipsius moest tijdig laten weten hoeveel gebonden exemplaren hij wenste en op welke manier dat moest gebeuren, tenzij hij natuurlijk verkoos dat de boeken ongebonden naar Leuven werden verzonden.[49]

46 Cf. ILE 05 11 02 (= Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M), gepubliceerd in Burmannus, *Sylloge*, I, p. 738, nr. 699): ‘Mitto unicum folium corrigendum, unum item serio impressum; neque enim plura parari potuere per haec festa. At tempori satis absoluturos nos spero et simul curabo ne longior sit in tabulis mora. De nominibus locorum, et mihi videbatur melius subscribi et magna sit incommoditas lectori, si seorsim et non sub tabulis ea legat.’

47 Cf. ILE 05 11 04 [= Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M)]: ‘Mutanda ac addenda in oratione Ducis in tempore accepi et suis locis reposui. Lovanium intra duas abhinc septimanas compositor absolverit. [...] Praefationes ad Lovanium mitti nobis tempestivius optemus, quo citius corrigendas remittamus.’ Met *oratione Ducis* bedoelt Balthasar vermoedelijk een passage uit boek 3, hoofdstuk 2 in katern M3v (= *Lovanium*, p. 94), waar Lipsius citeert uit de officiële oproep (*publico edicto*) waarmee hertog Jan IV van Brabant en Limburg (1415-1427) geleerden uitnodigt om hun colleges aan de pas opgerichte universiteit te beginnen op 2 oktober (1426).

48 Vandaar dat Lipsius al op 13 november aan een correspondent liet weten dat zijn *Lovanium* ter perse was en over twee of drie weken beschikbaar zou zijn: ‘[...] ac velut fundamenta ieci in Lovaniensium rebus, quas tractavi, lam edo et intra duas aut tres septimanas videbis’ (ILE 05 11 13 H, onuitgegeven, naar het handschrift in de Univ. Bib. van Utrecht, ms. 987 (7 A 20), f. 34).

49 Cf. ILE 05 11 08 M (= Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M), gepubliceerd in Burmannus, *Sylloge*, I, p. 739-740, nr. 700): ‘Mitto bina impressa folia, totidem corrigenda. Pauca compositori restant, et quae initio sequentis septimanae absolverit. Praefationes exspectamus, si non crastino per Colibrant, proximo mulieris huius reditu. Nec periculum est a typis nostris quin ante Decembrem proximum finiamus. At de Iconibus paene ambigam, quas tamen

Deze beide brieven tonen duidelijk aan hoe de Moretussen begin november, toen het zetten bijna was afgelopen, steeds ongeduldiger zaten te wachten tot Lipsius hun zijn dedicatie en het voorwoord tot de lezer zou bezorgen, zoals overigens wel vaker gebeurde. In de gedrukte versie is alleen het *Ad lectorem* gedateerd op 'mijn negenenvijftigste verjaardag, 18 oktober 1605';[50] de opdracht aan Karel van Croÿ kreeg geen datum. Uit ms. Lips. 13 te Leiden blijkt dat deze dedicatiebrief, geschreven door een secretaris, maar nagelezen en hier en daar verbeterd door Lipsius, eveneens op 18 oktober was gedateerd. De humanist schrapte echter de datum en wijzigde de slotformule *Ex[cellen]tiae Tuae perpetuus diens I[ustus] Lipsius* tot *Lovanii scripsit et vovit Ex[cellen]tiae Tuae p[er]p[etuus] cliens I[ustus] Lipsius*, wat vanzelfsprekend door Jan Moretus werd overgenomen.[51]

Op 20 november stuurde Lipsius de laatste drukproeven - het voorwerk - terug naar Antwerpen en besprak hij nog een detail nopens de kaart van Heverlee: blijkbaar was hem gevraagd of de ontwerper van de kaart, de Leuvense schilder Joes vander Baren, nog getallen kon toevoegen. Lipsius betwijfelde of hiervoor nog tijd genoeg was en vond dat het er maar weinig toe deed: zolang de belangrijkste elementen maar waren aangeduid en afgebeeld. 'Denk je nu echt dat die zaken zo nauwkeurig worden bekeken? Ik wilde dat het inderdaad het geval was. En misschien nog meer voor wat ik schrijf, altijd oprecht en te goeder trouw,' verzuchtte hij.[52] Toch zijn Vander Baren in Leuven en etser Peeter vander Borcht in Antwerpen,[53] die toen reeds tegen de zeventig was, er nog in geslaagd om de gevraagde cijfertjes aan te brengen.

Onverwacht deed zich toch nog even enige vertraging voor, lezen we in Balthasars brief van 25 november aan Lipsius: de koerierster was ziek geworden en in Leuven gebleven; ze gaf haar stukken mee aan Colibrant en Lipsius' correcties hadden Moretus pas op 24 november 's avonds bereikt. Toch beloofde Balthasar alles tegen het begin van de volgende week te klaren. Hij bezorgde Lipsius de tekst en de afbeelding van Leuven en van de grafzerk van Willem van Rode. Hij verwachtte geen verbeteringen meer, maar als Lipsius toch nog wat aan te merken had, kon hij die wellicht nog tijdig doorgeven via de koerierster, als die genezen was en naar Antwerpen kwam. Balthasar had zelf nog een fout opgemerkt in de afbeelding van Leuven bij de plaatsen die met letters werden aangegeven, maar zou zorgen dat ze verbeterd werd en had

sororio satis superque commendavi ut maturari curet. Ad compingendum diebus pauculis opus est [...]. In tempore moneat nos A[mplitudo] V[estra] quot et ad quam formam compacta desideret, an vero incompacta isthuc mitti malit.' 'Ongebonden' betekent niet dat het om een verzameling losse katernen ging, maar om een voorlopige, eenvoudige en goedkope band.

50 Cf. Lipsius, *Lovanium*, f. [*4]v: 'hoc natali meo quinquagesimo nono, xv Kal[endas] Novembr[es] M.DC.V.'

51 Cf. *ibid.*, f [*4]r.

52 Cf. ILE 05 11 20, een brief die alleen in de postuum gepubliceerde versie bewaard bleef (*Iusti Lipsi Centuria miscellanea* (Antwerpen, 1607), V, 81): 'Remitto quae misisti. De numeris in icone Heverleae, videbo si pictor poterit, et dubito, quia breve est tempus. Parum refert; praecipua modo sint notata et incisa. Censes tu tam accurate haec examinari. Utinam faciant! Et magis illa, quae scribimus, et semper candide ac bona fide.'

53 Over Joes vander Baren, cf. U. Thieme - F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart* (Leipzig, 1908), 2, p. 492; Papy, *Lipsius, Leuven*, pp. 339-340, noot 535; over Peeter vander Borcht, cf. C. Depauw, *Peeter vander Borcht* (*1535/40 - 1608*); *de kunstenaar als inventor of creator van botanische illustraties*, in *De Botanica in de Zuidelijke Nederlanden (einde 15e eeuw - ca. 1650). Tentoonstelling Museum Plantin-Moretus, 13 maart - 13 juni*, Publikaties MPM/PK, 27 (Antwerpen, 1993), pp. 47-49.

ze al op de drukproef gecorrigeerd. Hij zou ook zorgen voor de in te binden exemplaren; terwijl er twee luxueus werden ingebonden, konden meteen ook een twintigtal of nog meer boeken wat eenvoudiger worden afgewerkt.[54]

54 Cf. ILE 05 11 25 [een ongepubliceerd origineel bewaard in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M)]: 'Folia correcta hesterno primum accepi, nam femina aegra (ut audio) isthic mansit et per ipsum Colibrant sarcinas suas transmisit. Itaque remora operis nostris praeter opinionem haec iniecta est. Curabo tamen sub initium proximae septimanae quidquid restat absolvi, nec proinde locorum Lovanii atque iconis correctionem exspectabo, quae nunc primum mitto, cum imagine sepulchrali Wilhelmi de Rode. Siquid tamen in ipsis iconibus corrigendum per mulierem, si iam firma sit et iter huc cogitet, tempori nos admonebit. In Imagine Lovanii errorem observavimus circa loca quae litteris alphabeticis notantur, sed emendari curabimus prout in ipsa designavi. De exemplaribus compingendis curae erit, et dum illa duo aut tria nitidius ligantur, poterunt viginti et plura eadem opera et tempore simplicius absolvi.'

Volgens de verkoopscatalogus van Jan Moretus, MPM, Ms. 39, verscheen *Lovanium* in een oplage van 1025 exemplaren. Op twaalf december 1605, een kleine week voor het geplande huwelijk, liet Lipsius zijn knecht vijfentwintig exemplaren aan Karel van Croÿ bezorgen om ze uit te delen tijdens het feest; natuurlijk moest de hertog er een voor zichzelf houden. In de begeleidende brief verontschuldigde de Leuvense geleerde zich dat hij er niet één voor elke genodigde kon zenden (en dat zouden er wel meer dan vijfentwintig zijn), maar het was onmogelijk om al die volumes ingebonden te krijgen in de drukke eindejaarsperiode.[55]

Zodoende hebben we het belangrijkste onderwerp van onze nieuwe brief in zijn context geplaatst. Er rest ons enkel een blik te werpen op het slot. Daar kondigt Balthasar het nakende bezoek van zijn ouders en een wat uitgebreider gezelschap aan. Opnieuw loont het de moeite om te grasduinen in de briefwisseling uit deze periode. Dan blijkt inderdaad dat een deel van de familie samen met enkele vrienden einde oktober 1605 naar Leuven is getrokken, vanwaar Jan I Moretus een dienstreis naar Brussel ondernam. Zoals reeds gezegd, ging Lipsius' antwoord op onze brief verloren, maar uit de reactie van Balthasar hierop blijkt dat Jan Moretus vergezeld was van onder anderen zijn schoonzoon Theodoor Galle (en dus ook wel van diens echtgenote Catharina). Balthasar stuurt Lipsius namelijk een nieuw katern van *Lovanium*, waarin de gravure van de grafsteen van Willem van Rode nog ontbreekt en stipt in dit verband aan: ‘Als mijn schoonbroer nog enige twijfel heeft, moet hij het monument maar met eigen ogen gaan bekijken.’[56] Meteen legt hij uit dat hijzelf onmogelijk kon meekomen, omdat er toch iemand op de winkel en de drukkerij moest letten. 's Anderendaags reeds schrijft Balthasar opnieuw: hij hoopt dat Lipsius het goed stelt in het gezelschap van zijn vader en zijn vrienden. Uit het postscriptum blijkt dat Jan Moretus intussen naar Brussel is doorgereisd, terwijl Balthasars broers en zussen[57] op bedevaart zijn gegaan naar Scherpenheuvel - iets wat ze vanuit Leuven wel vaker deden.[58] In een volgende brief, van 2 november, waarin Balthasar de behouden thuiskomst van het hele gezelschap meldt,[59] geeft hij ook meer informatie over het bezoek van zijn vader aan Brussel: Moretus was namelijk

55 Cf. ILE 05 12 12 (een ongepubliceerde secretariskopie bewaard in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 3(4), f. 271): ‘Misi famulum cum libellis, quos Ex[cellen]tiae Suae dedicavi, ad eos hoc solenni festo offerendum. [...] Mitto exemplaria vigintiquinque; ex iis, ut dixi, unum tibi praecipies. Misissem plura, ut numerum ibi convivarum fore scio, sed compacta habere non licuit et (quod apud te dicam) alias etiam nunc res illi agunt.’

56 Cf. ILE 05 10 26, waarvan het ongepubliceerde origineel bewaard bleef in Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 4 (M): ‘In folio quod nunc mitto, imago sepulchralis Giul[ielmi] Rodii inserenda est, in qua siquid dubitat sororius, coram monumentum inspicere meminerit.’

57 In aanmerking komen: Johannes (1576-1618), Elisabeth (1584-1649) en haar man Jan Wielant († 1631), en uiteraard Catharina (1580 - † na 1610) met haar man Theodoor Galle; misschien ook Melchior Moretus (1573-1634): cf. J.-B. Van der Straelen, *Geslagt-Lijste der nakomelingen van den vermoerden Christoffel Plantin* (...) (Antwerpen, 1858), pp. 18-19.

58 Cf. ILE [05]10 27 M, eveneens een onuitgegeven origineel bewaard in Leiden: ‘Tantum confido Ampl[itudinem] V[estram] valere cum patre isthic et amicis. [...] Ad patrem haud ultra scribo isthuc, nam Bruxellis litteras ab eo iamnunc accipimus. Fratres et sorores ab aspero Colle reduces, si forte adhuc isthic, saluto.’

59 Cf. ILE 05 11 02: ‘Pater et amici feliciter omnes rediere, Deo gratia esto.’ (Mijn vader en zijn vrienden hebben allen een voorspoedige terugreis gehad).

in een bijzonder lastig parket geraakt door de koppige en arrogante houding van kardinaal Cesare Baronio. Die had in het elfde boek van zijn *Annales ecclesiastici*, dat op de persen van de *Officina Plantiniana* werd herdrukt, een erg lange uitweiding ingelast waarin hij de stelling verdedigde dat de aanspraken van de Spaanse vorsten op de troon van Sicilië berustten op een apocrief of minstens een grondig gewijzigd document. Begrijpelijkerwijze hadden de Aartshertogen bij monde van de Geheime Raad laten weten dat zij het bewuste betoog, kwetsend als het was voor de koning van Spanje, onaanvaardbaar achtten en dat Moretus het kwestieuze boek maar moest drukken zonder die passage. Baronio was het echter helemaal niet eens 'met die censuur van wereldlijke personages op iets wat de hoogste kerkelijke autoriteiten hadden goedgekeurd', zoals hij tegen de Antwerpse drukker fulmineerde. Hij kon niet het minste begrip opbrengen voor de impasse waarin de Antwerpse drukker zich bevond en dreigde er zelfs mee diens monopolie voor het drukken van liturgische werken binnen het Spaanse rijk te laten herroepen.[60] Tijdens zijn verblijf te Brussel had Moretus deze delicate zaak dus met een aantal prominenten uit de Zuidelijke Nederlanden besproken: 'Mijn vader heeft in Brussel een ontmoeting gehad met de voorzitter [van de Geheime Raad] Jean Richardot over die kwestie van Sicilië bij Baronio. Richardot heeft beloofd dat hij bij de Heer Toledo zou informeren welke houding men in Spanje over deze kwestie aanneemt; daarna zou hij met de Aartshertogen verder onderhandelen, voor het geval ze misschien toch toestemming zouden geven tot drukken. Mijn vader heeft verder met de doorluchtige apostolische nuntius gesproken, die ook over het oordeel van kardinaal Colonna in een geschreven versie beschikte.[61] Maar, zo zei hij, Baronio beriep zich op het gezag van de Apostolische Stoel, die het werk had goedgekeurd.'[62] De informatie die Balthasar hier aan Lipsius doorspeelt, stemt overeen met het verslag dat Jan Moretus na zijn

60 Cf. over deze kwestie L. Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, 1 (Amsterdam - Londen - New York, 1969), pp. 194-195; H. Moretus, s.j., *L'édition Plantinienne des Annales Ecclesiastici du Cardinal Baronius*, in *Sept études sur Christophe Plantin* (Brussel, 1921), pp. 16-27. Een overdruk van dit artikel in Antwerpen, MPM, nr. BC 28 (10) [10]) werd aangevuld met op pp. III-XV het brievenmateriaal dat over deze kwestie wordt bewaard in MPM, Arch. 76 (brieven van Baronio) en Arch. 15 (de minuten van Moretus), zij het zonder de talrijke delgingen, die juist laten zien hoe zorgvuldig Moretus zijn woorden wikte en woog. Zie voor Baronio en zijn werk ook *Dizionario biografico degli Italiani*, 6 (Rome, 1964), pp. 470-478 (A. Pincherle).

61 Een verzamelbundel met Baronio's *De monarchia Siciliae*, de weerlegging van zijn theorie door kardinaal Ascanio Colonna en een brief die Baronio over deze kwestie schreef aan Filips III, werd in 1609 te Parijs gepubliceerd door Adriaan Beys, een kleinzoon van Plantijn.

62 Cf. ILE 05 11 02: 'De Baronii Sicilia parens Bruxellae Praesidem Richardottum convenit, qui se a D[omino] Toledo quid in Hispaniis de ea statuatur inquisiturum addixit, et deinde cum Principibus denuo acturum, si forte permittant excudi. Convenit et Illustrissimum Nuncium Apostolicum, qui et Card[inalis] Columnae iudicium in scriptis habebat. Sed ille, inquit, Sedis Apostolicae quae approbaverit auctoritate se tuetur.' *Met D[ominus] Toledo* wordt allicht Don Pedro de Toledo, markies van Francavilla, bedoeld, die lid was van de Spaanse Raad van State; de nuntius is ontegensprekelijk Ottavio Mirto Frangipani, tot wie Jan Moretus zich overigens al op 24 september 1605 gericht had om raad te vragen in de netelige kwestie: vgl. A. Louant, *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani premier nonce de Flandre (1596-1606)*, III: *Introduction générale*, *lettres (1599-1606) et tables*, Analecta Vaticano-Belgica, 2e s., III (Bruxelles-Rome, 1942), p. 744, nr. 388.

terugkeer in Antwerpen schreef aan Nicolaas Oudaert, vicaris van aartsbisschop Matthias Hovius van Mechelen.[63]

Voor de moderne onderzoeker vormt elk epistel van of aan Lipsius een stukje van een puzzel dat zijn leven en werk in mindere of meerdere mate verheldert. Voor Lipsius zelf was

63 Zie MPM, Arch. 13, f. 123. De overheid in de Zuidelijke Nederlanden bleef bij haar standpunt: Moretus kon boek elf van de *Annales ecclesiastici* publiceren, maar zonder de voor de Spaanse koning beledigende uitweiding. De Antwerpse drukker probeerde de schade in Rome beperkt te houden en verontschuldigde zich bij Baronio dat hij het bewuste deel onmogelijk ter perse kon leggen; alle reeds gemaakte kosten zou hij voor zijn rekening nemen. Een poging om de resterende oplage en de reeds gedrukte katernen aan een Parijse drukker door te verkopen en zo de financiële schade beperkt te houden, draaide op niets uit. Moretus' problemen werden uiteindelijk heel simpel opgelost, toen Baronio op 30 juni 1607 overleed. De Geheime Raad gaf meteen gunstig advies om de publicatie weer op te nemen, minus het gewraakte stuk *De monarchia Siciliae.* In 1608 kwam boek elf eindelijk van de pers.

het briefje van zijn oud-leerling en jonge vriend Balthasar Moretus weinig meer dan een zakelijk rapportje met wat praktische bijzonderheden. Hij vond het niet nodig om de brief met de grootste zorgvuldigheid te bewaren, maar herbruikte de beschikbare ruimte van het dubbelgevouwen folio-vel (de achterkant ervan [f. 20v] en het wit onder de tekst van Balthasars brief [f. 19r]) om er snel een aantal notities op aan te brengen. De vlugge aantekeningen die Lipsius op onze brief aanbracht betreffen enkele paragrafen van het *Epitome bellorum omnium annorum DCC*, een beknopte militaire geschiedenis van Rome tot het einde van de Republiek door de Romeinse geschiedschrijver Florus (2de eeuw n. Chr.), Florus' werk was bijzonder populair als schoolboek tijdens de Renaissance. De correspondentie van Lipsius leert ons dat de humanist deze auteur geregeld op het programma zette. Zo las hij in de eerste reeks colleges die hij na zijn terugkeer naar Leuven (1592) gaf, tweemaal per week Caesars *Bellum civile* en tweemaal Florus, want het *Epitome* vond hij heel geschikt als inleiding, om zijn studenten te introduceren in de wereld van de Romeinen.[64] Lipsius had bovendien reeds een aantal emendaties bij deze Romeinse geschiedschrijver opgenomen, onder meer in zijn *Electorum Liber II*, hoofdstukken 5, 15 en 19.[65] Hij beschikte in zijn bibliotheek over een handschrift van Florus en drie geannoteerde uitgaven, die van Elias Vinetus (Parijs: H. de Marnef en G. Cavellat, 1576) en twee van de Leuvense professor Johannes Stadius, allebei gepubliceerd door Plantijn, respectievelijk in 1567 en de herziene uitgave, postuum bezorgd door zijn zoon Hieronymus aan de hand van de notities van zijn vader († 17 juni 1579) in 1584.[66]

Wellicht moet men deze ‘kribbels’ onder en aan de verso-zijde van Moretus' brief opvatten als wat snelle nota's, geheugensteuntjes ter voorbereiding van een college. Lipsius citeert telkens een lemma van een of twee woorden uit de tekst (onderlijnd), dat hij daarna verklaart. In een aantal gevallen citeert of verwijst hij hierbij naar andere bronnen als Velleius Paterculus, Valerius Maximus of Plutarchus' *Vitae.* Bij het inbinden in de moderne band zijn de bovenste regels onleesbaar geworden. De notities bestrijken Florus 2, 9, 8-14, een hoofd-

64 Zie ILE V, 92 11 26 H, 8-11: ‘Docebo in septimana quater, biduo Flori compendium, biduo Caesarem, De bello civili. Compendium sane illud visum mihi praemittere ad formandam et velut gustu aliquo rerum Romanarum imbuendam iuventutem plane earum rudem.’

65 Dit *Electorum liber II* werd nog enkele keren herdrukt als onderdeel van de *Opera omnia quae ad Criticam spectant*, waarin het ook voor het eerst verschenen was (Leiden; Christoffel Plantijn, 1585). Onmiddellijk na Lipsius' dood werden de emendaties bij Florus ook opgenomen in *Lucii Annaei Flori rerum Romanarum libri quatuor*, *cum notis et scholirs Eliae Vineti*, *Ioannis Camertis*, *Iusti Lipsi et Iani Gruteri. Accessit epitome decadum XIV Titi Livii*, *cum notis Caroli Sigonii et Martini Delrii* (Saint-Gervais (Genève): Jean Vignon, 1606), pp. 343-354.

66 Cf. Lipsius' bibliotheekcatalogus, Leiden, Univ. Bibl., ms. Lips. 59, f. 19r, ms. 9: *Florus*, *In Livium*, *Sallustius in papira*, *fol[io] parvo* en f. 5v, boek 14 (Vinetus), f. 9r, boek 1 en 2 (Johannes Stadius, respectievelijk 1567 en 1584). Zoals gebruikelijk kreeg een deel van de Leidse oplage een titelblad met het Antwerpse adres. De Plantijn-drukken zijn beschreven in J. Voet-Grisollé - L. Voet, *The Plantin Press*, *1555-1589; a Bibliography of the Works printed and published by Christopher Plantin at Antwerp and Leiden*, 6 vols. (Amsterdam, 1980-1983), nrs 1180 en 1181A+B.

stuk gewijd aan de eerste burgeroorlog te Rome tussen Marius en Sulla. Het laatste lemma van de tweede kolom, *late concurritur*, is terug te vinden in Florus 2, 9, 11. Lipsius vervolgt dan onder de brief van Moretus met *Miser Imp[erator]*, eveneens uit Florus 2, 9, 11. De notities eindigen met *Marius Octavii* (Florus 2, 9, 14) verklaard als *Defecerunt milites ab eo et ad hostes transierunt. Iugulatus erat en [[pro]] signo dato* (Florus 2, 9, 13), uitgelegd als *militari ritu*, *tuba an* waarop Lipsius zijn tekst afbreekt zonder alternatief voor *tuba.* Even zoeken in de correspondentie van Balthasar Moretus aan Lipsius, bewaard te Leiden als ms. Lips. 4 (M), leverde een brief op van 7 augustus 1605 (dus ILE 05 08 07), die door Lipsius op een gelijkaardige manier was 'gerecycleerd'. Uiteindelijk bleek het te gaan om notities bij Florus 2, 9, 3-7, met andere woorden de alinea's die onmiddellijk voorafgaan aan de passage die Lipsius op de Brusselse brief verder uit werkte.[67]

67 Ook een vroeger origineel van Balthasar, ILE XIV, 01 10 23, was door Lipsius op deze manier gerecycleerd. Hier gaat het echter om notities bij een passage uit Livius, *Ab urbe condita*, 1, 30, 5-32, 11.

Summary

Quite recently an unknown letter from Balthasar Moretus to Justus Lipsius has been discovered at Brussels Royal Library among a rather haphazardly coliected file of seventeenth-century letters mainly concerning the Bruges humanist poet and historian Oiiverius Vredius (ms. II 3008, ff. 19r-20v; letter dated on 14 October 1605). Although it is a rather short and matter-of-fact message, covering a few quires of proofs of *Lovanium*, every sentence sheds its own light on the close bonds between the *Officina Plantiniana* and its favourite author, when situated against the background of, especially, Lipsius's correspondence of the second half of 1605. After dwelling upon letters and books for Lipsius, which had been entrusted to the care of Johannes II Moretus at the book fair of Frankfurt, Balthasar discusses the progress of his next publication, *Lovanium*, assuring that it will be available in time. The next topic is a preposterous reaction in verses of poor quality against the Antwerp Jesuit Carolus Scribani's *Amphitheatrum.* Finally the visit of his father and other family members to Leuven is announced.

Résumé

Récemment une lettre inconnue de Balthasar Moretus à Juste Lipse a été retrouvée à la Bibliothèque royale de Bruxelles, parmi une collection de lettres du 17e siècle, concernant le poète et historien brugeois Oliverius Vredius (ms. II 3008, ff. 19r-20v; lettre datée le 14 octobre 1605). Bien qu'il s'agisse d'un message bref et pratique accompagnant l'envoi de quelques feuilles d'épreuves du *Lovanium*, chaque phrase offre un témoignage des liens étroits existant entre l'officine plantinienne et son auteur préféré. Après quelques mots à propos de lettres et de livres pour Lipse remis à son frère lors de la foire du livre à Francfort, Balthasar informe son ancien professeur du progrès de son *Lovanium*, assurant qu'il sera imprimé à temps. Ensuite, il parle d'une réaction plutût enfantine en vers abominables attaquant l'*Amphitheatrum* du jésuite anversois Carolus Scribani. Pour terminer, Balthasar lui annonce la visite de son père avec d'autres membres de la famille.

Stijn van Rossem
Drukkersbelangen en politiek verlangen
Hieronymus II Verdussen en de controle op de productie van almanakken in Antwerpen, 1626-1642 *

Een advocatens vrouw beklaeghden hare trouw
Om dat myn-heer meer in syn' boecken las
Als hy met haer in coutenanti' was,
Sy seyd': ‘k en hebb’ van hem geen spraeck,
Noch gheen vermaeck, is dat gheen slechte saeck?
Ick wou wel dat ick oock waer eenen boeck,
‘k En soud’ hier soo niet sitten in den hoeck.

Myn-heer sat op 't comptoir en schreef met groot devoir
Maer hij borst uyt in eenen grooten lach
Als hy van joufvrouw hoorden dit beklach.
Lief, seyd' hy, wat is uw versoeck,
Soudy oock gheerne wesen eenen boeck?
'k Wou dat ghy eenen almanach dan waert,
Soo kreegh ick eenen niewen als 't verjaert.[1]

Almanakken zijn niet gemaakt om lang bewaard te worden. Zoals de echtgenoot in dit lied *Den eerelycken almanach* aangaf, verloren ze na één jaar hun bestaansreden en werden ze vervangen. In het beste geval kon een verouderde almanak zijn eigenaar nog een laatste dienst bewijzen als inpak- of toiletpapier. Vaak werd hij echter gewoon weggegooid. Enkel wanneer een almanak belangrijke aantekeningen bevatte of waardevol was door zijn luxueuze band, had hij een zekere overlevingskans. Door die beperkte geldigheid stond de almanak in de zeventiende-eeuwse kunst en literatuur symbool voor vanitas, vergankelijkheid en zelfs onbetrouwbaarheid.[2]

De almanak, een verdwenen massaproduct

* Het onderzoek waarvan dit artikel de neerslag vormt, werd verricht in het kader van het onderzoeksproject ‘Drukpersproductie en uitgeversstrategieën na de Val van Antwerpen. Casus: Hieronymus I en Hieronymus II Verdussen (1585-1653)’. Dit project wordt betoelaagd door het Bijzonder Onderzoeksfonds van de Universiteit Antwerpen als Nieuw Onderzoeksinitiatief; promotor is prof. dr. Pierre Delsaerdt. Gebruikte afkortingen in dit artikel zijn SAA: Stadsarchief Antwerpen, ARAB: Algemeen Rijksarchief Brussel, MPM: Museum Plantin-Moretus.

1 Livinus vander Minnen, *Den eerelycken pluck-voghel ghepluckt in diversche pluymkens van minneliedekens*, *ende andere vrolyckheden*, 3de druk, Brussel, Jacob vande Velde, 1677 p. 276-277 (G. Huybens, *Thesaurus canticorum Flandrensium: het gedrukte Nederlandse liedboek in Vlaanderen (1508-1800)*, Leuven, 2004, nr. 103c). Met dank aan Maartje De Wilde voor het signaleren van dit liedje.

2 J. Salman, *Een handdruk van de tijd: de almanak en het dagelijks leven in de Nederlanden*, *1500-1700*, Tentoonstellingscatalogus, Zwolle, 1997, p. 91.

Er is een boekhistorische wet die stelt dat de bewaarkans van drukwerk omgekeerd evenredig is aan de grootte van de oplage. Hoe hoger de oplage van het boek, des te kleiner de kans

dat er een exemplaar van bewaard bleef.[3] Populaire genres als pamfletten, nieuwsberichten en liedjesteksten wilden hun lezers in de eerste plaats informeren of ontspannen. Ze werden door veelvuldig gebruik letterlijk versleten, of ze verloren geleidelijk hun oorspronkelijke functie. Van het hele gamma aan populair drukwerk behoorde de almanak tot de meest verspreide en daarom ook de minst bewaarde categorie.

De overgeleverde exemplaren van dit vroegmoderne massaproduct zijn een uitstekende bron om de populaire cultuur in het verleden te bestuderen. Tot de eerste helft van de zeventiende eeuw werden almanakken voornamelijk samengesteld door astronomen en astrologen, artsen, chirurgijns en landmeters.[4] Ze probeerden een zo ruim mogelijk publiek aan te spreken, van hoog tot laag, van stad tot platteland. Daarom zijn almanakken te beschouwen als een afspiegeling (en mogelijk ook als een katalysator) van algemeen verspreide denkbeelden. Bovendien bieden ze een blik op de popularisering van wetenschappelijke, godsdienstige en literaire ontwikkelingen. De kern van de almanak werd weliswaar gevormd door de kalender, maar daarnaast bevatte hij vaak ook een variabel aantal nevenrubrieken. Zo kon de lezer er praktische informatie vinden over jaarmarkten, kermissen, de watergetijden, postdiensten en wisselkoersen. Een deel van de almanak was voorbehouden voor astrologische en geneeskundige rubrieken zoals prognosticaties (voorspellingen voor het komende jaar over het weer, ziekte, economie en politiek), een overzicht van de zon- en maaneclipsen en gezondheidsadviezen op basis van de stand van de planeten. Ook het verleden had een plaats in de almanak: de kroniek gaf een historisch overzicht van de belangrijkste recente gebeurtenissen. Ten slotte was er ook vermaaksliteratuur in terug te vinden zoals liedjes, kluchten en verhalen.

Ondanks zijn efemeer karakter was de almanak voor vele gevestigde grafische bedrijven een aantrekkelijk product. De lage productiekosten en de verzekerde hoge afname vormden de solide financiële fundamenten, die ruimte creëerden voor andere, meer kapitaalintensieve en risicovolle ondernemingen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw bleef Antwerpen het belangrijkste typografische centrum van de Zuidelijke Nederlanden, ook voor almanakken. Er waren verschillende drukkers werkzaam die van almanakken en ander goedkoop drukwerk hun specialiteit gemaakt hadden. Ze brachten hun waren aan de man in de hele Zuidelijke Nederlanden en daarbuiten.[5] In de eerste fase van het getrapte distributiesysteem voorzagen drukkers en boekverkopers elkaar van almanakken. Een deel van de oplage verkochten ze zelf aan hun particuliere klanten, een ander deel werd doorverkocht aan kramers en rondreizende handelaars en bereikte op die manier de kleinere steden en het platteland. Een van de Antwerpse drukkers die leefden van de handel in almanakken was Godtgaf

3 J. Salman, *Een handdruk van de tijd*, p. 15.

4 J. Salman, *Een handdruk van de tijd*, p. 29. Salman stelde vast dat na 1650 de almanak in de Noordelijke Nederlanden aan prestige verloor en dat hoger opgeleide auteurs zich van het genre distantieerden.

5 Eén voorbeeld hiervan is de bestelling van 50 ‘fransche almanacken’ en ‘25 brabantsche [almanacken] met chronijcken’ die de Utrechtse boekhandelaar Jan van Doorn op 21 november 1629 bij Hieronymus II Verdussen plaatste (SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 160/4).

Verhulst. In 1650 verkocht hij meer dan 28.000 exemplaren, wat goed was voor 83% van zijn totale omzet (uitgedrukt in verkochte exemplaren).[6]

6 T. Lambrechts, *Godtgaf Verhulst*, *zeventiende-eeuws boekdrukker en -verkoper in Antwerpen*, licentieverhandeling K.U. Leuven, 2003, p. 148. Globaal genomen steeg de verkoop van Verhulst van 3166 verkochte exemplaren in 1640 naar 28.226 in 1650. Tussen dezelfde jaren breidde Verhulst zijn gamma uit van acht verschillende soorten naar 25. Een verklaring voor deze explosie moet zeker gezocht worden in de afspraken die de grote Antwerpse almanakdrukkers in 1642 maakten, waarover verder meer.

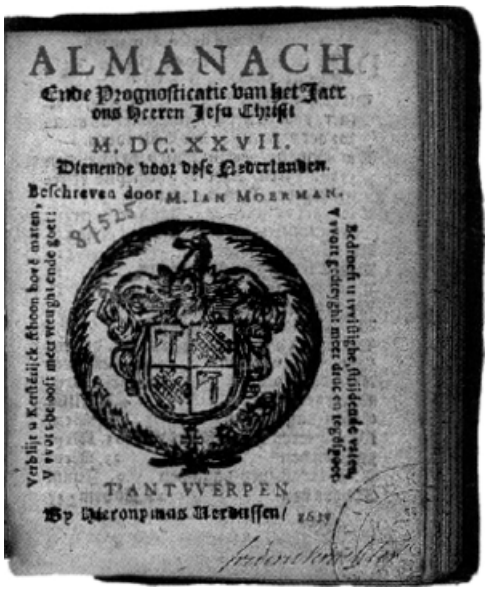
ALMANACH
Ende Prognosticatie van het Jaer ons Heeren Jesu Christi
M. DC. XXVII.
Dienende voor dese Nederlanden.
Beschreven door M. IAN MOERMAN.
T'ANTWERPEN
By Hieronymus Verdussen/ 1627

Afb 1. Een almanak uit 1627, samengesteld door Jan Moerman en uitgegeven bij Hieronymus Verdussen (SBA, K 101981:1627, 1 [C2-558 i])

Over almanakken bestaat een vrij uitgebreide literatuur. Tot nu richtte de vraagstelling in het Belgische onderzoek zich voornamelijk op problemen van bibliografische of volkskundige aard.[7] De weinige studies die de almanak vanuit een boekhistorische invalshoek bekijken, hebben eerder een tentatief karakter.[8] Jeroen Salman onderzocht in zijn proefschrift voor het eerst in het Nederlandse taalgebied het belang van de almanak als handelswaar op een systematische manier.[9] Geografisch lag de nadruk hier op de Noordelijke Nederlanden. Om de situatie in de Republiek te kaderen in een Europees perspectief, had Salman ook oog voor de Zuidelijke Nederlanden. Hiervoor baseerde hij zich uitsluitend op de beschikbare literatuur.

7 Een selectie uit het aanbod: A. Warzée, *Recherches bibliographiques sur les almanachs belges*, Brussel, 1852; G. Zech-Du Biez, *Les almanachs belges: étude bibliographique*, Braine-le-Comte, 1902; E. de Bom, 'Nog Antwerpse almanakken' in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 1/1 (1903), p. 188-195; J. Jadot, 'Almanach belges non décrits' in *Le livre et l'estampe. Revue trimestrielle de la Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique*, 28 (1961) tot 57/58 (1969); L. Depraetere, *Brugse almanakken 1683-1850*, Nederlands volkskundige bibliografie nr. 30, Antwerpen, 1979; L.R. Berckmoes, 'Bijdrage tot de studie van de almanak' in *Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen*, 22 (1968), p. 217-247; F. Vandenholen, *Inventaris van almanakken en kalenders*, Gent, 1979; M. Mortier, 'Gentse almanakken uit de 16de, 17de en 18de eeuw' in *Spieghel historiael*, 17 (1982), p. 79-85, M. Mortier, 'Het wereldbeeld van Gentse almanakken, 17e en 18e eeuw' in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 10 (1984), p. 267-290.

8 G. Caullet, 'Une collection d'almanachs placards, (1560-1786). Essai sur l'histoire et le commerce des almanachs à Courtrai' in *Bulletin der geschied- en oudheidkundige kring te Kortrijk*, 2 (1904-1905), p. 39-95; J.A. Goris, 'Het monopool der almanakken van H. Verdussen (1619-1630)' in *De Gulden Passer*, 3 (1925), p. 114-122; V.A. dela Montagne, 'Een almanakken-trust in de 17de eeuw' in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 5 (1907), p. 216-219; L.V. Acker, 'Gentse almanakverkopers in 1660' in *Biekorf*, 84 (1984), p. 154-155; N. Golvers, 'Een nieuwe Antwerpse almanak (Ph. De Dyn, Martinus Verhulst, 1654)' in *Scientiarum Historia*, 22/2 (1996), p. 87-96.

9 J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar*, Zutphen, 1999.

Nochtans bevinden zich in de Belgische archieven vele unieke bronnen, die tot nu toe weinig of niet zijn bestudeerd.

Dit artikel wil hieraan ten dele tegemoet komen door dieper in te gaan op het economische belang van de almanak en de concurrentie onder de drukkers die hiervan het gevolg was. Eén van de meest spraakmakende en tegelijk langstlopende conflicten in dit verband speelde zich af tussen de jaren 1626 en 1642. Hoofdrolspeler was Hieronymus II Verdussen (1583-1653), Antwerps boekdrukker en boekverkoper, die in de jaren 1620 samen met zijn vader Hieronymus I (1552-1635) in de Kammenstraat de drukkerij en winkel *De Rode Leeuw* leidde. Zijn verwoede zoektocht naar dominantie op de almanakkenmarkt voert langs allerlei pogingen tot monopolievorming, geheime afspraken, juridische conflicten en rechtszaken, manipulatie en zelfs geweld. Deze odyssee schetst een levendig beeld van het Zuid-Nederlandse boekbedrijf in de zeventiende eeuw en legt enkele dialectische verhoudingen op micro-, meso- en macroniveau bloot. De individuele ambities van Verdussen botsten op de conservatieve reacties van zijn collega's, de Antwerpse natie van drukkers en boekverkopers, die de machtsverhoudingen binnen de groep wilden bewaren. Beide partijen zochten vervolgens steun in de politiek, waardoor de autonomie van de lokale besturen

tegenover de ambities van het centrale gezag kwam te staan, een rode draad in de institutionele geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Economische belangen en politiek verlangen vonden in elkaar een uitstekende bondgenoot. Op zoek naar persoonlijk voordeel en de uitschakeling van concurrenten, zochten drukkers als de Verdussens graag de bescherming van de overheid op. Overheidscontrole en uniformisering werden niet louter van bovenaf opgelegd, maar vonden hun oorsprong vaak in persoonlijke initiatieven.

De Verdussens, een drukkersdynastie in opmars

De Verdussens waren relatief nieuw in het boekenvak, maar wisten snel een belangrijke positie op de markt te verwerven.[10] Hieronymus I, waarschijnlijk geboren te Dinther in Noord-Brabant, verbleef zeker vanaf 1561 in Antwerpen, wanneer zijn vader Jan, een busmaker, zich als poorter in de stad liet registreren.[11] Vanaf 1575 startte Hieronymus I zijn opleiding als boekverkoper bij Hendrik Wouters en tien jaar later vestigde hij zich als zelfstandig drukker in *De X Geboden* aan het klein kerkhof, aan de noordzijde van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.

Essentieel in de succesvolle uitbouw van het bedrijf was de verwerving van enkele belangrijke monopolies. Zoals bekend kon de overheid niet alleen een octrooi verlenen voor het drukken van welbepaalde titels, maar ook voor een heel genre boeken, zoals liturgische werken, schoolboeken of ordonnanties. Het bekendste voorbeeld in dit verband is het monopolie op het drukken van liturgische werken dat sinds 1568 aan de *Officina Plantiniana* toebehoorde en gedurende de volgende eeuwen de basis vormde voor het succes van de drukkerij.[12] Het typeert de ambitie van de stamvaders Verdussen dat ze net als Plantin en zijn erfgenamen naarstig op zoek gingen naar soortgelijke privileges. Een mijlpaal in de ontwikkeling van het bedrijf was de overname van de inboedel en privileges van de overleden Guilliam van Parijs in 1595. Hierdoor werd Verdussen als 'drukker van de munt' verantwoordelijk voor het verzorgen van de muntordonnanties, wat hem niet enkel prestige, maar ook vaste inkomsten en bruikbare connecties opleverde.

Hieronymus I kreeg tien kinderen. Die zorgden ervoor dat de invloed van de clan in het boekbedrijf vergrootte, maar ook dat het moederbedrijf versnipperde. Maria (1588 - na 1660) huwde met drukker Guilliam Lesteens (1590-1661). Zijn drie oudste zonen kwamen eveneens terecht in het boekenvak. Joannes (1590 - na 1660) vestigde zich als boekverkoper. Zijn jongere broer Guilliam (of Guilielmus, 1592-1667) nam de drukkerij en winkel aan het kerkhof over. Hij gaf vooral goedkoop drukwerk uit

10 Voor biografische informatie over de familie Verdussen: L. Voet, 'Verdussen, famille d'imprimeurs-libraires à Anvers' in *Biographie nationale*, 30 (1959), p. 798-805; R. Baetens, 'Verdussen, Cornelius I', 'Verdussen, Guilielmus', 'Verdussen, Hendrik', 'Verdussen, Hendrik Peter', 'Verdussen, Hieronymus I', 'Verdussen, Hieronymus II', 'Verdussen, Hieronymus III', 'Verdussen, Hieronymus V', 'Verdussen, Joannes Baptista I', 'Verdussen, Joannes Baptista II' en 'Verdussen, Joannes Baptista III' in *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 12 (1987), k. 774-785.

11 SAA, *Vierschaar (Poortersboeken)*, 148.

12 L. Voet, *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana at Antwerp*, Amsterdam, 1969, dl. 1, p. 65 en dl. 2, p. 266.

en publiceerde vanaf 1635 de krant *Extraordinarisse posttijdinghen.* Hieronymus II (1583-1653), de oudste zoon, werd opgeleid om in de voetsporen van zijn vader te treden. Hij huwde met Elisabeth Emonts, dochter van muntmeester Jan Emonts. Na het huwelijk trok het koppel in bij vader en moeder Verdussen, die inmiddels verhuisd waren naar de Kammenstraat, en begon Hieronymus II geleidelijk de

taken van zijn vader over te nemen. Zo mogelijk nog meer gedreven dan zijn vader, zocht hij met succes naar nieuwe vaste inkomsten voor de drukkerij. Reeds in 1618 stortte hij zich samen met Jan van Keerberghen op de productie van liturgische boeken, waardoor hij in het vaarwater van de Moretussen terecht kwam.[13] In het jaar 1623 verwierf hij samen met zijn vader de monopolies op het drukken van de *Nieuwe Mechelse cathechismus* en van de schoolboeken van de augustijnen en de predikheren. De monopoliehonger van Hieronymus de jonge was echter nog niet gestild. Vanaf de tweede helft van de jaren twintig groeide zijn belangstelling voor het populaire genre. Almanakken maakten reeds lang deel uit van het fonds van de familie, maar vanaf 1625 zag Hieronymus II zijn kans schoon om zijn positie op deze lucratieve handelsmarkt aanzienlijk te verstevigen.

1626: een monopolie op almanakken?

In het najaar van 1625 leidden Hieronymus II Verdussen en zijn collega Jan van Meurs als oversten de natie van boekdrukkers en boekverkopers. De natie maakte deel uit van het Sint-Lucasgilde, maar had sinds 1620 binnen het gilde een aanzienlijke onafhankelijkheid verworven.[14] Van deze bevoorrechte positie wilde hij gebruik maken om enkele voor hem gunstige vernieuwingen door te drukken. Als respectabel vakman, die kwaliteit hoog in het vaandel had, viel het hem zwaar om te zien hoe zijn collega's verwikkeld waren in een prijzenslag bij de productie en verkoop van almanakken. De onderlinge concurrentie had een negatief effect op de kwaliteit. Drukkers bespaarden niet alleen op inkt en papier, maar besteedden de samenstelling van de almanak ook uit aan onbekwame auteurs. Om deze ontaarding van het genre tegen te gaan, stelde Verdussen voor om afspraken te maken, bijvoorbeeld over het gebruik van goed papier en over de omvang en de prijs van de almanak. Vanzelfsprekend zou een dergelijke almanak weer meer gaan kosten.[15] Het voorstel van Verdussen, dat tot doel had de almanak op een hoger niveau te tillen en zo economisch interessanter te maken voor de grotere firma's (onder meer de firma Verdussen zelf) werd door zijn collega's afgewezen. Zoals de tegenstanders van

13 Zie hierover o.m. A. Goovaerts, *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*, Amsterdam, 1963, p. 82-85.

14 J.B. van der Straelen, *Jaarboek der vermaerde en kunstrijke gilde van Sint Lucas binnen de stad Antwerpen*, *behelzende de gedenkweerdigste geschiedenissen in dit genootschap voorgevallen sedert het jaer 1434 tot het jaer 1795*, Antwerpen, 1855, p. 94-97. Onder bemiddeling van Joannes Malderus, bisschop van Antwerpen, sloten het Sint-Lucasgilde en de natie van drukkers en boekverkopers op 13 februari 1620 een akkoord. De Antwerpse drukkers en boekverkopers streefden al een tijd naar een eigen beroepsvereniging. Het compromis luidde dat ze deel bleven uitmaken van het Sint-Lucasgilde in ruil voor verregaande onafhankelijkheid. Ze mochten nu zelf hun oversten kiezen en volledig onafhankelijk beslissen over zaken die alleen hun natie aangingen zoals lonen, het meesterwerk en interne geschillen. Voor de natie nam Hieronymus II Verdussen, samen met Bathasar I Moretus, Jan II van Keerberghen en Gummarus van Sulsen deel aan de onderhandelingen.

15 SAA, *Gilden en ambachten*, 4754/4, 'Redenen waerom Jeronimus Verdussen'. Het voorstel van Verdussen hield in dat de almanakken gedrukt zouden worden op 2 vellen van goede kwaliteit. Die zouden de kramers ongebonden worden aangeboden voor 1 stuiver en een negenmanneken (= 1/8 stuiver). De kramers zouden de almanak op hun beurt dan voor 2 blanken (= 1 1/2 stuiver) aan de man kunnen brengen.

Verdussen later verklaarden was deze nederlaag de reden waarom Hieronymus kort daarop een monopolie voor almanakken aanvroeg. Op die manier wilde hij alsnog een betere prijs voor zijn almanakken verkrijgen.

Het is best wel mogelijk dat Verdussen uit frustratie over het gebrek aan medewerking van zijn collega's zijn plannen via een monopolie trachtte te verwezenlijken. Dit verklaart echter niet waarom de overheid met deze hoogst uitzonderlijke aanvraag instemde. Om de toe-

kenning van het monopolie te begrijpen moet

Nieuwe Tijdinghe uyt
Spagnien / met het
Spanien
Eerst Ghedruckt den 9. Julij 1621.
T'Hantwerpen / by Abraham Verhoeven / op de Lombaerde veste / inde gulde Hant.

Afb 2. Het honderdste nummer (juli 1621) van de *Nieuwe tijdinghen*, de eerste krant van de Nederlanden, uitgegeven door Abraham Verhoeven. Dit nummer bericht over de hervatting van de vijandigheden tussen de Verenigde Provincies en Spanje na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand (SBA, B 17885 II, 100 [2541 C])

het beleid van de aartshertogen ten aanzien van de boekdrukkunst nader bekeken worden.

Aan het begin van de zeventiende eeuw was het juridische kader voor het drukken en verspreiden van drukwerk bijzonder verouderd en ingewikkeld geworden.[16] Op verzoek van de Antwerpse boekdrukkers werd de wet gerationaliseerd. In 1616 beschikten de Nederlanden eindelijk over een uniforme wetgeving, gedrenkt in de geest van het absolutisme.[17] Om als drukker toegelaten te worden moest men bewijzen van goed gedrag, orthodoxie en technische bekwaamheid voorleggen. Alle drukwerk moest worden goedgekeurd door een censor. Daarnaast was ook een wereldlijke goedkeuring vereist voor 'boecken ende tractaten van gewichte ende van uytloopighe materien'. Reeds snel zou de overheid inzien dat deze impliciete uitzondering voor efemeer drukwerk voor problemen kon zorgen. In 1619 werd bijvoorbeeld een almanak van de Antwerpenaar Jan (Hans) de Coninck in beslag genomen omdat hij in zijn kroniek verslag had uitgebracht van een conflict tussen de overheid en de Brusselse gilden en daarbij kritiek had geleverd op het beleid van de aartshertogen. De Coninck werd verbannen.[18] En in de jaren 1620 introduceerde Abraham Verhoeven dan nog een nieuw soort drukwerk: hij institutionaliseerde zijn tot dan toe sporadisch

16 J. Machiels, *Privilegie, censuur en indexen in de Zuidelijke Nederlanden tot aan het begin van de 18de eeuw*, Brussel, 1997, p. 124.

17 Antonius Anselmo, ed. *Placcaeten ordonnantien landtchartres blyde-incomsten privilegien, ende instrvctien by de princen van dese Neder-landen, aen de inghesetenen van Brabandt, Vlaenderen, ende andere provincien, t'sedert t'iaer M.CC.XX.* Hendrick Aertssens, Hantwerpen, 1648, dl. 1, p. 473-476.

18 J.A. Goris, 'Het monopool der almanakken', 115; F. Olthoff, *De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen*, p. 20; K. De Vlieger-De Wilde, e.a., *Adresboek van zeventiende-eeuwse drukkers, uitgevers en boekverkopers in Vlaanderen*, nr. 30.

verschijnende nieuwsberichten in de met vaste regelmaat verschijnende *Nieuwe tijdinghen.* De krant was geboren.

De groeiende vraag naar nieuws werd natuurlijk gevoed door de politieke situatie in Europa. Na het Twaalfjarig Bestand werd de oorlog met de opstandige Verenigde Provincies hervat en reeds sinds 1618 woedde er in Europa een oorlog die dertig jaar zou duren. In deze woelige tijden werd de controle op het verspreiden van nieuws een prioriteit. Hoewel drukkers volgens de letter van de wet verplicht waren de inhoud van hun periodieken, pamfletten en almanakken te laten visiteren, deden ze dit zelden.[19] De initialen van kannunik Cornelius de Witte prijkten bijvoorbeeld nog twee maanden na zijn dood op de krant van

19 ARAB, *Geheime Raad Spaanse Tijd*, 1277, p. 240. Het archief van de Geheime Raad bevat een minuut voor een ordonnantie waarin plannen worden gemaakt om op te treden tegen drukkers en boekverkopers die 'discours, gazettes, remonstrances, motifs ou avertissements de droit' verkopen zonder zich te houden aan de voorschriften van het plakkaat over de boekdrukkunst van 1616.

Verhoeven.[20] De controle op pamfletten en almanakken, waar geen privilege voor nodig was, draaide helemaal vierkant. Daarom verbood de procureur-generaal van het officie-fiscaal, die de belangen van de vorst in de Raad van Brabant verdedigde, de Antwerpse boekdrukkers en boekverkopers op 17 december 1625 nog langer almanakken uit te geven zonder octrooi.[21]

Waarschijnlijk zag Verdussen in de verordening van de Raad van Brabant een mogelijkheid om zijn plannen te realiseren. In 1626 vroeg hij in één keer het alleenrecht voor het drukken van alle almanakken in de gehele Zuidelijke Nederlanden. Dit monopolie zou een oplossing betekenen voor de 'menichvuldighe clachten soo van gheestelycke als wereltlycke over het bedroch, schandael ende ongeregeltheijt gecommiteert int drucken van alle sorten almanacken ende chronijcxkens' die bij de Raad van Brabant waren ingediend.[22] Verdussen was blijkbaar op de hoogte van bepaalde klachten over het drukken van almanakken en had hiervan gebruik gemaakt om de juiste instanties warm te maken voor zijn voorstel.

Het plan van Verdussen viel in de smaak bij de Geheime Raad. In ruil voor een som van 1200 gulden per jaar zou Verdussen gedurende 25 jaar als enige almanakken, prognosticaties en kronieken in het Frans en het Nederlands mogen drukken en verspreiden.[23] Binnen de Antwerpse natie van drukkers en boekverkopers rees er echter fel protest. Ondanks zijn positie als overste kon Verdussen niet verhinderen dat verschillende leden van de vereniging zich tegen het privilege verzetten en als natie 'vuytgenomen Jeronimus Verdussen de vader en de zoon' klacht indienden bij de Raad van Brabant.[24] Twee commissarissen moesten de zaak ten gronde onderzoeken. Op 21 maart nam het proces een aanvang. Het officie-fiscaal koos de zijde van Verdussen, terwijl de natie een bondgenoot vond in het Antwerpse stadsbestuur.[25] Verdussen protesteerde tevergeefs tegen de openlijke steun van de stad aan de tegenstanders van zijn monopolie, die in zijn ogen niet het recht hadden om op te treden als natie, aangezien hij als overste helemaal buiten spel was gezet.[26] Binnen de natie was de sfeer om te snijden. Een paar dagen voor de start van het proces ging de boekverkoper Maarten Huyssens (actief 1582-1620) op een bijeenkomst van de natie door het lint.[27] Hij schold Verdussen uit en verliet kwaad de vergadering. Omdat zijn woede toen nog niet bekoeld was, wachtte hij Verdussen buiten op. De omstaanders konden nog maar net vermijden dat Huyssens zich op Verdussen stortte. Op bevel van het stadsbestuur moest Huyssens bij Verdussen uit de buurt blijven.[28] Tijdens het proces daagde de procureur-generaal de tegenpartij uit om een betere manier te verzinnen om de kwaliteit van de almanakken te

20 P. Arblaster, 'Policy and publishing in the Habsburg Netherlands, 1585-1690' in Brendan Dooley en Sabrina A. Baron, (eds), *The Politics of Information in Early Modern Europe* (Routledge Studies in Cultural History 1). Londen - New York, 2001, p. 185.
21 ARAB, *Officie-fiscaal van de Raad van Brabant*, p. 632.
22 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4, 'Ed. mo. heeren. Jeronijmus Verdussen de Jonghe, segt', r. 7-9.
23 SAA, *Privilegiekamer*, 724, fol. 24 v. - 25 r.; SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.
24 SAA, *Privilegiekamer*, 724, fol. 24 v. - 25 r.
25 SAA, *Privilegiekamer*, 724, fol. 24 v. - 25 r.
26 SAA, *Privilegiekamer*, 724, fol. 32 r., 16 juli 1626.
27 A. Rouzet, *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des* XVe *et* XVIe *siècles*, p. 102; K. De Vlieger-De Wilde, e.a., *Adresboek van zeventiende-eeuwse drukkers*, nr. 64.
28 SAA, *Privilegiekamer*, 723, fol. 171 r.

verbeteren. De natie antwoordde hierop dat zij meer heil zag in een speciale censor die zich uitsluitend op almanakken zou toeleggen.[29] De Antwerpse boekdrukkers wilden de uitkomst van het proces echter niet afwachten en kaartten de zaak via het stadsbestuur aan bij de Staten van Brabant. De weerstand tegen het monopolie van Verdussen veranderde hierdoor van vorm. De strijd tegen het octrooi was niet langer een particuliere zaak, maar raakte de belangen van alle Brabanders.[30]

29 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.
30 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.

Wanneer na een bijeenkomst van de Staten-Generaal ook de Staten van Vlaanderen zich openlijk verzetten tegen het octrooi, gaf de overheid er de voorkeur aan het plan te laten rusten om geen politieke crisis uit te lokken.[31]

De afkondiging van een nieuwe ordonnantie op de boekdrukkunst, op 3 oktober 1626, maakte een einde aan de discussie. Alle drukkers mochten opnieuw almanakken drukken, maar in tegenstelling tot 1616 waren hieraan strikte voorwaarden verbonden. Verschillende artikelen van het plakkaat handelden exclusief over het drukken van almanakken. Ze mochten slechts gedrukt worden na goedkeuring door een geestelijke censor en door de Raad van Brabant. De naam van de samensteller van de almanak moest bekend zijn. Het uitgeven van almanakken onder een valse of fictieve naam werd verboden. Tenslotte moesten almanakken op goed papier en met verzorgde letters worden gedrukt.[32] Ook Verdussen leek zich neer te leggen bij de zaak en stortte zich onmiddellijk met veel energie op een aantal nieuwe projecten. Op 3 december 1626 verleende de Geheime Raad hem in één klap een privilege voor vijf werken.[33] Het jaar daarop deed hij een poging om zijn privilege voor het drukken van de schoolboeken van de augustijnen uit te breiden naar het graafschap Vlaanderen. Hierdoor kwam hij in conflict met de Gentse drukker Josse Dooms (actief 1620-1636).[34] Dit leidde tot een procedureslag voor de Geheime Raad (februari tot oktober 1627), die voor Verdussen evenwel niet het gewenste resultaat opleverde.[35]

1630: dan toch een monopolie op almanakken?

Verdussen noch de overheid waren geneigd het plan voor een monopolie op almanakken te laten vallen. De militaire positie van de Zuidelijke Nederlanden en hun Habsburgse bondgenoten zag er in de jaren die volgden alles behalve rooskleurig uit. Na een belegering van vier maanden viel 's-Hertogenbosch in september 1629 in handen van de Republiek, waardoor Brabant één van zijn vier hoofdsteden verloor. Later volgden nog Maastricht, Venlo en Roermond. Verder kreunde het Duitse Rijk onder de Zweedse successen. De protestantse overwinningen ontregelden het keizerlijke postsysteem grondig. Het nieuws uit Duitsland werd meer en meer gecontroleerd door de Zweden, en de anti-Habsburgse propaganda floreerde in heel Europa.[36] De regering in Brussel greep in. De verspreiding van nieuws moest in

31 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.

32 Antonius Anselmo, ed. *Placcaeten ordonnantien landtchartres*, dl. 1, p. 477. De artikelen 5 tot en met 9 handelen exclusief over almanakken, prognosticaties en kronieken. Zie ook: J.T. Bodel-Nijenhuis, *De wetgeving op drukpers en boekhandel in de Nederlanden tot het begin der XIX eeuw*, Amsterdam, 1892, p. 191-192.

33 M. Soenen, *Inventaire analytique des documents relatifs à l'impression et au commerce des livres (1546-1702)*, p. 62. Het betreft de werken *In leges municipales civium Mechliniensium notarum cum eiusdem practicis questionibus* van Paulus Christinaeus, *De generaele legende oft Leven der heylighen* van pater Petrus de Ribadeneyra (vertaald door Heribertus Rosweyde), *Het cabinet der gebeden* van pater Franciscus Costerus, *Den schadt der gebeden* en *Lusthoff des gheestelycken oeffeninghe* van Ludovicus Maeckeblyde en een Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament op vraag van de Antwerpse bisschop.

34 F. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise*, dl. 2, p. 99.

35 ARAB, *Geheime Raad Spaanse Tijd*, 1277/245.

36 P. Arblaster, 'Policy and publishing in the Habsburg Netherlands', p. 185.

handen komen van betrouwbare drukkers. Het voornaamste slachtoffer van deze ommekeer was Abraham Verhoeven. Op 7 februari 1629 verbood de Raad van Brabant Verhoeven om nog langer de *Nieuwe tijdinghen* te laten verschijnen. Volgens het vonnis bevatten ze onjuistheden en verschenen ze nog steeds zonder approbatie.[37] Enkele maanden later kreeg de weduwe Anthoon, dochter van Rutger Velpius, een privilege voor het drukken van nieuws. Het

37 ARAB, *Officie-fiscaal van de Raad van Brabant*, 177, dossier 1566. Zie ook: P. Arblaster, 'Policy and publishing in the Habsburg Netherlands', p. 185.

drukkersgeslacht Velpius-Anthoon drukte reeds vanaf 1585 overheidsordonnanties en droeg de officiële titel 'drukker van het hof'. Ook Verdussen had goede relaties in Brussel. Door zijn benoeming tot muntmeester in 1627, in opvolging van zijn schoonvader, had hij zijn sociale positie nog kunnen verstevigen.[38] In 1629 kwam het almanakkenmonopolie opnieuw op de agenda van de Geheime Raad. Of dit gebeurde na een nieuwe aanvraag van Verdussen is onduidelijk. De vastberadenheid van de Geheime Raad illustreert dat ook zij ten zeerste voor het idee gewonnen was. Om het algemene protest van enkele jaren geleden te vermijden, ging de overheid ditmaal subtieler te werk. Ze kaartte het probleem van de almanakken aan bij verschillende lokale boekdrukkers en boekverkopers en vroeg hen of ook zij, net zoals de Geheime Raad, ervan overtuigd waren dat de wantoestanden het best werden aangepakt door een monopolie op het drukken van almanakken te verlenen aan één niet nader genoemde drukker. De keuze van de aangeschreven boekdrukkers is opmerkelijk: ze zijn geografisch allen te situeren aan de grens met Frankrijk. In het najaar van 1629 en het voorjaar van 1630 ontving de Geheime Raad de positieve antwoorden van drukkers en boekverkopers uit de graafschappen Henegouwen en Vlaanderen. Ze verklaarden dat de plaatselijke almanakproducenten en -verkopers erg te lijden hadden onder de import van Franse almanakken, die het platteland vanuit Rouen overspoelden. De Vlaamse boekdrukkers getuigden dat 'merchiers, portpanniers [rondtrekkende handelaars], savoyars [rondtrekkende liedjeszangers] et autres [...] se fourent par tout le pays vendans livres pesle mesle tout huguenot, impures, sales contre lestat et tout defendues sans aulcun respect, ensemble almanacx soubs des noms des autheurs jamais nayes'.[39] Gesteund door deze getuigenissen kreeg Verdussen alsnog zijn monopolie. De tekst van het octrooi was reeds op 10 mei 1630 door raadslid Willem van Steenhuys opgesteld, maar blijkbaar wilde hij wachten op het antwoord van de Vlaamse boekdrukkers alvorens het monopolie officieel af te kondigen.[40] Wanneer de Geheime Raad dit op 14 mei 1630 in handen kreeg, schreef Van Steenhuys op 27 mei de verschillende provinciale instellingen aan om hen van het afgeleverde privilege op de hoogte te brengen.[41] De inhoud was duidelijk geïnspireerd op het oorspronkelijke voorstel van Verdussen en ging ook dieper in op de wantoestanden die tot het verlenen van het monopolie hadden geleid. Het merendeel van de aangehaalde gebreken was overgenomen uit de ordonnantie over de boekdrukkunst uit 1626. Almanakken werden al te vaak samengesteld door onervaren auteurs, waardoor competente samenstellers er steeds meer van af zagen om hun kwaliteiten ten dienste van de samenleving te stellen. Daarnaast had de almanak ook in vormelijk opzicht aan prestige verloren. Hij werd gedrukt op slecht papier met 'donckere ende afgeslete l[ette]ren, soo dat deselve qualijck sijn leesbaer'. De belangrijkste reden was echter dat door het gebrek aan controle vele almanakken vol stonden met 'ongeregelde concepten, streckende tot onstichtinge vande gemeijnte

38 P. Genard, *L'hôtel des monnaies d'Anvers*, Brussel, 1874, p. 62-82; K. Van Honacker, *Het archief van Hieronymus* II *Verdussen*, Brussel, 2002, p. 7-8.

39 ARAB, *Geheime Raad Spaanse Tijd*, 1278/50.

40 Zie voor biografische gegevens over Van Steenhuys: B. Volckaert, *De leden van de Geheime Raad der Zuidelijke Nederlanden onder het bewind van de aartshertogen en Filips IV, 1609-1653. Een prosopografische studie*, Onuitgegeven verhandeling, Universiteit Gent, 2004 (raadpleegbaar via *www.ethesis.net*).

41 ARAB, *Geheime Raad Spaanse Tijd*, 1278/50. Er bestaat zowel een Nederlandse als een Franse versie van de brief.

ende onsen ondienste.'[42] Verdussen had de regering ervan kunnen overtuigen dat hij over de kwaliteiten beschikte om dergelijke wantoestanden uit te wissen. Net zoals in 1626 gold het monopolie voor de hele Zuidelijke Nederlanden en voor almanakken in het Nederlands en het Frans. De duur van het octrooi werd

42 MPM, *1180 Privilèges d'autres imprimeurs anversois*, 815.

evenwel ingekort van 25 naar 18 jaar. Net als in 1626, moest Verdussen hiervoor jaarlijks 1200 gulden neertellen.

Over de kwaliteit van de almanak zou streng worden gewaakt. Verdussen moest zijn almanak jaarlijks ter goedkeuring aan de Raad van Brabant voorleggen. Om misbruik tegen te gaan zou de Raad vervolgens de prijs bepalen waartegen Verdussen zijn almanak moest verkopen aan de overige Zuid-Nederlandse boekverkopers. De overheid verplichtte hem om alle boekverkopers te voorzien van het gewenste aantal exemplaren. De boekverkopers van hun kant mochten zich uitsluitend bij Verdussen bevoorraden; het invoeren van buitenlandse almanakken was strikt verboden. Wie een inbreuk pleegde op het monopolie, riskeerde de inbeslagname van de voorraad en een stevige boete, waarvan de opbrengst werd verdeeld onder de overheid, de aanbrenger van de inbreuk en de houder van het monopolie. De overheid bepaalde eveneens de eindprijs voor de particuliere kopers. De verplichte vermelding ervan op elke almanak, moest inbreuken tegengaan.

Het octrooi vermeldde evenwel niet álle afspraken van de overheid met Verdussen. In het archief van de Geheime Raad bevindt zich een contract waarin de verdere details worden gestipuleerd. Verdussen verplichtte zich ertoe om ten minste drie verschillende almanakken op de markt te brengen, samengesteld door 'maitres approuvés par sa majesté'. Het hof zou eveneens het salaris van de auteurs bepalen. Daarnaast kreeg Verdussen van hogerhand strategische richtlijnen om inbreuken op het privilege tegen te gaan. Om te vermijden dat drukkers zich over het octrooi zouden beklagen moest hij steeds in het oog houden dat iedereen genoeg exemplaren ter beschikking had. Een derde belofte hield in dat hij voldoende oog zou hebben voor de regionale diversiteit. Door lokale feestdagen en kermissen in zijn almanakken op te nemen, kon hij klachten over de bruikbaarheid van zijn product voorkomen.[43]

Verdussen stortte zich vervolgens met veel enthousiasme op de voorbereidingen van de almanak voor 1631. Hij was niet van plan om de naleving van het octrooi af te wachten, maar deed al wat hij kon om er ruchtbaarheid aan te geven. Om zeker te zijn dat het nieuws van zijn privilege bij alle betrokkenen bekend was, vroeg hij de Geheime Raad of hij zijn octrooi zelf mocht publiceren en verspreiden. Deze niet alledaagse procedure werd hem op 20 juni 1630 toegestaan.[44] Een gedrukt exemplaar van het privilege bevindt zich nog in het archief van de Geheime Raad. Waarschijnlijk zond Verdussen dit document zelf naar zoveel mogelijk juridische instellingen en naar andere drukkers en boekverkopers in de Zuidelijke Nederlanden. Daarnaast maakte hij ook werk van de inhoud van de almanak. Hij schreef de lokale autoriteiten uit de grensgebieden van Vlaanderen en Brabant aan met het verzoek hem in te lichten over de plaatselijke feestdagen, zodat hij ze in zijn almanak kon opnemen. De antwoorden uit Hilvarenbeek (een heerlijkheid in het noorden van Brabant), Doornik, Ieper, Belle, Cassel en het bisdom Kamerijk zijn bewaard.[45] Een derde voorbereiding was van finan-

43 ARAB, *Geheime Raad Spaanse Tijd*, 1278/50. Eveneens op datum van 27 mei 1630.

44 ARAB, *Geheime Raad*, 1278/50 en 1278/200; J. Machiels, *Privilegie*, *censuur en indexen in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, 1997, p. 55.

45 SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 97 (Belle op 4 juli 1630, Cassel op 26 juli 1630), nr. 99 (Doornik op 18 juni 1630) en nr. 160/1 (Hilvarenbeek op 10 juni 1630, Ieper op 13 juli 1630, bisdom Kamerijk op 22 augustus 1630). Zo antwoordt Bartholomaeus de Corte, oud secretaris van de vrijheid Hilvarenbeek, aan Verdussen dat voor zover de ouderen het zich kunnen herinneren er op de volgende dagen feest gevierd

ciële aard. Hij richtte een vennootschap op om de uitvoering van zijn monopolie te kunnen bekostigen. Op 31 juli 1630 trok Hieronymus II Verdussen met zijn zakenpartners naar het kantoor van notaris Michiel van Cauwenberghe, gelegen aan de Nieuwe Beurs. Ze spraken af dat Verdussen zelf voor de helft van het benodigde kapitaal zou zorgen. Zijn jongere broer Joannes, eveneens boekverkoper (1590 - na 1660) en zijn schoonbroer Jan Emonts investeerden elk een kwart. Alle kosten (voor arbeid, papier, drukken, enzovoort) waren gemeenschappelijk. Wanneer het privilege ten einde liep, zou de winst volgens dezelfde sleutel verdeeld worden: de helft voor Hieronymus II Verdussen, een kwart voor elk van de vennoten. In het totaal werd er 6000 gulden in de compagnie geïnvesteerd. Omdat Hieronymus tot nu toe de kosten alleen had gedragen, moest hij nog slechts 1800 gulden bijdragen. Waarschijnlijk had hij reeds de jaarlijkse som van 1200 gulden voor de overheid voor zijn rekening genomen. Zijn partners brachten bijgevolg elk nog 2100 gulden in.[46]

Een laatste stap in de voorbereiding van het privilege was de vaststelling van de handelsen verkoopprijs. Zoals afgesproken gebeurde dit door de Raad van Brabant op basis van een voorbeeld-almanak. Eind september besliste raadsheer Vande Perre dat handelaars voor de almanak van Verdussen één stuiver per vel gedrukt in rood en zwart moesten betalen, en een halve stuiver per vel in zwarte inkt. Om te verhinderen dat Verdussen op het gebruikte papier zou besparen, schreef de Raad voor dat hij alle almanakken op 'dobbel E'-papier moest drukken. De prijs van de plakalmanakken, enkel recto gedrukt en op plano-formaat, zou later nog bepaald worden.[47]

Inmiddels hadden de Antwerpse collega's van Verdussen opnieuw aan de alarmbel getrokken. Ze leefden in de veronderstelling dat de overheid door het algemene protest van 1626 voorgoed van het almanakkenmonopolie had afgezien. Door het plakkaat van 1626 had de regering hun visie toch duidelijk gevolgd. Hun ontsteltenis was dus groot toen Verdussen op 27 mei 1630 alsnog het monopolie kreeg toegewezen. Het octrooi verwees ook naar een vonnis in het proces van 1626, uitgesproken op 4 september van dit jaar, waarvan de Antwerpse drukkers naar eigen zeggen niet op de hoogte waren gebracht.[48] Net als vier jaar geleden zocht de natie steun bij de Antwerpse magistraat. Nadat de beide partijen hun argumenten voor de

werd: 'Inden iersten des woensdaechs voor vastenavont, des woensdaechs voor palmsondag des vrijdaechs naar eelcken paesschen, des woensdaechs comende voir den sondach voor St. Jan Baptisten dach inden midsomere, soo datter altijt eenen sondach tusschen den mertdach ende sint Jans dach moet sijn, des sondachs naer s[ieu]r Lambrecht ist altijt kermisse inder vrijheijt van Hilwarenbeeck, ende den mercdach is altijt den woensdaechs voir den kermisse dach.'

46 SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 97.

47 ARAB, *Geheime Raad*, 1278/50, documenten gedateerd op 20 en 26 september 1630.

48 SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 97, document van 11 september 1630, r. 81-96: 'die voors. druckers en[de] boeckvercoopers niet en cunnen begrypen t'gene by tvoors. octroy wordt verhaelt dat inde voors. saecke opden vierden Septembris desselfs Jaers 1626 soude gegeven wesen vonnisse waeraff sy oock noyt gehoort oft insinuatie gehadt en hebben. Gelijck in allen gevallen tvoors. vonnisse alwaert oock gewesen geweest syn effect soude verloren hebben ende gederogeert wesen bij t' placcaet van syne ma[jestey]t vuytgegeven den derden Octobris van tselfve jaer 1626, dwelck sedert in volcomen gebruyck is geweest ende byden vyfden ende volgende art[ickul]en eenen iegelycken midts hen regulerende naer d'inhoudt der selfver art[ickul]en het drucken van almanacken ende cronijcken toegelaeten.'

dekens van de hoofdambachten (het vierde lid van de Brede Raad) uiteen hadden gezet, koos het stadsbestuur de zijde van de natie.

Het vervolg was een mooi staaltje van de kunst van het tijd rekken. Op uitdrukkelijk verzoek van Verdussen, die opnieuw vreesde zijn privilege te verliezen, spoorde de Geheime Raad de stad vanaf juli herhaaldelijk aan om het octrooi in Antwerpen af te kondigen.[49] Pensionaris Ambrosius Roose antwoordde aan raadslid Van Steenhuys dat het octrooi nog niet was gepubliceerd omdat er nog enkele andere zaken afgehandeld moesten worden. Omdat het privilege niet alleen op Antwerpen betrekking had, wilde de stad het privilege bovendien

49 MPM, *1180 Privilèges d'autres Imprimeurs anversois*, 819 (3 juli 1630); SAA, *Gilden en ambachten*, 4574.

eerst voorleggen aan de Staten van Brabant. Van Steenhuys verloor zijn geduld en stelde op 12 september een ultimatum. Hij gaf de schout nog drie dagen om het octrooi van Verdussen te publiceren.[50] In de tussentijd hadden de Antwerpse drukkers hun grieven gebundeld tot een rekwest dat in naam van de stad Antwerpen, als lid van de Staten van Brabant, was gericht aan de kanselier van Brabant.[51] Inhoudelijk verschilde het protest weinig van dat van vier jaar geleden. Zoals hieronder zal blijken trokken de tegenstanders de rechtsgeldigheid van het octrooi in twijfel.

De felle weerstand van de Antwerpse natie gaf ook Brusselse drukkers de moed om het monopolie in vraag te stellen. Nu het einde van het jaar naderde en er opnieuw onduidelijkheid rees over de 'grondwettelijkheid' van het octrooi, vroegen ze om in afwachting van een juridische uitspraak hun almanakken voor het volgende jaar toch te mogen verkopen. Zoniet zouden ze met hun voorraden blijven zitten.[52] Net als in 1626 slaagde de regering er dus niet in om het door Verdussen zo begeerde privilege te doen afkondigen zonder protest uit te lokken. Hoewel de overheid erop gebrand was om via een monopolie de kwaliteit en 'betrouwbaarheid' van efemeer drukwerk te controleren, noopte de oorlogssituatie Isabella en haar raadgevers tot voorzichtigheid. Op 28 november 1630 herriep de aartshertogin het almanakkenmonopolie na overleg met de Raad van State en de Raad van Financiën. De overheid verklaarde de klachten van de Staten van Brabant ontvankelijk, maar wilde het privilege niet zomaar schorsen. Omdat Verdussen reeds zoveel kosten had gemaakt mocht hij zijn monopolie voor één jaar uitoefenen. Daarna stond het ook andere boekdrukkers vrij om opnieuw almanakken uit te geven, althans na toelating door de Raad van Brabant. Verdussen werd echter verplicht om drukkers die reeds almanakken voor 1631 gedrukt hadden, een eerlijke prijs te geven voor hun waar.[53] Om de nederlaag voor Verdussen compleet te maken kregen de drukkers en boekverkopers van het Antwerpse stadsbestuur de toelating om zelf de prijs van Verdussens almanak te bepalen. Ze maakten hiervan gebruik om de prijs die door de Raad van Brabant vastgesteld was, te halveren. Verdussen mocht nu nog slechts een halve stuiver vragen per vel in rood en zwart en een oord per vel in het zwart gedrukt. De almanak bevatte één vel in rood en zwart en drie vellen in zwart en kostte de boekverkopers bijgevolg één braspenning (1 1/4 stuiver of 5 oorden). De eindprijs voor de particuliere koper werd vastgesteld op twee blanken en één oord (1 3/4 stuiver). Op elke almanak maakten de boekverkopers dus een winst van een halve stuiver.[54]

50 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.

51 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4; SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 97.

52 SAA, Gilden en Ambachten, 4574/4. De ondertekenaars van het rekwest waren Jan Pepermans, Francois Vivien, Govaerdt Schoevaerdts, Peeter Machielsens, Lambert de Grieck, Jasper de Wolff, Guilliam Vierpont, de weduwe van Huybrecht I Anthoon, Niclaes Goossens, Jan Lemmens, de weduwe van Jan I Mommaert en Peeter Weets.

53 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574. Het belang van de acte van Isabella blijkt uit het feit dat de tekst is opgenomen in de verzamelde wetteksten voor het hertogdom Brabant: Antonius Anselmo, ed. *Placcaeten ordonnantien landt-chartres blyde-incomsten privilegien*, *ende instrvctien*, dl. 1, p. 479-480.

54 SAA, *Privilegiekamer*, 730, fol. 219 v., 13 december 1630; SAA, *Gilden en Ambachten*, 4574/4, 17 december 1630.

‘Ongrondwettelijkheid’ van het octrooi en andere argumenten

Tot tweemaal toe wist de natie van boekdrukkers en boekverkopers het monopolie van hun voortvarende Antwerpse collega tegen te houden. In de procedureslagen die de natie in 1626 en 1630 met Verdussen uitvocht, veranderde er weinig aan de argumentatie van beide partijen.

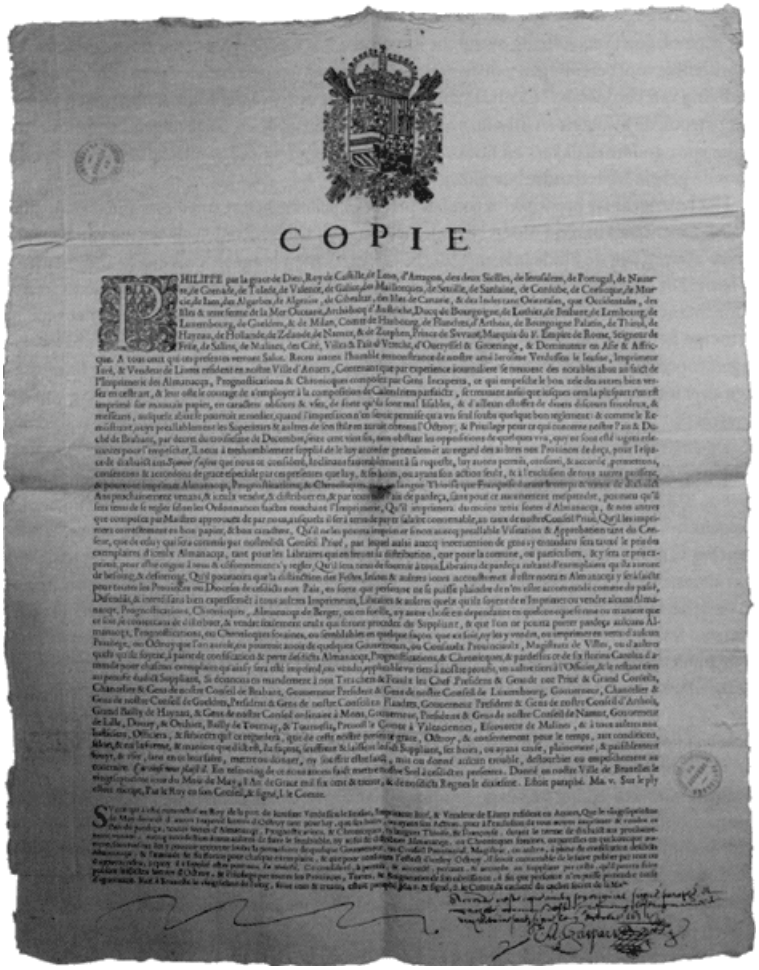

COPIE

Afb 3. Een gedrukte kopie van het privilege van Hieronymus II Verdussen uit 1630. Door de verspreiding van dit document hoopte Verdussen de illegale productie en distributie van almanakken in de Zuidelijke Nederlanden tegen te gaan (ARAB, *Geheime Raad*, 1278/200).

Het dertien pagina's tellende rekwest van 11 september 1630, dat leidde tot het intrekken van het octrooi, geeft een volledig overzicht van de grieven van de Antwerpse boekdrukkers. De schriftelijke voorbereidingen van de natie op het proces werpen eveneens een licht op de verdediging van Verdussen.[55] Centrale thema's in de discussie waren de grondwettelijkheid van het octrooi, de kwaliteit en inhoud van Verdussens almanak, en de gevolgen van het monopolie voor andere drukkers en boekverkopers, voor andere economische sectoren en zelfs voor de gehele Nederlandse bevolking.

Het belangrijkste breekijzer tegen het privilege was dat het in strijd zou zijn met de Blijde Inkomst. Zoals bekend moest elke nieuwe vorst bij zijn aantreden als hertog van Brabant trouw zweren aan de Blijde Inkomst, die in vele opzichten fungeerde als een grondwet *avant la lettre.* Dit charter uit 1356 beschermde de Brabanders tegen de vorstelijke willekeur in ruil voor financiële steun. Wanneer een vorst zich niet aan het contract hield, had het volk in principe het recht om tegen de hertog in opstand te komen. De Staten van Brabant vertegenwoordigden het Brabantse volk. De stad Antwerpen, die als één van de drie hoofdsteden deel uitmaakte van de Staten, had dus de plicht om te waken over de naleving van dit contract.

De ontwikkelde gedachtegang is op zijn minst opmerkelijk en zegt veel over de verspreidingsgraad van almanakken of tenminste de perceptie ervan. Het octrooi was in tegenspraak met de Blijde Inkomst omdat het in verkapte vorm een nieuwe indirecte belasting invoerde. Volgens het Brabantse charter mocht een vorst geen nieuwe belastingen heffen zonder goedkeuring van de Staten. De invoering van een monopolie voor het drukken en verspreiden van almanakken in ruil voor een bedrag van 1200 gulden per jaar was een vorm van belasting. In de visie van de Staten was een almanak immers ‘eene waere die by nae niemand vanden minsten totten meesten en can gederven, ende waeraff een iegelijk t'elcken jaere nieuwe provisie moet doen.’[56] Verdussen zou het geld dat hij aan de staat verschuldigd was verhalen op de kopers; en omdat ‘by nae niemand’ het zonder almanak kon stellen, betekende dit onrechtstreeks een vorm van bijkomende belasting. De Brabanders werden verplicht om voor hun almanak dieper in de beurs te tasten; een substantieel deel van de meerkost vloeide onrechtstreeks naar de staatskas terug.

Bovendien schiep het privilege een precedent om in de toekomst nog meer drukwerk te ‘verpachten’. In 1626 gaf de procureur-generaal voor de Raad van Brabant immers zelf toe dat ‘de voors[eyde] octroij waere gegeven ofte versocht om alleenlijck bijden voorschreven Verdussen gedruckt te worden almanacken prognosticatien cronijcken *gazetten ende andere boecken*’ (mijn cursivering, SvR). Boeken zijn in het verleden nooit belast geweest, en dat wilden de drukkers zo houden.

In zijn verdediging benadrukte Verdussen dat er hier niets vreemds aan de hand was. Het drukkersambacht verschilde van de andere beroepen doordat het onder direct toezicht stond van de overheid, en niet van de gilden. Om tot het beroep toegelaten te worden of om boeken te mogen drukken was een octrooi van de Geheime Raad of de Raad van Brabant nodig. In het verleden had de overheid reeds soortgelijke privileges toegekend, zoals het monopolie op het drukken van liturgica dat aan de

55 De stukken bevinden zich in: SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.

56 SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 97, document van 11 september 1630, r. 44-47.

Officina Plantiniana toebehoorde of het alleenrecht op het drukken en verkopen van de schoolboeken voor de jezuïeten, dat in handen was van

de familie Nutius. Beide monopolies golden voor de hele Zuidelijke Nederlanden, en waren door het volume van het drukwerk zelfs veel winstgevender.

De tegenstanders van Verdussen haastten zich om dit argument te ontkrachten. De monopolies van Moretus en Nutius verschilden fundamenteel van dat van Verdussen. In hun geval ging het om boeken die daarvóór nog nooit gedrukt waren. Het drukken van almanakken was altijd vrij geweest, en veel mensen in het vak verdienden er hun brood mee. In een brief aan de Staten ging Balthasar Moretus, aartsdrukker van Zijne Majesteit en eigenaar van het monopolie op liturgische werken, dieper in op het verschil. Zijn privilege had enkel betrekking op kerkboeken 'ad usum Romanum'; missalen van welbepaalde religieuze orden vielen hier bijvoorbeeld buiten. Volgens deze redenering zou het normaal zijn dat Verdussen slechts een privilege kreeg voor een welbepaalde almanak. Verder was een wettelijke en economische bescherming in zijn geval ook noodzakelijk. Brevieren hadden een kleine oplage van ongeveer 1800 exemplaren en dan nog duurde het jaren vooraleer die was uitverkocht. De internationale afzetmarkt van dergelijk drukwerk zorgde voor een scherpe concurrentie. Het was een huzarenstuk om hierin kwaliteit te leveren tegen een scherpe prijs, zeker gezien de hoge verzendingskosten. Almanakken konden alleen in het land van herkomst dienen, omdat die vol lokale informatie stonden. Ze werden in de Nederlanden met honderdduizenden per jaar verhandeld. Verschillende drukkers gaven meerdere almanakken uit aan een oplage van 14 tot zelfs 15.000 exemplaren per almanak. Ook de kosten waren laag want het zetwerk voor die enkele vellen moest niet elk jaar opnieuw gebeuren. Het zetsel bleef bewaard in de ramen en kon elk jaar na minimale aanpassingen opnieuw gebruikt worden.[57] Het drukken van almanakken was daarom ideaal voor arme drukkers die niet voldoende kapitaal hadden om in dure projecten te investeren.[58] Het monopolie zou dan ook nefaste gevolgen hebben voor andere boekdrukkers. Voor velen onder hen was het drukken en verkopen van almanakken een onmisbare bron van inkomsten. Financieel niet in staat om over te schakelen naar ander drukwerk, zouden ze ten prooi vallen aan faillissementen en armoede, en uiteindelijk emigreren. Het octrooi was dus regelrechte broodroof.

Verdussen bracht hiertegen in dat alleen vanuit Antwerpen klachten op zijn privilege waren gekomen en dat die eerder waren ingegeven door naijver dan gestoeld op doorslaggevende argumenten. Veel van de tegenstanders hielden zich zelfs niet bezig met het drukken van almanakken. In de andere provincies betwistte niemand zijn monopolie. Integendeel, sommigen juichten het zelfs toe en hadden hem reeds

57 E. Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, III, *1627-1635* (Fontes historiae artis Neerlandicae = Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden), Brussel, 1987, p. 464. Deze manier van werken was, zeker bij de beter uitgeruste drukkers, gebruikelijk. Uit de boedelbeschrijving van Hieronymus I Verdussen in 1635 blijkt dat almanakken er inderdaad als 'staand zetsel' in de drukkerswerkplaats aanwezig waren. Zie ook: J. Salman, *Populair drukwerk*, p. 234; B. Van Selm, 'Almanacken, lietjes, en somwijl wat wonder, wat nieus. Volkscultuur in de Noordelijke Nederlanden (1480-1800): een onbekende grootheid' in *Leidschrift* nr. 5, p. 55. Op 16 juni 1690 vermeldde Martinus Verhulst in zijn testament expliciet dat 'de twee vormen van den boeren almanack' naar zijn schoonzoon Hieronymus V Verdussen gingen. Dit bewijst het financiële belang van 'staand zetsel' (A.K.L. Thijs, 'Een ganzenbord van de Antwerpse drukker Martinus Verhulst' in *Volkskunde*, 92/1 (1991), p. 52).

58 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4, 'Aende eerw. Heeren Staten des Landts en hertoghdoms van Brabant'.

materiaal gestuurd om te helpen. Hij begreep ook de tegenstand van de stad Antwerpen niet. Zijn monopolie zou juist inkomsten naar de stadskas brengen. Alle boekverkopers zouden nu naar Antwerpen komen om er zich van almanakken te voorzien. Dit betekende dat de handel en de lokale consumptie zouden stijgen. Er zou meer werk zijn voor kooplieden (papierhandel), schippers, arbeiders, voer-

lieden en pakkers. Ook de andere Antwerpse boekverkopers zouden er hun voordeel mee doen: ze konden de almanak aan kramers en particuliere klanten verkopen.

Een laatste argument betrof de kwaliteit van de almanakken. Zoals reeds vermeld was de verbetering van zowel vorm als inhoud de aanleiding voor het monopolie geweest. De overheid beoogde een terugkeer naar de almanakken uit de tijd van Plantin.[59] Vooral almanakken uit Rouen, die het op het platteland aan de grensstreek met Frankrijk verspreid werden, waren de overheid een doorn in het oog. De Antwerpse drukkers- en boekverkopersnatie speelde de zaak hier op de man. De pretentie van Verdussen, alsof hij de enige was die een correcte almanak kon drukken, stuitte hen tegen de borst. Ze voelden zich gekwetst in hun beroepseer omdat hij het werk van ervaren vaklieden afdeed als geklungel. De drukkers spanden zich dan ook in om te bewijzen dat de almanakken van Verdussen zelf vol fouten stonden. Uit een grondige studie van de almanak van Franco Verdonck, bij Verdussen gedrukt in de jaren 1629 en 1630, bleek volgens de natie dat diens almanakken 'de slegste ende vicieuste waeren dieder gedruckt zijn, waer over concluderen dat sulcken drucker onbequaem is om de foulten te remedieren die de meeste heeft gecommitteert.'[60] De almanakken bevatten niet alleen zetfouten, wat nog door de vingers gezien kon worden, maar ook zware inhoudelijke tekortkomingen. In de almanak van 1629 ontbraken bijvoorbeeld de maankwartieren, die van 1630 gaf de verkeerde datum voor de processie van het Heilig Sacrament van Mirakel en de paardenmarkt van Antwerpen. Bovendien was de feestdag van Sint-Rochus helemaal vergeten, wat 'in desen tijt van peste', onaanvaardbaar was.[61] Het verbaasde de natie ook niet dat het drukwerk van Verdussen van slechte kwaliteit was. Hoewel hij al jaren meedraaide in de drukkerij van zijn vader, had hij zijn meesterwerk nog niet ingediend en had hij officieel nog geen enkel boek op zijn naam staan. Het eindverdict was duidelijk: dit was niet de juiste man om de Zuid-Nederlandse almanak op een hoger niveau te tillen.

De tegenstanders van het privilege zetten ook vraagtekens bij het nut van de hele opsmukoperatie. Het doelpubliek van de almanak, gedefinieerd als 'ongeleerde en onwetende persoonen', was niet bereid om méér te betalen omdat hun almanak gedrukt was op kwaliteitspapier en gezet in een mooie letter. Evenmin interesseerde de gemiddelde almanaklezer zich voor de namen van 'de maenden byde Griecken, Galdeen, Hebreuwen, Egyptenaeren, Turcken, ende andere natien [...] waermede den autheur van des voors. Verdussen almanach de pronostica[ti]e des voors|eydes] jaers 1629 vermeerdert heeft, meer om oorsaecke van verwonderinghe aende curieusen geesten te geven als claerheyt aende ghenen die den almanach meest gebruycken.' Volgens de natie was een almanak bovenal een praktisch gebruiksinstrument. Verdussen wilde het genre omvormen tot een intellectualistisch en luxueus product, waarvoor amper een publiek bestond. De hoge prijs zou bovendien aanzet geven tot de illegale import van protestantse almanakken vanuit 's-Hertogenbosch. Uiteindelijk zou het monopolie, bedoeld om buitenlandse almanakken uit de Nederlanden te weren, het tegenovergestelde effect hebben.

59 ARAB, *Geheime Raad*, 1278/50.
60 SAA, *Gilden en Ambachten*, 4574/4.
61 SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, nr. 97, document van 11 september 1630, r. 114-133.

1630-1631: de uitoefening van het monopolie

Ondanks de herhaalde mislukkingen bleef Verdussen volhouden. Eerst moest hij zoveel mogelijk voordeel zien te halen uit het ene jaar dat zijn monopolie geldig was. Contractueel was

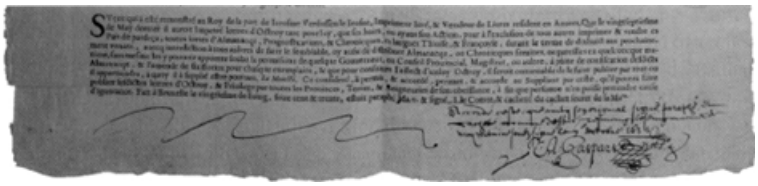

Afb 4. Detail uit de gedrukte kopie van het privilege van Hieronymus II Verdussen uit 1630 (ARAB, *Geheime Raad*, 1278/200)

hij verplicht om minstens drie verschillende almanakken op de markt te brengen. Jammer genoeg lijkt geen enkele almanak van Verdussen uit het jaar 1631 fysiek bewaard te zijn gebleven. Maar in secundaire literatuur en archiefstukken klinken nog wél enkele echo's van de zogenaamde 'staatsalmanak'. In een tweetal oude studies is sprake van een veilingcatalogus uit 1875, die het volgende werk vermeldt: 'Parapegma ou Kalendrier pour l'an de Jésus-Christ MDCXXXI. calculé pour l'horizon de cestuy nostre pays bas, sur le meridien d'Anvers. Supputabat Godefridus Wendelinus P.B.M. - En Anvers, chez Hierosme Verdussen le Jeune.'[62] De almanak telt 32 folio's in octavo. Hij draagt het privilege van 27 mei 1630, wat bevestigt dat het hier om een almanak gaat die Verdussen in het kader van zijn monopolie heeft uitgegeven. Deze schaarse gegevens en enkele citaten uit het werk volstaan om een beeld te krijgen van de 'nieuwe' almanak die Verdussen voor ogen stond. De breuk met het verleden is zelfs zichtbaar in de keuze van de titel. De term 'almanach' komt niet langer voor en is vervangen door het geleerder klinkende 'parapegma'. Zoals afgesproken werd de almanak niet door de eerste de beste auteur samengesteld. Govaart Wendelen (Godefridus Wendelinus, 1580-1667) was een van de belangrijkste sterrenkundigen van zijn tijd. Deze pastoor van het Limburgse Geetbets was net als Galilei een aanhanger van het heliocentrisme, dat hij als geestelijke probeerde te verzoenen met de visie van de Kerk.[63] Naast werken over astronomie schreef hij ook over humanisme en recht. Hij correspondeerde onder meer met Marin Mersenne, Pierre Gassendi, Constantijn Huygens en Erycius Puteanus, en genoot veel aanzien in Europese geleerdenkringen. Verdussen had reeds vóór 1626 contacten met de geleerde pastoor, aangezien hij dat jaar zijn *Loxias seu de obliquitate solus diatriba* op de markt bracht, een astronomisch werkje dat onder meer door Rubens fel gesmaakt werd.[64] Wendelen wilde méér zijn dan een kamergeleerde. Vanuit zijn herderlijke bevoegdheid voelde hij de plicht om zijn kennis door te geven aan een zo ruim mogelijk publiek. De almanak was voor hem geen vreemd genre. Franco Verdonck, een leerling van Wendelen, was toen een van de bekendste almanakkenauteurs en

62 G. Zech-Du Biez, *Les almanachs belges: étude bibliographique.* Braine-le-Comte, 1902, 78; 'Almanachs belges' in *Annales du bibliophile belge*, *Nouvelle série*, 1, nr. 3, 1881, p. 33-37.

63 E. Jacques, 'Les dernières années de Godefroid Wendelen (Wendelinus) († 1667)' in *Lias: sources and documents relating to the early modern history of ideas*, 10/2 (1983), p. 253-271. J. Vandikkelen, 'Bij de vierhonderdste verjaardag van de geboorte van Govaart Wendelen (1580-1667)' in *Het oude Land van Loon*, 35 (1980), p. 5-33. F. Silveryser, *Godefroid Wendelen. Sa vie*, *son ambiance et ses travaux (1580-1667)*, Tongeren, 1936.

64 M. de Schepper, *Een hart voor boeken: Rubens en zijn bibliotheek* (Tentoonstellingscatalogus, Museum Plantin-Moretus, 6 maart - 13 juni 2004), Antwerpen, 2004, p. 110-111.

had reeds werk bij Verdussen gepubliceerd.[65] In de 'Parapegma' nam Verdonck de prognosticatie voor zijn rekening, omdat er volgens Wendelen hiervoor geen betere

65 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4. In het verzoek van de stad Antwerpen aan de Raad van Brabant van 11 september 1630 werd Verdonck 'een discipel van M. Godefridus Wendelinus' genoemd.

meester in de Nederlanden te vinden was. Beiden

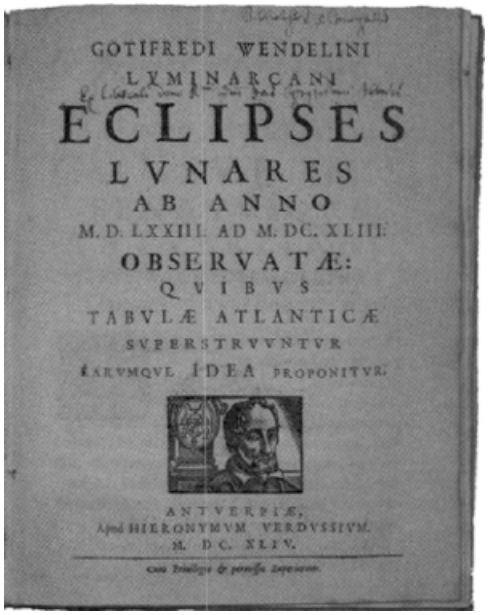
GOTIFREDI WENDELINI
LYMINARÇANI
ECLIPSES
LVNARES
AB ANNO
M. D. LXXIII. AD M. DC. XLIII.
OBSERVATÆ:
QVIBVS
TABVLÆ ATLANTICÆ
SVPERSTRVVNTVR
EARVMQVE IDEA PROPONITVR.
ANTVERPIÆ,
Apud HIERONYMVM VERDVSSIVM.
M. DC. XLIV.

Afb 5: Titelpagina van de *Eclipses Ivnares ab anno M.D.LXXIII. ad M.DC.XLIII. observatae* in 1644 uitgegeven bij Verdussen, met portret van Govaart Wendelen (SBA, G 4976 [C2-539 d])

waren reeds in 1626 bij het project betrokken, zoals blijkt uit Wendelens aanspreking van de lezer: 'Amy Lecteur. Ce que dépuis quatre ans en ça nous auons souhaité le plus ardammant, est enfin venu à effect.' Eindelijk behoorden alle ongeregeldheden en leugens in almanakken tot het verleden. Wendelen stoorde zich vooral aan de simplistische medische aanbevelingen die onbekwame samenstellers aan hun lezers meegaven, waardoor ze zich in zijn ogen schuldig maakten aan moord. Ook het historische gedeelte nam Wendelen voor zijn rekening. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevindt zich een manuscript waarin Wendelen minutieus de geschiedenis van 1500 tot 1630 behandelt. Het lijdt weinig twijfel dat deze tekst de basis vormde voor de kroniek in de almanak van Verdussen.[66]

De publicatie van zijn droomalmanak was dan wel een feit, het afdwingen van de naleving van het monopolie viel Verdussen veel zwaarder. Het (passieve) verzet van lokale machthebbers om de eigen handel te beschermen, de grote hoeveelheden waarin almanakken verhandeld werden en de ruime geografische grenzen waarbinnen het monopolie gold, maakten het voor Verdussen bijzonder moeilijk om inbreuken op te sporen. Wanneer hij toch overtredingen vaststelde, liet hij zijn tanden zien. Naast zijn broer Joannes, die reeds als financier bij het almanakkenavontuur betrokken was, wist hij ook Guilliam, zijn andere broer die in het boekenvak actief was, in te schakelen. Hieronymus smeekte hem een reis door Vlaanderen te maken om erop toe te zien dat het privilege werd nageleefd. In ruil voor een royale vergoeding en een deel van de oplage kon Hieronymus zijn broer overtuigen. En aan zijn schoonzus, die bezwaar maakte tegen een lange afwezigheid van haar man, beloofde Hieronymus

66 F. Sylveryser, *Godefroid Wendelen. Sa vie*, *son ambiance et ses travaux (1580-1667)*, p. 32-34; *Govaart Wendelen* (Tentoonstellingscatalogus, Herk-de-Stad, 21 september 1980 - 5 oktober 1980), Herk-de-Stad, 1980, p. 41-42. Het eerste manuscript dateert van 1626 en vertelt de gebeurtenissen van 1500 tot 1566; het tweede, uit 1630, handelt van 1559 tot 1630. Voor dit deel van zijn kroniek haalde Wendelen naar eigen zeggen informatie bij mensen die de gebeurtenissen zelf beleefd hadden.

een mooi cadeau. Op de vrijdag voor Sint-Maarten (8 november 1630) vertrok Guilliam op pad met een authentieke kopie van het octrooi. Via Dendermonde reisde hij naar Gent, waar hij van de procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen ‘brieven executorialen’ ontving, bestemd voor alle baljuws en meiers van het graafschap met de opdracht hem bij te staan op zijn tocht. Vervolgens ging het naar Kortrijk, Rijsel, Ieper, Sint-Winoksbergen, Duinkerke, Oostende en Brugge. Telkens liet Guilliam met de hulp van de baljuw ‘de goede lieden d'atmenacken uut hunne winckels ende cramers die op de merckt voortstonden [...] weghalen, niet sonder perijckel van [zijn] leven daer [hij] van sommige gedreijcht wierde.’ Na 19 dagen was de reis ten einde. Enkele dagen later stuurde Hieronymus hem alweer op pad, ditmaal naar Beveren, omdat enkele kramers op de plaatselijke markt verboden alma-

nakken verkochten. Onder luid protest en bedreigingen van de verkopers nam de stadhouder de hele voorraad in beslag en kregen de overtreders er nog een boete bovenop. In december 1630 ondernam Guilliam nog een derde reis, opnieuw naar Gent. Daar aangekomen, weigerde de procureur-generaal hem medewerking te verlenen. Het monopolie van Verdussen was inmiddels ingekort tot één jaar, waardoor de boekverkopers van Gent de Raad van Vlaanderen zover hadden gekregen niet meer op te treden tegen de lokale almanakverkopers.[67] Ondanks verwoede pogingen bleef het hard bevochten octrooi in Vlaanderen dus dode letter. Pikant detail: Guilliam en zijn vrouw hebben hun beloning nooit gezien.

De enorme bedragen die Verdussen in het almanakkenmonopolie had geïnvesteerd, en de beperkte tijd die hem gegund werd om er munt uit te slaan, dwongen hem tot harde verkoopstechnieken. In tegenstelling tot zijn belofte om alle verkopers naar believen te voorzien van almanakken, wilde Verdussen enkel almanakken leveren aan ambulante handelaars die ook hun andere boeken bij hem kochten. Deze koppelverkoop leverde hem een klacht op van Godtgaf Verhulst en Isaak Verhoeven, drukkers die zich hadden gespecialiseerd in het verkopen van populair drukwerk in de volkstaal.[68] Niet alleen was het hun verboden om zelf hun best verkopende product aan de man te brengen: door de praktijken van Verdussen daalde de omzet van hun hele fonds.[69]

In de loop van 1631 startte Verdussen een ultiem charmeoffensief bij zijn Antwerpse collega's ten voordele van het behoud van zijn monopolie. Hij was bereid tot verregaande toegevingen. Als de natie een prijsverhoging van een oord of een halve stuiver te veel vond voor een almanak op een groter formaat en op beter papier, zou hij voor het jaar 1632 goedkoper papier gebruiken. Hij was zelfs bereid om andere drukkers en boekverkopers tot zijn compagnie toe te laten.[70] Niemand ging echter op dit voorstel in. Voor een compromis was het blijkbaar veel te vroeg.

1632-1642: de strijd gaat voort

De acte van Isabella van 28 november 1630 maakte het drukken van almanakken vanaf het jaar 1632 weer vrij voor elke drukker, als die tenminste beschikte over een geldig octrooi. Met deze laatste bepaling hield de overheid een stok achter de deur om de almanakkenproductie te blijven controleren. Verschillende drukkers vroegen een privilege aan voor hun almanak van 1632, maar telkens weer werd dit door de Geheime Raad geweigerd. Ten slotte richtte Abraham Verhoeven zich tot het Antwerpse stadsbestuur. In februari 1631 kreeg hij voor zes jaar een privilege op de almanak van Jan Franco.[71] Wanneer Verdussen hier lucht van kreeg, lichtte hij onmiddellijk de Geheime Raad in, die op haar beurt de gerechtelijke instanties in de verschillende provincies opdroeg alle illegale almanakken in beslag te nemen.[72]

67 SAA, *Genealogisch Fonds. Archief familie Verdussen*, 160/4.
68 In de tekst spreekt men van ‘Duijtsche winkels’.
69 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4, ‘Memorie voor Godtgaff V[er]hulst’.
70 SAA, *Gilden en ambachten*, 4574/4.
71 Goris, *Het monopool der almanakken*, p. 120. Uit: SAA, *Breeden Raad 1630*, f. 38.
72 ARAB, *Geheime Raad Spaanse Tijd*, 1278/200.

Verdussen broedde reeds op een nieuw plan. Begin mei 1632 kreeg hij voor tien jaar het alleenrecht op het drukken van kronieken in het hertogdom Brabant. Het octrooi vermeldde expliciet dat het hier om een compensatieregeling ging aangezien zijn vorige octrooi, waarin hij veel had geïnvesteerd, zonder effect was gebleven. Het toekennen van een afgeslankt

vervolgprivilege aan Verdussen versterkt de

CHRONIICXKEN
ENDE CORTVERHAEL
Vande Notabelste ghe=
schiedenissen der Nederlanden ze=
dert den Jaere 1500. tot desen te=
ghenwoordighe Jaere toe.
Met veel Figuren verciert.
TANTWERPEN,
By Jacob Mesens/op de Lombaerde
veste inden gulden Bijbel. 1637.

Afb 6. Een kroniek gedrukt door Jacob Mesens in 1637, dus tijdens de periode dat Hieronymus II Verdussen het monopolie op kronieken bezat (SBA, K 104244:1637, 3 [C2-559 i])

hypothese dat de overheid vooral controle wilde krijgen over de verspreiding van nieuwsberichten die afweken van de officiële versie van de feiten. In de praktijk betekende dit dat de Brabantse drukkers wel almanakken en prognosticaties mochten uitgeven, maar het drukken van het kroniekgedeelte van hun almanak moesten overlaten aan Verdussen. Om alle drukkers van deze nieuwe werkwijze op de hoogte te stellen, trok deurwaarder Guilliam Leys op verzoek van Hieronymus Verdussen naar diens Antwerpse collega's. Om er zeker van te zijn dat zijn kroniek geïntegreerd kon worden in hun almanakken, gaf hij met Leys eveneens een titelpagina van de kroniek mee.[73] Of dit monopolie gewerkt heeft, is moeilijk vast te stellen. Het uitblijven van protest van beide kanten doet vermoeden van wel. Helemaal sluitend was het privilege echter niet: ook andere drukkers hebben in die periode kronieken uitgegeven, zoals bijvoorbeeld Jacob Mesens in 1637.

1642: de verdeling van de koek

Na het verstrijken van Verdussens monopolie op kronieken werd het voor alle betrokken partijen duidelijk dat niemand van hen de markt alleen kon beheersen. Bovendien ging de economische conjunctuur achteruit, wat de bereidheid tot consensus verhoogde. Onder bemiddeling van het stadsbestuur sloten de dominante spelers op de Antwerpse almanakkenmarkt op 23 oktober 1642 een contract af dat de onderlinge verhoudingen moest normaliseren en een einde moest stellen aan de

73 MPM, *1180. Privilèges d'autres imprimeurs anversois*, 820. De volgende drukkers werden van het octrooi op de hoogte gebracht: Abraham Verhoeven, Jacob II Mesens, Guilliam van Tongeren, Martinus Nutius, Hendrick Aertssens, Godtgaf Verhulst, Guilliam Lesteens, Geeraerdt van Wolsschaten, Cesar Joachim Trognesius.

moordende concurrentie.[74] De afspraken tussen Guilliam Lesteens, Hieronymus Verdussen, Godtgaf Verhulst, Jacob Mesens en de weduwe van Jan Cnobbaert (Maria de Man) gingen zo ver dan men van een heuse trust kan spreken. Het contract vertrok vanuit het principe dat iedere drukker zijn eigen almanakken drukte. Het nadrukken van elkaars almanakken was strikt verboden. Kronieken mochten opnieuw door iedereen gedrukt worden. Ten laatste drie weken voor de feestdag van Sint-Lucas (18 oktober) moesten ze aan elkaar doorgegeven hebben hoeveel almanakken ze van elkaar wilden overkopen. Het was verboden almanakken te leveren aan verkopers die geen deel van de trust uitmaakten vooraleer de onderling bestelde almanakken geleverd waren.

74 V.A. dela Montagne, 'Een almanakken-trust in de 17de eeuw' in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 5 (1907), p. 216-219.

Afb 7. Almanak van Henricus Kilianus voor het jaar 1634, gedrukt door Godtgaf Verhulst (SBA, K 104244:1637, 1 [C2-559 i])

Ook de verkoopsprijs werd vastgelegd. Uit het opsplitsen van de prijzen voor alle soorten almanakken en prognosticaties aan de ene kant en kronieken aan de andere kant, blijkt dat ze afzonderlijk gekocht konden worden.[75] De prijzen van de onderling verhandelde almanakken moesten een halve stuiver lager liggen dan de afgesproken verkoopsprijs aan buitenstaanders. De overeenkomst was meer dan een principeakkoord: overtredingen werden bestraft met een boete van 100 gulden. Wie ooit een monopolie voor almanakken zou proberen te verkrijgen, moest 1000 gulden betalen. Verdussens collega's waren zijn pogingen, nu ruim tien jaar geleden, duidelijk nog niet vergeten.

Een van de meest ingrijpende bepalingen was dat de almanakdrukkers beslisten om de onderhandelingspositie van de auteurs fel te beperken. Ze kwamen overeen dat ze elke samensteller per jaar niet meer dan 24 gulden zouden betalen. Op die manier wilden ze een einde stellen aan het overlopen van sterauteurs van de ene naar de andere drukker. In het verleden konden de populaire auteurs de onderlinge concurrentie tussen de drukkers uitspelen om voordelige voorwaarden af te dwingen. Omdat de afspraken tussen auteur en drukker meestal mondeling gebeurden, waren de juridische mogelijkheden hij een eventueel geschil gering.[76] Zo liet Hieronymus

75 Voor een ongebonden almanak moesten buitenstaanders 6 stuivers per boek betalen, een gebonden almanak met prognosticatie kostte 5 gulden 10 stuivers voor honderd exemplaren ('dubbele almanacken'). Voor 3 gulden kreeg men honderd gebonden exemplaren van de 'enkele almanack' (zonder prognosticatie?). De 'boerenalmanack' werd verkocht voor 36 stuivers per honderd exemplaren, de 'platte almanack' (plakalmanakken?) kostte 8 stuivers per boek (1 boek = 24 of 25 vellen). Kronieken werden aangeboden voor 5 gulden 10 stuivers per riem (1 riem = 20 boeken = 480 of 500 vellen).

76 In het hele archief van de familie Verdussen bevindt zich slechts één contract, daterend van 17 juni 1666. Het werd gesloten tussen Hieronymus III en Joannes Baptista I Verdussen, zonen van Hieronymus II, en Josephus Rivius, pater van Tongerloo, in verband met het drukken van *Annulus christianus oft Nievwe catholycke sermoonen op de evangelien van alle de sondaghen ende feestdaghen van het geheel jaer* (1668). Van Plantin is bekend dat hij dit wel deed. Zo sloot hij in 1568 een contract met Pieter Haschaert om jaarlijks diens

II Verdussen zijn personeel in het najaar van 1635 voor notaris Andries van der Donck getuigen dat almanaksamensteller Philips de Dijn het jaar voordien in de Rode Leeuw had beloofd om zijn almanak voor altijd bij Verdussen te laten drukken.[77] Waarschijnlijk had Verdussen te horen gekregen dat De Dijn zijn kopij voor het jaar 1636 aan een andere uitgever had toevertrouwd, hoewel de samenwerking tussen beiden van 1624 of zelfs vroeger dateerde. De almanak van De Dijn voor het jaar 1636 is jammer genoeg niet bewaard. Het blijft dus gissen naar welke drukker de mathematicus in de ogen van Verdussen was overgelopen. Mogelijk trok hij naar

prognosticaties te mogen uitgeven (H. Van Kampen, e.a. *Het zal koud zijn in 't water als 't vriest. Zestiende-eeuwse parodieën op gedrukte jaarvoorspellingen*, 's-Gravenhage, 1980, p. 22-23).

77 SAA, *Notariaat*, 3755 (notaris Andries Van der Donck, 1635-1636), fol. 74. Voor biografische informatie over landmeter De Dijn: N. Golvers, 'Een nieuwe Antwerpse almanak (Ph. De Dyn, Martinus Verhulst, 1654)' in *Scientiarum Historia*, 22/2 (1996), p. 87-96.

Gent, want van zijn almanak voor 1638 is een exemplaar bewaard dat gedrukt is door Gerlacus Graet.[78]

Het is niet bekend hoelang de trust is blijven bestaan. Wel kan uit de bewaarde winkelboeken van Godtgaf Verhulst worden afgeleid dat het aanbod aan almanakken in de winkel van Verhulst na 1642 sterk uitbreidde (van 8 naar 25) en het aantal per jaar verkochte exemplaren bijna vertienvoudigde (van 3166 naar 28226).[79] Het voorbeeld van Verhulst lijkt erop te wijzen dat de grote spelers de almanakproductie met succes onder controle kregen. Door de almanakken onderling goedkoper te verhandelen, konden ze buitenstaanders uit de markt prijzen. Binnen de trust verlegden de onderlinge afspraken het belang van productie naar distributie. Aangezien de leden van de trust almanakken tegen een gewaarborgde bodemprijs van elkaar konden aankopen, kon degene die over het grootste handelsnetwerk beschikte het meeste profijt uit de maatregel halen. Het contract toont aan dat de Antwerpse boekverkopers tot het besef waren gekomen dat ze hun eigen ruiten ingooiden door op de lucratieve almanakkenmarkt een harde strijd uit te vechten. Daarnaast waren er kapers op de kust. De dominante positie van de Antwerpse boekhandel kwam stilaan onder druk te staan door de stijgende productie in Gent en vooral in Brussel. De afspraken over hun uitgaven (het loon van de auteur) en inkomsten (verkoopsprijs van de almanakken) verzekerden de grote spelers een maximale winst. Zestien jaar nadat de natie van drukkers en boekverkopers zijn voorstel had afgewezen, haalde Verdussen alsnog zijn slag thuis.

Het gedetailleerde relaas van de strijd om de controle op de almanakkenproductie, schetst een levendig en gelaagd beeld van het Antwerpse drukkersmilieu in de zeventiende eeuw. Hieronymus II Verdussen speelde in het verhaal een centrale rol. Hij blijkt een zakenman met durf, marktdoorzicht en doorzettingsvermogen te zijn geweest. Hij bouwde een netwerk met belangrijke connecties uit en deinsde er niet voor terug daarvan gebruik te maken of zelfs zijn familie te manipuleren. Hij deelde de ambitieuze visie van zijn vader om de familiale drukkerij uit te bouwen tot een van de belangrijkste typografische centra van de Nederlanden. Naar het voorbeeld van gevestigde huizen als die van Moretus en Nutius, vormden monopolies de ruggengraat van het bedrijf. In economisch en politiek onzekere tijden verzekerden dergelijke octrooien de firma van de nodige inkomsten om meer risicovolle en prestigieuze projecten mogelijk te maken. In zijn streven naar een belangrijke positie op de typografische markt, kwam Verdussen in conflict met de natie van drukkers en boekverkopers, die een redelijk autonoom onderdeel vormde binnen het Sint-Lucasgilde. De beroepsvereniging volgde de ambitieuze plannen van Verdussen met argusogen en deed al wat in haar macht lag om grote machtsverschuivingen binnen het ambacht tegen te gaan.

78 De *Short Title Catalogus Vlaanderen* vermeldt thans 8 almanakken en prognosticaties van De Dijn. Die van 1624 en 1625 zijn uitgegeven door Hieronymus Verdussen. In 1638 verschijnt zijn werk bij Gerlacus Graet, in 1649 drukt de Antwerpenaar François le Chien de almanak en in 1679 staat zijn naam op een druk van Martinus Verhulst. De winkelboeken van diens vader Godtgaf Verhulst vermelden de almanak van De Dijn reeds vanaf 1646, maar daarom werd die nog niet bij hem gedrukt (T. Lambrechts, *Godtgaf Verhulst*, p. 142).

79 T. Lambrechts, *Godtgaf Verhulst*, p. 148.

Als drukker van muntordonnanties en als particulier muntmeester beschikte Verdussen niet alleen over een directe toegang tot de overheid; in de loop der jaren had hij ook een

betrouwbare reputatie weten op te bouwen. Dankzij dit positieve imago vond hij bij de regering de nodige steun in zijn streven naar marktvergroting. Het beleid van de Habsburgse bestuurders inzake de boekdrukkunst was gaandeweg verschoven van de eenzijdige fixatie op de uitroeiing van protestants drukwerk naar een meer algemene bekommernis voor de kwaliteit van het gedrukte aanbod. Op inhoudelijk vlak vertaalde zich dat in het terugdringen van onbekwaamheid, bijgeloof, gevaarlijk geachte spotternijen en zedeloosheid. Ook de vormgeving van teksten kreeg veel aandacht. Aan deze 'kwaliteitsbewaking' lag natuurlijk een ander motief ten grondslag: het bewaken van het ideologiebevestigende karakter van de typografische productie. Om haar plannen uit te voeren gaf de overheid de voorkeur aan een positieve vorm van censuur. Drukwerk werd niet verboden, maar in de mate van het mogelijke toegekend aan een beperkte groep drukkers door middel van gerichte privileges en monopolies. Dit systeem, waarbij slechts een beperkt aantal drukkers verantwoording aan de staat moest afleggen, vergemakkelijkte de controle aanzienlijk. Voor overheidspublicaties en liturgische werken was dit censuurmechanisme reeds lang in gebruik, nieuw is dat de regering het nu ook wilde toepassen op populair drukwerk. In de praktijk profiteerden uitsluitend gevestigde firma's hiervan en kregen kleinere bedrijven - zoals dat van Verhoeven - het erg moeilijk.

De ingrepen van het centrale gezag in de lokale economie waren natuurlijk niet naar de zin van de plaatselijke machthebbers. Bezorgd om het verlies van autonomie en invloed van de gevestigde ambachten, keerde het Antwerpse stadsbestuur zich tegen de plannen van Verdussen. Als lid van de Staten van Brabant voerde het stadsbestuur tot tweemaal toe een succesvolle campagne tegen het almanakkenmonopolie. Met een ingenieuze juridische argumentatie wilden de Staten aantonen dat het privilege van Verdussen in strijd was met de Blijde Inkomst, het contract met zijn onderdanen waaraan de vorst trouw had gezworen. Een inbreuk op het charter gaf de Staten het recht niet langer de belastingen te betalen en uiteindelijk zelfs in opstand te komen tegen de vorst. De oorlogssituatie in de Nederlanden en Europa verplichtte de regering tot voorzichtigheid. De zaak was niet zo belangrijk dat ze er een politieke crisis voor over had. Tegelijk probeerde de overheid loyaal te blijven tegenover haar protégé Verdussen, en gaf ze hem de kans zijn investeringen terug te verdienen via het verlenen van andere, aanverwante privileges.

Naast de dialectiek tussen economische belangen en politiek verlangen onthult de discussie over het almanakkenmonopolie enkele interessante boekhistorische elementen. Zo blijkt uit de typering van de almanakkenproductie dat drukkers het zetsel van hun almanak bewaarden en het elk jaar met enkele aanpassingen hergebruikten. Dit procédé werkte fors kostenbesparend en blijkt algemeen te zijn toegepast. Daarnaast illustreert de felle weerstand tegen het monopolie het economische belang van populair drukwerk voor de boekindustrie. Het waren niet alleen onvermogende drukkers die zich, noodgedwongen, bezig hielden met goedkope producten als almanakken. Ook voor grootschalige bedrijven vormde efemeer drukwerk een belangrijke vaste inkomensbron. Het voorbeeld van Verdussen bewijst dat grote firma's er zelfs veel geld voor over hadden om deze markt te domineren. Een centraal argument in de discussie vormde het begrip 'kwaliteit'. Beide partijen namen de term, verankerd in de beroepscode en in de controlemechanismen van de ambachtsgilden, op in hun discours. Die bezorgdheid wortelde waarschijnlijk in een gevoel van vormelijke en inhoudelijke achteruitgang in de Zuid-Nederlandse

boekenwereld. In de behandelde periode leefde een sterk verlangen naar een terugkeer naar de tijd van Plantins hoogconjunctuur. Los

van economische motieven, die ongetwijfeld de boventoon voerden, wilde Verdussen met zijn almanak wel degelijk een staaltje van vakmanschap en betrouwbaarheid leveren. Ironisch genoeg werden deze plannen niet gesmaakt door de Antwerpse natie van drukkers en boekverkopers. Zij beweerden dat het doelpubliek niet bereid was om méér te betalen voor een betere almanak en dat het al helemaal geen boodschap had aan de geleerde inhoud.

Het hevige verzet van de *Antwerpse* boekdrukkers doet vermoeden dat vooral zij veel te verliezen hadden bij het monopolie van Verdussen. Niet alleen was hij een directe concurrent, de afzetmarkt van de Antwerpse almanakken strekte zich uit over een aanzienlijk deel van de Zuidelijke Nederlanden, zoals blijkt uit de inbeslagname van de almanak van Verhoeven in het jaar 1631. De markt voor almanakken was dan ook enorm. Zelf schatten de Antwerpse drukkers de totale productie in de honderdduizenden per jaar. In hun strijd tegen het monopolie rekenden de Staten van Brabant de almanak onder de levensnoodzakelijke goederen door het octrooi van Verdussen te bestempelen als een indirecte belasting. Ongeacht de juistheid van deze inschatting was de almanak waarschijnlijk het meest verspreide en verhandelde drukwerk van zijn tijd. In dit opzicht kunnen de pogingen van de overheid om de prijs van de almanak vast te leggen, worden gezien als een zeer vroege, maar mislukte introductie van een vaste boekenprijs. De tegenstrijdige economische en politieke belangen en het ontoereikende juridische en politionele apparaat maakten het afdwingen van een privilege met een dergelijke omvang vrijwel onmogelijk. Maar in elk geval was het monopolie meer dan een handig middel van één drukker om zichzelf te verrijken: het werd gedragen door een naar centralisatie en controle strevende overheid. Wanneer we vandaag een zeventiende-eeuwse almanak ter hand nemen is het moeilijk te geloven dat dit kleine, onooglijke en vaak verweerde werkje ooit drukkers, wetenschappers, stadsbesturen, justitieraden en regeringen in de ban hield.

Samenvatting

In de eerste helft van de zeventiende eeuw zorgde het economische belang van de almanakkenproductie voor hevige concurrentie tussen de Antwerpse drukkers. Tussen 1626 en 1642 ondernam Hieronymus II Verdussen verschillende pogingen om deze markt te domineren, tot groot ongenoegen van zijn collega's. De strijd kreeg ook een politieke lading. Verdussen had de centrale overheid aan zijn zijde, die door middel van een monopolie op almanakken staatsgevaarlijke ideologieën uit almanakken wilde weren. De Antwerpse drukkers kregen de steun van het lokale gezag, dat in de toekenning van het octrooi een schending van de Blijde Inkomst zag.

Summary

In the first half of the 17th century, the economie importance of the almanac production led to a serious competition among the Antwerp printers. Between 1626 and 1642 Hieronymus II Verdussen made several attempts to dominate this market, to great dissatisfaction of his colleagues. During the course of their dispute, the struggle also manifested itself on a political level. Verdussen was supported by the central government, that wanted to ban all subversive content by granting a monopoly on all almanacs to one printer, namely Verdussen. The Antwerp printers were backed by the local authorities. They argued that the privilege was a violation of the ‘Joyous Entry’, a charter that regulated the relation between the monarch and the inhabitants of the Duchy of Brabant.

Résumé

Pendant la première moitié du 17e siècle, l'importance économique de la production d'almanachs fit naître une concurrence acharnée parmi les imprimeurs anversois. De 1626 à 1642, Hieronymus II Verdussen tenta à plusieurs reprises de dominer ce marché et provoqua ainsi l'irritation de ses collègues. La querelle reçut une connotation politique quand Verdussen obtint le soutien du gouvernement central: celui-ci voulait lui octroyer un monopole sur l'impression des almanachs afin d'en exclure toute idéologie subversive. Les imprimeurs anversois quant à eux reçurent l'appui des autorités locales, qui considéraient le monopole comme une atteinte à la Joyeuse Entrée.

Noël Golvers

De jezuïetenmissie in China (17de-18de eeuw) (Ook) een kwestie van Westerse boeken en bibliotheken

Incredibile est quam ardeat animus in hoc qualicumque exilio, *cognoscere qui a discessu nostro libri publicati sint*, *qui Societatem ingressi*, *qui defuncti*, *qui regant*, *qui doceant etc.* (Het is onvoorstelbaar hoe vurig wij, in dit ballingsoord, verlangen te weten welke boeken sinds ons vertrek [uit Europa] verschenen zijn, wie in de Sociëteit is ingetreden, wie er overleden is, wie er bestuursfuncties waarneemt, wie een lesopdracht heeft, enz.). Zo verzuchtte Philippe Couplet, Mechelaar (1622-1693) en één van de markantste jezuïet-missionarissen in China, ook omwille van zijn brede contacten met de toenmalige geleerdenwereld over heel Europa, in één van zijn brieven uit 1670, na vijf jaar huisarrest in Canton quasi afgesneden van nieuws vanuit Europa. *Quam ardeat animus cognoscere...* Het fragment spreekt van een brandend intellectueel verlangen naar up-to-date informatie vanuit Europa, maar - betekenisvol detail - op de eerste plaats toch van het verlangen te weten *qui a discessu nostro libri publicati sint* (welke boeken sinds ons vertrek [1656] gepubliceerd werden).

Dit fragment, met deze vraag én met deze toon, was het uitgangspunt voor een sub-thema van mijn onderzoek naar de intellectuele en spirituele bronnen van de Vlaamse jezuïet- missionarissen in China in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zeg maar ‘de Verbiest-era’. Het thema in kwestie heb ik omschreven als ‘de zoektocht van de jezuïeten in China naar, en het gebruik van up-to-date Westerse boeken’ en dit voorlopig beperkt tot de periode Ferdinand Verbiest - Ignaz Kögler, een tijdspanne dus van zowat tachtig jaar, tussen 1660 en 1740. Men zou ook in iets bredere termen kunnen spreken van ‘de boekcultuur’ in de Chinese missie van de jezuïeten, beperkt dan tot de Westerse boeken. In elk geval speelde ‘het boek’ een centrale plaats in deze missie. Meestal denkt men daarbij aan het gebruik van het Chinese boek als instrument van catechese (het zogenaamde ‘Apostolat der Presse’). Ik wil hier echter vooral bekijken hoe deze missionarissen, als bij uitstek intellectueel gevormden en producten van een zeventiende-eeuwse laat-humanistische cultuur, zich ook in China ‘omringden’ met Westerse boeken.

Het materiaal voor dit onderzoek ligt, op het eerste gezicht, voor de hand. Er zijn een 5000-tal boeken (4100 titels, in 5133 banden) bewaard uit de chronologisch laatste Westerse bibliotheek van Peking, de negentiende-eeuwse Beitang bibliotheek (geconfisqueerd in 1949), waarin ook fragmenten zijn bewaard van de oude, pre-1773 jezuïetenbibliotheken uit Peking en enkele andere, kleinere jezuïetenresidenties verspreid over China; 709 van deze boeken (= 17%) zijn Frans(talig)e boeken, 2526 (= 59%) Latijnse, 408 (= ca. 10%) Italiaanse, en de rest Spaanse, Portugese, Griekse, Duitse en, jawel, een twintigtal Nederlandstalige edities. Omwille van het zware overwicht van Latijnse boeken, bijna 60%, mag men terecht van een

'humanistische' bibliotheek spreken of, zoals A. Rétif, van 'une bibliothèque de la Renaissance en Chine'.[1]

Een gedetailleerde catalogus, die gelukkig ook de provenance-aanduidingen en andere boekinscripties (tenminste wat de titelpagina's betreft) bevat, is in 1949 gepubliceerd door H. Verhaeren, net voor de communistische inval in Peking. Daarna verdween de collectie uit het gezicht en men nam aan dat ze verloren was, tot in de jaren 1960 bij toeval ontdekt werd dat Westerse boeken, onder meer uit deze verloren gewaande bibliotheken, waren geïntegreerd in de Bibliotheek van Peking (de *Peiching Tushuguan*). Toegankelijkheid voor Westerse geleerden bleef sindsdien echter een groot probleem en de specialisten die een of ander exemplaar hebben kunnen inkijken zijn op één hand te tellen. Een van die gelukkigen was Owen Gingerich, bij het opstellen van zijn Census over Copernicus' *De revolutionibus*, waarvan twee exemplaren in de huidige Beitang collectie bewaard zijn.

Gezien de fysieke onbereikbaarheid van de volumes zelf, heb ik een ander materieel uitgangspunt genomen voor mijn beschrijving van de boekcultuur van de jezuïeten in het China van de zeventiende en de achttiende eeuw, namelijk de expliciete verwijzingen naar auteurs en titels, bijeengesprokkeld uit de testimonia, in brieven, manuscripten en andere geschreven documenten van de jezuïeten, die precies bewaard bleven omdat ze naar Europa zijn verzonden. Het gaat in deze documenten zelden om louter 'name dropping'. Dit soort bronnen heeft namelijk het voordeel dat ook het kader van de belangstelling wordt geschetst: de uiting van interesse en gebruik is meteen gepersonaliseerd, gelocaliseerd en gedateerd, en meestal weten we onmiddellijk waarom dit of dat boek gegeerd is. Sterker nog: deze verwijzingen, hetzij vragen om bepaalde titels op te sturen, hetzij verwijzingen naar of citaten uit gelezen boeken, spreken alle ondubbelzinnig over een reële belangstelling en over een reëel gebruik, dit in tegenstelling tot de eerder 'stomme' getuigenis van een bibliotheek die omwille van omstandigheden alleen bereikbaar is via een titelcatalogus. Nog een ander voordeel van deze testimonia heeft te maken met het geografische spectrum: de bibliotheek is namelijk hoofdzakelijk Peking-georienteerd, terwijl de testimonia waarvan sprake in principe vanuit alle residenties in China komen, zij het dat ook hier Peking het belangrijkste uitzendpunt is. In functie van dit (gedeeltelijk) portret van dit cultuurmilieu heb ik een reeks gepubliceerde en niet-gepubliceerde correspondenties herlezen, zoals die van Ferdinand Verbiest (1623-1688; in Peking sinds 1660), Antoine Thomas (1644-1709; in Peking sinds 1685), en ook de manuscript-collecties van brieven die in Romeinse en Belgische archieven bewaard worden, enzovoort.[2] Deze testimonia heb ik aangevuld met de boek-inscripties die geciteerd worden in de cataloog van Hubert Verhaeren. Naar mijn schatting vertonen tussen de 25 en 30% van de beschreven exemplaren een of meer van dergelijke inscripties, die verwijzen naar vroegere bezitters in Europa, naar

1 A. Rétif, *Une bibliothèque de la Renaissance en Chine (Bibliothèque du Pé-t'ang)*, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 3 (1953), pp. 113-125.

2 Aangaande de mogelijkheden van de Romeinse archieven met betrekking tot Ferdinand Verbiest, zie mijn artikel *Chinese*, *Western*, *autograph and printed documents by Ferdinand Verbiest*, *S.J.*, *in Roman libraries*, *past and present*, *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 75 (2005) [ter perse]. Voor een beschrijving en inventaris van de rijke inhoud van de Belgische archieven, vooral van (de fragmenten van) het pre-1773 archief van de Antwerpse *domus professa*, zie mijn artikel *Fragmenta disiecta van het oude SJ archief van de Antwerpse Domus Professa in Belgische collecties* te verschijnen in *Lias.*

de schenking, naar de bestemmeling, de plaats waar het boek in China was opgesteld, en/of eventuele latere bewegingen. Beide informatiebronnen samen dekken met wisselende kansen het volledig veld, vanaf de vraag vanuit China tot en met de ontvangst.

1. Belangstelling vanuit China

Over de vraag welke boeken de jezuïeten in China absoluut wilden hebben, worden we ingelicht via een reeks verlanglijsten, en losse passages verspreid over een aantal individuele brieven. De voornaamste van deze verlanglijstjes stammen van Christian Herdtrich (Canton, 1670), Francesco Xaverio Filippucchi (Canton, 1679) en Prospero Intorcetta (1671); andere lijsten, die in de bronnen vermeld worden, zijn tot dusver nog niet getraceerd. Het interessante aan de drie genoemde items is, dat ze alle drie uit hetzelfde cruciale decennium stammen, nl. de jaren 1670-1680, de periode waarin de jezuïetenmissie opnieuw officieel getolereerd werd, en zich daadwerkelijk ook probeerde te 'her-organiseren'. Toch zijn er duidelijke verschillen: Christian Herdtrich wilde aan de vooravond van zijn 'come-back' een verloren privé-collectie herstellen, die voor een belangrijk deel bestond uit wetenschappelijke, zeg maar 'mathematische' en 'astronomische' boeken, terwijl tien jaar later Filippucchi, als superior van de Canton-missie, blijkbaar haast alleen aan catechetische, meditatieve en pastorale werken dacht, vermoedelijk met het oog op de bevoorrading van zijn confraters in de wijde omtrek; slechts één titel komt telkens terug, namelijk de *Catechismus Historialis* van Antonius Davroultius. In ieder geval wordt echter de nadruk gelegd op voor de missie 'nuttige' en 'relevante' werken.

De motieven achter deze en andere desiderata zijn verscheiden. Deze boek-aanvragen zijn gedeeltelijk bedoeld om het in China beschikbare materiaal up-to-date te maken (*novissima*, *novissime edita*). Dit geldt in de eerste plaats voor wetenschappelijke werken, voornamelijk op het domein van astronomie en andere mathematische werken, waar de vraag naar een nauwkeurig berekende kalender steeds verfijndere tabellen vereiste, en de wens naar steeds nieuwe mechanische tuigen en realisaties vanwege de keizer en zijn entourage de jezuïeten voor de uitdaging plaatste om zichzelf te 'herbronnen' en 'bij te scholen', aan de hand van nieuwe studies uit het Westen. Diezelfde eis gold echter ook voor kerkelijke kalenders, enzovoort.

Een andere reden lag in de wens om verloren collecties te herstellen, zoals het reeds gesignaleerde voorbeeld van Herdtrich aantoont. Nog andere vragen hebben te maken met de wens de China-missie te verdedigen tegen publicitaire aanvallen in West-Europa door kennis te nemen van deze publicaties en hun argumenten, of door het verlangen boeken te bezitten die rationele argumenten aanvoerden om de Waarheid van de Leer te 'bewijzen', en dit voor het intellectuele debat met de Chinese intelligentsia, zeg maar de 'literati'. In één welbepaald geval gaat het erom, een bekeerling van groot 'strategisch' belang - Constantin Phaulkon, ca. 1648-1688, vertrouweling aan het hof van Siam - moreel en spiritueel te ondersteunen.

Als we deze aanvragen overlopen, zijn er enkele kenmerken die opvallen. Doorgaans gaat het om precieze boektitels: dat de aanvragen 'gericht' waren en de jezuïeten goed wisten wat ze wilden, blijkt onder meer uit de verwijzing naar boeken die ze indertijd persoonlijk hadden gezien in Europa, of uit de vraag naar één welbepaalde editie van een werk. Dit is, bijvoorbeeld, het geval met de vraag naar Ignatius Diertins' commentaar op Ignatius' *Exercitia Spiritualia*, waarvan de Poznan editie (1692) weliswaar in Peking beschikbaar was, maar waarvan Karl Slavicek de Antwerpse editie zocht, meer bepaald de vijfde (1696), en dit omwille van het *Directorium.* Een ander voorbeeld betreft de *Tabulae Tychonicae*, waarbij men heel

precies de laatste editie, uitgegeven in München door Albert Curtius en anderen op het oog

had. Deze voorbeelden mogen volstaan om aan te tonen dat de jezuïeten in China heel goed op de hoogte waren van recente edities in Europa dankzij hun wereldomspannend netwerk van contacten. Tevens blijkt dat de lectuur waarin ze geïnteresseerd waren een zeer duidelijke jezuïetenstempel droeg, wat binnen de 'corporatistische' cultuur van de orde niet echt verbaast. Namen van niet-jezuïeten, zoals Luys de Granada (Granatensis) en Thomas a Kempis zijn de uitzonderingen die de regel bevestigen. Uit de briefwisseling blijkt ook angstvallige belangstelling voor de orthodoxie van bepaalde werken; de Verhaeren-catalogus vermeldt trouwens herhaaldelijk inscripties van het type *expurgatus.*

Naast deze 'gerichte' zijn er ook talrijke 'open' vragen, die niet een specifiek auteur of boek op het oog hebben, maar een genre aanduiden, of desgevallend de *opera (omnia)* van een auteur, of een of andere *summa*, *compendium* of beknopt handboek, dat meteen een heel veld bestreek. In alle gevallen springt de aandacht van de aanvragers in het oog voor het aspect van de 'economische verantwoording': zij dringen er bij herhaling op aan alleen boeken op te sturen die voor de missie bruikbaar zijn, waarbij ze duidelijk denken aan de kosten voor het overzeese transport. Ook waarschuwen ze om vooral niet teveel druk uit te oefenen op potentiële schenkers in Europa, om geen extra-aversie tegenover de China-missie te kweken.

2. De respons: personele en materiële aspecten van hetboek-transport

2.1. De 'inzamelfase'

Eens de wens ter plekke beland was, moest gezocht worden naar het gevraagde, wat in hoofdzaak via drie kanalen gebeurde. Uiteraard werd de voornaamste rol hier gespeeld door de Europese jezuïeten zelf, met hun internationaal vertakt netwerk van contacten tussen de verschillende residenties. Strikt genomen waren de eerste 'leveranciers' de bestemmelingen van de hogervermelde verlanglijsten, meer bepaald het professenhuis Sint-Anna in Wenen, de residenties in Rome met inbegrip van het *Collegio Romano*, en - eerder toevallig - het college in Siena. Gezien de belangrijke rol die het Generalaat en de Assistenties in de *Domus Professa* (annex van de Gesù) hebben gespeeld bij de verspreiding doorheen Europa van materiaal afkomstig uit China, onder meer brieven, zullen ze ook in deze 'inzamel-actie' een aandeel hebben gehad. Misschien werd wel een heuse 'zoek-actie' georganiseerd, getuige een secretaris-inscriptie op een brief van Ferdinand Verbiest aan Charles de Novelle van 1 augustus 1685: *Inquirantur libri celebriores moderni de hac facultate (sc. medicina) Ulissipone*, *Romae*, *Madriti etc.*, *et mittantur* (Gelieve te zoeken naar recente en gereputeerde werken over deze discipline [de geneeskunde], zowel in Lissabon, Rome, Madrid enz., en deze op te sturen). De bewaarde correspondentie leert ons dat in de eerste decennia van de achttiende eeuw het Antwerpse professenhuis een belangrijke draaischijf was, in directe samenwerking met de Oostendse Compagnie (1715-1735). Het zal wel geen toeval zijn geweest dat dit gebeurde onder rector (en tijdelijk provinciaal) Petrus Maelcamp (1679-1741), wiens familienaam wijst op verwantschap met de gebroeders Maelcamp, zoals hijzelf afkomstig uit Gent, die behoorden tot de belangrijkste aandeelhouders van deze efemere Compagnie. Uit

een korte passage in een brief van Ignaz Kögler van 21 november 1724 blijkt daarenboven dat anderstalige

boeken makkelijk via 'Belgische' boekhandels verworven konden worden: *ac praecipue in Belgio facile ad manum haberi solent*, *quâcumque demum sint linguâ*, *atque huc ad me transmits* (ze zijn gewoonlijk vooral in België gemakkelijk te verkrijgen, in gelijk welke taal, en hierheen naar mij te verzenden).

Andere belangrijke inzamelaars van boeken waren de *procuratores*, die op geregelde tijdstippen vanuit China naar Europa afreisden en er soms gedurende tien jaar verbleven. De beroemdste inzamelactie was zeker deze van Nicolas Trigault en Johannes Terrentius in 1616.[3] Minder of helemaal niet bekend zijn de testimonia, inclusief exemplaren die verwijzen naar gelijkaardige acties, waarschijnlijk op minder grote schaal, van Martino Martini (in Europa in 1654-1656), Prospero Intorcetta (1671-1672), Philippe Couplet (1684-1691), Claudio Filippo Grimaldi (1689-1692), en anderen. Voor de bijdrage van Martini is er alleszins het getuigenis van François de Rougemont, die bij zijn aankomst in Macao liet weten: *Multis libris venimus onusti* (We kwamen hier aan beladen met hele pakken boeken). In principe brachten alle paters die naar China vertrokken een reeks persoonlijke boeken mee; tegelijk zorgden ze er ook voor dat andere boekenzendingen ter plekke kwamen.

Tenslotte waren, op gezette tijden, alle externe connecties van de jezuïeten in Europa - en dat waren er zeer veel - potentiële leveranciers van boeken. Zo werd, om één voorbeeld te noemen, Theophilus Sigefridus Bayer ingeschakeld om boeken te betrekken via Sint-Petersburg.

Zowel de Trigault-Terrentius zoekactie uit 1616, als later die van Martino Martini (1654) en Philippe Couplet (1684, enz.) hebben Anwerpen als een van de meer belangrijke doelwitten gehad. De contemporaine briefwisseling bevestigt inderdaad dat heel wat aankopen zijn gebeurd in de plaatselijke boekhandels. Zo is er, bijvoorbeeld, een uitlating in een brief van Johannes Schreck, alias Terrentius aan Johann Faber gedateerd op 16 december 1616: *Hactenus Antewerpiae* [sic] *in libris emendis aliquot diebus non parvum occupatus*, *nunc Bruxellis Aulam sequimur.*[4] Hetzelfde is ook gebeurd toen Martino Martini in 1654 in de Nederlanden vertoefde en bij twee gelegenheden Antwerpen aandeed. Bij dergelijke aankopen denkt men in de eerste plaats aan het huis Plantijn-Moretus: terecht, en niet alleen wegens Martini's gedocumenteerde contacten met Moretus, die overigens in 1654 zijn *De Bello Tartarico* publiceerde. Dat echter reeds vóór dit bezoek boeken afkomstig van de Plantijnse pers naar China verhuisden, blijkt uit Vondel's gedicht van 1645:

> *Ik zing den Druck-zang*, *op uw naam*
> *zo wijd gezongen*, *als de Faam*
> *Uw uitgebreiden loftrompet;*
> *daar 't licht*, *uit zijn welriekend bed*
> *bestraalt den kruid-oegst der Chinezen*
> *die Uw geleerde boeken lezen.*[5]

3 Zie E. Lamalle, *La propagande du P. Nicolas Trigault en faveur des missions de Chine* (*1616*), *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 9 (1940), pp. 49-120.

4 'Tot hiertoe hebben wij ons in Antwerpen enkele dagen druk beziggehouden met de aankoop van boeken; nu bezoeken wij het Hof in Brussel', zie de editie van G. Gabrieli in *Memorie della reale Accademia Nazionale dei Lincei*, Classe delle Scienze Morali etc, s. VI, 7 (1938), p. 586.

5 Zie M. Sabbe, *Uit het Plantijnsche Huis* (Antwerpen, 1923), p. 87.

In de huidige Beitang collectie zijn nog steeds 66 exemplaren van de *Officina Plantiniana* aanwezig. Ook vele andere Antwerpse drukkers zijn echter vertegenwoordigd tussen de bewaarde Westerse boeken in Peking, met name (in alfabetische orde) Henricus Aertsius,

Petrus Bellerus, Rolandus Bollaert, Aegidius Coppen(iu)s, Johannes Fouler, Georgius Gallet, Johannes Keerbergius, Michael Knobbaers (Cnobbarus), Paulus Metternich, Johannes Meursius (43 titels!), Johannes Steels(ius), Henricus Thieullier, Joachim Trogn(a)esius, Hieronymus Verdussen (35 titels!) en Cornelius Woons.[6] Of daar ook giften van het huis Plantijn tussen zitten, is onzeker; allerlei andere vormen van daadwerkelijke sympathie van het huis Moretus in de generatie Balthasar II en III tegenover de jezuïeten en hun Chinese connecties zijn wel bekend en heb ik beschreven in een bijdrage enkele jaren geleden.[7]

2.2. De identiteit van de 'schenkers'

Naast aankopen zullen ook schenkingen - hetzij 'spontaan' hetzij in antwoord op een gerichte vraag van het type zoals hierboven beschreven - een belangrijke rol hebben gespeeld bij de acquisitie van boeken in de China-missie, zeker gezien de permanente en acute financiële nood die ze kende. Dankzij de twee categorieën bronnen - de testimonia, voornamelijk in de correspondentie, én de boekinscripties - worden we ook geïnformeerd over de identiteit van de schenkers. In de boeken zelf worden zij herkend aan de hand van de formules als *Ex dono* of *Dono* en *Datus* of *dado*, maar ook individuele namen zonder deze toevoegingen, bijvoorbeeld *Ex libris*-aanduidingen zullen in vele gevallen de laatste eigenaar (en de feitelijke schenker) aanduiden. Wanneer we de beschikbare gegevens met enige kritische zin en de nodige reserves overlopen, komen we tot een soort 'sociologisch' panorama van de belangstelling voor de China-missie in de zeventiende en de achttiende eeuw. Daarom een zeer kort overzicht.

a. Jezuïeten en hun vestigingen

Alleen al in de boekinscripties van de Portugese residentie van Peking (Chinees *Xitang*, sinds begin achttiende eeuw *Nantang*) zijn talrijke namen van individuele jezuïeten-schenkers bewaard, die de hele hiërarchie van de orde vertegenwoordigen, van hoog tot laag. Onder de autoriteiten vernoem ik raptim generaal Thyrsus Gonzalez (1624-1705), de persoonlijke biechtvaders van de koningin van Portugal, Carlos Gallenfels en Joseph Ritter (Lissabon), en anderen. Verder ook enkele beroemde jezuïetengeleerden: afgezien van Daniel Papebrochius verdienen hier vermelding Etienne Souciet, een specialist in Chinese astronomie, Jean-Baptiste Duhalde, uitgever van de fameuze *Lettres Edifiantes* en van het grote compilatiewerk over o.m. de geschiedenis van China, *Description géographique*, *historique etc. de l'Empire de la Chine*), Filippo B(u)onanni, de bewaarder van het *Musaeum Kircherianum*, e.a.

6 Van deze namen komen Bollaert, Fouler, Gallet, Metternich en Steels(ius) niet voor in het recente *Adresboek van zeventiende-eeuwse drukkers*, *uitgevers en boekverkopers in Vlaanderen*, K. De Vlieger-De Wilde (ed.) (Antwerpen, 2004). Op Metternich na (met één editie van 1658) behoren zij tot de zestiende (Bollaert, Fouler, Steelsius) of tot de achttiende eeuw (Gallet).

7 Zie N. Golvers, *The XVIIth-Century Jesuit Mission in China and its Antwerp connections. I. The Moretus Family* (*1660-1700*), in: F. de Nave, M. de Schepper (ed.), *Studies over het drukkersgeslacht Moretus*, *De Gulden Passer*, 74 (1996), pp. 157-188.

Ten slotte zijn er nog een aantal *coadjutores temporales*, zoals de medicus Georgius Ungarelli in Goa (1694), of Francisco Pereyra in Coimbra (1656).

Van de instellingen zijn onder meer de centrale organen in Rome vertegenwoordigd - de *Assistentie Germaniae*, de *Domus Professa* en de *Domus Probationis Sancti Andreae* - en vooral een reeks colleges, te lang om hier op te sommen. Speciale vermelding verdienen de boe-

ken gezonden vanuit het college van Leuven, waarvan een deel uit de eigenlijke college-bibliotheek, en een ander deel uit de congregatiebibliotheek (met de afkorting *P.B.* voor *Parthenica Bibliotheca*). Het gaat om aanwinsten, in Leuven ingeschreven in het lokaal register in 1607, 1631, 1650, 1654 en 1661, en dus na die data naar China verstuurd. Enkele ander items zijn vertrokken vanuit het college van Antwerpen (*Collegii Soc[ieta]tis JESU Antwerpiae B[eatae?] M[ariae?*]), en de aldaar gevestigde *Missio Hollandica.*[8]

b. Andere reguliere orden

Hier zijn hoofdzakelijk boeken te signaleren, die gesigneerd zijn door (ongeschoeide) karmelieten en verscheidene groepen van franciscanen, al is voorlopig nog niet duidelijk hoe die exemplaren in de jezuïetenbibliotheek van Peking terecht zijn gekomen. Gaat het om giften of om aankopen?

c. Priesters

Blijkens het toegevoegde toponiem kwamen deze vaak uit onooglijke dorpen, vooral in Frankrijk, wat een interessante aanduiding is voor de mate waarin de public relations rond de China-missie in dit land waren doorgedrongen. Twee voorbeelden mogen volstaan: een pastoor Wolters in het Gelderse Velden (1733), ook bekend uit de parochieregisters die nu in Venlo berusten, en een zekere Antonio Diaz, een tot dusver niet geïdentificeerde *clericus* in Brugge, die in de jaren 1680 en 1690 enkele (bewaarde) werken cadeau deed aan de Gentenaar Petrus Van Hamme in Peking. Tot diezelfde categorie behoort ook kardinaal Stefano Borgia (1731-1804), secretaris van de *Congregatio de propaganda Fide* en als zodanig belast met de Chinese Riten-kwestie. Zijn grote persoonlijke inzet en belangstelling voor de China-missie vertaalde zich onder meer in de schenking in 1771 van enkele pas verschenen boeken, die nog bewaard zijn.

d. Wereldse autoriteiten

Vermelding verdient hier zeker het voorbeeld van Keizer Leopold I (1640-1705), die, naar we weten uit Verbiests briefwisseling, rond 1675 persoonlijk een exemplaar van André Tacquets *Opera Mathematica* aan de Vlaamse missionaris heeft opgedragen. Helaas is dit intussen verloren gegaan, of althans niet meer herkenbaar tussen de bewaarde exemplaren van dit werk in Peking. Ook Cosimo III, Groothertog van Toskanc (1642-1723) mag hier gesignaleerd worden met een boek geschonken

8 Voor boeken in de Beitang collectie, afkomstig uit de Vlaamse jezuïetencolleges, zie mijn verkennend artikel *De jezuïetenmissie en het boek*: *boeken uit de Nederlanden* (*zeventiende eeuw*) *in China*, in *Verbiest Koerier*, 13 (september 2001), pp. 5-7.

aan de China-jezuïet Claudio Filippo Grimaldi (1638-1712) tijdens de audiëntie van juni 1689 in Firenze.

e. Leken-geleerden en instituten of Academies

Hier treffen we in de eerste plaats geleerden aan uit de *Academia Imperialis* in Sint-Petersburg, die met de Peking-jezuïeten in China een druk onderling *commercium epistolarum* hadden. Vooral de namen van de oriëntalist-sinoloog Theophilus Sigebertus Bayer (1694-1738), en de Franse astronoom Joseph-Nicolas Delisle (1688-1768) zijn het vermelden waard.

f. Particulieren

Ten slotte zijn er talrijke 'gewone' particulieren, die moeilijker te identificeren zijn omdat ze minder archivalische sporen hebben nagelaten. In geval van identificatie, zijn ze des te interessanter, omdat daaruit blijkt dat ook dat minder 'dramatisch' segment van de maatschappij werd aangesproken door de China-missie. *Curiositatis causa* weze hier vermeld de naam van het echtpaar Cools-Spruyt uit *Librae* [sic], naar alle waarschijnlijkheid *Lyrae*, Lier, met een boekenschenking uit 1673. Zoals hoger gezegd bestaat er geen directe aanwijzing voor boekenschenkingen vanuit het milieu van de Antwerpse drukkers-boekhandelaars; de prentdrukkers en -verkopers De Prince - zoals de Moretussen sponsors van de missie - laten in Peking één werk na, een *ex dono* van de Antwerpse Hendrik de Prince SJ (1632-1671), eertijds zélf een postulant voor de China-missie en ongetwijfeld een verwant.

g. Auteurs

Een aparte categorie vertegenwoordigen de auteursexemplaren, door de schrijvers zelf al dan niet uitdrukkelijk geschonken aan de jezuïetenmissie van China: boeken van, bijvoorbeeld, de oriëntalist Etienne Eounnont, de astronomen Pierre Gassendi en Etienne Souciet SJ, maar ook Christophorus Clavius SJ en Daniel Papebrochius SJ.

2.3. De motieven van de donatoren

Als herkenbare motieven zien we:

a. familierelaties: boeken geschonken door verwanten van in China werkzame missionarissen. Hier kunnen we ons meestal alleen op een opvallende naamovereenkomst steunen, aangezien de genealogieën van betrokken missionarissen buiten ons blikveld valt.
b. vriendschaps- en collegiale relaties, zoals bijvoorbeeld enkele boekenschenkingen van Europese jezuïeten bij het vertrek naar China van een van hun confraters, of tussen jezuïeten onderling. Voorbeelden van dit laatste zijn de twee volumes geschonken door Martino Martini aan Adam Schall von Bell, Verbiests voorganger in China.
c. boekenschenking als een vorm van aalmoes (*eleemosyna*).
d. Over het algemeen kunnen we veronderstellen, dat er - zeker bij de niet-gerichte schenkingen - sprake is van een algemene sympathie voor 'de' China-missie, een sympathie die als zodanig moeilijk aan te wijzen valt. Bij wereldse autoriteiten mogen we met enige overdrijving spreken van redenen van 'staats-raison': zowel Cosimo III als Leopold I hadden concrete plannen voor de oprichting van een soort 'Oost-Indische Compagnie', de eerste met als basis Livorno, de andere vanuit Triëst, en goede contacten met de jezuïeten uit China

waren hierbij van vitaal belang, alleen al omdat zij de informatie over binnen-China zowat monopoliseerden.

Dit brengt ons bij de vraag, in hoeverre er herkenbare gelegenheden waren voor dergelijke giften. Daarvoor moeten we ons verlaten op gedateerde schenkingen, die een aanwijzing kunnen geven over de chronologische context ervan. Heel wat schenkingen kunnen ingepast worden in de reeds gesignaleerde procuratoren-tochten doorheen Europa. Zo lijdt het geen twijfel dat auteur Adriaen Van Schrieck in 1616 het exemplaar van zijn antiquarisch werk *Van in 't beghin* (1614) aan Nicolas Trigault heeft geschonken, toen die in dat jaar op zijn tocht van Gent naar Douai het college te Ieper aandeed. Andere voorbeelden zijn naar alle waarschijnlijkheid een reeks giften zowel in Palermo als in Coimbra uit 1656, onafhan-

kelijk van elkaar, die ingepast kunnen worden in het Europese verblijf van Martino Martini. Nog andere schenkingen, uit de jaren 1680, kunnen 'uitgelokt' zijn door Philippe Couplet's tienjarig verblijf in Europa, weer andere door dat van Claudio Filippo Grimaldi. Ook het vertrek naar China van een jezuïet was een gelegenheid voor dergelijke schenkingen, zie bijvoorbeeld de reeds vermelde Antonio Diaz en zijn schenking aan Petrus Van Hamme, via de Brusselse jezuïet Willem Van der Beken in 1692 (aankomst 1694). Ten slotte zullen verschillende gedateerde schenkingen geïnspireerd zijn door strikt-persoonlijke omstandigheden van de schenker, die zich daarom aan onze blik onttrekken. Sommige data suggereren wel een verband met het overlijden van de schenker, en zijn daarom geschonken in uitvoering van 'testamentaire' beschikkingen.

2.4. De dedicaties en de identiteit van de adressaten

De dedicatie zelf was soms de aanleiding om een vrome wens te formuleren en zich bij de begunstigde in zijn gebeden en blijvende herinnering aan te bevelen; soms gebeurde dit in een poëtische vorm, zoals in nr. 3260, aan het adres van Paolo (!) Gozani SJ, bij diens vertrek naar China in 1690:

> *Paulule*, *deserere Italiam qui sustinet ultro*,
> *Pauxillus quamvis*, *maximus ille mihi est.*[9]

Een veel uitvoeriger poëtische opdracht is bewaard van de hand van Johann Faber, medicus, aan het adres van Nicolas Trigault in 1616. Ook vermelding verdient de lange afscheidsdedicatie van Daniel Papebrochius in het exemplaar van zijn pas verschenen *Acta Vitae S. Ferdinandi (...)*, aan het adres van Philippe Couplet bij diens laatste bezoek aan Antwerpen in 1684: *Reverendo in Chr[ist]o Patri*, *P[atri] Philippo Couplet e Societate Jesu Flandrobelga Mechliniensi anno M.DC.LXXXIV pro Sinensi Prov[incia] Procuratori in Urbem felix iter*, *promptam expeditionem negotiorum*, *laetissimum regressum ad Sinas suos*, *et copiosam exinde animarum messem Religionisque Christianae stabilimentum apprecatur suus quondam condiscipulus Daniel Papebrochius S.I. Antverpiae.*[10] In de meeste gevallen echter is de naam van de adressaat op een zeer gewone manier aangegeven, en blijkt alleen uit de syntaxis dat het niet om de naam van de bezitter, maar om een echte opdracht gaat.

Onder de bestemmelingen vinden we uiteraard de meeste van de jezuïeten-missionarissen terug, inbegrepen enkele paters uit de Nederlanden, zoals Ferdinand Verbiest, Antoine Thomas, Petrus Van Hamme, Philippe Couplet, en, uiteraard, Nicolas Trigault.

9 'Kleine Paulus, die het aandurft Italië te verlaten voorginds; alhoewel klein, toch is hij voor mij heel groot.'

10 '(Opgedragen) aan Eerwaarde Pater in Christus Philippus Couplet, van de Sociëteit van Jezus, van de Vlaams-Belgische Provincie, Mechelaar, in het jaar 1684 procurator van de Chinese (vice-)Provincie; (hem) wenst Daniël Papebrochius s.j. te Antwerpen, eertijds zijn studiegenoot, een voorspoedige reis naar Rome toe, een vastbesloten afhandeling van zijn zending, een heel blije terugtocht naar z'n geliefde China, en vervolgens een overvloedige zielenoogst en de vestiging van het Christelijk geloof.'

3. Gegevens over de transmissie overzee

Dezelfde bronnen - correspondentie en boekinscripties - bezorgen ons ook enige informatie over de materiële omstandigheden van de boekentransmissie naar China, waarmee

het proces zelf in grote lijnen kan gereconstrueerd worden. Kort samengevat gaat het daarbij om:

3.1. De materiële vorm waarin de boeken moesten worden verscheept: hierbij valt vooral de vraag op om alleen gebrocheerde volumes op te sturen, vermoedelijk als bescherming tegen beschadiging, maar ook om de kosten te vermijden van het laten inbinden in China.
3.2. De transportroutes waren uiteraard dezelfde als die gebruikt voor de verzending van de gewone post tussen Europa en China: naast de oude *via Lusitana* (Portugal) of *via Goana* (Goa) - verschillende boeken dragen trouwens aanduidingen die wijzen op een provenance uit Goa - werd vanaf de jaren 1660 ook de *via Batava* (Holland) gebruikt;[11] in de jaren tussen ca. 1715 en ca. 1735 ook de *via Ostendana* (Oostende),[12] waarmee Antwerpen prominent in beeld kwam, en bij gelegenheid nog andere.
3.3. De kosten voor aankoop en transport van de boeken werden blijkbaar onmiddellijk vergoed bij aankomst in Canton (voor de *via Ostendana*) of in Macao, of reeds vóór vertrek vanuit Lissabon door de procurator van de *provincia Lusitana.*
3.4. De distributie van de boeken na aankomst in Macao of Canton geschiedde volgens vaste patronen, die we als volgt kunnen samenvatten.

a. De selectie van de boeken en hun toewijzing aan een welbepaalde residentie

Bepaalde boeken bleven in Macao, voor de lokale residentiebibliotheek; andere werden 'besteld' op hun eigenlijk adres of, indien dergelijke informatie ontbrak, toegewezen aan één welbepaalde residentie (*applicatus/applicado*). Dit gebeurde door de (vice-)provinciaal van de Chinese of Japanse (vice-)provincie, maar de omstandigheden zijn nog niet helemaal duidelijk. De daaropvolgende verzending van boeken doorheen China was blijkbaar (aldus Ignaz Kögler) taksvrij, dit in tegenstelling tot de overzeese tocht.

b. Inschrijving in de lokale residentie-catalogus

Gelet op de gebruiken terzake binnen de Sociëteit,[13] die het aanleggen van een bibliotheekcatalogus per residentie en het manueel aanbrengen van een uniform

11 Zie hierover voorlopig alleen het artikel van C. Wessels, *Iets over het briefverkeer in de XVIe en XVIIe eeuw*, *in 't bijzonder met de missiegebieden in O.-Indiëen China*, *Studiën*, *Tijdschrift voor godsdienst*, *wetenschappen en letteren*, 116 (1931), pp. 221-233.
12 Zie hierover onder meer J. Parmentier, *Oostende & Co. Het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735* (Gent-Amsterdam, 2002).
13 Een systematische studie van jezuïetenbibliotheken ontbreekt nog steeds. Interessante informatie biedt B. Connolly, S.J., *The Roots of Jesuit Librarianship: 1540-1599* (Diss. Univ. of Chicago, 1955); id., *Jesuit Library Beginnings*, *The Library Quarterly*, 30 (1960), pp. 243-252, en vooral W. Enderle, *Die Jesuitenbibliothek im 17. Jahrhundert. Das Beispiel der*

bibliotheekkenmerk in elk binnengekomen exemplaar voorschreven, kunnen we ons voorstellen dat hetzelfde ook gebeurde in de bibliotheek van de Chinese residenties. Dit zal trouwens de enige garantie zijn geweest dat een boek bleef waar het aanvankelijk was toegewezen, want dat was inderdaad de regel. Transfer naar een andere bibliotheek was alleen mogelijk met toestemming (*licentia*) van de (vice-)provinciaal. Terwijl voor het bestaan van dergelijke catalogi in China slechts sporadische aanwijzingen zijn, helpen de talrijke boekinscripties die bewaard zijn, om de volumes die ooit aan andere residenties toebehoorden te herkennen en te onderscheiden van de oude 'kern-collecties' uit Peking.

Bibliothek des Düsseldorfer Kollegs 1619-1773, in: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, 41 (1994), pp. 147-212.

4. Welke boeken behoorden tot de favoriete lectuur van de jezuïeten in China?

Afgezien van de open desiderata, vragend naar exemplaren van een *Martyrologium* of naar nieuwe boeken over machines, instrumenten, recente uitvindingen enzovoort, vertegenwoordigen de nominatim gepreciseerde aanvragen en verwijzingen volgens mijn voorlopige inventaris ca. 320 titels en auteurs. We zouden ze voorlopig kunnen klasseren in volgende secties:

a. De Bijbel, met inbegrip van commentaren en concordanties tussen Oud en Nieuw Testament.

b. Boeken die te maken hebben met de eredienst, voornamelijk missalen (al dan niet in-4°), brevieren, *ritualia*, gebedenboeken, sermoenboeken (Hendrik Engelgrave) en biechtboeken (Thomas Tamburinus). Hier past ook de occasionele vraag naar recentere officies.

c. Theologische werken:

Hier signaleer ik de vraag naar, of het gebruik van boeken in de sfeer van controversen en invectieven, zoals de *Tratados* van Domingo de Navarrete, traktaten over de karmelitaanse kwestie, het jansenisme en de Chinese Riten, maar vooral ook werken betreffende dogmatische theologie (Leonardus Lessius), moraaltheologie (Hermann Busenbaum; Paul Layman), scholastiek (Thomas van Aquino; Francisco Suarez), patrologie.

d. Spirituele, meditatieve en exemplatieve boeken (*exempla*).

Voorop natuurlijk de *Exercitia Spiritualia* van Ignatius en de commentaar van Ignatius Diertins, maar ook de *Catechismus Historialis* van Antonius Davroultius SJ, de werken van Nicolaus Lancicius SJ en, van buiten de orde, Thomas a Kempis, Ludovicus Blosius en Luca Pinelli's *Gersone della perfettione religiosa.*

e. Devotieboeken

Titels die we aantreffen in deze categorie zijn Paul de Barry's werk over de Jozef-devotie (de H. Jozef was in 1678 als speciaal patroon van de China-missie aangeduid), Andreas Brunners *Fasti Mariani* (over de feestdagen gewijd aan de H. Maria, de beschermvrouwe van de orde), het *Mysterium Fidei* van Luys van Granada, en verscheidene titels van Johann Nadasi SJ.

f. Werken over canoniek recht en andere instrumenten in verband met jezuïetenorganisatie, kerkelijke kalenders enzovoort. Hier situeer ik de talrijke exemplaren van de *Regulae* van de orde, de *Privilegia*, de *Constitutiones*, het *Bullarium Luxemburgense*, en exemplaren van de index van de verboden boeken.

g. Specifieke werken over de *Societas Jesu*, voornamelijk *Vitae*, *Epistulae* en *Historiae*, onder meer de *Epistulae* van Franciscus Xaverius, zowel in de editie van Petrus Possinus als van Horatius Tursellinus; specifieke werken over de (geschiedenis van de) China-missie, zoals *De Christiana Expeditione* van Matteo Ricci - Nicolas Trigault, Daniel Bartoli's *Cina*, en Prospero Intorcetta's *Compendiosa Narratio.* Belangstelling voor deze laatste werken was overigens geen pure luxe, aangezien de missie zich tot het einde toe sterk liet inspireren door de methodes en strategieën van de ‘founding Fathers’.

h. Werken behorend tot het domein van Westerse filosofie.

Naast het *Enchiridion* van Epictetus, waren *De amicitia* en *De senectute* van Cicero populair; het eerste werd vertaald naar het Chinees door Martino Martini, het tweede was een vertaalproject van François de Rougemont (1624-1676). Het hele corpus van de *Aristoteles*

Latinus, in de editie van de *Commentarii Conimbricenses* werd door Verbiest en zijn voorgangers vertaald, en in 1684 in zestig banden gepresenteerd aan de keizer, als propedeuse op de catechisatie.

i. Boeken over Westerse wetenschap.

Numeriek vormen zij alleszins de belangrijkste groep, meer bepaald (op basis van Verhaerens catalogus) 61% van de Franse boeken, 56% van de Latijnse, 44% van de Italiaanse, en 100% van de Duitse (8 exemplaren). Deze opvallend grote aanwezigheid heeft uiteraard te maken met de wetenschappelijke activiteiten van de jezuïeten, vooral in Peking. Ze beperkten zich niet tot de branche van astronomie, maar strekten zich - zeker in de periode van F. Verbiest - uit tot alle domeinen van mathematica en mechanica of *mathematicae mixtae*, zoals ballistiek, militaire architectuur, perspectiefkunde enzovoort. Voor de 'natuurlijke historie' deed men een beroep op Plinius de Oudere en Ulissi Aldrovandi, niet bepaald zeer 'modern', en hetzelfde geldt voor de sector van geneeskunde.[14] Ondanks de poging van Ferdinand Verbiest om deze sector in 1685 vanuit Europa wat te laten aanvullen met recentere edities, zijn daar nauwelijks sporen van terug te vinden, al zou volgens een onbevestigd bericht van Antoine Gaubil (1732) een *coadjutor temporalis* uit de *provincia* Lyon, Pierre-François Daudy (†1692), een hele serie medische en chirurgische boeken aan de Portugese residentie (Xitang) geschonken hebben.

Tot de bronnen van hun wetenschappelijke informatie behoorden de geleerdentijdschriften, die - al dan niet in volledige sets - tot de collectie behoren, onder meer de *Acta Eruditorum*, de *Ephemerides Curiosorum Naturae*, de *Mémoires de l'Académie de Paris*, de *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, de *Acta* van de *Accademia del Cilento* enzovoort.

j. Boeken over profane en kerkgeschiedenis

Afgezien van enige andere titels, zijn hier voornamelijk de heiligenlevens te vermelden, zoals de *Acta Sanctorum*, ondanks Couplets bezwaren,[15] maar ook Zacharia Lippeloo's verkorte editie op basis van Laurentius Surius.

k. Als een aparte kategorie kunnen we de Latijnse letterkunde signaleren, waarin voornamelijk het aandeel Latijnse en Neo-Latijnse poëzie opvallend is. Van de klassieken (bijvoorbeeld Vergilius [met lezingen van Daniel Heinsius' editie], Horatius, Ovidius, etc., maar ook Manilius) worden integrale verzen en verzengroepen geciteerd. In hoeverre deze inderdaad wijzen op lectuur van de jezuïeten tijdens hun verblijf in China zelf, dan wel teruggaan op vroegere lectuurherinneringen uit hun vormingsjaren in Europa (aldus Jonathan Spence) is moeilijk uit te maken. Ondanks deze onzekerheid is de mogelijkheid virtueel althans gewaarborgd door de aanwezigheid van deze Latijnse dichters in de bibliotheek. Dit geldt ook voor Lucanus en Statius. Nog duidelijker in de richting van daadwerkelijke occupatie met Latijnse poëzie in Peking wijst de aanwezigheid van verscheidene handboeken voor Latijnse prosodie, onder meer de *Prosodia Bononiensis Reformata* (Venetië, 1674), en ten

14 Bijna de totale 'medische' bibliotheek, voor zover reconstrueerbaar op grond van de catalogus van Verhaeren, gaat terug tot de inzamelactie van Trigault en vooral Terrentius in 1616. en dateert dus van vóór die tijd. Zie het overzicht van H. Bernard, *Une bibliothèque médicale de la renaissance conservée à Pékin*, *Bulletin de l'Université* '*L'Aurore*', 8 (1947). pp. 99-118.

15 Zie infra, sub 5.2.

slotte de handschriftelijke fragmenten van Latijnse poëzie, in China vervaardigd en bewaard via allerlei kanalen.

Dat deze belangstelling overigens niet alleen de klassieke dichters gold, bewijzen de referenties naar de toen zeer populaire *Pia Hilaria Variaque Carmina* van Angelus Gazaeus SJ (1568-1653), en de exemplaren van corypheën van de Zuid-Nederlandse Neo-Latijnse scène als Sidronius Hosschius SJ (1596-1653) en Jacobus Wallius SJ (1599-1690), en verder Gabriel Cossart SJ (1615-1674), Renatus Rapin SJ (1621-1687) en Reinerus Neuhusius (1618-ca. 1680).

5. Westerse bibliotheken en boeken in China: hun fysieke aanwezigheid en gebruik

5.1. Aanwezigheid van jezuïetenbibliotheken

a. Geïnstitutionaliseerde bibliotheken, in verband met een Residentia of een Collegium

De bibliotheek in het *Colégio São Paulo* in Macao is vermoedelijk erg omvangrijk geweest, al was het alleen maar ter ondersteuning van het onderricht dat in dit *Colégio Universitário* gegeven werd.[16] In hoeverre boeken toegewezen aan de Japanse Provincie en aan de Chinese Vice-Provincie hier door elkaar gestockeerd en beschikbaar gesteld werden, is mij nog onduidelijk; overigens is ook de eenheid van locatie nog onzeker. Van dit alles zijn, in de Beitangcollectie, slechts een tiental exemplaren bewaard, verwijzend naar o.m. de *Bibliotheca Macaensis*.

Van de andere Chinese ordebibliotheken vóór 1773 is ons uiteindelijk alleen een deel bewaard van wat op het einde van de achttiende eeuw in de zogenaamde Franse residentie (*Beitang*) in Peking is terechtgekomen. Dat bestaat uit resten van de drie parallelle jezuïetencollecties uit Peking, dat wil zeggen, naast boeken uit de eigen bibliotheek van de Franse residentie,[17] grote restanten van de bibliotheek van de Portugese residentie (*Xitang*, later *Nantang*), en een 14-tal (!) boeken uit de *Dongtang* residentie (de rest is in 1812 accidenteel in de vlammen opgegaan). Daarnaast zijn hier ook kleinere fragmenten terechtgekomen van andere residentiebibliotheken verspreid over China, onder meer die van Nanking (gesigneerd: *Nankim*), Hangzhou (cf. infra), Jinan enz.[18]

16 Zie daarover, als voorlopig enig beschikbare studie Huang Qichen, *The first University in Macau*: *the Colégio de São Paulo*, in J.W. Witek (ed.), *Religion and Culture. An International Symposium Commemorating the Fourth Centenary of the University College of S. Paul* (Macau, 1999) pp. 249-75.

17 Voor een gedeeltelijke beschrijving van de inhoud van deze bibliotheek, zie J. Dehergne, *La bibliothèque des Jésuites français de Pékin au premier tiers du XVIIIe siècle*, *Bulletin de l'Ecole française de l'Extrême Orient*, 56 (1969), pp. 125-143.

18 Daarnaast bevinden zich nog eens ca. 1800 Westerse titels uit de periode 1515-1800 in de huidige Shanghai Municipal Library, waarvan de catalogus gepubliceerd werd in 1992 (*Shanghai Library Catalogue of Western rare Books*). Zij zijn afkomstig uit onder meer het voormalige *Zi-ka-wei* college, gesticht in China na de heroprichting van de jezuïeten. Toch bevat zij enkele merkwaardige oude werken, onder meer een *Sacer Panegyricus* (een Plantijn-druk uit 1631), blijkens de provenance-aanduiding afkomstig uit het Leuvense jezuïetencollege in 1694! Voor de geschiedenis van deze bibliotheek, zie Huang Zhiwei, *The Xujiahui* (*Zi-ka-Wei*) *Library*, in *Tripod*, vol. 13, 70 (1992), pp. 22-34, en vooral Gail King,

De bibliotheek van de Portugese Residentie is hiervan historisch de belangrijkste, aangezien zij de permanente basis was van de jezuïeten-astronomen, die sinds 1644 tot de afschaffing van de orde in 1773 betrokken waren bij het Astronomisch Observatorium van Peking. Hier verbleven onder meer Adam Schall, Ferdinand Verbiest, Antoine Thomas, Ignaz Kögler. De oudste kern daarvan gaat terug op de imposante bibliotheek, door Nicolas Trigault in 1616 in Europa ingezameld. De boeken die tot deze kern behoorden zijn nog steeds herken-

The Xujiahui (*Zikawei*) *Library of Shanghai*, *Libraries & Culture*, 32 (1997), pp. 456-469. De heropening van (een gedeelte van) deze bibliotheek had plaats in mei 2003 (zie de website *http://www.usfca.edu/ricci/zikawe//zi_exhibit.htm*)

baar aan de typische hand met het wapen van paus Paulus V (1550-1621), een Borghese. Sporadische en meer systematische aanwinsten - onder meer in verband met het wetenschappelijk werk van de residerende jezuïeten - brachten, volgens een bron uit de eerste hand (Adam Schall in een memorie aan de eerste Mantsjoe-keizer) hun aantal in 1644 op ca. 3000 banden. Als zodanig wordt zij in 1667 beschreven door een ooggetuige, de Spaanse franciscaan Antonio de Santa Maria Caballero, die bewonderend spreekt van *una famosa libreria que pudiera serlo en nuestra Europa.*[19] Een ander interessant en zeldzaam getuigenis stamt uit 1680, en is van de hand van Verbiest die, binnen het kader van een opsomming van argumenten om de Vice-Provincie tot Provincie te promoveren onder meer wijst op de rijke collectie boeken, die bestendig aangroeit:

> Ex vi illius libelli [*sc. van Muzio Vitelleschi aan paus Paulus V*] impetravit copiosissimam bibliothecam, cuius pars magna librorum in fronte adhuc ostentat draconica insignia eiusdem Pauli v. Haec autem bibliotheca in praecipuas Residentias divisa est, cui annis sequentibus paulatim plurimi alii libri adjuncti sunt, adeo ut multa collegia nostra Europaea, quae nos quidem vidimus, quaeque mediocriter magna censentur in ipsa Europa, non habeant talem et tam copiosam bibliothecam qualem et quantam ostentat modo Collegium nostrum Pekinense.[20]

Latere aanwinsten zijn voorzien van de inscriptie *Collegii Soc[ietatis] Jesu Pekini [catalogo adscriptus]*, volgens het oer-model in de bibliotheek van het *Collegio Romano.* In het totaal dragen 253 banden op 4100, d.i. 6% van de Beitang collectie, dit opschrift; voor zover dateerbaar, stammen zij uit de periode 1725 tot 1755. Zij vertegenwoordigen daarom wel de laatste fase van de uitbreiding van de bibliotheek. Voor dezelfde periode, meer bepaald 1732, beschikken we ook over een uiterst interessant ooggegetuigenverslag, van de hand van de Franse jezuïet Antoine Gaubil, die tevens in vogelvlucht een overzicht geeft van de samenstelling van deze rijke bibliotheek:[21]

> Les Portugais ont ici une bibliothèque très bien fournie, en SS. PP., en historiens, en commentaires de l'Ecriture Sainte, en Théologiens, et mathématiciens, etc. Ils ont d'excellents livres de médecine et chirurgie qui leurs sont venus d'un certain F. Daudi (variant: Dandi) de la Province de Lion, ils ont encore de très bons livres et en quantités acheptés et donnés par le P. Verjus au P. Grimaldi. Les PP. Casner, Gonzague, et autres en ont apporté un bon nombre d'Europe, ils ont résolu d'avoir pour ce pays-ci u ne bibliothèque complete, et ils l'ont une très grosse dépense pour faire

19 Zie *Sinica Franciscana*, II, p. 508

20 'Krachtens die bulle verkreeg hij een zeer omvangrijke bibliotheek, waarvan een groot deel boeken op de frontzijde nog de "draken"-insignes van dezelfde paus Paulus V voeren. Deze bibliotheek werd over verscheidene residenties verdeeld. In de volgende jaren kwamen daar geleidelijk heel wat andere boeken bij, zodat vele van onze colleges in Europa, voor zover wijzelf ze gezien hebben, en die als middelmatig groot in Europa worden aangezien, geen dergelij ke en even omvangrijke bibliotheek hebben, als ons College in Peking nu bezit' (ARSI, *Congr. Prov.*, 81).

21 Zie R. Simon, *Correspondance de Pékin* (Genève, 1970), pp. 333-337; 338-340.

> venir des livres d'Italie, d'Hollande, de France et d'Angleterre. Ils font donc venir tous les Leipsik, tous les Mém(oires) de l'Acad(émie), tous les livres de lAcadémie de Londres, les Acta Sanctorum, la collection des SS.PP., des nouvelles éditions de France et d'ailleurs, tous les livres qu'on pourra trouver sur les arts propres ici. Les Curiosi naturae, tout Kirker, Schott, Aldrovandus, Plin(ius) Hardouini, les Conciles du même, l'Hist(oire) du P. Alexandre et je ne sais combien d'autres. Cette dépense... fait voir évidemment que les Portugais ont eu quelque grand secours d'Europe (a^{o} 1732, 23 Sept.).

Ook al is zijn voorstelling van *une bibliothèque très bien fournie* en *une bibliothèque complète* waarschijnlijk voor de gelegenheid opgewaardeerd, in de eerste plaats om de Franse autoriteiten via het Portugese voorbeeld aan te zetten hun bijdragen tot de uitbouw van de

bibliotheek op te voeren, toch is het duidelijk dat het hier, kwantitatief en kwalitatief om een (middel)grote bibliotheek gaat, vrij evenwichtig en breed uitgebouwd. De restanten ervan vertonen inderdaad een brede waaier van onderwerpen, met toch een oververtegenwoordiging van de 'wetenschappen' sensu lato (cf. supra), gevolgd door 'godsdienst', theologie inbegrepen, en varia.

Van de andere residentiebibliotheken in China vindt men een overzicht in Verhaeren's *Introduction* (Catalogue, pp. XXIII-XXVI). Hier zou ik graag de ooggetuige-beschrijving van Francisco Gayosso aan toevoegen, die de inhoud van de jezuïetenbibliotheek van Hangzhou op 29 juli 1682 als volgt beschrijft:

> Encontré en aquella iglesia y casas muchas cosas, que los de la Comp.a avian llevado alla p.a fundor y fomentar aquella Christiandad, como son rosarios (etc.) muchos libros dela doctrina Christiana, y muchos Europeas, hasta unos docientos y cinquenta tomos chicos y grandes y delos mas doctos y graves authores, que hay en la yglesia como Sto Thomas, y Suarez; tres Missales Romanos, quatro o cinco Rituales, mochos Breviarios, y todo lo necessario y muchos ornamentos multiplicados p.a decir Missa (...).[22]

b. Persoonlijke (privé-)boekcollecties

Wanneer we het topografisch standpunt verlaten en de bewaarde boeken bestuderen vanuit het oogpunt van hun persoonlijke binding (*ad usum*), dit wil zeggen, hun relatie, voor zover gegeven, tot een bekende jezuïet-missionaris in China, ontdekken we het bestaan van (restanten van) privé-boekencollecties of handbibliotheken. Om twee voorbeelden te signaleren: er zijn de boeken die toebehoorden aan Martino Martini (†1661), en er is - voor ons interessanter - de handbibliotheek van Willem van der Beken (vertrokken vanuit Vlaanderen in 1692), met in het totaal 37 geïdentificeerde werken, in 43 banden met zijn naam bewaard. Andere collecties zijn die van Alexandre de Gouvea, Polycarpus de Souza, Giovanni Ambrogio Mezzabarba.

Losse volumes hoorden, blijkens een bewaard herkomstgegeven, toe aan even zovele prominente missionarissen als (in alfabetische orde) Florian Bahr, Luigi Buglio, Gabriel de Magalhães, François de Rougemont, Claudio Filippo Grimaldi, Ignaz Kögler, Matteo Ripa, enz., zonder uitzondering namen van formaat in de ontwikkelingsgeschiedenis van de jezuïetenmissie in China. Een geval apart vormen de boeken die volgens beproefd jezuïetenrecept waren toegewezen aan de *cubiculo* van de (vice-)provinciaal. Aangezien deze laatste echter, niet de opeenvolgende titularissen, ook van locatie veranderde, is het onduidelijk hoe we ons deze toewijzing van boeken moeten voorstellen.

22 Zie Maggs Bros., *Bibliotheca Asiatica*, II, 34-35, no. 1243, p. 22; een foto van de autograaf is gepubliceerd in *The Far Eastern Catholic Missions* (Tokyo, 1975), I, p. 173.

c. Toegankelijkheid van bibliotheken en de mobiliteit van Westerse boeken in China

De toegang tot de jezuïetenbibliotheken in China was ongetwijfeld gewaarborgd voor andere leden van de orde in China. Gezien de grote afstanden en de gebrekkige mobiliteit van de paters zal dit in de eerste plaats het geval geweest zijn voor leden van de verschillende residenties binnen Peking. Ondanks allerlei klachten in de correspondentie van de Franse jezuïeten over gebrek aan medewerking vanwege de Portugese Missie, is mijns inziens alleen reeds de hoger geciteerde beschrijving van Gaubil in 1732 een sterke aanwijzing voor deze toegankelijkheid. Ze is namelijk onmogelijk te begrijpen zonder een eerdere persoonlijke,

gedetailleerde en/of herhaalde consultatie door de auteur van de bibliotheek van de Portugese residentie zelf.

Niet toelaten van confraters is des te onwaarschijnlijker, als men bedenkt dat de bibliotheken bij gelegenheid ook opengesteld waren voor Chinezen, hetzij de Keizer, hetzij andere prominenten en *literati* die, volgens de contemporaine verslagen uit China, zeer veelvuldig van deze mogelijkheid gebruik maakten. Ferdinand Verbiests correspondentie vermeldt volgende anecdote:

> Mandarini aliqui praecipui, cum olim inter alios bibliothecae nostrae Pekinenses libros casu incidissent in aliquas figuras mathematicas architecturae militaris, et nominatim in librum aliquem agentem de bombardis maioribus ex aere fuso conficiendis, occasione illâ quâ videbant latrones Imperium Sinicum ubique infestantes, admonuerunt regem de iis, quae annis superioribus viderant in bibliotheca nostra.[23]

Het idee van mobiliteit van de boeken schijnt op het eerste gezicht in tegenstrijd te zijn met het principe dat boeken, eens toegewezen aan een bepaalde residentie, ter plekke moesten blijven. Toch bevatten de boekinscripties beperkte, maar onweerlegbare aanwijzingen voor bepaalde vormen van mobiliteit. Occasionele en tijdelijke uitlening van boeken tussen individuele jezuïeten is spaarzaam betuigd, in enkele '*emprestou*' boekinscripties. Een bepaalde vorm van circulatie geschiedde door boekenschenkingen over en weer, bijvoorbeeld de twee banden door Martino Martini geschonken aan Adam Schall. Ook het overlijden van een jezuïet bood, blijkens enkele boekinscripties, een gelegenheid om bepaalde boeken naar een andere bestemmeling over te hevelen. Ten slotte waren ook lokale vervolgingen - een gevaar dat in China altijd dreigde - eventueel aanleiding om boeken te 'ver-huizen', wat blijkt uit enkele inscripties.

5.2. De reële boekenconsumptie

Het reële boekengebruik kan gemeten worden aan de hand van verscheidene indicaties, zowel materiële als documentaire. De meest zichtbare zijn de fysieke indicaties, dat wil zeggen annotaties in de marge of 'inter lineas', en onderstrepingen of doorhalingen in de tekst in de bewaarde exemplaren. Deze zijn, zoals gezegd, niet verifieerbaar in de eigenlijke boeken, maar hun voorkomen wordt wel ten overvloede gesignaleerd in de catalogusbeschrijvingen. Daarom zijn we voor het antwoord op de vraag naar de reële boekenconsumptie aangewezen op de gegevens en aanwijzingen in de *testimonia*, die meestal ook de precieze doeleinden aangeven waartoe ze werden aangewend.

23 'Sommige van de meest vooraanstaande mandarijnen waren bij toeval tussen de andere boeken van onze bibliotheek in Peking op enkele illustraties gestoten van militaire architectuur, meer bepaald op een boek dat handelde over het vervaardigen van een tamelijk groot type kanon uit gesmolten brons. Toen ze bij die gelegenheid hadden gezien hoe wijd en zijd de opstandelingen huis hielden over het hele Chinese keizerrijk, herinnerden ze de Keizer aan de zaken die ze, jaren voordien, in onze bibliotheek hadden gezien.'

Het is evident dat bijbels, missalen en dergelijke gebruikt werden bij de pastorale activiteiten van de missionarissen. Hier moeten ook de gevraagde preek- of sermoenboeken bij gerekend worden, waarbij als voorwaarde werd geformuleerd dat zij bruikbaar moesten zijn voor de China-missie, met andere woorden, veel materiaal moesten bevatten, zodat een priester dit boek lange tijd op dezelfde plaats kon gebruiken, zonder zijn parochianen te ver-

velen met steeds dezelfde thema's. Hoe grondig bepaalde werken van spirituele, meditatieve en verheffende aard geïntegreerd konden zijn in het leven van een missionaris, leert ons het voorbeeld van François de Rougemont in zijn Changshu parochie (1670-1676). Vooral via de fragmenten van zijn briefwisseling met Philippe Couplet, die geciteerd werden in zijn *Elogium*, postuum opgesteld door Gilles (Aegidius) Estrix (1690), weten we dat hij in een persoonlijk exemplaar van Ludovicus Blosius en Thomas à Kempis - twee van zijn favoriete auteurs- de passages had aangeduid, die hij wilde horen voorlezen op zijn sterfbed. Aldus geschiedde, dank zij zijn vriend en collega Couplet.

Westerse 'filosofie', op basis van de compilaties van de *Commentarii Conimbricenses*, werd in een globaal vertaalprogramma aangeboden, om geïntegreerd te worden in de officiële examencurricula, om propedeutisch de weg te bereiden voor de echte catechisatie. Dit is echter mislukt.[24]

Wetenschappelijke boeken waren uiteraard ingeschakeld in de 'wetenschappelijke' projecten van de orde, die de sterkst mogelijke garantie waren voor de stabiliteit van haar aanwezigheid in Peking en China. Niet alleen de aanwezigheid van die boeken zelf wijst op dergelijk organisch verband. In een reeks gevallen wordt hun gebruik gemeld, soms in direct verband met een of ander concreet project, bijvoorbeeld, het gebruik van Paolo Casati's *Terra Machinis Mota* (Rome, 1655) bij het takelen van een enorm zware klok in Peking, Luigi Buglio's gebruik van Europese boeken over perspectiefkunde - waaronder vrijwel zeker de werken van Jan Vredeman de Vries - bij het aanbrengen van perspectief-muurschilderingen in de Dongtang residentie, Verbiests gebruik van Martino Martini's *Novus Atlas Sinensis* voor de Chinese geografie, zijn geplande vertaling van Athanasius Kirchers *Musurgia* om tegemoet te komen aan 's keizers belangstelling voor Europese muziek, enzovoort.

Ondanks de zeer drukke agenda van deze missionarissen, die zich tot uitputtens toe uitsloofden in parochies met de omvang van provincies, lijkt een zekere plaats gereserveerd te zijn voor cultureel *divertimento*, waarbij de opvallend aanwezige Latijnse literatuur, klassieke zowel als Neo-Latijnse, een belangrijke rol zal hebben gespeeld. Diezelfde drukke agenda was voor Philippe Couplet overigens het argument om gereserveerd te reageren op Daniel Papebrochius' genereuze aanbod van een set folianten van de *Acta Sanctorum.* In een brief van 1686 vanuit Parijs aan de schenker vraagt hij toestemming de volumes te mogen verkopen, 'aangezien de jezuïeten in China geen tijd hebben om dergelijke dikke folianten te lezen', en het geld voor de missie te besteden.

De ultieme getuigenissen van dit reële gebruik zijn uiteraard de Chinese parafrasen en vertalingen, die de jezuïeten maakten van Europese werken ten behoeve van hun Chinese publiek, hetzij in hun geheel, hetzij binnen het verband van een compilatie. Zelden is hierbij de Westerse bron expliciet vermeld, en de identificatie gaat van zeker tot hypothetisch. In bepaalde gevallen wordt de weg naar het Europese origineel gewezen door overgenomen illustraties. Wanneer het Europese model van deze bewerking op deze of gene manier aanwijsbaar is, is omgekeerd de bewerking

24 Zie hierover A. Dudink, N. Standaert, *Ferdinand Verbiest's Qiongli xue* (*1683*) en N. Golvers, *Verbiest's Introduction of Aristoteles Latinus* (*Coimbra*) *in China: New Western Evidence*, in N. Golvers (ed.), *The Christian Mission in China in the Verbiest Era: some Aspects of the Missionary Approach*, (Louvain Chinese Studies, VI (Leuven, 1999), respectievelijk pp. 11-17 en 33-53.

natuurlijk een indirecte aanwijzing voor de gelijktijdige aanwezigheid van minstens één exemplaar van dat model in China. Dat dit soort

vergelijking nog steeds interessante perspectieven biedt voor nieuwe identificaties, bewijzen recente voorbeelden, aangetoond door N. Standaert met betrekking tot Hieronymus Cardanus' astrologie en Ambroise Parés anatomisch werk.[25]

De ‘sinisering’ van bepaalde Westerse werken die beschikbaar waren in de jezuïetenbibliotheken is het laatste stadium in een lang acquisitieproces dat startte bij de minder of meer gerichte boekaanvragen vanuit China. Tevens is het de finaliteit van de hele *Bibliothekenstrategie* sinds Matteo Ricci, waarvan we in de loop van deze bijdrage enkele andere momenten hebben vastgesteld, zoals de openstelling van de bibliotheken voor Chinezen. Dat het vooral de geïllustreerde werken in deze bibliotheken waren die de nieuwsgierigheid van de Chinese intelligentsia prikkelden, en hen extra attent en ontvankelijk maakten voor de informatie vanuit het Westen, is vanzelfsprekend, gezien hun onbekendheid met de Westerse talen. Omgekeerd mogen we evenmin vergeten dat deze bibliotheken (en dan vooral die van Peking) een groot prestige verleenden aan de Europeanen, die ook zelf aan de beschikbaarheid van deze Westerse collecties ter plaatse een groot inhoudelijk, strategisch en psychologisch voordeel ontleenden, waarvan de weerslag op hun aanwezigheid en hun werking moeilijk kan overschat worden.

Conclusie

Tot slot nog enkele algemene vragen en observaties met betrekking tot deze boek- en bibliotheekcultuur, die tot dusver buiten beschouwing zijn gebleven maar rechtstreeks te maken hebben met de interne evaluatie van ons materiaal en met de vraag naar de efficiëntie van deze acquisitiesystemen, gemeten aan de criteria die de jezuïeten zelf aanlegden. Om af te ronden biedt een vergelijking met de testimonia betreffende het boek in de franciscaanse missie een zijdelingse bevestiging van de uitzonderlijke positie van de jezuïetenmissie op dit punt.

Om de waarde van de testimonia inzake nauwkeurigheid en betrouwbaarheid te testen, heb ik gezocht naar convergenties tussen onze twee types van bronnen, namelijk de testimonia en de bewaarde boekinscripties. Slechts in vier gevallen bieden de testimonia volledige informatie over de verzending van een boek, de datum en plaats van verzending, de naam van de verzender en die van de adressaat, en is ook het exemplaar in kwestie nog bewaard. In deze vier voorbeelden bevestigt de boekinscriptie ten volle de gegevens uit de testimonia. Andere vermelde testimonia zijn niet meer controleerbaar, omdat de bewuste boeken hetzij niet meer bestaan, hetzij bij ontstentenis van boekinscriptie niet meer als zodanig herkenbaar zijn.

Vervolgens ben ik nagegaan of, en in hoeverre de ca. 320 titels en auteurs bekend uit de testimonia ook vermeld worden in de Verhaeren-catalogus uit 1949. Daarbij blijken 154 titels of auteursnamen, dat is 46%, niet bij Verhaeren voor te komen. Om mijn vergelijking nog exacter te maken, heb ik de proef opnieuw gedaan, dit keer alleen met titels (auteursnamen), waarvan het voorkomen in één van de residenties in Peking wordt gesignaleerd. Vermits in

25 Cf. N. Standaert, *A Chinese Translation of Ambroise Paré's Anatomy*, in *Sino-Western Cultural Relations Journal*, 21 (1999), pp. 9-33 en 23 (2001), pp. 50-79.

principe Verhaerens catalogus de toestand in de Beitang van Peking reflecteert, worden bij deze afbakening van het materiaal bestanden vergeleken, die territoriaal volledig aan elkaar beantwoorden. Opnieuw is het resultaat verrassend: van de 202 boeken, die onze testimonia als beschikbaar signaleren in een van de historische jezuïetenresidenties in Peking, komen er 81, dat is 40%, niet voor in Verhaeren. Om dit getal in zijn juist perspectief te plaatsen, hebben we deze verhouding nagegaan bij een andere, kleinere residentie in China, Shanghai: van de 41 titels die ons (schaarser) materiaal aldaar vermeldt, ontbreken er liefst 28, dat is 60%, bij Verhaeren, tegenover 40% (d.i. 20% minder) in het geval van de bibliotheken van Peking, wat zeker toe te schrijven is aan het territoriale verschil. De conclusie ligt dus voor de hand: ondanks het feit dat de Beitang bibliotheek (onder meer) het boekbezit van de pre-1771 jezuïetenresidenties in Peking heeft geïncorporeerd, blijkt er bij de momentopname in 1949 (catalogus van Verhaeren) zeer veel van het oude materiaal verloren te zijn. Voor een kwantitatieve omschrijving hiervan kan de verhouding van 40%, die geldt voor ons lukraak overgeleverd materiaal richtinggevend zijn. Overigens zijn er ook binnen het boekenbezit zelf, beschreven in de catalogus van Verhaeren, interne aanwijzingen die op een gevoelig verlies wijzen: wij weten, bijvoorbeeld, dat een onbekende schenker (de Keizer?) op 14 februari 1717 een serie van elf boeken schonk aan Kilian Stumpf SJ, alle gemerkt met datum, bestemmeling, enz., op dezelfde wijze herhaald in elk exemplaar. Van die elf zijn er slechts zes terug te vinden, en zijn er vijf verloren.

De oorzaken daarvan zijn zeker veelvoudig, en individuele titels zijn vermoedelijk reeds vóór 1773 verloren (bijvoorbeeld, ten gevolge van gebruiksschade, uitlening, het effect van aardbevingen, inzonderheid die van 1678 en 1730), maar zijn verder te zoeken in de complexe tribulaties die deze bibliotheken tussen 1773 en 1949 hebben meegemaakt, en die beschreven zijn door Verhaeren (*Introduction*).

Een derde kwestie heeft direct te maken met belangrijke desiderata van de jezuïeten in China ten opzichte van hun nieuw-aangekomen boeken, namelijk het relevante en vooral actuele karakter ervan.

Voor een en ander zijn uit de contemporaine testimonia negatieve aanwijzingen, maar we zouden graag een wat concreter en preciezer antwoord krijgen op deze vraag. Terwijl over de relevantie van een bepaalde titel vanuit ons standpunt moeilijk te oordelen valt, is het actuele karakter van boekenschenkingen wel degelijk meetbaar. Als referentiepunt beschikken we over het getuigenis van Johannes Terrentius, die in een brief uit 1623 voor een efficiënte en snelle communicatie van nieuwe wetenschappelijke inzichten het briefverkeer verkoos boven de verzending van boeken, dat veel meer risicodragend en tijdrovend was.

Voor een antwoord op de vraag naar het actuele karakter van deze boeken heb ik drie complementaire proeven genomen. Vooreerst, waar dat mogelijk is, een vergelijking tussen de datum van uitgave van een werk en zijn eerste signalement in de testimonia in China. Uiteraard zijn we hier helemaal afhankelijk van de gegevens van de bronnen, hetzij de testimonia, hetzij de boekinscripties, met name moet het verschijnen van het boek in China gedateerd zijn. Er zijn gelukkig nogal wat items in dat geval. Op basis van de testimonia stellen we vast dat bij de snelste leveringen de afstand tussen datum van publicatie en van opduiken in China drie jaar bedraagt; het gemiddelde ligt echter tussen zes en zeven jaar. Waar de inscripties aanduidingen bevatten, is eveneens drie jaar de kortste afstand, maar meestal gaat het om een veel

langere periode natuurlijk. Globaal schijnt de toestand sinds Terrentius' oordeel van 1623 niet substantieel veranderd te zijn ondanks de intussen verbeterde com-

municatie: ook met deze gegevens blijft briefverkeer de snelste communicatievorm voor een 'up-to-date' informatie-uitwisseling tussen Europa en China.

Een tweede toets betreft de afstand tussen de datum van uitgave, en die van de dedicatie. Zonder hier systematisch onderzoek gedaan te hebben, stellen we toch vast dat in heel wat gevallen de 'schenkers' aandacht hadden voor recent tot zeer recente publicaties. Bijvoorbeeld, toen Stefano Borgia in 1771 drie boeken schonk, stamde één uit 1759, een andere uit 1768 en een andere uit 1771.

Een laatste proef betreft de vraag hoe de 'handbibliotheek' van een jezuïet-missionaris die naar China vertrok, op dat punt was samengesteld. In het geval van Willem van der Beken (vertrek 1692) staan ons 37 titels ter beschikking. Het recentste boek dateert uit 1690 en was dus twee jaar oud op het moment dat hij Europa verliet; negen boeken, (slechts) 25%, waren edities uit de jaren 1680; al de rest was ouder.

Het voorlopige besluit lijkt dus te zijn dat drie jaar een haalbaar maar eerder zeldzaam record is, gereserveerd voor dringende zaken. Een veelzeggend voorbeeld is dat van de *Tratados* van Domingo de Navarrete OP (Madrid, 1676), dat een ongeziene aanval bevatte op de jezuïetenmethodes in China, en waarvan al in 1680, dus binnen de vier jaar, een exemplaar in China beschikbaar was voor onmiddellijke weerlegging. Klaarblijkelijk waren de verwachtingen wat betreft actuele boeken in de zeventiende en de achttiende eeuw, en vooral binnen de Chinese context, beslist wat ruimer dan in onze tijd. Het belangrijkste was ongetwijfeld dat nieuwe edities die 'er toe deden' via briefpost vanuit Europa werden gesignaleerd, en dan achteraf konden besteld worden. Dank zij aanwijzingen in de correspondentie van Antoine Gaubil weten we dat de leveringstermijn in de loop van de achttiende eeuw versnelde tot twee jaar.

In een laatste test heb ik geprobeerd de 'particuliere' positie van boeken en bibliotheken bij de jezuïeten in China aan te tonen door het materiaal te vergelijken met wat bekend is van de franciscaanse missie op basis van de gepubliceerde corpora.[26]

Alhoewel ook hier uitdrukkelijk de noodzaak (*necesidad*) aan boeken wordt gesignaleerd, wordt in één adem ook het gebrek eraan (*falta*) vastgesteld (Francisco Navarro, in 1687). Dit wordt bevestigd vanuit de genoemde bronnen, die zeer weinig boekenaanvragen en verwijzingen naar boekengebruik signaleren, laat staan naar eigen 'bibliotheken'. Op gevaar af van te karikaturiseren, is men geneigd de jezuïet-missionaris met zijn persoonlijke handbibliotheek en een uitgebreide residentiebibliotheek te plaatsten tegenover de franciscaan, die in de meeste gevallen slechts beschikte over zijn brevier en enkele persoonlijke boeken.

Afgezien van het grote verschil in kwantitatief opzicht, zijn er nog andere opvallende verschillen tussen de boekcultuur bij jezuïeten en franciscanen in China: de bijna-afwezigheid van 'wetenschappelijke' titels onder de vermelde boeken en het sterk Spaansgetinte karakter, al ontbreken wetenschappelijke en Latijnse titels niet volledig.

26 Zie vooral de serie *Sinica Franciscana*, 10 volumes verschenen.

Summary

In this contribution, the author gives a preliminary overview of the evidence - and the problems it implies - concerning the acquisition, by the Jesuits in China between 1644 (beginning of the Qing dynasty) and 1755 (death of I. Kögler), of Western books, the formation of true libraries, the various categories of books involved, and the use which the Jesuits (and some Chinese) made of them. The acquisition process itself is discussed from lists of bibliographical desiderata sent to Europe, from the information on the response in Europe (intermediaries; purchase of books and prices; donators and their motives, the dedications and the addressees), the oversea transport, the arrival in China, the assignment to one particular Jesuit residence, where it was entered in a catalogue. After this, the author discusses the typology of the books of which we have some evidence (from the Bible, over meditative and edifying books to books on science and Latin *belletrie*). Moreover, the evidence on some institutionalized Jesuit libraries in China is discussed, in Peking (Xitang and Beitang) but also outside (Macao, Hangzhou, Canton, Shanghai),and the presence of 'private' book collections. Finally, the signs of the real consumption and its various forms (loan, etc.) are discussed, including the evidence for the accessibility of these collections, to other Jesuits and to Chinese. The latter created the conditions for the particular apostolate of the Jesuits in China, by use of the printing press. To illustrate the sources from which this 'Apostolat der Presse' was nourished is one of the main targets of this study. The other one is to present an original, and unexpected picture of the intellectual and spiritual Western sources, with which the Jesuits - in their cultural isolation - could maintain themselves. A further phase of this 'research in progress' consists (1) in a progressive examination of still more ms. sources (and, with all due circumspection, the printed ones), which results in a considerable quantitative extension of the material (and its statistical representativity), and (2) in a more systematic confrontation with the 1949 catalogue of the Western books kept until then in the Beitang library, now in the Municipal Library of Peking, but physically inaccessible).

Dirk Imhof

Aanwinsten van het Museum Plantin-Moretus in 2004

In 2004 kreeg het Museum Plantin-Moretus de unieke gelegenheid om een aantal brieven van Franciscus I en II Raphelengius aan de cartograaf Abraham Ortelius te verwerven. Deze brieven maakten oorspronkelijk deel uit van een collectie brieven van Ortelius en zijn neef Jacob Colius (Cools). Na de dood van zijn oom in 1598 had Colius die naar Londen meegenomen. Toen hij op zijn beurt overleed kwamen de brieven vanaf 1628 in het bezit van de Nederlandse Kerk in Londen, waar Colius lid van was. In 1887 werd de verzameling uitgegeven door J.H. Hessels.[1] Om na de Tweede Wereldoorlog herstellingen aan haar gebouwen te kunnen betalen, zag de Nederlandse Kerk zich genoodzaakt de collectie brieven te verkopen. In 1955 kwam ze als een geheel in handen van Otto Fisher in Detroit, maar toen de verzameling na diens dood nogmaals werd verkocht in 1968, raakte ze verspreid over verschillende bibliotheken, van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag tot de universiteitsbibliotheek van Austin, Texas.

De zeven brieven die het Museum nu gekocht heeft, zijn geschreven tussen 1591 en 1594. De eerste brief dateert van 18 januari 1591 (Hessels, nr. 190). Daarin bedankt Raphelengius Ortelius voor de snelle toezending van een *Theatrum* dat hij via Lipsius gevraagd heeft. In de overige brieven schrijft Raphelengius over zijn studie van het Arabisch en zijn vertaalwerk van de Koran. Ook hiervan heeft Ortelius hem een exemplaar bezorgd. Lipsius' vertrek uit Leiden (maart 1591) komt herhaaldelijk ter sprake. Raphelengius heeft wel begrip voor Lipsius' vertrek, maar uit deze brieven blijkt vooral zijn teleurstelling over het feit dat Lipsius hem niet in vertrouwen genomen heeft en niets meer van zich laat weten. Pas in 1594 ontving Raphelengius eindelijk een kort briefje van Lipsius.

De zes brieven van Franciscus I zijn alle brieven van hem aan Ortelius die in de collectie van Jacob Colius voorkwamen. De zevende brief is van de hand van zijn zoon, Franciscus II Raphelengius, en dateert van 5 maart 1593 (Hessels, nr. 230). In zijn brief vraagt Raphelengius jr. aan Ortelius of hij diens kaarten van Gallië en Spanje door Peeter vander Borcht op een kleinere schaal kan laten hergraveren voor een nieuwe editie van de *Commentaren* van Caesar, en of hij gegevens uit Ortelius' *Thesaurus geographicus* mag gebruiken met de belofte hem als bron te vermelden. Ook in deze brief komt Lipsius' vertrek uit Leiden ter sprake. In tegenstelling tot zijn vader kan Franciscus II hiervoor echter weinig begrip opbrengen.

Deze brieven van Franciscus I en II horen ongetwijfeld thuis in het archief van het Museum Plantin-Moretus. Ze zijn immers geschreven door de Raphelengii, schoonzoon en klein-

1 Namelijk J.H. Hessels (ed) *Abraham Ortelii et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Ortelianum epistulae*, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, 1 (Cambridge, 1887 = Osnabrück, 1969; Torhout, 1988).

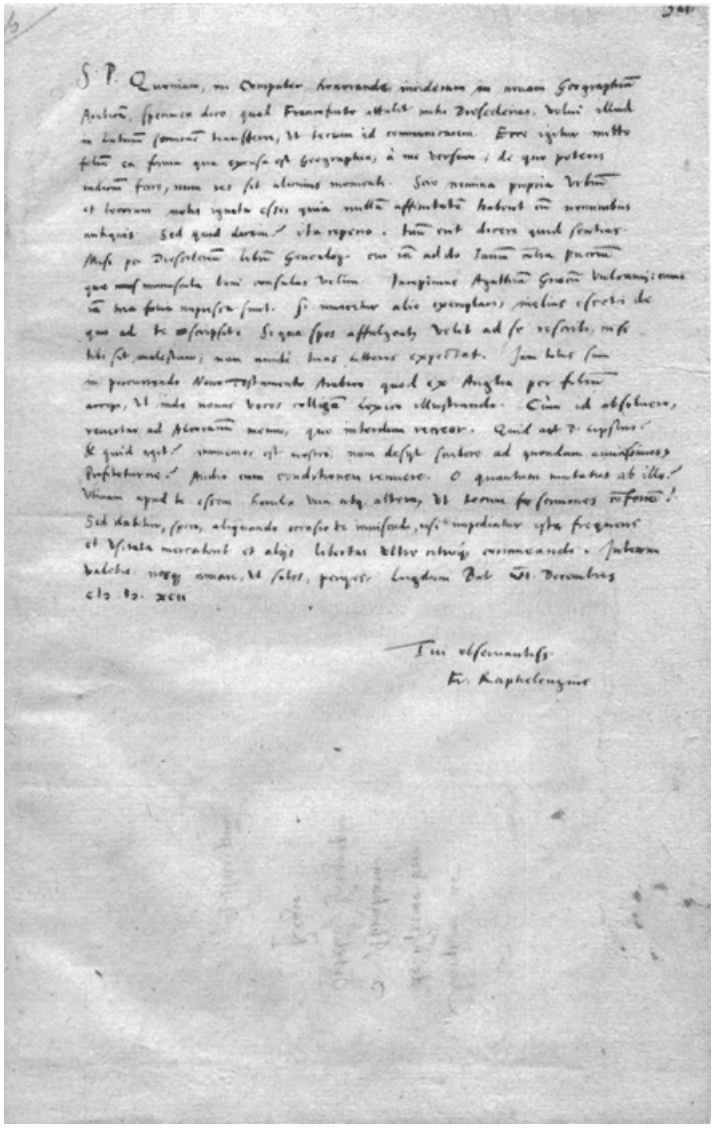

S. P. Quoniam, mi Ortelie honorande, incidenam in amicum Geographum Antuerp. spheram dico quae Francofurto allata mihi Dorpelenus, volui illud in latinum sermonem transferre, vt eorum id communicarem. Erre igitur mitto tibi ea forma qua exacta est Geographica; à me versum; de qua postea videbimus fiant, num res sit alicuius momenti. Sive nomina propria verborum et locorum mihi ignota esse; quia multa affinitatem habent cum nominibus antiquis. Sed quid dicam? vbi regero. Tum erit diuersa quod scribas. Misi pro Diosteriano tibi Generalogia cum tabulis ad eclipses. Tamen alia parerga quae mihi manuscripta boni consulas velim. Peregrinus Agathias Graecus Vulcanij comes in mea fuit ingressus sum. Si maneat alia exemplaria, melius efficeris de quo ad te scripsisti. Si qua spes affulgeat, debet ad se reuerti, mihi tibi sit molestum; non amabi tuas literas expectat. Jam libri sum in peregrinando Nouo Testamento studium quod ex Anglia per fratrem accepi, vt inde nouas vires colligam lectio illustrando. Cum id absoluero, reuertar ad plenarium meum, quo interdum vtor. Quid ad te scripsi? & quid agit? amicus est noster, non desijt scribere ad quendam amicissimum Professorem? pudet eum crudelitatem remittere. O quantum mutatus ab illo? Vtinam apud te essem humile vna ab. altera, vt horam se communes viderem! Sed dabitur, spero, aliquando occasio te inuisendi, nisi impediatur ista frequens et visitata mercatura et alijs libertas literas mittendi communicandi. Iubarum valebis. Magd. anno, vt scribo, peregrino Lugduni Bat. 6t. Decembris cIↃ IↃ. xcii

Tui obseruantiss.
Fr. Raphelengius

Brief van Franciscus I Raphelengius aan Abraham Ortelius, 6 december 1592.

zoon van Christoffel Plantijn. Daarenboven bezat het Museum al drie brieven die Ortelius zelf in de jaren 1593-95 richtte aan Franciscus I Raphelengius.[2] De nieuw aangekochte brieven sluiten hier mooi bij aan.

Verder kon het museum in 2004 enkele nog ontbrekende drukken van Christoffel Plantijn en Jan Moretus verwerven. De eerste Latijnse bijbel die Plantijn drukte dateert van 1559, vier jaar na zijn start als drukker-uitgever. Die editie gaf hij uit in samenwerking met een andere Antwerpenaar, Joannes Steelsius, waarbij een deel van de oplage het impressum van Plantijn op de titelpagina kreeg en een deel dat van Steelsius. Tot nog toe waren alleen exemplaren gekend met het impressum van Steelsius (PP 679 B), maar nu kon ook een exemplaar worden gekocht met het impressum van Plantijn zelf (PP 679 A).[3]

In 1560 en 1565 drukte Plantijn een editie van de namen van personen, plaatsen, rivieren en gebergten die in de Bijbel voorkomen, de *Hebraea*, *Chaldaea*, *Graeca et Latina nomina virorum*, *mulierum*, *populorum... quae in Bibliis sparsa leguntur.* Nadien voegde hij deze lijst namen als een appendix aan zijn bijbeluitgaven toe. Van de editie van 1565 in sedecimo zijn twee varianten bekend: om een onbekende reden werd het drukkersmerk op de titelpagina tijdens het drukken verwisseld met een ander type (PP 1750 en 1751). Met het nieuw aangekochte exemplaar heeft het museum nu beide varianten.[4]

Voor een uitgave van de werken van de Romeinse dichter Horatius deed Plantijn aanvankelijk een beroep op de veelzijdige filoloog Theodorus Pulmannus. Vanaf 1567 drukte hij echter ook edities van Horatius die verzorgd waren door de Brugse humanist Jacobus Cruquius (hoewel hij later teruggreep naar de Pulmannus-uitgave). Na Cruquius' editie van Horatius' *Carmina* (*Oden*) in 1567 en de *Satiren* in 1573 bezorgde hij in 1578 een uitgave van de verzamelde werken van Horatius (PP 1348). Bij een deel van de oplage wijzigde Plantijn later het jaartal tot 1579 (PP 1385). Een dergelijk exemplaar was reeds in het bezit van het museum; nu is echter ook een exemplaar met het oorspronkelijke jaar 1578 op de titelpagina voorhanden.[5]

Ook van Jan I Moretus werden enkele nieuwe exemplaren aangeschaft. De belangrijkste aankoop is een convoluut met verschillende onderdelen van de populaire spraakkunst van Simon Verepaeus, de rector van de kapittelschool te 's-Hertogenbosch.[6] Verepaeus' Latijnse grammatica, sinds 1570 door het Concilie van Mechelen als Latijnse spraakkunst aanbevolen, was reeds enkele malen door Plantijn uitgegeven vanaf 1578.[7] Hij bestond uit vijf onderdelen: *Rudimenta*, *Etymologia*, *Syntaxis*, *Prosodia* en het *Supplementum.* Tot in 1609 legde Jan Moretus het werk herhaaldelijk opnieuw ter perse: in totaal verschenen bij hem 25 edities van

2 Over deze brieven zie mijn catalogusnotities in: *De wereld in kaart: Abraham Ortelius* (*1527-1598*) *en de eerste atlas* (Antwerpen. 1998). pp. 112-114. Deze drie brieven maakten geen deel uit van de Londense collectie en werden in 1879 te Parijs aangekocht.

3 Cat nr. 8-699. Het exemplaar is jammer genoeg onvolledig.

4 Cat. nr. 8-698.

5 Cat. nr. 4-239.

6 Cat. nr. 8-696

7 PP 2428-2432- Over Verepaeus' grammatica zie M.A. Nauwelaerts, *Bijdrage tot de bibliographie van Simon Verepaeus*, in *De Gulden Passer*, 25 (1947), pp. 52-90 en G. Tournoy, *Bouwstenen voor een nieuwe Verepaeusbibliografie*, in: *Ex Officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkersgeslacht Moretus*, ed. M. de Schepper - F. de Nave (Antwerpen, 1996) (= *De Gulden Passer*, 74 (1996)), pp. 439-450.

één of meer delen.[8] Ondanks het feit dat de grammatica telkens op 1.500 exemplaren gedrukt werd, is het werk vandaag bijzonder zeldzaam; sommige edities zijn alleen gekend door vermeldingen in het Plantijns archief. Het exemplaar dat nu gekocht werd bevat

8 Verepaeus' grammatica bleef gedurende heel de zeventiende en achttiende eeuw in gebruik. De laatste druk verscheen in 1864 te Bergen-op-Zoom.

de delen *Rudimenta*, *Syntaxis* en de *Etymologia* uit 1595 en het deel *Prosodia* uit 1592. Het *Supplementum*, waar minder vraag naar was en dat door Jan Moretus slechts eenmaal, in 1590, werd gedrukt, is in dit convoluut afkomstig van de eerste Plantijnse editie uit 1578. Ten slotte bevat het boek ook nog Verepaeus' traktaat over het schrijven van Latijnse brieven, *De epistolis Latine conscribendis libri V*, gedrukt door Jan Moretus in 1596.

Nadat Jan Moretus aan het begin van het jaar 1601 drie *Centuriae* brieven van Justus Lipsius in kwarto had uitgegeven (alleen de derde was nieuw; de eerste twee waren herdrukken), bezorgde hij die brieven in de zomermaanden van datzelfde jaar ook nog in octavoformaat. De editie had als titel *Epistolarum selectarum III centuriae: e qnibus tertia nunc primum in lucem emissa.* Tot nog toe bezat het museum slechts een onvolledig exemplaar, met alleen de derde *Centuria*, die uitsluitend brieven bevat gericht aan Italianen en Spanjaarden, of met correspondenten die in die landen verblijven. Met de nieuwe aankoop heeft het museum nu een volledig exemplaar, met inbegrip van de eerste twee *centuriae.*[9]

De laatste aankoop van een druk van Jan Moretus is de *Triumphus Jesu Christi crucifixi* van de Italiaanse jezuïet Bartholomaeus Riccius, uitgegeven in 1608.[10] Het bevat 70 gravures van gekruisigde martelaren en martelaressen. Jan Moretus drukte de verklarende teksten voor rekening van de graveur en prentenhandelaar Adriaen Collaert. Op zijn beurt leverde die exemplaren met de gravures terug aan de *Officina Plantiniana* voor verdere verkoop. Dat dit exemplaar eigendom zou zijn geweest van Catharina Moretus, de dochter van Jan Moretus en de echtgenote van de prentenuitgever Theodoor Galle, zoals bij de verkoop werd voorgesteld op basis van een eigendomsmerk op het schutblad, is echter onwaarschijnlijk.

Tot zover de aankopen voor het archief en de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus in 2004. Het is voor de lezers van *De Gulden Passer* wellicht interessant te weten dat sinds dit jaar alle artikelen van het tijdschrift vanaf de eerste jaargang uit 1923 apart zijn ingevoerd in de catalogus van het Antwerpse bibliotheeknetwerk Anet (*http://lib. ua.ac.be*). Wie als titel de zoekterm ‘gulden passer’ intikt, komt uit bij de algemene beschrijving van dit tijdschrift, en kan dan verder de inhoudsopgave van elke individuele jaargang op het scherm toveren. Ook op elk woord uit de titel van het artikel én op elke auteursnaam kan worden gezocht.[11] Meteen is een volledige index op *De Gulden Passer* via het internet raadpleegbaar.

9 Cat. nr. 8-697.
10 Cat. nr. 8-700.
11 Boekbesprekingen en varia werden niet ingevoerd.

Anton van der Lem
Recente publicaties van de Universiteitsbibliotheek Leiden

De Leidse universiteitsbibliotheek presenteert onderdelen van haar collecties zowel in overzichtswerken als in tentoonstellingscatalogi. Onder de titel *Magna commoditas* publiceerde Christiane Berkvens-Stevelinck in 2001 een helder geschreven geschiedenis van de universiteitsbibliotheek, rijk geïllustreerd met vele reproducties in kleur. Hiervan is in 2004 een handzame, ingekorte en eveneens aantrekkelijk geïllustreerde Engelse versie verschenen: *Magna commoditas: a history of Leiden University Library, 1575-2005,* ed. Christiane Berkvens-Stevelinck, Leiden: Primavera Pers, 2004. - 92 p.: ill., foto's; ISBN 90-5997-005-5. Prijs: 13.50 euro.

Vanuit de oosterse collecties en die van het prentenkabinet is een fraai verzorgde tentoonstelling georganiseerd, met begeleidende catalogus uitgegeven door de Primavera Pers te Leiden: *Oostersche weelde: de Oriënt in westerse kunst en cultuur*/ red. Jef Schaeps, Kasper van Ommen, Arnoud Vrolijk. - Leiden: Primavera Pers, 2005. - 272 p.: ill. Met bijdragen in het Engels. - Met index, lit. opg. ISBN 90-5997-023-3. Prijs: 29.95 euro.

Daarnaast noemen we nog de catalogi van drie belangrijke andere tentoonstellingen, verschenen in de reeks Kleine Publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, res. Nr. 61, 64 en 66: *Oostende verloren*, *Sluis gewonnen*, *1604: een kroniek in kaarten*: catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 12 augustus-12 september 2004 / Dirk de Vries; met bijdrage van Charles van den Heuvel, Anton van der Lem, Piet Lombaerde. - Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden, 2004. -176 p.: ill. Prijs: 10 euro. *De luister van de lauwerkrans: Petrarca en de Petrarca-reccptie in de vroegmoderne tijd*: catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek van 25 november-23 december 2004, ter gelegenheid van het zevenhonderdste geboortejaar van Francesco Petrarca (1304-1374) / onder redactie van Karl Enenkel & W.P. Gerritsen. - Leiden: Universiteitsbibliotheek Leiden, 2004. - 110 p.: ill. *Between the cross and the crescent: printed books on Croatia and Dalmatia from the fifteenth to the twentieth centuries: a selection from the Dubravčič collection*: catalogue of an exhibition in Leiden University Library, January 20-February 20, 2005 / Pietro Masturzo & Rita Colognola. - Leiden: Leiden University Library, 2005. -136 p.: ill., portr. Prijs: 15 euro.

De publicaties zijn te bestellen bij Drs. K. van Ommen, Universiteitsbibliotheek Leiden, postbus 9501, NL-2300 RA Leiden, of per e-mail: k_van_ommen@library.leidenuniv.nl

Boekbesprekingen

P. Delsaerdt & Koen De Vlieger-De Wilde & Geert Souvereyns, '*Een zee van toegelaten lust*'. *Hoogtepunten uit obdijbibliotheken in de provincie Antwerpen*, (Antwerpen, 2004), 208 pp. - isbn 90 662 5064 ×

In het kader van Antwerpen Wereldboekenhoofdstad (2004-2005) gaf het departement cultuur van de provincie Antwerpen aan Pierre Delsaerdt en enkele medewerkers de opdracht om een onderzoek in te stellen naar de historische boekencollecties van de nog bestaande grote abdijbibliotheken in de provincie en een tentoonstelling te organiseren waarbij enkele van die collecties, met name van Averbode, Bornem, Postel, Tongerlo en Westmalle onder de aandacht van een groter publiek worden gebracht. Deze verkenning leidde tot een fraaie en zeer gevarieerde tentoonstelling te Antwerpen en tot een rijkelijk geïllustreerd, bijzonder mooi en verzorgd boek, een zee van lust voor het oog, mede dankzij vormgever Louis Van den Eede en fotografen Jacques Sonck en Frederik Hulstaert.

Na een bespiegelende inleiding van Jean-Pierre Rondas en een voorwoord van Pierre Delsaerdt gaat Koen De Vlieger-De Wilde in op 'Het boek als fundament van het kloosterleven' (pp. 20-37), waarbij enkele theoretische beschouwingen over monniken en hun boeken al snel worden getoetst aan hoe het er in werkelijkheid aan toeging in de bestudeerde abdijen, in zoverre die informatie te achterhalen valt uit archiefmateriaal en de bestaande verzamelingen. Hoe zijn die collecties ontstaan, gegroeid en ontsloten; hoe waren de bibliotheken ingericht? De lopende tekst wordt een paar keer onderbroken met een inzetkader, gewijd aan 'de hel' (het kastje met 'verboden' boeken, die alleen mits speciale toestemming mochten worden ingekeken), boekbanden en -binders, bibliotheekreglementen en een biografische schets van twee belangrijke bibliothecarissen, de norbertijn Adrien-Trudo Salé van Averbode en de cisterciënzer Godefridus Bouvaertuit Hemiksem, aan wie ook de 'zee van toegelaten lust' uit de titel te danken is.

Vervolgens (pp. 39-63) besteedt Geert Souvereyns aandacht aan de 'Functies en de culturele betekenis van abdijbibliotheken': de bibliotheek als studiedomein, in de eerste plaats voor de leden van de kloostergemeenschap, als inspiratiebron voor activiteiten op pastoraal vlak (dankzij de aanwezigheid van prekenbundels, controverseliteratuur, catechismussen, moraaltheologische werken) of als werkinstrument op juridisch terrein, met compilaties van het Romeins recht en juridische werken van meer recente datum. Men mag namelijk niet uit het oog verliezen dat abten in die tijd vaak optraden als raadgevers voor de machthebbers en enkele van hen zelfs zetelden in de Staten van Brabant. Als grootgrondbezitters waren ze bovendien geregeld verwikkeld in allerlei geschillen en processen. Een aantal kloosterlingen ten slotte putte uit het beschikbare materiaal als basis voor of ter illustratie van hun eigen geschriften, al bleven die activiteiten bij norbertijnen en cisterciënzers doorgaans beperkt tot parochiale zielzorg, met handleidingen voor pastoors, devotiewerken, hagiografie, geschiedenis van de orde... Maar vooral de

bibliotheek van Tongerlo kreeg regelmatig bezoekers van buiten het klooster over de vloer: theologen, historici of andere wetenschappers.

Om hun bevindingen toe te lichten kozen de onderzoekers van dit project 96 voorbeelden - enkele handschriften, maar voornamelijk gedrukte werken - van de tiende tot de vroeg-negentiende eeuw. Het geheel biedt een representatieve selectie van wat er zoal op de planken van de kloosterbibliotheken te vinden was. Bij ieder manuscript of boek hoort een beschrijving waarbij men zich vaak niet beperkt tot uiterlijk en inhoud ervan, maar voor zover mogelijk ook de achtergrond van het bestudeerde werk en de ontstaans- of drukgeschiedenis toelicht, en eventuele lotgevallen traceert. Ieder catalogusnummer is aangevuld met een mooie (en scherpe) kleurenillustratie en een bibliografische verwijzing. Het boek wordt atgesloten met een beknopte bibliografie en een namenregister.

In Nederland wordt al jaren een prijs voor het mooist gepresenteerde boek uitgereikt; in België

is die traditie pas vanaf 2005 opnieuw ingevoerd. Jammer, want dit boek had beslist hoge ogen gegooid voor 2004!

JEANINE DE LANDTSHEER

Maurice Bronselaer, Pierre Delsaerdt & Ludo Simons (samenstellers), *Zichtbaar Zeldzaam: Hoogtepunten uit de Antwerpse Stadsbibliotheek. Hightlights from Antwerp's City Library* -Antwerpen: Stadsbibliotheek, 2005. - 135 p.: ill. - isbn 90-77-36232-0. (Tentoonstelling: Antwerpen Stadsbibliotheek, Nottebohmzaal, 26 februari - 24 april 2005)

De Antwerpse Stadsbibliotheek brengt regelmatig zijn geschiedenis en zijn boekenbezit onder de aandacht. Zo was er reeds in 1985 de tentoonstelling *Vijf eeuwen Stadsbibliotheek Antwerpen*, een kroniek van de bibliotheek, in het AMVC, ingeleid door Ludo Simons (ook nu één van de samenstellers). Acht jaar later was er dan, in het kader van Antwerpen 93, de tentoonstelling *De Nottebohmzaal. Boek en mecenaat*, een lijvig werkstuk, waarin vooral het 19de- en 20ste-eeuwse mecenaat, verbonden aan de SB, onder de loep werd genomen. Natuurlijk mocht de SB ook niet ontbreken tijdens het Boekenfeest ABC2004, vandaar deze tweetalige publicatie (Nederlands-Engels).

In de inleiding wordt kort de geschiedenis van de bibliotheek geschetst door An Renard, de directeur van de SB. Daarin vermeldt zij duidelijk de aandachtpunten in de collectievorming van de bibliotheek. De verzameldomeinen waaraan de budgetten prioritair besteed worden, zijn de Nederlandse letterkunde, de geschiedenis van de Nederlanden, (Vlaamse) boekgeschiedenis, Antverpiensia en oude drukken over Antwerpen, en Vlaamse volkscultuur. Al deze domeinen worden weerspiegeld in de selectie van de hoogtepunten met handschriften, vroege drukken, globes, plannen, moderne boeken, enzovoort.

Elk item wordt beschreven door een specialist die een beschrijving of een beschouwing levert bij het boek, in het Nederlands en het Engels. Een korte literatuuropgave bevindt zich aan het eind van de beschrijving. Een tweetal afbeeldingen illustreren de tekst; van de afbeeldingen wordt steeds vermeld waar ze zich in het boek bevinden. Van elk exemplaar wordt ook het catalogusnummer van de SB opgegeven. De begeleidende teksten verschillen nogal van aard. Sommige blijven dicht bij de inhoud of de editie van het boek, anderen gebruiken het boek om uit te weiden over auteur (A.M. de Jong), illustrator (Jan Cox), uitgever (Angèle Manteau) of publiek, nog anderen nemen het boek als aanleiding voor een lyrische ontboezeming, zoals de tekst van Johan Velter over *Lichthouwen* van Jacques Dupin en Pierre Alechinsky.

De catalogus is chronologisch opgevat. Hij begint met drie handschriften uit de 15de eeuw, namelijk het *Breviarium ab urbe condita* van Eutropius (samengebonden met het *Chronicon* van Martinus van Troppau), de *Brabantse Yeesten* en een Limburgs gebedenboek. Voor de incunabelperiode wordt een druk getoond van Gheraert Leeu (Jordanus van Quedlinburg), de belangrijkste Antwerpse drukker uit die periode.

Voor de 16de eeuw worden er 16 items aangedragen. Behalve het ‘Zeeboek’, een handschrift op papier in boekvorm met kaarten voor de vaan van Helgoland tot Portugal en een amusant kookboek met een scherpe afbeelding van een blad waarop te lezen is hoe ‘kiekens te braden met den roosewater’ zijn er drukken uit binnen- en buitenland (Theuerdank). Zeker te vermelden zijn een aantal (pseudo-) wetenschappelijke werken, zoals de *Roseghaert* van Roesslin (gynaecologie), Apianus (astronomie), Ympyn en Coignet (rekenboeken) en natuurlijk Vesalius' *De humani corporis.* Alhoewel niet zeldzaam, is en blijft dit toch werkelijk een prachtstuk. Het exemplaar van de SB bevond zich achtereenvolgens in de collectie van Dyogerius van Damme, Guillaume Backereel en de Antwerpse arts Lazarus Marquis, die het in 1609 aan de bibliotheek schonk. Ook de twee almanakken uit 1549 en 1558, beschreven door de specialist Jeroen Salman, passen wel in het rijtje van wetenschappelijke werken.

Voor de 17de eeuw zijn er 7 items met natuurlijk een Verhoeven en de Aguilon met de illustraties naar Rubens. Ook twee 17de-eeuwse handschriften moeten we vermelden: een register van leden van het O.-L.-Vrouwebroederschap en de Emblemata van Hesius. Uit dit laatste handschrift blijkt dat er nog een lange weg werd afgelegd tussen deze eerste versie en het later gedrukte boek. Natuurhistorie wordt geïllustreerd in het gedeelte van de 18de en 19de eeuw met de boeken van Rösel von Rosenhof over insecten en Redouté over de lelieachtigen. Een aanduiding voor de interesse voor volkskunde wordt duidelijk gegeven met de druk van *Reinekede Vos mit dem Koker* (Wolfenbüttel, 1711). Dit werk werd uitgegeven door Friedrich August Hackmann, die aan de wieg stond voor de Duitse Reynaertfilologie, en dus vergelijkbaar is met J.F. Willems die de Vlaamse Reynaertfilologie een belangrijke impuls zou geven. Voor de 19de eeuw wordt een bundel met marktliederen getoond. Hoogtepunten uit de Vlaamse literatuur, die getoond worden zijn: een aflevering van *Van Nu en Straks*, *Lenteleven* van

Streuvels (1902), *De Leeuw van Vlaanderen* van Conscience (1912), *De Vlaamse volksvertelsels* van Gezelle ([1920]), *Bezette Stad* van Van Ostaijen (1921), *Adelaïde* van Walschap (1948), *De toekomst voorspeld* van Boon (1975) en *Ten Oorlog* van Tom Lanoye (1997). De meeste van deze werken worden niet in hun eerste editie getoond: steeds werd een editie gekozen waarbij de typografie (Streuvels/De Praetere), de illustratie (Gezelle/Verdickt; Walschap/Kreitz) of de band (Conscience/Regemorter; Lanoye/Koch & Guns) een belangrijke rol heeft gespeeld. Typografische meesterwerkjes zijn ook de *Six chansons de pauvre homme* van Max Elskamp, gedrukt bij H. van de Velde en *Beatrijs* met de illustraties van Charles Doudelet, beide elk op hun manier sterk beïnvloed door de *Arts-and-Craft-movement* van o.a. W. Morris en zijn Kelmscott Press. Van een heel andere stijl, de expressionistische, zijn de illustraties van Masereel bij de Duitse uitgave van Uilenspiegel (Kurt Wolff Verlag, München). De kracht van zwart en wit, en de eenvoudige vlakken waarmee prachtige composities worden gepuzzeld, laten duidelijk zien dat Masereel een onovertroffen meester van de houtsnede is. Voor de modernen vermelden we *De blijde en onvoorziene week* van Appel en Claus, een typisch Cobra-werk.

Bij een selectie uit zo'n omvangrijke collectie als de SB is het makkelijk om een aantal werken aan te duiden die ontbreken, waarbij natuurlijk steeds de individuele voorkeur van de criticus doorklinkt. Vandaar dat er op dal punt van de selectie geen opmerkingen gemaakt moeten worden. Wat echter wel opvalt is dat er bij de selectie en in de catalogus zo weinig aandacht is voor de herkomst van de boeken van de SB. Slechts op twee plaatsen wordt daar duidelijk aandacht aan besteed, namelijk met de catalogus van Miraeus en met twee albums van Frederik Verachter met resp. ex-librissen van Antwerpse verzamelaars en van andere verzamelaars (Zuid-Nederlandse en andere). Mocht de catalogus van Miraeus echt geen meer prominente plaats krijgen in de catalogus, en kon er voor de boeken van voor 1609 niet naar deze catalogus verwezen worden? Voor de vroege periode kon deze catalogus misschien wel als leidraad gebruikt worden, temeer daar de namen van de schenkers genoteerd staan. Het zou een mooi eerbetoon geweest zijn aan de eerste mecenassen van de SB, of hebben zij misschien geen hoogtepunten aangeleverd?

De catalogus is een mooi presentboek dat de lezer en kijker een aangenaam beeld geeft van welke hoogtepunten er zich in de SB bevinden. De afbeeldingen zijn klaar en scherp en de teksten aangenaam om lezen. Misschien is het wel jammer dat het boek niet van een stevige band voorzien werd en dat het formaat iets te groot is om in een boekenkast te passen.

JOHAN HANSELAER

***Honderd Schatten uit de Koninklijke Bibliotheek van België*, o.l.v. Pierre Delsaerdt, Jean-Marie Duvosquel, Ludo Simons en Claude Sorgeloos (Mercatorfonds, 2005); 237 pp.; ill. - isbn: 90 6153 5824 -59 Euro**

Hoewel de Koninklijke bibliotheek van België geen museum is, worden er wel regelmatig tentoonstellingen georganiseerd waarbij bepaalde onderdelen van haar rijke collecties (cf. infra, de recensie over Simon Stevin) worden voorgesteld aan

een ruimer publiek. De feestelijkheden n.a.v. 175 jaar België vormden een aanleiding om honderd hoogtepunten uit deze veelzijdige en waardevolle collecties te presenteren tijdens de voorbije zomermaanden, waarvan het resultaat bewaard bleef in een schitterend geïllustreerd boek, a thing of beauty as a joy for ever. Met zijn handschriften en oude drukken, kaarten en atlassen, muziekpartituren, bibliofiele uitgaven, pamfletten, oude kranten, munten en penningen, tekeningen en prenten... beschikt onze Koninklijke Bibliotheek over een onvoorstelbaar rijk fonds dat tot ver over de landsgrenzen bekend is.

Rode draad doorheen de tentoonstelling en het boek is de geschiedenis van de instelling zelf, vertrekkend in de Middeleeuwen met de Librije van de Hertogen van Bourgondië, via de oprichting van de 'oude' Koninklijke Bibliotheek door Filips II die er de erfenis van zijn overgrootouders bijeenbracht, de openstelling voor het publiek in 1772 onder invloed van de Verlichting, tot in 1837, enkele jaren na de onafhankelijkheid van België, de nieuwe Koninklijke Bibliotheek werd opgericht. Een historisch overzicht wordt geschetst door Wim De Vos en François de Callataÿ, die ook de problemen van conservering en de uitdaging van digitalisering ter sprake brengen. Aansluitend zet Willy Vanderpijpen een toekomstvisie uiteen.

Voordien echter krijgt de lezer al een inhoudstafel onder ogen, waarbij telkens op de linkerbladzijde de betreffende afdeling van de KB en de naam van de auteur zijn vermeld, terwijl op de rechterbladzijde bladzijde en nummer van de catalogus aan de titel van het besproken stuk voorafgaan. Zo wordt onmiddellijk duidelijk dat men bewust gekozen heeft om een hele reeks medewerkers en emeriti-medewerkers van de verschillende diensten bij dit opzet te betrekken, liever dan dat slechts enkele auteurs het hele boek voor hun rekening namen, of dan te veel een beroep te

doen op specialisten van buitenaf. Bij de beschrijving van de Honderd Schatten heeft men consequent geopteerd voor een linkerbladzijde met de nodige toelichting - beschrijving van het stuk eventueel een situering ervan in een ruimer kader of een korte biografische toelichting bij de auteur of de kunstenaar - aangevuld door een bibliografische verwijzing, met op de rechterbladzijde een scherpe afbeelding ervan (naar mijn smaak soms wat te blauw uitgevallen).

De oudste beschreven kostbaarheden zijn afkomstig uit het penningenkabinet, een aantal zilveren en gouden munten uit de Grieks-Romeinse Oudheid - de tetradrachmes van Aetna en Naxos (ca. 460 v. Chr.), enkele Keltische gouden munten uit de tijd van Caesar en de zogenaamde muntschat van Liberchies (gelegen langs de heirbaan Bavay-Tongeren-Keulen) te dateren tussen 64 en 166 na Christus (de regeringen van respectievelijk Nero en Marcus Aurelius). Ter afronding van de presentatie werd gekozen voor een bladzijde uit de catalogus van het fonds Gaston Mertens - een indrukwekkende verzameling kranten en tijdschriften - en het al even imponerende fonds Paul en Elsa Collaer, waarin de muziekpartituren (geschreven of gedrukt), boeken, tijdschriften, brieven, platen zijn bijeengebracht van deze musicoloog die goede relaties had met de 'Groupe des six' in Frankrijk (met o.m. Darius Milhaud, Francis Poulenc en Arthur Honegger), evenals met innoverende musici elders in Europa, zoals Igor Stravinsky, Arnold Schönberg, Alban Berg en Bêla Bartók. Deze laatste maakt trouwens de hoofdmoot uit van nummer honderd, het fonds Denijs Dille, dat ook weer partituren, brieven en theoretische geschriften over de Hongaarse componist bevat.

Een keuze maken uit al dat moois is wel bijzonder moeilijk: vermelden we het *Speculum humanae salvationis*, een blokboek uit 1471; de *Chroniques de Hainault* (Mons, 1447-1448) met een openingsminiatuur door Rogier van der Weyden, een handschrift afkomstig uit de bibliotheek van Filips de Goede; het *missale Romanum* (perkament, 1485-1487) van de Hongaarse koning Matthias Corvinus, dat via Maria van Hongarije in de Bourgondische Librije terecht kwam; Andreas Vesalius' *De humani corporis fabrica* (Basel, 1555); de Stedenatlas van Jacob van Deventer, ontstaan tussen 1550 en 1565), de Chinese versie van de *Astronomia Europaea*; het *album amicorum* van Otho Venius, de leraar van Rubens; een van de albums van Karel van Croÿ (de valleien van de Samber en de Leie) eind zestiende, begin zeventiende eeuw vervaardigd door Adrien de Montigny; atlassen van Gerard Mercator, Abraham Ortelius, en Willem Blaeu; tekeningen en etsen van bekende kunstenaars als Antoon van Dijck, Rembrandt van Rhijn, Jacob Jordaens, Félicien Rops, Théo van Rysselberghe, James Ensor, Rik Wouters. Kortom, een boek om op de salontafel te leggen en geregeld te doorbladeren.

JEANINE DE LANDTSHEER

Federico & Livio Macchi, with the collaboration of Milena Alessi, *Dizionario illustrato della legatura*, Milano, Edizioni Sylvestre Bonnard, 2002, xxix, 617 p., isbn 88-86842-41-4. - 260 euro

This is a mile-stone in bookbinding literature. It is the very first ‘encyclopedia’ devoted to bookbinding. It was certainly quite a job be it simply just to deal with the enormous amount of literature published about this subject. The bibliography of the history of bookbinding published by F.A. Schmidt-Künsemüller in 1986 listed more than 8000 entries, and was far from being complete. And this dictionary wants to combine bookbinding technique and history, maybe too heavy a responsibility for a father and son, collectors, with a binder to assist. However, the *Dizionario* is a very welcome instrument and a pleasure to browse in.

It is not a coincidence that binders and collectors themselves started the historiography of bookbinding. It was at the beginning of the nineteenth century when the Romantic Movement enhanced the interest in the past and that the bibliophile societies were founded. Thomas Frognall Dibdin (1776-1847), co-founder of the Roxburghe Club in 1812, launched the historiography of binding with his *An Account of Bookbinding Ancient and Modern* of 1817. Unfortunately Dibdin did not find a place in the book under review. In 1837 the English binder and printer John Andrews Arnett (ps. of John Hannett, 1803-1893) published his *Inquiry into the Nature and Form of the Books of the Ancients*, *with a History of the Art of Bookbinding*, but he did not merit an entry in the dictionary although (only) his manual of 1835 is listed in the bibliography.

Manuals are an important source for the knowledge of the history of bookbinding technique. The earliest known is that of Anshelmus Faust written in 1612, kept in manuscript in the Plantin-Moretus Museum, Antwerp, and published in 1987 by Georges Colin (under ‘Anshelmus, F.’ with the entry ‘Manuali’, but not to be found in the bibliography). The second known, and the first illustrated manual, dating from 1658, stayed in manuscript as well, but was published in 1977; it is Dirk de Bray's *A Short instruction in*

the Binding of Books. The very first printed bookbinding manual, albeit not very practical, was *Buchbinder-Philosophie* by Johann Gottfried Zeidler of 1708. The first real comprehensive manual is Christoph Ernst Prediger's *Der Buchbinder und Futteralmacher*, published in four volumes from 1741 to 1753. Of all of them there is a recent facsimile/reprint with commentary/introduction, but there is only a general note under 'Manuali' (but Prediger is wanting, and Faust's title is quoted wrongly in the text and in the literature under his first name). On the other hand René Martin Dudin seems to deserve an entry with his *L'art du relieur doreur de livres* (1772), but this is translated into Italian (1964). And this seems to be a weakness of the book, there are too many blind spots for some European and American, and certainly Far Eastern, binding history. For instance James Weale, the first to study bookbinding history on a systematic, organised way, and whose work, reprinted in the mean time, is still valuable, is not in the dictionary (but in the bibliography), and so are neither Theodor Gottlieb (1860-1929) nor Konrad Haebler (1857-1946). Yet Tammaro De Marinis (1878-1969) received a rather long entry. His monumental three volume publication on Italian Renaissance bindings, a well-recognised rich iconographical source, cannot however be relied on for local attributions.

There is quite a shortcoming in the bibliography with the entries, which is in fact a very basic part of this kind of lexicon; the user expects that the references are updated and that he can find precisely the most recent literature. So for instance it seems a little odd to find a reference to the *Lexikon des Gesamten Buchwesens* in the edition of 1936 while the second edition is almost complete. In the first entry 'Acanto' it is surprising to find as illustration the first tool dated as seventeenth century, while it is clearly the second half of the eighteenth (see for instance p. 408). In the same way it is striking to find the latest reference for Rose Adler is one of 1947 while she is prominently present in *Art Nouveau and Art Deco Bookbinding. The French Masterpieces 1880-1940* by Alastair Duncan & Georges De Bartha published in 1987 and widely distributed. Why call the binding with an 'agnello crucifero' Florentine without any proof while it looks rather like a Spanish plateresco binding. Anyway to omit a short identification of the content of the binding (here and elsewhere) is a painful shortcoming and disregards the whole book-historical context. And it is a pity to miss under 'Aldine, legature' the articles by T. Kimball Brooker (*The Book Collector* 1997). It does raise questions when there is a speculation about the introduction of 'ananas' (pineapple) in England while the tool is a pomegranate (una melagrana(ta)) and goes back to oriental textiles. And a 'legatura archivistica' is of course not a 'Verlegereinband' in German.

As it does not happen so often that there is a book about the bindings produced in one town, it is a pity that there is no entry about Bern referring to Johann Lindt (in the bibliography). Apart from the fact that 'Bibliotheca Reginae' is not immediately the entry one would look for, Parisian bindings seem to be completely overlooked and the entry is too much a 'collector's item' and lacks scholarly insight. In the entry for the girdle book (legatura a borsetta) an interesting kind of binding has been overlooked, 'Faltbücher', studied by J.P. Gumbert in 1994. Speaking about 'legatura alla Bradel', it is a pity that the members of the family are not identified and that the entry ends on the negative note by Lesné of 1820(!), while the binding à la Bradel was one of the most influential techniques for the centuries to come, especially for library bindings, but also for artistic bindings. And since the reference to Uzanneof

1887(!), there is of course much more recent literature, as for instance the book by Roger Devauchelle.

It is strange to find no literature at all for the entry ‘carta’, and under ‘carta decorata’ some more recent interesting publications are missing, as for instance Elly Cockx-Indestege a.o., *Sierpapier & marmering*, 1994 (not in the bibliography), which precisely tries to word the different patterns and to bring together the different languages, also Italian (and with an Italian index!). This goes together with that other book that is made in the same circle, even quoted three times in the bibliography (under Gnirrep, *Kneep* & U.a.), but seems never to have been used. It is the first attempt to make a consistent vocabulary about binding technique in all its aspects and to make a multilingual concordance (a German edition is in preparation), with every detail illustrated by drawings by the international specialist Janos Szirmai.

In the entry about publisher's bindings (editoriale o industriale, legatura) there is first of all a mix-up of bookseller's bindings (indeed sometimes offered for sale by the publisher himself who was also a bookseller, as for instance Koberger) and publishers' bindings which only really started at the beginning of the nineteenth century. So, this entry should be cut in two different parts, and the bibliography for both should be greatly improved. Just to note a few references about publishers' bindings: there is for Britain the reprint of John Carter's *Binding Variants in English Publishing 1820-1900* and *More Binding Variants* (1932 & 1938 respectively, reprinted in 1989), and Dou-

glas Ball, *Victorian Publishers' Bindings* (1985), and Ruari McLean, *Victorian Publishers' Book-Bindings in Paper* (1983) (more a picture book). To these should be added Eleanore Jamieson, *English Embossed Bindings 1825-1850*, Cambridge, C.U.P., 1972. Not one of these is listed in the bibliography. German literature about this period deals more with the technical aspects, as do Ernst-Peter Biesalski's *Die Mechanisierung der deutschen Buchbinderei 1850-1900* (1991) and Dag-Ernst Petersen's, with E.-P. Biesalski a.o., *Gebunden in der Dampfbuchbinderei. Buchbinden im Wandel des 19. Jahrhunderts* (1994).

In 'Floscia, legatura' 'o molle o flessibile o all'olandese (*ingl.* limp [parchment] binding), a limp parchment (indeed) binding is not "all'olandese"; the typical Dutch parchment bindings as reproduced with "Olandese, legature all"' are not limp (the binding reproduced is a typical Dutch prize binding, but is not typical for the average Dutch parchment bindings, which are plain). They have a 'cheap' technique in the way to fix the binding on the book but the parchment is over cardboard (with thongs laced in).

With 'Formate' the least that can be asked for is to have a reference to Philip Gaskell. The 'Greca o meandro' is of course not from the end of the seventeenth or the beginning of the eighteenth century, but from precisely one century later. And why not add under Hetzel the monograph by A. Parménie & C. Bonnier de La Chapelle of 1953 and of course Malavieille.

The Grolier Club should have been served better than without any literature, for instance with *Grolier 75. A Biographical Retrospective to celebrate the Seventy-Fifth Anniversary of the Grolier Club in New York* (1959), but there is more, though the most recent commemoration was too late to include in this book. For Grolier himself the 'et amicorum' is of course not an expression of generosity, but a commonplace of *utilitas* and *emulatio.*

A remarkable example of the fact that there was obviously a loss of control in the production of this book is certainly the entry for 'Kryiss, Ernst' (sic). The book to be cited under the entry of 'Liturgiche' is of course Frauke Steinbock, in the bibliography. And under 'Oro' for sure Le Verbizier (idem). The reference to Venturi under 'Pillone', a very interesting and well known sixteenth century library in Italy and also beyond, is incomprehensible and is absent from the bibliography as this has no reference to the Berès catalogue (present as such in the odd 'antiquarian catalogues'). The later supplement (Berès Catalogue 67), is not mentioned at all, nor is the note by Kyriss(!) in the famous *Börsenblatt* (14, n° 32, 22 April 1958).

For Plantin the reference from 'Plantinus' is completely redundant, but in the literature there should have been a reference to Georges Colin's article 'Le compas d'or sur des reliures' in the 1989 Plantin commemoration volume; Plantin did not die in 1590 but in 1589 (and the 'marca tipographica' reproduced is not from a printer's device but from a drawing after a binding!). Under 'Premio' the only book there is about is not mentioned, though it is in the bibliography. 'Sovraccoperta' does of course not mean a 'dust jacket' in English. Van de Velde is much more than a 'Belgian architect'. There is at least one exhibition catalogue of the Royal Library, Brussels, of 1993 about his work on books. 'La Cambre' would have merited a separate entry. John di Westphalia was of course never John, but Johan(n) or Jan, and he never worked in Strasburgo (just to say that there is more basic literature since

1929(!)). Why make an entry for Wittock without mentioning the book from the Musea nostra series under the Wittockiana. This demonstrates how ephemeral these private collections are, the Bibliotheca still exists but large part of the bindings has been sold.

It would therefore have made sense and would have been greatly appreciated to make one common entry for the great bookbinding collectors of the twentieth century such as Edward Gordon Duff (1863-1924), John Pierpont Morgan sr. (1837-1913) and jr. (1867-1943), René Descamps-Scrive, Grace Whitney Hoff, Henri Béraldi (1849-1931), Lucien Gougy, John Roland Abbey (1894-1969), Albert Ehrman (1890-1969) (the Broxbourne Library), Raphael Esmerian (1902-1976) and Otto Schäfer (1912-2000) (this list is not complete!). Now there is only a very incomplete list under the arbitrary heading 'Cataloghi di legature'. In the same way some other people should have had an entry in this volume, such as Peiresc, or Gottlieb, or Haebler, or Husung, or the Cockerells, but there are much more. Anyway, it is a pity that there is no index for all the names figuring in the notes and not traced by references, the list of binders and shops at the end only partly meets this need.

Many entries could have been shorter, more condensed. The whole, the choice of the entries, should have been better structured. In such a book there is no space for stories. It is good to have an entry about the value of bindings (when it is considered in the context), but it smells too much of a narrow-minded collectors' book when it is mentioned in the entry about the collector and too ephemeral. (One can imagine an appendix with an overview of important bindings and the prices fetched over let us say the last fifty years). While there should have been much more entries, many

more important binders for instance, short notes, with the necessary data, and the most recent literature. On the other hand many entries could have been omitted altogether or brought together under one main entry as has been done under 'Taglio'; so for instance all the very technical entries as well as all the decorative motifs.

The literature under each entry should have been arranged chronologically, as this is the only way to see what is more recent. Besides the method of referencing is rather confusing. The references should be much clearer, with short clear abbreviated notes referring to the bibliography. Not only does the bibliography not always embrace all the references from each entry, the bibliography itself is precisely not quite as it ought to be. The division between 'Bibliografia' and 'Bibliografia generale' is very arbitrary, while the intermittent 'Esposizioni' should have been taken with the bibliography, as it is often not easy to distinguish, as is proven by this bibliography here itself. Otherwise a separate list of exhibitions, as complete as possible, would have been nice.

The separate catalogues of private libraries do not make sense at all. How is the 'Henry Davis gift' a private library? Or how is the Pierpont Morgan? Or what does the Libri collection mean as a private library? Or what is there left of a private collection of Fürstenberg, or Goldschmidt, or Schiff, or Schäfer, or Wittock after the sales over more than half a century? While precisely the list of sale catalogues is very incomplete and in any case it is very untidy, as is that of antiquarian catalogues. However, the whole bibliography lacks uniformity, basic bibliographical rules, and clearly contains much rubbish, while important entries are wanting. Anyway, the mistakes in the bibliographical references, especially in the foreign titles, are endless. This all seems to prove that it was too heavy an undertaking for two persons, whose knowledge of foreign languages is not evident.

But of course it is an interesting attempt to make the world of bookbinding more available in the first place to a wide range of (Italian) collectors, and this is a pleasure, as it is a pleasure for everybody interested in The Book, to browse in. Still, even now, many book historians are not convinced of the value of bindings as a (book)historical source, and while this book may not be the best tool to convert them, it certainly is inspiring for the concept of an international 'Lexicon of Bookbinding History and Technique', say based on the model of the *Lexikon des gesamten Buchwesens*, though it needs better editing, especially for the literature. In the meantime this is a handy book for every collector and should be on the shelf of every library with a basic book historical reference collection.

CHRIS COPPENS

Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons, red. P. Delsserdt - M. de Schepper (Kapellen: Uitgeverij Pelckmans, 2004); 367 pp. - isbn 90 289 3560 6 - 24,95 euro

Er bestaat bij mijn weten geen geschiedenis van het *Festschrift*, *liber amicorum*, feestbundel, huldealbum of hoe dit type boeken verder ook genoemd mag worden. Dat is jammer, want het genre kent allerlei interessante aspecten van sociaal-culturele,

wetenschapshistorische en boekwetenschappelijke aard. De oorsprong lijkt te liggen in Duitsland in de negentiende eeuw, wat waarschijnlijk de reden is dat de benaming *Festschrift* ook in andere taalgebieden, in ieder geval in Nederland en Vlaanderen maar ook wel in de Angelsaksische wereld, wordt gebruikt. Maar er zijn zeker voorlopers aan te duiden, zoals het *album amicorum*, elegante, van te voren gebonden oblong boekjes met handgeschreven opdrachten, wapenschilden en tekeningen van vooraanstaande personen, vrienden en bekenden, die van de zestiende tot de negentiende eeuw met name onder studenten in zwang waren.

Volgens het *Lexicon des gesamten Buchwesens* (2e ed. 1989) zijn er twee groepen feestbundels: 1. in eigen beheer uitgegeven gelegenheidsbundels ter gelegenheid van het jubileum van een bedrijf, instelling, of persoon; en 2. verzamelingen wetenschappelijke artikelen voor belangrijke personen ter gelegenheid van hun ‘runder Geburtstag’ of emeritaat. Een dergelijke rigide indeling is misschien wat al te Duits gedacht. Het moderne *Festschrift* laat zich niet meer zo makkelijk in een typologisch korset dwingen, er zijn allerlei vormen en varianten. Wel gebleven zijn de conventies waaraan contribuanten en ontvanger zich dienen te houden. Alle bijdragen - in woord zowel als beeld - hebben weliswaar een zelfstandige status, maar zijn tegelijkertijd een eerbetoon aan de ontvanger, die zich derhalve in de gekozen materie moet kunnen herkennen. De bijdragen moeten ook niet te lang en zwaar van stof zijn. Kenmerkend voor de uiterlijke verschijning zijn de opname van een lijst met geschriften van de ontvanger alsmede een *tabula gratulatoria*, die tevens dient als intekenlijst. Van degene voor wie het allemaal bedoeld is, wordt uiteraard verwacht dat hij de auteurs bedankt, natuurlijk bij de aanbieding, reden waarom hij of zij de teksten nog wel eens vóór het verschijnen onder ogen krijgt (de verrassing, een ander element

van het *Festschrift*, is er dan wel af), maar zeker ook later in een persoonlijk schrijven. De Amsterdamse hoogleraar Boekwetenschap Ernst Braches ging zover de contribuanten van de hem aangeboden feestbundel *Van pen tot laser* (Amsterdam, 1996) een in eigen beheer uitgegeven reactie op alle bijdragen te zenden, waarin hij - nog opmerkelijker - van zijn hart geen moordkuil maakte.

Festschriften kennen vele verschijningsvormen, van miserabel gedrukte en slecht gebonden boeken tot fraaie *private press* uitgaven in beperkte oplage. De omvang varieert ook sterk. Het komt wel voor dat een feestbundel meerdere delen omvat. Zo is de verzameling opstellen *E codicibus impressisque* die Elly Cockx-Indestege in 2004 ten geschenke kreeg ter gelegenheid van haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek Albert I maar liefst drie delen dik, een bewijs van het grote respect dat zij op haar vakgebied geniet. In uitzonderlijke gevallen ontvangt iemand meer dan één *Festschrift.* Dat overkwam de Nijmeegse hoogleraar Hans Bots dit jaar (2005) bij zijn emeritaat. Behalve een traditioneel album van zijn collega's kreeg hij ook een bundel met bijdragen van 27 van zijn promoti.

In een artikel in de *Volkskrant* van 27 januari 2005 wijdde Kees Fens, befaamd literatuurcriticus en als emeritus hoogleraar literatuurwetenschap zelf ooit de ontvanger van een feestbundel, een sarcastische beschouwing aan deze wat hij noemde ‘overbodige boekensoort’. ‘Moedelozer makend fenomeen’, zo schrijft hij, ‘is nauwelijks denkbaar of het zouden dissertaties moeten zijn waarvan geen handels- en ook geen elektronische editie bestaat: een boek dat niemand kan lezen.’ Hij drijft de spot met het plichtmatige karakter van feestbundels, en beklaagt het lot van de redacteuren, die moeten zeuren en bedelen om de bijdragen bij elkaar te sprokkelen en die veel werk hebben aan het schaven en polijsten van de vaak geheel niet samenhangende bijdragen. Feestbundels worden volgens Fens ook niet gemaakt om te worden gelezen. Na de feestelijke aanbieding verdwijnen ze in de magazijnen van bibliotheken waar niemand ze ooit meer opvraagt. ‘Na jaren wordt er naar één bijdrage soms verwezen in een noot bij een ander artikel in een ander *Liber Amicorum.*’

Dat het gelukkig allemaal zo erg niet hoeft te zijn mag blijken uit de bundel die Ludo Simons, hoofdbibliothecaris van de Universiteit Antwerpen en hoogleraar boek- en bibliotheekwetenschap van dezelfde universiteit èn van de Katholieke Universiteit Leuven, vorig jaar ontving bij zijn emeritaat. Simons geniet veel bekendheid in het Vlaamse en Nederlandse literaire, culturele en wetenschappelijke landschap, door zijn indrukwekkende wetenschappelijke en bestuurlijke werkzaamheid, maar zeker ook door zijn overwogen en onafhankelijk oordeel in het publieke debat en door zijn innemende humor. Meer dan veertig collega's en vrienden van Ludo Simons (onder wie ook Kees Fens) waren dan ook bereid een bijdrage voor de bundel in te zenden. Eigenlijk moet men uitgever Pelckmans en vormgever Louis Van den Eede, goede bekenden van de emeritus, ook als contribuanten beschouwen; hun bijdrage is de zeer verzorgde wijze waarop het boek is uitgegeven.

De redacteuren van de bundel hebben hun best gedaan om aan de verschillende aspecten van Ludo Simons' leven en werk recht te doen door te kiezen voor de centrale thematiek ‘Het boek in Vlaanderen en Nederland’. Maar ook hier lieten de auteurs zich niet zo makkelijk beteugelen. Uiteindelijk heeft het boek, naast verschillende biografische bijdragen over Simons, vier hoofdthema's gekregen: ‘De Lage Landen, Nederlands, Nederduits’; ‘Het boekenvak vroeger en nu’; ‘Bibliotheken en verzamelaars’; en ‘Nederlandseletterkunde’. Daarnaast bevat de bundel zoals het

hoort een overzicht van Simons' talrijke publicaties en een lange *tabula gratulatoria*, prachtig materiaal voor wie nu of later meer wit weten over zijn zeer omvangrijke professionele en private netwerk.

Het is ondoenlijk om binnen het beperkte kader van deze recensie alle bijdragen te bespreken. Er zijn doorwrochte wetenschappelijke verhandelingen bij, elegante essays, intieme gedichten, plus één (zelf)portrettekening (‘Lang leve Ludo’) van niemand minder dan Hugo Claus. (Daarnaast bevat de bundel een charmant portret van de ‘jonge’ Ludo Simons getekend door Ianchelevici uit 1984.) Voor de boekhistorisch geïnteresseerden is er in ieder geval een rijke oogst. Zo behandelt H.D.L. Vervliet, kenner van de zestiende-eeuwse typografie bij uitstek, de herkomst van de Griekse letters in de uitgaven van de zestiende-eeuwse Brugse kunstenaar, verzamelaar en marginaal drukker Hubertus Goltzius. De Leidse boekhistoricus Berry Dongelmans schrijft over hoe men in Nederland in de negentiende eeuw aankeek tegen de Vlaamse boekhandel, en dat was niet altijd even positief. Er is de nodige aandacht voor moderne boek- en uitgeverijgeschiedenis, waarbij opvalt dat de auteurs allen mensen ‘uit het vak’ zijn. In een doorwrocht artikel analyseert oud-uitgever Laurens van Krevelen de ingrijpende ontwikkelingen in de Nederlandse literaire uitgeverij sedert de Tweede Wereldoorlog. Beschouwingen over de hedendaagse uitgeverijwereld worden ten beste gegeven door Annette Portegies (Meulenhoff), Leo de Haes (Houtekiet) en Rudy Vanschoonbeek (The House of Books). Bibliotheekgeschiedenis en bibliofilie komen aan

bod in bijdragen van Simons' Leuvense collega Jan Roegiers (over de bibliotheek van het Bisschoppelijk Seminarie in Gent), de Leidse oud-bibliothecaris Jacques van Gent (over de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde), de directeur van het Plantin-Moretus Museum Francine de Nave (over de ten tijde van haar voorganger Leon Voet verworven boekencollecties van René Vandevoir en Émile Verhaeren), de Antwerpse historicus Alfons Thijs (over de grote verzamelaars en bibliografen van het Nederlandse volksboek, Emile H. van Heurck en G.J. Boekenoogen), diens collega Dirck Van der Cruysse (over de bibliotheek van de zeventiende-eeuwse reisauteur Jean Chardin) en de Leuvense literatuurwetenschapper Marcel de Smedt (over de antquarische boekaanschaf in Nederland door de negentiende-eeuwse 'Vlaamschgezinde' F.A. Snellaert).

Bepaald geen moedeloos makende lectuur dus, deze feestbundel voor Ludo Simons, en evenmin een boek dat gauw zal verstoffen in de magazijnen van bibliotheken. Een zeer verdiend boek bovendien, want er zijn weinigen die zoveel voor de wereld van het boek in Vlaanderen hebben betekend. Hopelijk zal hij nog niet te zeer op zijn lauweren gaan rusten.

P.G. HOFTIJZER

A.S.Q. Visser, *Joannes Sambucus and the Learned Image. The Use of the Emblem in Late-Renaissance Humanism*, Leiden-Boston: Brill, 2005. (Renaissance Studies in Intellectual History, vol. 128) XXX + 296 pp. isbn 90 04 13866 8

Er zijn weinig of geen Latijnstalige embleemboeken die in de afgelopen decennia aan een zo uitvoerig en zo grondig onderzoek werden onderworpen als in dit boek gebeurt met de door Plantijn in Antwerpen in 1564 voor het eerst uitgegeven *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis* van de Hongaarse humanist Joannes Sambucus (1531-1584). Uitgangspunt voor de studie is de tweede uitgave, van 1566, waarin het aantal van 167 emblemen van de eerste editie is uitgegroeid tot 223. Zoals de titel aangeeft, wil de auteur het gebruik van het embleem in het late Renaissance-humanisme bestuderen. Dat reikt dus verder dan een monografie over Sambucus' collectie emblemen. Het boek heeft dan ook de trekken van een case study, waarbij de collectie van Sambucus dienst doet als uitgangspunt om enkele meer algemene fundamentele problemen, die in het moderne onderzoek naar de emblematiek ter discussie staan, opnieuw te bekijken, alsook eventuele reeds geboden of gesuggereerde oplossingen voor de gerezen vragen op hun waarde en bruikbaarheid te toetsen. Daartoe wil de auteur een analyse van de vormen en functies van Sambucus' emblemen bieden en aldus een methode van embleem-onderzoek aanreiken die zich concentreert op de literaire en culturele context en op het productieproces van het werk ('a contextualised and production-oriented method for emblem research', p. XX). Het zal blijken dat de emblematiek, zoals zovele humanistische kunstvormen, een vorm van 'leringh ende vermaec' is, in het kielzog van Horatius' advies om het aangename met het nuttige te verenigen. De strekking van het embleem is uiteindelijk

altijd moralistisch (p. XXIV), eenvoudiger gezegd een aansporing tot goed en verstandig leven.

Een eerste grote vraag ten aan zien van de vroeg-moderne embleembundels is de verhouding tussen het aandeel van enerzijds de auteur, in casu Joannes Sambucus, en anderzijds de uitgever, Christoffel Plantijn. Om de nodige achtergrondinformatie bij deze problematiek te verschaffen, wijdt de auteur de eerste hoofdstukken aan 'The world of the author' (pp. 1-48), en 'The world of the publisher' (pp. 49-83). De auteur Sambucus wordt gevolgd op zijn academische reizen langs Wenen, Leipzig, Wittenberg, Ingolstadt, Straatsburg, Parijs, Padua (waar hij als praeceptor twee Hongaarse studenten onder zijn hoede had en zelf medicijnen studeerde en in 1555 zijn *Poemata* uitgaf), en Bologna, waar hij kennis maakt met Achille Bocchi, die in datzelfde jaar 1555 zijn embleembundel *Symbolicae quaestiones* publiceerde. Tijdens nieuwe reizen in Italië en naar Parijs ontpopte Sambucus zich als nijver speurder naar handschriften en antieke munten. In Parijs (1560-1562) legde hij de basis voor zijn *Emblemata* en ontmoette hij waarschijnlijk Plantijn. In 1563 vertoefde Sambucus in Gent, waar hij op Nieuwjaarsdag 1564 zijn voorwoord ondertekende. In februari echter - de *Emblemata* waren nog niet gedrukt - was hij alweer terug in Wenen, waar zijn carrière als hoveling niet echt goed van de grond kwam, onder meer, doordat de Nederlander Hugo Blotius het bibliothecariaat van de keizerlijke bibliotheek voor hem wegkaapte (ik zou trouwens *desiderari*, p. 26, niet vertalen met 'you wish to see', maar met 'are missing'). Van Sambucus' neiging tot protestantisme is in de emblemen niet veel te merken, wel van zijn nationalisme. Voor de filologie had hij grote verdiensten als verzamelaar van handschriften en antieke munten, waarvan een aantal afbeeldingen aan de *Emblemata* zijn toegevoegd. Men kan zich na deze evaluatie van Sambucus' humanisme afvragen of Visser diens plaatsing op de in 1997 gepubliceerde groslijst van honderd humanisten, zij het met

het kortste artikel, verdiend zou vinden (cf. D. Russell, in: *Centuriae Latinae*, ed. C. Nativel, Genève, 1997, pp. 707-709; niet opgenomen in de literatuurlijst).

Het hoofdstuk over Plantijn geeft een overzicht van de ontwikkeling van de Plantijnse drukkerij van 1555 tot 1589. In de succesvolle tweede fase, 1563-1567, publiceert Plantijn, naast herdrukken van Alciato en Paradin, de twee nieuwe embleemboeken van Sambucus en Hadrianus Junius, die weldra door herdrukken en vertalingen worden gevolgd. Plantijns motief voor deze uitbouw van zijn fonds lijkt niet zozeer het economische gewin dat binnen het geheel van zijn activiteiten slechts een beperkte rol speelde, en evenmin een verzoenende ideologie die volgens sommigen een kenmerk zou zijn van de embleemboeken en ook van het religieuze denken van Plantijn in die jaren. Volgens Plantijns brief *Aan de Lezer* in de Franstalige uitgave van 1567 is de lectuur van het embleemboek nuttig vanwege de morele inhoud en aantrekkelijk vanwege de illustraties en staat het open voor een brede lezerskring (p. 62). Met andere woorden, er is een nieuwe markt mee te veroveren, en internationale bekendheid mee te verwerven. De productie van de *Emblemata* en de vertalingen daarvan maakt duidelijk dat Plantijn besliste over de keuze van de tekenaars en de vertalers, de lay-out en het formaat. Hij nam zelfs de vrijheid om Sambucus' belangrijke voorwoord *De Emblemate* in de Franse vertaling te vervangen door zijn eigen brief *Aan de Lezer.*

Aan Sambucus' voorwoord *De emblemate* is het derde hoofdstuk gewijd (pp. 85-109). De titel lijkt een theoretische verhandeling over het embleem te beloven. Als zodanig echter is de tekst niet geslaagd, al was het maar omdat hij vanwege zijn ingewikkelde zinnen, ongewoon vocabulair en wollige argumentatie onnodig moeilijk is. Visser pleit daarom voor een andere benadering en vraagt aandacht voor ‘the special rhetorical context’ die tot nu toe verregaand verwaarloosd werd (p. 104), mede doordat de laatste paragraaf van het voorwoord bij de bestudering werd veronachtzaamd. In het licht hiervan had Visser mijns inziens zijn lezers een dienst bewezen, als hij de volledige tekst van het voorwoord, inclusief de slotparagraaf waaruit hij soms letterlijk vertaalt (p. 109), in zijn boek had opgenomen. Het voorwoord heeft een retorische functie. Het moet de *Emblemata* aanprijzen als een respectabel filosofisch en zeer nuttig werk van een veelzijdig geleerde voor een breed publiek. Bij dat al blijft de auteur zijn ‘self-assured modesty’ (p. 109) volhouden door te verzekeren dat het boek haastwerk is, dit in tegenstelling tot het werk van een Plato, of van sommige voorgangers (hierin ziet Visser een verholen kritiek op de opzettelijk niet genoemde Alciato) en dat hij hoopt weldra betere werken te publiceren. Dat hij veel emblemen opdraagt aan beroemde tijdgenoten, aldus Sambucus, is geen kwestie van ambitie, maar van dankbaarheid voor ontvangen hulp en goodwill. Hoe oprecht deze voorstelling van zaken is, zal het volgende hoofdstuk, ‘The Use of Dedications’ (pp. 111-132), uitwijzen.

Sambucus opende zijn boek met een embleem voor keizer Maximiliaan II, waarin het motto plaats maakt voor de aanspreekformule. Daarna volgen nog 86 emblemen met een opdracht. Het procédé was sinds de Oudheid een geaccepteerde vorm voor geleerden en schrijvers om steun te zoeken bij meer bemiddelde tijdgenoten. Niettemin drukte de opdracht ook oprecht eerbetoon en genegenheid uit en bevorderde ze het systeem van dienst en wederdienst en de samenhorigheid van de geleerdenwereld. Sambucus' opdrachten helpen relaties aan te knopen of te bestendigen. Soms gaat het epigram in op de aard van de relatie door de begunstigde te noemen of aan te

spreken. De toevoegingen in de tweede editie van 1566, vooral hovelingen, weerspiegelen Sambucus' streven naar een positie aan het Weense hof. De opdrachten vormen en weerspiegelen het netwerk en het sociale milieu waartoe Sambucus zich als geleerde wenste te rekenen, en waartoe hij gerekend wilden worden.

Hoofdstuk vijf behandelt inhoud, structuur en stijl van de epigrammen (pp. 133-162) en gaat daarbij in op de verschillen tussen Alciato, Bocchi en Sambucus. Het epigram, ooit begonnen als inscriptie op een grafsteen, had zich vanaf de Oudheid van een schier onbeperkt scala van onderwerpen in velerlei metrische vormen bediend. Iets van die diversiteit is in Sambucus' emblemen terug te vinden. Zijn voorwoord vermeldt drie globale categorieën: morele onderwerpen, onderwerpen ontleend aan de natuur en onderwerpen uit de geschiedenis of de anekdotiek. Karakteristiek voor het geheel is de overheersende rol van de klassieke cultuur en literatuur. Bovendien, zoals we al zagen, ‘all are written from a didactic, moralising perspective’ (p. 140). Dat beinvloedt de structuur. De morele les is vaak samengebald uitgedrukt in het motto en wordt uitgewerkt in het epigram, dat, zij het minder dan bij Alciato en Bocchi, ook de retorische figuur van de prosopopoeia en apostrophe of de *quaestio* hanteert. Sambucus geeft, anders dan de twee voorgangers, vaak meerdere exempels om zijn argument kracht bij te zetten, en hij gidst de lezer graag bij de interpretatie van het embleem. Toch mag de boodschap volgens Sam-

bucus' voorwoord enigermate verhuld geformuleerd zijn, een zekere *obscuritas*, duisterheid vertonen, mede vanwege de beknoptheid die het epigram in beginsel eigen is. In feite echter is Sambucus uitvoeriger en explicieter dan Alciato en Bocchi, en hij laat niet veel te interpreteren over. Het gaat hem er vooral om dat de morele boodschap overkomt.

Het langste hoofdstuk van het hoek richt zich op het gebruik van de klassieke bronnen (pp. 163-214). Immers, het literaire genre van de emblematiek mag dan een creatie van het humanisme zijn, dit humanisme laaft zich ook hier aan de klassieke Oudheid. Het hoofdstuk gaat uitvoerig in op de intertextualiteit, dat wil zeggen op de selectie en het hergebruik der bronteksten en de daarmee beoogde effecten. Hier doen zich twee problemen voor. Ten eerste de herkenbaarheid van de gebruikte bron, die soms expliciet, maar vaker indirect of geheel niet wordt genoemd. Ten tweede zal het soms niet, maar vaak wel veel uitmaken of de lezer ook de context van de geciteerde tekst paraat moet hebben om de strekking ervan binnen de nieuwe tekst volledig te begrijpen. Daarbij komt nog dat een klassieke tekst via een tussenstadium ontleend kan zijn, bijvoorbeeld via de *Adagia* van Erasmus. De diverse mogelijkheden en gradaties worden door de onderzoeker met de nauwkeurige analyse van een aantal epigrammen toegelicht. Een werk als de *Adagia* van Erasmus vergemakkelijkte het hergebruik van antieke teksten. Men hoefde niet meer alles uit eigen lectuur te putten, maar kon terugvallen op dit soort verzamelbundels. Zo heeft Alciato aantoonbaar profijt gehad van Erasmus' *Adagia.* Weldra verschenen er ook bundels die specifiek voor dit gebruik werden samengesteld. Daarin waren citaten bijeengebracht en op onderwerp geordend, de zogenaamde Gemeenplaatsen, *Loci communes*, *Commonplace-Books.* De auteur die rechtstreeks uit zulke verzamelingen put, hoeft de oorspronkelijke context niet meer te kennen.

Voor de aan de natuur ontleende exempels was Sambucus aangewezen op wetenschappelijke teksten in proza, die hij in zijn poëzie moest inpassen. Bovendien moest hij er de morele les aan toevoegen. Enkele emblemen illustreren hoe hij met de voorbeelden uit de natuurlijke historie tewerkging. Bij de aan de geschiedenis ontleende exempels moest het verhaal vooral gereduceerd worden tot de beperkte omvang van het epigram. Ook hier wist Sambucus, soms met behulp van een tweede bron, passende morele lessen uit het gebeurde te trekken. Voor de keuze van zijn voorbeelden uit het anecdotische genre let hij op het gezag dat de brontekst (Homerus) of de opgevoerde figuur Alexander) al bij voorbaat genieten en aldus het gezag van de boodschap van het embleem versterken. In beide categorieën toont Sambucus grote inventiviteit om een les aan het aangevoerde voorbeeld te verbinden. Er lijkt sprake van bewuste *aemulatio*, een pogen om de ontleende gegevens naar een hoger plan te verheffen.

Met het laatste hoofdstuk keren we terug naar het probleem van de verhouding tussen het beeld, *pictura*, en het epigram (pp. 216-258). Volgens Sambucus' voorwoord moest het embleem zowel het oog als het oor bedienen, moest er iets te zien en iets te lezen zijn. Hoe de combinatie er in zijn eigen boek uitzag had hij toen nog niet gezien, want het was nog niet gedrukt. De functie van de *pictura* is nog steeds onderwerp van discussie. Voor Schöne (1964) was het beeld een stuk realiteit, en daarmee de kern van het embleem, de rest diende ter verduidelijking, was dus secundair. Daarnaast is er veel geschreven over de filosofische visies waarbinnen de emblemen opkwamen en functioneerden. Visser pleit ervoor om ook deze

problematiek te benaderen vanuit het perspectief van de constructie, de totstandkoming van de emblemen. Dat levert het volgende beeld op: er zijn drie betrokkenen, de auteur, de graveur, de drukker. De prioriteit ligt bij het epigram, dus de auteur. Hadrianus Junius, wiens *Emblemata* een jaar na die van Sambucus bij Plantijn verschenen, lijkt als auteur enige zeggenschap uit te oefenen over de *picturae*, maar bij Sambucus is dat duidelijk niet zo. Deze sloot te Gent weliswaar een overeenkomst met Lucas d'Heere over de levering van *picturae*, maar heeft die zelf waarschijnlijk niet meer gezien. Bovendien is al in de eerste editie minstens de helft ervan door andere graveurs gemaakt. De graveur moet dus uitgaan van het kant en klare epigram. Twintig epigrammen echter bevatten referenties die naar een al bestaande afbeelding lijken te verwijzen. Een voorbeeld zijn de woorden 'het werk dat je hier ziet' (*quod cernis... opus*, in het embleem *Felicitas indigna*, *vel superflua*, zie pp. 236-237). Het epigram doelt hiermee op de zijderups, maar uitgerekend dat element is op de *pictura* niet te zien, waarschijnlijk omdat het beestje te klein was om goed zichtbaar te maken. De illustrator zal echter met zulke geanticipeerde referenties wel rekening houden, als de daarin genoemde elementen zich lenen voor visualizering. Hij moet tenslotte de boodschap van het epigram of onderdelen daarvan illustreren. Wanneer Sambucus meerdere voorbeelden aanvoert om zijn boodschap kracht bij te zetten, zal de illustrator een keuze moeten maken. Zijn keuze kan die boodschap overigens wel versterken, en haar 'sprekender' maken. En hij kan in zijn gravure analoge nieuwe elementen invoeren, waaraan de auteur

van het epigram niet gedacht hoeft te hebben. Met dat al blijft de *pictura* in Sambucus' *Emblemata* een illustratie bij een bestaande tekst en wordt ze nimmer een autonoom element.

Vissers werkwijze kenmerkt zich door een meticuleuze bestudering en analyse van Sambucus' boek en meer nog van de afzonderlijke emblemen. Ruim de helft ervan wordt in het boek opgevoerd ter adstructie van de bevindingen van de auteur inzake de problemen die onderzocht werden (cf. de index, pp. 295-296). De uitkomsten zijn op sommige punten verrassend. Het aandeel van de auteur beperkt zich praktisch tot de aanlevering van de motto's en de epigrammen. De drukker, Plantijn, kiest niet alleen de materiële elementen van het boek, de lay-out, de letters, het papier en het formaat, maar zorgt ook dat de afbeeldingen er komen. Deze situatie deed zich overigens ook voor bij het allereerste humanistische embleemboek van Andrea Alciato. Of ze in dezelfde mate geldt voor het praktisch contemporaine en ook door Plantijn gedrukte embleemboek van Hadrianus Junius, kan betwijfeld worden. Junius gaf zelf in zijn commentaar soms heel gedetailleerde aanwijzingen voor de afbeelding. Bovendien woonde hij dicht genoeg bij Antwerpen om proeven op te vragen of deze desnoods zelf te gaan bekijken. Vissers methode echter leent zich bij uitstek om het boek van Junius en ook andere emblemenbundels op dit punt aan een onderzoek te onderwerpen.

Vissers bevindingen omtrent de verhouding auteur-drukker hebben gevolgen voor de beantwoording van een tweede belangrijke vraag, die naar de verhouding epigram-afbeelding. Het is duidelijk dat Sambucus de epigrammen gereed had toen hij in Gent afbeeldingen bij Lucas d'Heere bestelde. Het staat bovendien vast, dat de afwerking en gedeeltelijke verwerping van deze afbeeldingen en de vervanging en aanvulling daarvan bij Plantijn plaats vonden toen Sambucus reeds lang vertrokken was. Dit brengt de conclusie met zich mee dat de epigrammen primair zijn en dat de illustraties aan de hand daarvan werden vervaardigd. Dit is precies het omgekeerde van de visie die Schöne in 1964 lanceerde. Het samenvoegen der twee componenten was echter het werk van de drukker, het geschiedde geheel buiten de auteur om.

Een derde probleem, waarin Vissers boek nieuwe duidelijkheid verschaft, is de benadering van Sambucus' voorwoord *De emblemate* als een retorische, wervende tekst om het boek en zijn auteur in de geleerdenwereld te presenteren, en niet als een wetenschappelijke verhandeling over het embleem.

Dit alles maakt de monografie tot een belangrijk boek, niet alleen voor de interpretatie van Sambucus' *Emblemata*, maar ook voor de bestudering van de emblematiek in de oude Nederlanden en in het algemeen. De auteur heeft zijn belofte ‘first, to offer an analysis of the forms and functions of this particular humanist emblem book, and, secondly, to suggest, by means of this analysis, a contextualised and production-oriented method for emblem research’ (p. XX) ruimschoots ingelost. De lectuur van het fraai gedrukte boek wordt nog veraangenaamd door de talrijke gereproduceerde emblemen en de steeds van nauwkeurige vertalingen voorziene citaten.

CHRIS L. HEESAKKERS (Leiden)

Simon Stevin 1548-1620: De geboorte van de nieuwe wetenschap, ed. Koninklijke Bibliotheek van België, (Turnhout: Brepols Publishers, 2004), 184 pp., ill. - isbn 90-5622-054-3 - 40 euro

Simon Stevin was een veelzijdig geleerde en origineel denker, wiens bijdragen aan de exacte wetenschap nog steeds volop in de belangstelling staan. Over het begin van zijn leven is niet veel bekend. Geboren in Brugge, waarschijnlijk in 1548, heeft hij vermoedelijk een klassieke opleiding gehad. Vervolgens werkte hij als boekhouder, kassier en klerk. In 1581 dook hij op in Leiden. De reden voor zijn emigratie naar de Noordelijke Nederlanden is niet bekend; misschien speelde zijn godsdienstige overtuiging een rol. Al snel schreef hij zich in als student aan de nieuwe Leidse universiteit. Vervolgens werd hij adviseur, leermeester en organisator van het beheer van de domeinen van Stadhouder en legeraanvoerder Maurits van Nassau. In die hoedanigheid schreef hij een aantal werken die van pas konden komen bij de opbouw van de Nederlandse Republiek. Zijn werken bestrijken een zeer groot deel van wat toen onder de wiskundige wetenschappen werd verstaan, dat wil zeggen alle wetenschappen waarin iets tel- of meetbaars een rol speelde. Behalve meetkunde en arithmetica (rekenkunde) waren dit bijvoorbeeld ook astronomie, mechanica, navigatie, landmeetkunde, fortificatie, muziek en optica. Zelfs Stevins niet-wiskundige werken bevatten nog wiskundige trekken. Bij zijn opvattingen over taal neemt bijvoorbeeld het tellen van lettergrepen een centrale plaats in: volgens Stevin wijst de sterke monosyllabiciteit in het Nederlands (er zijn veel woorden van één lettergreep) op de superioriteit van deze taal. Een relevante vraag, die in de bundel niet aan bod komt, is of Stevin ernaar streeft alle wetenschappen volgens dezelfde methode te behandelen en zo ja, of hij

zich daarmee een volgeling van Petrus Ramus betoont.

De bundel *Simon Stevin: De geboorte van de nieuwe wetenschap* is verschenen in samenhang met een tentoonstelling over Stevin in de Koninklijke Bibliotheek van België ter gelegenheid van het Nederlandse voorzitterschap van de Europese Unie. De diversiteit van Stevins oeuvre maakt hem bij uitstek geschikt voor een interdisciplinaire benadering en het is dan ook verheugend dat de Koninklijke Bibliotheek de moeite heeft genomen bijdragen van zoveel specialisten te verzamelen (wie de catalogus geëditeerd heeft, wordt niet expliciet vermeld; Hossam Elkhadem en Wouter Bracke worden genoemd als 'gangmakers van de tentoonstelling', p. 14). Een groot aantal onderwerpen komt aan bod. Het boek bevat een aantal waardevolle bijdragen, naast artikelen van mindere kwaliteit. De studies belichten gedrukt werk van Stevin opnieuw, en wijden de lezer in in de inhoud en samenhang van een aantal handschriftelijke bronnen. Het boek bevat fraaie illustraties, waarvan een aantal in kleur.

In het Woord vooraf legt Raphaël De Smedt het tweede deel van de titel uit door erop te wijzen dat Stevin veel 'wetenschappelijke experimenten' deed en volgens de 'inductieve methode' werkte (p. 13), termen die ik tussen aanhalingstekens zet omdat ze problematisch zijn; hun betekenis is zeer tijdsgebonden. Stevin deed geen experimenten in de moderne zin van het woord, dat wil zeggen reproduceerbaar, onder gecontroleerde (laboratorium-)omstandigheden. Wel deed hij veel van zijn kennis in de praktijk op. Zijn inzichten kwamen echter voor een groot deel ook voort uit een grondige studie van zijn voorgangers, vooral de klassieken, en dit maakt hem ook tot vertegenwoordiger van de 'oude' wetenschap, het humanisme. Juist die mengeling van 'oud' en 'nieuw', in feite twee componenten van veel zestiende- en zeventiende-eeuwse wetenschap, heeft tot vele vruchtbare resultaten geleid bij zowel Stevin als anderen. Het benadrukken van het 'nieuwe' van Stevins wetenschap doet dus niet volledig recht aan zijn werk en getuigt van een perspectief dat binnen de wetenschapsgeschiedenis inmiddels als achterhaald geldt.

In de beste artikelen van de bundel wordt in kort bestek een inleiding gegeven van de stand van zaken van een bepaald vakgebied in Stevins tijd, en vervolgens dieper ingegaan op zijn bijdragen. Deze artikelen hebben aan zowel specialisten als het bredere publiek wat nieuws te bieden. Voorbeelden van deze aanpak zijn Henk Bos over de wiskunde (in de moderne zin van het woord) en Marijke van der Wal over Stevins bijdrage aan de (Nederlandse) taal. Bos vertelt dat Stevin weliswaar niet de uitvinder van decimale breuken is, maar wel het thema 'decimalizering' onder de aandacht heeft gebracht; hij wijst op conceptuele en technische bijdragen op het gebied van de algebra en op een verbetering van één van Archimedes' methoden. Van der Wal bespreekt onder meer een voorbeeld van Stevin waaruit volgens hem zowel de kortheid van het Nederlands als het vermogen samenstellingen te maken blijkt: Nederlandse kinderen zouden spontaan de uitdrukking 'topweer', een goede tijd om met een tol te spelen, bedenken, waarvoor Romeintjes of kleine Fransen of Spanjaarden wel vier woorden nodig zouden hebben. Het beeld van Stevin als nieuwe wetenschapper wordt genuanceerd in het heldere artikel van Rudolf De Smet, die aantoont dat Stevins werk wel degelijk ook humanistische trekken vertoont, zoals zijn vergelijking van verschillende talen (wat bij Stevin, anders dan bij de meeste humanisten, in een voorkeur voor de volkstaal uitpakte), zijn maatschappelijke betrokkenheid en bronnengebruik. Het blijkt niet alleen voor moderne beschouwers

lastig Stevin te plaatsen binnen de wetenschap van zijn tijd; de grote humanist Justus Lipsius maakte hem uit voor ‘wiskundige zonder enige andere kundigheid, ja haast zonder enige taalvaardigheid’. Charles van den Heuvel legt uit op welke verschillende plaatsen we geschriften van Stevin over de krijgskunst kunnen vinden en hoe hij ervoor zorgde dat zijn inzichten verder verspreid werden, namelijk door het programma te ontwerpen van de *Duytsche Mathematique*, de Leidse ingenieursschool die in 1600 op initiatief van Maurits in Leiden opgericht werd. Sergio Boffa's bijdrage over Stevins ideeën over het ideale plan van een legerkamp vormt hierbij een goede aanvulling. Paul van Praag bespreekt Stevins *Appendice Algebraique*, waarin hij een methode voor het oplossen van vergelijkingen geeft. Het origineel van dit werk is verloren, maar enige jaren geleden is een zeer precies afschrift van Henri Bosmans S.J. opgedoken, dat ook in deze bundel gereproduceerd is. Dat een onbekend werkje van Stevin zo algemeen beschikbaar werd gemaakt, is een groot voordeel; het begeleidende artikeltje van Van Praag is echter wat onduidelijk. Jean Dhombres presenteert Stevins plannen voor waterhuishouding. Hij merkt op dat Stevins werk een ‘geometrie van de vorm’ vertoont: dat wil zeggen dat meetkundige figuren de basis van zijn plannen vormen, maar dat hij niet over de wiskundige instrumenten beschikt om hydraulische berekeningen te maken. Jozef Devreese behandelt in een notendop een aantal van Stevins bijdragen aan de mechanica en hydrostatica, waaronder Stevins embleem de clootcrans. Hossam Elkhadem en Patrica Radelet-de Grave

hebben samen een artikel geschreven over Stevins bijdragen aan het lastige en prangende probleem van positiebepaling op zee; Marie Cornaz en Jozef Devreese behandelen Stevins muziektheorie. Het arikel van Jean-Jacques Heirwegh en Frédéric Métin over Stevin en de financiële wereld biedt een goed overzicht van Stevins werk over winstverdeling, interestberekening en boekhouding. Het artikel van Dirk Imhof over Christoffel Plantin als uitgever van Stevin belicht de uitgave en verspreiding van enige van zijn werken, een invalshoek die een zinvolle aanvulling geeft op de artikelen die meer op de inhoud van Stevins werk gericht zijn.

Bij sommige andere artikelen vind ik de verhouding tussen achtergrond en detail minder evenwichtig. Jean-Pierre Le Goff lijkt bijvoorbeeld de voorkennis van zijn publiek te overschatten: hij legt zo weinig uit dat wie geen specialist is op het gebied van het wiskundige perspectief, zijn artikel slechts met moeite zal kunnen volgen. Anderzijds weidt Patricia Radelet-de Grave wel erg uit over Copernicus voor ze Stevin als Copernicanist behandelt. Hij was één van de eerste aanhangers van Copernicus' heliocentrisme. Vervolgens laat ze vooral Stevin zelf spreken, kennelijk erop vertrouwend dat die zelf wel in staat is zijn uitleg over het principe van optische relativiteit (de illusies die het gevolg zijn van de relatieve beweging van de waarnemer en de objecten die hij waarneemt) te begrijpen. Luc Duerloo plaatst Stevin in de politieke theorie van zijn tijd. Duerloo is helaas kennelijk niet goed op de hoogte van de literatuur op dit gebied. Hij beweert dat Stevin met zijn pleidooi voor religieuze tolerantie afstand neemt van Lipsius (p. 41), terwijl juist de overeenkomsten tussen de twee in het oog vallen: beiden pleiten voor innerlijke gewetensvrijheid en uiterlijke conformering. De bundel bevat verder nog enkele kortere bijdragen over een penning met Stevins portret (het enige contemporaine) van de hand van Johan van Heesch en over de fameuze zeilwagen van Wouter Bracke. Ook de receptie van Stevin komt aan bod in twee korte stukken, één van Claude Sorgeloos over een negemiende-eeuwse *Notice* en één van Jean-Jacques Heirwegh over een standbeeld voor Stevin.

Deze bundel is gelijktijdig zowel in het Nederlands als in het Frans verschenen, wat echter niet wordt vermeld in de Nederlandstalige versie. Deze bevat een aantal vertaalde artikelen, vermoedelijk uit het Frans, maar dat staat er niet bij. Deze vertalingen bevatten soms ergerlijke slordigheden, zoals de aanduiding van Frans van Schooten als François en Franz (beide p. 93). In een aantal van deze artikelen spreken Stevin en anderen in het Frans tot ons, in plaats van in (hun eigen of uit andere talen vertaald) Nederlands; daar wordt ook verwezen naar Franse vertalingen van Stevins werk in plaats van naar het Nederlandse origineel. Zeker in het geval van de volkstaalpropagandist Stevin is dit betreurenswaardig en onjuist.

Jammer genoeg heeft men nuttige toevoegingen, zoals een index en een kort chronologisch overzicht, bijvoorbeeld in tabelvorm, van leven en werk van Stevin overbodig geacht. Ook mis ik een synthese van alle bijdragen, waarin de eenheid van Stevins activiteiten wordt aangegeven. De inleiding van Hossam Elkhadem kan niet als zodanig dienen; ze biedt alleen een zeer algemeen overzicht en getuigt vooral van een teleologische blik die onvoldoende Stevin als vroegmoderne wetenschapper uit de verf laat komen. Het is jammer dat niet al deze nieuwe Stevinstudies gebruikt zijn om een modernere, alomvattende visie op zijn werk te ontwikkelen. Dit wijst er wel op dat er nog volop werk aan de winkel is voor historici van de vroegmoderne wiskunde en wetenschap. Een goede aanzet daartoe bieden de open vragen in Jozef Devreeses Epiloog (pp. 149-150).

LIESBETH DE WREEDE

P.G. Hoftijzer (red.), ***Adelaar in de wolken. De Leidse jaren van Josephus Justus Scaliger 1593-1609. Catalogus bij een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek, 30 juni - 28 augustus 2005, met bijdragen van*** **R. Breugelmans e.a. (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 69) - Leiden: Scaliger Instituut - Universiteitsbibliotheek Leiden, 2005 - 176 p.; ill. - issn 0921-9293, - 15 euro.**

Afgelopen zomer organiseerde de Leidse Universiteitsbibliotheek een kleine tentoonstelling om een tweevoudig lustrum te vieren: het 86ste lustrum van de Leidse Universiteit en het eerste lustrum van het Scaliger Instituut, dat de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek verder wil helpen ontsluiten. Bij die gelegenheid verscheen, met Scaligers lijfspreuk *aquila in nubibus* als titel, de hier voor te stellen publicatie; deze bevat, naast de catalogus, ook een aantal op zich staande bijdragen.

Bij wijze van inleiding heeft W.P. Gerritsen het over *Joseph Scaligers jonge jaren* (p. 9-21). Daarbij schetst hij hoe, onder strakke regie van vader Julius Caesar, de grondslagen werden gelegd voor de wetenschappelijke carrière van Josephus Justus Scaliger. Ook gaat Gerritsen nader in op de jonge Scaliger als neo-Latijns dichter. De overige bijdragen behandelen diverse aspecten van Scaligers verblijf te Leiden.

Een eerste reeks artikels is opgevat als een geheel van overzichtsbijdragen. Zo bespreekt H.J. de Jonge (*Scaliger en Leiden*, p. 23-29) de verdiensten van Scaliger als geleerde, die de traditionele grenzen van de toenmalige *Altertumswissenschaft* doorbrak. Vooral echter op het gebied van chronologie en tekstkritiek heeft de grote humanist baanbrekend werk verricht. In *Scaliger thuis* (p. 30-35) behandelt De Jonge de adressen waar Scaliger te Leiden woonde, onder meer een ruime woning aan de Breestraat waar hij van 1594 tot 1607 zijn intrek had genomen. Toen de Leidse woningmarkt als gevolg van immigratie uit het Zuiden een explosie kende, moest hij daar echter verhuizen. In een kort overzicht van de *leerlingen van Scaliger* (p. 135-137) laat De Jonge ook nog zien dat Scaliger, ondanks zijn vrijstelling van het geven van college, in persoonlijke ontmoetingen bij zich thuis toch heeft bijgedragen tot de vorming van een hele reeks vooraanstaande geleerden uit de zeventiende eeuw, zoals Daniel Heinsius en Hugo de Groot. Maar ook met zijn monografieën en tekstuitgaven droeg de nieuwe hoogleraar bij tot het vestigen van de reputatie van de Leidse Universiteit. Die worden gepresenteerd door R. Breugelmans (*Scaliger en de Officina Plantiniana Raphelengii*, p. 93-100).

Verder zijn er nog een aantal bijdragen waarin Scaligers contacten met tijdgenoten worden belicht. Aangezien Janus Dousa een grote rol speelde om Scaliger uiteindeiijk in 1593 naar Leiden te halen, mocht hij in deze bundel zeker niet ontbreken. C.L. Heesakkers gaat in op de bijzondere en warme relaties tussen *Scaliger en de Dousa's* (p. 36-57). In haar bijdrage (*Scaliger en Lipsius*, p. 59-92) geeft J. De Landtsheer ons, mede op basis van de correspondentie tussen Lipsius en zijn opvolger te Leiden, een levendig beeld van de betrekkingen tussen beide humanisten. Zij respecteerden elkaar wel, maar hun relatie blijkt soms nogal onevenwichtig te zijn geweest: Lipsius verwachtte duidelijk meer respons van Scaliger, die pas contact zocht als hij dat nodig achtte en zich voorts vooral beperkte tot beleefde belangstelling voor Lipsius' werk. Overigens blijkt uit uitlatingen tegenover tijdgenoten dat beide heren ook best wat kritiek op elkaar hadden!

De belangrijkste bron voor Scaligers contacten met zijn tijdgenoten is ongetwijfeld zijn correspondentie; sinds het najaar 2004 werkt D. van Miert samen met P. Botley aan een kritische uitgave hiervan. In *Een profielschets van een scherp geleerde: Scaliger in zijn brieven* (p. 101-124) stelt hij deze briefwisseling voor. Het bijzondere aan Scaligers brieven is dat ze, in tegenstelling tot die van bijvoorbeeld Erasmus of Lipsius, niet voor publicatie bestemd waren en dus ook niet steeds weer herwerkt werden. Daardoor zijn ze vaak ook directer en scherper, voor eerdere editeurs soms zelfs té scherp. Een andere interessante bron bestaat uit Scaligers bijdragen aan *alba amicorum.* Heesakkers geeft hier de *inscripties van Scaliger in Leidse alba amicorum* (p. 125-133) uit en licht ze kort toe. Het gaat om bijdragen in de *alba* van Janus Dousa (1564/1566), Jonas van Reigersberch (1596) en Arnoldus Buchelius (1600).

In een laatste bijdrage geeft K. van Ommen een overzicht van Scaligers portretten in Leidse collecties (‘*In imagine picta*’. *De portretten van Josephus Justus Scaliger*, p. 138-163). De bundel wordt besloten met een *Catalogus: Lijst van tentoongestelde voorwerpen* (p. 164-174); daar vindt men bij een aantal illustraties ook verdere toelichting. In deze voor het overige keurig uitgegeven bundel is hier iets verkeerd gelopen: op p. 166 is de tekst van p. 147 nogmaals afgedrukt; daardoor is bijvoorbeeld het begin van de toelichting bij de illustratie op p. 66 weggevallen.

Dankzij een evenwicht tussen overzichtsbijdragen en bijdragen over specifieke thema's biedt deze bundel, ondanks zijn bescheiden formaat, een goede inleiding tot het leven en werk van Scaliger die, samen met Justus Lipsius en Isaac Casaubon, het driemanschap vormde dat het West-Europese humanisme van het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw domineerde. De goed gekozen illustraties, gekozen uit de rijkdom van de Leidse Universiteitsbibliotheek, en de talrijke fragmenten in Nederlandse vertaling maken deze bundel ook voor een ruimer publiek van nietlatinisten toegankelijk. In ieder geval een uitstekend voorproefje voor 2009, wanneer de vierhonderdste verjaardag van Scaligers sterfdag zal worden herdacht!

STEVEN GYSENS

Jan Pauwels, '*Meer dan een mode-koorts*': *Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen*, *1901-1919* Antwerpse studies over Nederlandse literatuurgeschiedenis 11, Publicatiereeks van het isln/Universiteit Antwerpen. Leuven, Peeters 2005. isbn 90 429 1512 9.462 p. Geïll.

Guido Gezelle leefde niet meer toen de Nederlandse uitgever L.J. Veen zich met zijn werk begon te bemoeien. En dat was achteraf gezien maar goed ook. Gezelle wilde niet 'beroemd' zijn en hij was vermoedelijk met veel van Veens plannetjes niet akkoord gegaan. Maar Gezelle overleed in 1900 en in 1901 verscheen zijn eerste uitgave bij Veen. Toen pas begon zijn oeuvre bij een breder

publiek, ook in Nederland, bekend te geraken. In het taatste decennium van de 20e eeuw is in Nederland het literatuuronderwijs op de helling komen te staan maar vermoedelijk was er tot die tijd geen Nederlander die niet een vers van Gezelle op school behandeld had gekregen. Het feit dat Vlaanderens grootste dichter uitgerekend door een Nederlandse uitgever werd gelanceerd (als we dat zo noemen mogen) roept natuurlijk vragen op. Was dat toeval, of was Veen een slimme uitgever? Hoe pakte hij het aan om dit van katholicisme doordrenkte werk in het calvinistische Nederland groot te maken? En hoe kwam hij bij Gezelle terecht? Het is een gelukkige speling van het lot dat van Veen zoveel archiefmateriaal bewaard is. Jan Pauwels pikte het onderwerp op, deed er enige jaren onderzoek naar en publiceert nu de handelsuitgave van zijn proefschrift '*Méér dan een mode-koorts': Guido Gezelle en zijn postume uitgever Lambertus Jacobus Veen*, *1901-1919.*

Met zijn studie wil Pauwels meer geven dan slechts een schets van de patronen in het uitgeverslandschap, hij wil ons een blik gunnen in 'de machinekamer' zegt hij, de plaats waar de beslissingen genomen worden. Dat doet hij door uit te gaan van alle Gezelle-publicaties die Veen op de markt bracht. In het fraai geïllustreerde boek worden die eerst in chronologische volgorde uitgebreid omschreven. Pas daarna komt de auteur met zijn toelichting, die ook in chronologische volgorde de rij van Gezelle-uitgaven afgaat.

In eerdere studies over Gezelle is de uitgever vaak afgedaan als een quantité négligeable, maar dat is niet terecht zo blijkt uit Pauwels' boek. Een dode auteur betekent een afgesloten oeuvre, in dit geval een groot oeuvre bovendien, dat bij ontstentenis van een levende schepper plooibaar en kneedbaar is. De uitgever haalt er zogezegd uit wat er uit te halen valt en vormt de schrijver naar zijn eigen wensbeeld. Op de dag dat Gezelle stierf lag er op zijn bureau een stapel onuitgegeven gedichten verpakt in een kalfsleren band die hoorde bij een boek van Voltaire. *Slapende botten*, zou de fraaie titel zijn geweest die Gezelle deze ongepubliceerde verzameling toedacht. De rechten op Gezelles ongepubliceerd werk lagen bij de familie, maar het wel gepubliceerde viel onder zeggenschap van de Vlaamse uitgever Jules de Meester, die zijn rechten wel wilde afstaan. Bij leven werden er van Gezelles werk jaarlijks per bundel zo'n 150 exemplaren verkocht. Pauwels blijkt dat weinig te vinden, maar dat is het natuurlijk niet. Een dichter in Nederland mag niet klagen als er in totáál 150 exemplaren van zijn bundel worden verkocht, laat staan als dat jaarlijks het geval zou zijn! Gezelles dichterlijke werk was dus niet bepaald 'négligeable'. Maar de naaste familie wilde of kon de rechten niet opkopen.

Uiteindelijk kocht Gustaaf Verriest (oud-leerling en vriend van Gezelle) ze op, maar die deed de rechten weer over aan Stijn Streuvels, zoals bekend een neef van Gezelle. De voormalige bakker zag wel brood in Gezelle, en meende dat het werk van zijn oom uitgeven 'een vakje wordt lijk met de patékes', zoals Pauwels met oog voor aardige details citeert. Het was via Streuvels, die net zelf voor het eerst bij Veen iets had uitgegeven (*Zomerland*, 1900) dat deze uitgeverij in beeld kwam. Voor zijn bemoeienissen met het werk van Gezelle kreeg hij van Veen een financiële vergoeding. Een secuur tekstbezorger was Streuvels overigens niet. Pauwels, die alle edities minutieus heeft onderzocht om ook restoplagen e.d. te kunnen onderscheiden, heeft flink wat fouten opgemerkt. Zo waren Passieblommen 'Pisseblommen' geworden, en zelfs zag hij een drukfout in een titel.

Veen had op meer Vlaamse auteurs aantrekkingskracht. Over hem werd gefluisterd:’ 't schijnt dat die kerel rijk is.’ Dat moet haast wel want met Gezelle pakte Veen flink uit. Gezelle was nog betrekkelijk onbekend in Nederland, en dus moest hij geïntroduceerd worden. Veen liet een boekje schrijven door Carel Scharten, een auteur die door de Vlamingen waarschijnlijk te scherp en te anti-katholiek gevonden werd. Maar Veen vond hem juist daaróm geschikt. Scharten kon Gezelles werk voor de Nederlandse markt een literair tintje geven. Op die manier werd de dichter voor de lezers direct al losgeweekt uit de katholieke sfeer. Uit het onderzochte materiaal komt een handige (Pauwels noemt hem zelfs ‘sluw’) uitgever naar voren, die zelfs de recensieorganen naar zijn hand wist te zetten. Het Vlaamse tijdschrift *De Nieuwe Tijd* gaf ruimschoots aandacht aan Gezelle vóórdat de bundels op de markt verschenen. Op basis van de drukproeven kregen lezers van dat blad een voorproefje, ‘gelijk fijne wijn uit kleene flasselkes’. En Veen zorgde er voor dat bijvoorbeeld Albert Verwey en Willem Kloos bewerkt werden om gunstig over Gezelle te schrijven. Op die manier kon voorkomen worden dat Gezelle op de Nederlandse markt als zwijmelende priester werd gezien. De literaire kritiek, zegt Pauwels, liet zich in dat opzicht gemakkelijk bijsturen door uitgevers. Het lukte in elk geval om Gezelle zonder ideologische verwevenheid gerecenseerd te krijgen. Zoals bekend viel Gezelle bij de Tachtigers goed in de smaak.

Een van de eerste uitgaven door Veen was de Gezellebloemlezing *Verzen*. Daarvan maakte Veen ook een luxe bibliofiele editie, die ook een autograaf in facsimile bevatte. Merkwaardig genoeg werd er later zelfs een écht Gezellehandschrift bij cadeau gedaan. Kennelijk vertegenwoordigden die

handschriften geen grote financiële waarde, maar was er dus wel interesse voor bij het publiek. Er werden ook portretten van Gezelle verkocht door Veen, maar daarvoor was minder animo. Het blijft onduidelijk wat Veen precies van plan was met dergelijke parafernalia. Thema's zoals deze hadden mijns inziens door Pauwels meer geanalyseerd mogen worden. Zo is bepaald intrigerend het opduiken van het 'Vlaams scandinavisme', een beweging van Vlamingen die tot doel had Scandinavische zielen te bekeren, maar veel meer dan dit horen we er niet over. Ook interessant zijn enkele losse opmerkingen die iets van de cultuurverschillen tussen Noord en Zuid reveleren. Cyriel Buysse was bijvoorbeeld oprecht verbaasd toen hij moest constateren dat de Nederlandse dames elkaar met Sinterklaas een boek cadeau deden. Gaf men elkaar in Vlaanderen geen boeken cadeau dan? Dat blijft onduidelijk. Onthutsend is ook dat een catalogus waarin alleen maar de *aankondiging* stond van enkele boeken van Nederlandse protestants christelijke predikanten, in België direct op de censuurlijst zou komen te staan. Veen kreeg daarom het advies zijn catalogus in dit opzicht te kuisen. In Vlaanderen werkte hij samen met De Nederlandsche Boekhandel. Uit het onderzoek van Pauwels blijkt dat Veen het overigens niet eens zozeer van de Vlaamse markt moest hebben. In Nederland was er een soort Gezelle-snobisme ontstaan. Het *Verzameld Werk* deed het vooral goed, en ook de bloemlezing samengesteld door Aleida Nijland, de eerste doctor in de Nederlandse letteren, bleek een steady-seller. Met de *Kleengedichtjes* durfde Veen zelfs een startoplage van 5700 exemplaren aan. In het kielzog van Gezelle - of was het andersom? - ontstond een mode voor de hele Vlaamse literatuur in Nederland. Het werd voor Vlaamse schrijvers een statussymbool om een Nederlandse uitgever te hebben.

Veen was niet te stuiten en ging op zoek naar meer Gezelle-materiaal voor nieuwe uitgaven, bijvoorbeeld de feuilletons, en de bijdragen aan *Loquela*, een taalblad dat Gezelle 15 jaar lang had volgeschreven. De uitgever probeerde de nieuwe uitgaven handig tussen de delen *Verzameld Werk* te moffelen, maar er waren lezers die dat niet pikten. Veen maakte ook nog een motto-album en een 'duikalmanak' (een soort scheurkalender) met Gezelles werk, en overwoog om zelfs diens brieven uit te geven. Daar staken de vrienden van Gezelle een stokje voor.

Het is jammer dat de Gezelle-*receptie* in Nederland niet Pauwels' onderwerp is - daarover bestaat weliswaar al een studie van Ruth Beijert (*Van Tachtiger tot modernist. Het Gezellebeeld in de Nederlandse kritiek 1897-1940*), maar in dat boek is juist weer de uitgeverskant onderbelicht. Je hebt namelijk bij lezing van *Meer dan een mode-koorts* het idee dat er op dit punt meer uit Pauwels' onderzoek te halen was geweest: aan analyses, dwarsverbanden, diepere oorzaken. Door zijn chronologische, editiegewijze aanpak, blijven de verschijnselen die hij behandelt, geïsoleerde verschijnselen, en krijgen ze niet de breedte die ze mijns inziens verdienen. Wanneer de auteur voor een thematische aanpak had gekozen, en uitgegaan was van een onderzoeksvraag in plaats van een beschrijving, dan had hij ook meer conclusies kunnen trekken. De lezer blijft op dat punt met een onbevredigd gevoel achter. *Meer dan een mode-koorts* is nu meer een naslagwerk dan een monografie. De positieve keerzijde daarvan is, dat het een betrouwbaar naslagwerk is. Het onderzoek zelf is voorbeeldig uitgevoerd. Alle vragen omtrent de edities worden terdege beantwoord, geen detail blijft onbelicht. In die details, in de sappige citaten, schuilen de parels van dit boek, dat een welkome bijdrage is aan de geschiedenis van het boek in Nederland en Belgie, die juist voor wat deze periode betreft nogal wat hiaten kent.

LISA KUITERT

Frans A. Janssen, *Technique and design in the history of printing.* 26 essays. 't Goy-Houten: HES & De Graaf, 2004. 380 p.: facsim.; 26 cm. isbn 90-6194-289-6. - 135 Euro.

Bij gelegenheid van zijn emeritaat in augustus 2004 heeft Frans Janssen een aantal van zijn her en der verschenen essays over typografie bijgewerkt en gebundeld laten uitgeven. Het lag in de lijn der verwachting dat dit iets bijzonder 'klassieks' zou worden. Vormgegeven door Bram de Does, gezet uit diens TEFF Lexicon 2A en gedrukt in het huis dat bekend staat als De Buitenkant, heeft uitgever Hesselink een héél mooi boek op de markt gebracht. Daar verdienen alle betrokkenen felicitaties voor. (Alleen is het, ondanks de sponsoring, even duur als mooi).

Frans Janssen, neerlandicus van vorming, was twintig jaar lang directeur van de exclusieve Bibliotheca Philosophica Hermetica in Amsterdam en van 1989 tot 2004 hoogleraar Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Door zijn geschriften heeft hij alom bekendheid verworven als dé deskundige inzake oude drukkershandboeken, zet- en druktechnieken, drukpersen, niet te vergeten de typografie of vormgeving van het oude boek. Zijn afscheidscollege op 8 september kreeg als titel 'Bladbespiegelingen. De rechthoek in de typografie', een

fraaie plaket die voor zetwerk, opmaak en drukwerk geheel in de handen van De Buitenkant lag.

elly cockx-indestege

❣ *Boek & letter: boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.* Ed. Jos Biemans, Lisa Kuitert & Piet Verkruijsse. Amsterdam: De Buitenkant, 2004. 676 p.: ill.; 18 cm.- isbn 90-76452-45-8.

Naast het forse boek dat zo-even aan de orde was, hebben drie Amsterdamse collega's Frans Janssen verrast met een echte feestbundel met 28 (relatief) korte bijdragen over verschillende aspecten van Janssens vakgebied in de Nederlanden en de ons omringende landen. Bijzonder handzaam en smaakvol uitgegeven door De Buitenkant, in koningsblauw linnen gebonden bij Van Waarden in Zaandam, is het een echt 'bibliofiel' boekje geworden - 'boekje' dat met zijn bijna zevenhonderd bladzijden de inhoud van een 'boek' heeft. Als de goede letter, het juiste corps en een aangepaste vormgeving worden gekozen, kan ongelooflijk veel (perfect leesbare) tekst (én plaatjes) in een boek terecht dat niet groter is dan een Bijbel in pocketuitgave.

De meeste bijdragen hebben vooral op de Noordelijke Nederlanden betrekking, een aantal zijn over de grenzen heen van methodologisch belang. Het compleet opsommen van de titels is misschien wat saai, maar tegelijk de enige manier om mee te delen wat in het boek staat.

'Van handschrift naar druk' is het onderwerp van Jos Hermans' bijdrage aan de hand van het geval Antonio Sinibaldi (1443 - ca.1500), Florentijns kopiist, die voor Mathias Corvinus en andere bibliofielen werkte in een tijd dat de drukpers zeker in Italië al volop functioneerde. Uitgangspunt voor dit onderzoek was een vrijwel onbekend handschrift van Cicero's *De amicitia*, bewaard in de Provinciale Bibliotheek van Friesland in Leeuwarden. 'Onverwachte en opgeloste vragen' waren voor Claudine A. Chavannes-Mazel de aanleiding zich te buigen over een handschrift van Aristoteles' *Ethica* in de Amsterdamse UB (UvA), geschreven door de befaamde Ludovicus Vicentinus Arrighi. Jos A.A.M. Biemans levert een voor bibliothecarisbibliografen uitermate lezenswaarig stuk over (als gedrukte 'geschreven') sjabloonboeken, die als het ware tussen twee stoelen vallen (tussen handschrift en druk). Gerard van Thienen schetst met cijfers en tabellen een stand van zaken (die ongeveer samenvalt met zijn afscheid van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag) van het papieronderzoek van de in de Nederlanden gedrukte incunabelen. De gedrevenheid en de nauwgezetheid waarmee Van Thienen dit nu vijftien jaar oude onderzoek gevoerd heeft, verdienen navolging.

Dat letter, drukken, drukkers en drukkunst in deze bundel centraal staan was niet anders te verwachten! Johan Gerritsen heeft het over Lenaert der Kinderen, Willem Heijting over edities van Petrus Dathenus' psalmberijmingen. Margareth M. Smith bestudeert een minder bekende rivaal van Aldus Manutius, Lazzaro de' Soardi

(1450-1517) en diens ‘littera galante’, en de onvermoeibare Hendrik Vervliet wijdt een onderzoek aan het romeinse letterbeeld in Parijs bij het begin van de zestiende eeuw en belicht daarin de rol van Thielman Kerver. Paul Dijstelberge onderzoekt het decoratiemateriaal (initialen en dgl.) van Nederlandse drukkers in de periode 1580-1625, uitgaande van P. Valkema Blouws *Typographia Batava.* Wat Ton Croiset van Uchelen een verkenning noemt van ‘In de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën verschenen kapitaal-voorletterboeken’ (zeg maar voorbeelden van initialen), is eigenlijk al veel meer. Het onderzoek trekt de lijn verder van de (eveneens gegraveerde) exemplaar- of materieboeken met schrijfvoorbeelden; vijftien substantiële beschrijvingen zijn als aanzet bedoeld. Aan de letter wordt verder - hoe kan het anders? - aandacht besteed door Gerrit Noordzij onder de sprekende titel ‘Nieuwe letterkunde’; omdat er nauwelijks of geen onderscheid is gemaakt tussen schrift met ophalen en schrift zonder ophalen, bestaat er geen woord voor en stond dit fundamenteel onderzoek van het schrift in de weg. Noordzij haalt voorbeelden aan van romeinse kapitaal en vijftiende-eeuwse romein als drukletter.

Paul Hoftijzer blijft op zijn vertrouwde terrein met Leidse drukkerijen in de zeventiende eeuw, en Piet Visser besteedt aandacht aan de Amsterdamse uitgever Isaak Tirion (1705-1765). Lisa Kuitert gaat na in hoever portretten van auteurs invloed hebben gehad op de productie en verspreiding van literair werk in de negentiende eeuw. Eva Hanebutt-Benz wijdt beschouwingen aan het museale aspect van de vroege boekdrukkunst aan de hand van (Gutenberg)persen. August den Hollander brengt nieuws over Johannes Enschedé en de illustraties voor zijn edities van de Statenvertaling uit 1791 en 1796.

Een brok boeiende en diepgravende bibliotheekgeschiedenis biedt ons Kees Gnirrep (ook al met pensioen in de UB Amsterdam): het begin ligt bij de Stadsbibliotheek, waar de boeken gedurende twee eeuwen aan de ketting lagen. De ‘speurtocht naar spijkergaten’, de tweede titel van Gnirreps bijdrage, duidt op de wisselende plaat-

sing van de *libri catenati* in de opeenvolgende locaties: bandenbeschrijver, let op! Ook betrekking hebbend op boekbanden is een eerste publicatie van Elly Cockx-Indestege over ontstaan, ontwikkeling en bestemming van het Wrijfselarchief Verheyden/Indestege.

Piet Verkruijsse vermeit zich weerom in detailonderzoek bij de typografische vormgeving in de zestiende en zeventiende eeuw: waarom zijn er 'kwarto['s]-in-achten' gemaakt? Schijnbaar een vormgeving als een andere, in werkelijkheid zit er meer achter. Maar om dat te weten te komen moeten periode, drukplaats en genre van publicaties in kaart worden gebracht. Johan de Zoete behandelt enkele aspecten uit de geschiedenis van de autotypie.

Adri Offenberg onderzoekt het werk van Alessandro Scipione, revisor van Hebreeuwse handschriften en drukken, in de jaren 1589-1598 en bezorgt een lijst van honderd teksten die aldus de censuur zijn gepasseerd.

Catalogi van particulieren blijven steeds een mijn van informatie. Marika Keblusek brengt twee handgeschreven catalogi (Coll. Sloane in de British Library) van de Londense koopman-linguist Francis Lodwick uit de zeventiende eeuw voor het voetlicht. En Hannie van Goinga heeft in de *Naam-Lyst van boeken met de pryzen...* (ca. 1771) van Abraham Ferwerda catalogi van boekenverzamelaars uit de achttiende eeuw opgespoord. In bijlage geeft zij een lijst van verzamelaars van incunabelen, en van de Amsterdamse bibliofiel Jan Hartig.

De (vroegere) medewerkers van Frans Janssen in de Bibliotheca Philosophica Hermetica, behandelen aspecten die daarmee op een of andere wijze in verband staan: Carlos Gilly over Guillaume Postel, José Bouman over Jacob Böhme, Frank van Lamoen over Reinier de Graaf en Cis van Heertum over boeken uit de collectie Walter Pagel († na 1974) die werken over geneeskunde, kabbala, mystiek en aanverwante gebieden verzamelde (o.m. werk van Jan Baptist van Helmont). De neerlandicus die Frans Janssen is, wordt geëerd met een studie van Berry Dongelmans over W.F. Hermans.

Al bij al een veelkleurig, heerlijk ruikend boeket!

ELLY COCKX-INDESTEGE

Mirjam M. Foot (ed.), *Eloquent witnesses: bookbindings and their history: a volume of essays dedicated to the memory of Dr Phiroze Randeria.* (London): The Bibliographical Society, The British Library; (New Castle, Delaware): Oak Knoll Press, 2004. 328 p.: ill.; 26 cm.- isbn 0-948170-14 X (Bib. Soc.); 0 7123 4827 1 (bl); 1 58456 117 3 (okp). £ 35.

De zogenaamde Randeria Lectures zijn een begrip in de (Engelse) wereld van de boekbandhistorici. Sedert 1991 programmeert The Bibliographical Society in Londen jaarlijks een lezing op het gebied van de geschiedenis van de boekband, waarbij zeer uiteenlopende facetten aan bod kunnen komen. Het initiatief tot deze stichting nam Dr. Phiroze Randeria († 2001). Voor het eerst zijn hier de eerste tien lezingen gebundeld. Namen als Giles Barber, Mirjam Foot en Jan Storm van Leeuwen - om

slechts die te noemen - staan borg voor niveau en kwaliteit. In haar inleidend essay, 'Bookbinding research: pitfalls, possibilities and needs' (p. 13-29) legt de tekstbezorger van het geheel, Mirjam Foot, het accent op de vele struikelblokken die het bandenonderzoek in het algemeen kenmerken én op de talrijke leemten die moeten opgevuld worden. Iedereen die zich geroepen voelt iets niet boekbanden te doen, wordt de lectuur van dit stuk sterk aanbevolen.

Jan Storm van Leeuwen maakt in zijn bijdrage 'Bookbindings: their depictions, their owners and their contents' (p. 30-52) een uitermate boeiende rondgang in een virtueel museum van schilderijen waarop een boekband te zien is: met zilverbeslag (Rijksmuseum Amsterdam), een Hollandse splitselband (Frans Hals), een Leidse prijsband met royale sluitlinten (KB Den Haag), een roodmarokijnen goud bestempelde band van de Eerste Stadhouderlijke Binderij uit Den Haag (KB Brussel), de buidelband van kanunnik Van der Paele, en meer van dat soort. Hij geeft informatie over de afgebeelde band en levert commentaar bij de bezitter ervan (de geportretteerde) en bij de inhoud. De les is tweevoudig: de geschiedenis van de band mag niet los van de inhoud, noch van de eigenaar worden gezien, maar als onderdeel van een culturele context. De kunsthistoricus van zijn kant mag niet onachtzaam aan deze 'bijkomstigheden' van het portret voorbijgaan.

Chris Coppens behandelt de (uitgebreide) stof van zijn in 1991 verschenen studie/catalogus over prijsboeken (de geschreven, soms gestempelde *expraemio*): 'The prize is the proof: four centuries of prize books' (p. 53-105). De prijsband (niet hetzelfde als het prijs*boek*), de school, de opvoeding, de geest van competitie behoren tot de bijzonderste aspecten die als inleidende materie behandeld zijn. De auteur gaat terecht in op de voorname rol die de jezuïeten met hun onderwijs hierbij hebben gespeeld. Het verschijnsel dateert van op het einde van de zestiende eeuw en heeft wijd vertakte 'connecties'. In het overzicht van prijsboeken in Europa worden Frankrijk besproken, het Iberische schiereiland en Italië, de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik, België, de Duitstalige gebieden, Groot-Brittannië

en Ierland, Nederland. Omdat er zo weinig recentelijk over dit specifieke onderwerp is verschenen, is het een goede zaak dat de auteur ook voor een Engelstalig publiek een uitgebreid artikel hierover kon publiceren.

Een thema dat niet in de eerste plaats met de techniek van de band maar met de stilistiek te maken heeft is het zogenaamde patroon 'middenen hoekstukken'. Aan de 'English centre-piece bookbindings 1560-1640' (p. 106-126) wijdt David Pearson een welkome bijdrage. De band kan enkel een middenstuk hebben, soms ook hoekstukken. Het doorgaans rond of ovaal plaatstempel waarmee het midden van beide platten bestempeld is, in goud of blind, is puur ornamenteel: symmetrisch opgebouwde gestileerde elkaar snijdende ranken of linten. Het duikt in de late zestiende eeuw op, en niet in Engeland alleen! Terecht wijst de auteur er op dat tot nog toe te weinig systematisch werk is verricht op dit specifieke terrein. Enkel Werner Hohl in Graz publiceerde hierover met de noodzakelijke afbeeldingen. Pearson wijst op de vele nog onbeantwoorde vragen in margine van deze aldus bestempelde banden: wie is de maker van het stempel, wie is de ontwerper; de verre oorsprong ligt in het Nabije Oosten, maar waar komt het concreet voorbeeld voor de stempelsnijder vandaan, enzovoort. Maar dat geldt natuurlijk ook voor andere stempels. Het wijd verspreide motief van de midden- en hoekstukken doet de auteur denken aan de mogelijkheid van afgietsels (cf. Staffan Fogelmark over de Vlaamse Spes- en andere paneelstempelbanden). Hij ziet echter snel de onwaarschijnlijkheid daarvan in op zijn eigen onderzoeksterrein.

Nicholas Pickwoad heeft een zeldzame kans aangegrepen de structuur van een groep eeuwen intact gebleven banden te onderzoeken: 'The interpretation of bookbinding structure: an examination of sixteenth-century bindings in the Ramey Collection in the Pierpont Morgan Library' (p. 127-170). Tot zeer recent waren de boeken bezit van de juristenfamilie Ramey, in St-Just-en-Chevalet, bij Montbrison, ten westen van Lyon. De partij boeken nu in PML, dateert van voor 1601; ze zijn vooral in Parijs en Lyon gedrukt, in mindere mate in Venetië, Basel, Antwerpen, Keulen en enkele andere steden. Het gaat duidelijk om een gebruiksbibliotheek met eenvoudige, nauwelijks versierde banden. Dit blijkt uit het groot aantal goedkope soepele perkamentbanden en een paar onafgewerkte banden. Pickwoads verwachting dat het bindwerk vrij gelijk zou zijn en afkomstig uit enkele ateliers in de omgeving, komt verrassend genoeg niet uit: na grondige analyse van de bindstructuren en naaiwijzen moet de auteur zelf tot de vaststelling komen dat er een hele waaier van verschillende structuren voorhanden is, waarbij het bekledingsmateriaal, de aanwezigheid van platkernen, de aard en het aantal van de bindingen medebepalende factoren zijn geweest, zonder de kosten van bindwerk uit het oog te verliezen.

Giles Barber baseert zijn 'Around Padeloup and Derome workshops: gold-tooled Parisian bindings of the eighteenth century' (p. 171-205) eveneens op een collectie, samengebracht door Ferdinand Rothschild in Waddesdon Manor (nu National Trust). Hier worden de bandversiering, de goudstempeling 'aux petits fers', stempels en patronen besproken, en worden verbanden gelegd tussen de bindateliers gezien in hun sociale context en de markt. Mirjam Foot betoogt in haar '"A magnificent and bewildering variety": Irish bookbinding in the eighteenth century' (p. 206-236) dat de Ierse band in de achttiende eeuw slechts kan begrepen worden als hij geprojecteerd wordt tegen de boekhandel en niet los van een bredere politieke en culturele context.

Esther Potter presenteert een monografische bijdrage over de binder ‘Benjamin West 1805-1883’ (p. 237-263). Hij bleek handig te kunnen inspelen op wisselende economische omstandigheden en rekening te houden met technische vernieuwingen. Van goud bestempeld marokijn over leerdrijfwerk (ook bij ons erg geliefd in de negentiende eeuw) en met blokplaten bestempeld leer, tot linnen uitgeversbanden. Samenwerking met James Littler Barritt, stempelgraveur en later boekhandelaar en gewiekst zakenman, bleek erg productief. Een noemenswaardig aantal banden van hem bevindt zich in het Victoria & Albert Museum in Londen. Dé falsaris uit de negentiende eeuw, de Belg Théodore Hagué, is andermaal het onderwerp van een bijdrage met als protagonisten de antiquaar B. Quaritch, de falsaris ‘Caulin’ (i.e, Hagué), en de verzamelaar John Blacker. Nieuw licht werpen de familiearchieven van laatstgenoemde op de affaire: M. Foot, Carmen Blacker en Nicholas Poole-Wilson, ‘Collector, dealer and forger: a fragment of nineteenth-century binding history’ (p. 264-281). Wie graag detective-verhalen leest komt met Hagué aan zijn trekken: voor de groten der aarde uit de Renaissance versierde hij in de negentiende eeuw boekbanden met zestiende-eeuwse patronen en verkocht ze als originelen. Deze bundel sluit af met Marianne Tidcombe's ‘Women bookbinders in Britain before the First World War’ (p. 282-303). De auteur legt zich geruime tijd toe op vrouwen-boekbinders; zij is de auteur van een monografie over het onderwerp voor de jaren 1880-1920, verschenen in Londen en New Castle in 1996.

De inhoud van dit prachtige boek is verscheiden en stimulerend (jammer van het papier met

weerschijn onder de lamp); zonder deze auteurs zouden de getuigen uit het verleden - de banden - evenwel niet zo sprekend zijn als de titel ons wil doen geloven. De kunde en de kunst bestaan er precies in de dingen aan het 'spreken' te krijgen. Het boek is ruim geïllustreerd met onder meer een extra kleurenkatern, en heeft een aantrekkelijke stofwikkel. Toen ik een aantal jaren geleden het schilderij *De verschijning van de heilige Hieronymus aan de heilige Augustinus* in het Bonnefantenmuseum te Maastricht ontdekte, reserveerde ik dat in mente voor een nog te verschijnen publicatie. Mirjam Foot is mij voor geweest: op de stofwikkel staat een detailopname ervan, vol met boeken!

ELLY COCKX-INDESTEGE

Jacques Dane & Tonnis E. Musschenga, *Door boekband bekoord: boekbanden van protestantschristelijke uitgevers 1892-1940 uit de Nederlandse industriële boekbandencollectie van de Universiteitsbibliotheek Groningen.* Groningen: Vereniging Vrienden van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen & Barkhuis Publishing, 2005. vii, 111 p.: omslag, ill.; 21 cm.- isbn 90-77922024.

Van 23 maart tot 19 juni 2005 was in de Universiteitsbibliotheek Groningen een tentoonstelling onder de gelijknamige titel te zien. Het thema behoeft, zeker voor 'Zuid-Nederlanders' enige toelichting. Bekend is dat in de protestants-christelijke, calvinistische traditie het geschreven (en het gesproken) woord een vooraanstaande rol speelt. De beeldenstorm is er de oorzaak van geweest dat men in die traditie geen plaats kon ruimen voor (roomse) kunst. De gereformeerde Abraham Kuyper (1837-1920) komt de verdienste toe deze starre, maar verklaarbare, houding te hebben gekeerd door aan te tonen hoe het wezen van de christelijke kunst een eerbetoon is aan Gods schepping.

Behalve de Statenbijbel is theologisch drukwerk een belangrijke uiting geweest van de protestants-christelijke geloofsbeleving. Op esthetisch vlak zit in deze productie koren en kaf, maar voor de tentoonstelling is gekozen voor boekbanden uit de Groningse collectie, waarna een aantal inhoudelijke thema's, als bijv. het protestantschristelijke kinderboek, zijn belicht. Interessant voor de boekhistoricus is het geboden overzicht van protestants-christelijke uitgeverijen, hun vignetten in de besproken periode en informatie over de bandontwerpers en kunstenaars. Bibliothecaris W. Koops verwierf in 1974 een duizendtal titels van Nederlandse uitgevers uit de jaren 1892-1940, alle gebonden; in de loop der jaren is die collectie aangegroeid tot vijfduizend. Wanneer wij bedenken dat omstreeks 1890, in Nederland, de 'boekkunst' ontstaat in het kielzog van de Nieuwe Kunst of Art Nouveau, begrijpen wij meteen het belang van de collectie. We ontmoeten er uitgevers als Bosch & Keuning te Baarn die onder meer de Libellereeks uitgaf, G.F. Callenbach te Nijkerk, Van Loghum Slaterus & Visser te Arnhem; bandontwerpers als Jozef Cantré, Jan Bertus Heukelom, Carel A. Lion Cachet, Sjoerd Hendrik de Roos, Jan Toorop, André Vlaanderen, Jacobus Ph. Wormser.

Een sober maar fraai ogend boekje, waaraan een extra kleurenkatern is toegevoegd. De oudere generatie zal nog wel enkele van de gereproduceerde banden herkennen uit zijn jeugd, of ze in zijn bibliotheek hebben staan!

ELLY COCKX-INDESTEGE

***Handeinbände: internationale Beispiele aus den Jahren 1970 bis 2000, vorgestellt von der Vereinigung 'Meister der Einbandkunst'*. Hamburg: Maximilian-Gesellschaft, 2004. 193 p.: ill.; 33 cm. - isbn 3-921743-51-6.**

De Maximilian-Gesellschaft te Hamburg is een van de vele bibliofiele genootschappen in Duitsland. Haar leden krijgen elk jaar een boek toegestuurd dat naar inhoud en afmetingen zeer kan verschillen. De 'Jahresgabe' voor 2004 is tot stand gekomen op initiatief van de Duitse vereniging van kunstboekbinders, 'Meister der Einbandkunst' (MDE). De vereniging telt ook buitenlandse leden. In een royaal formaat zijn negenenzeventig banden van gerenommeerde boekbinders uit recente jaren afgebeeld; de korte beschrijvingen zijn achterin samengebald - de reden hiervoor is mij een mysterie. Samen met een summiere biografische informatie voor elk, zijn ze van de hand van August Kulche en Claus Maywald. Elke bibliografie (dan denk ik in het bijzonder aan tentoonstellingen waaraan de betrokkenen hebben deelgenomen) ontbreekt. Men kan zich niet van de indruk ontdoen dat de samenwerking tussen auteurs en uitgever niet geheel probleemloos is verlopen. De MDE heeft terecht deze kans gegrepen om vooral in Duitsland te laten zien hoeveel aandacht in het buitenland naar de kunstboekband gaat. De typisch Franse (en in haar kielzog Belgische) traditie van bibliofielen die boekbanden bestellen (voor doorgaans aanzienlijke bedragen) is in Duitsland in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog te niet gedaan en nog niet echt weer tot leven gekomen.

ELLY COCKX-INDESTEGE

❦ *La reliure, patrimoine artistique, Lille 2004.* (Catalogue officiel de l'exposition). [Paris]: Art & Métiers du Livre; (Dijon): Éditions Faton, 2004. 143 p.: couv., ill.; 29 cm.- isbn 2-87844-069-2. Euro 35.

Minder luxueus, maar zeker niet onfraai, en van een beter inhoudelijk gehalte is de catalogus van een tentoonstelling gewijd aan de oude maar vooral de nieuwe band, door de Bibliothèque municipale te Rijsel georganiseerd in het kader van 'Lille 2004, Capitale Européenne de la Culture', samen met de 'Société des Amis de la Reliure Originale' (ARO) en de 'Association La Porte Latine', in het Palais des Beaux-Arts. Dat de titel van de publicatie dit niet met zoveel woorden zegt, is misleidend; we moeten die informatie op de achterkant zoeken. Zelf bezit de Rijselse stadsbibliotheek voornamelijk banden uit de Middeleeuwen en de zestiende eeuw: oud bezit van abdijen en kloosters. Hieronder de merkwaardige band rond een twaalfde-eeuws handschrift, bekend als het *Évangéliaire de Cysoing*, later geheel bekleed met messing platen, het ene plat met een strooipatroon van lelies, het andere eertijds voorzien van een (nu verdwenen) plaat in ivoor of email, en sporen van 28 stenen of knoppen. Voor de zestiende eeuw alleen bezit de bibliotheek nog bij de driehonderd oorspronkelijke banden! Maar ook de latere perioden zijn vertegenwoordigd. Enkele komen uit Roubaix, de Bibliotheca Wittockiana en particuliere collecties. Toch is in deze tentoonstelling slechts het kleinste gedeelte aan de oude band gewijd. De hoofdbrok is de hedendaagse band: 'Relieurs contemporains et leurs créations', en die is voor rekening van de ARO. In dit internationale gezelschap ontbreken de landgenoten niet. Achterin zijn tenslotte 'Papiers décorés contemporains' gereproduceerd. En in het geheel niet te versmaden zijn het glossarium en de registers.

ELLY COCKX-INDESTEGE

❦ Annie De Coster, *La reliure contemporaine en France.* (Bibliotheca Wittockiana, catalogue de l'exposition). [Paris]: Art & Métiers du Livre; (Dijon): Éditions Faton, 2005. 95 p.: couv., ill.; 29 cm.- isbn 2-87844-079-X. 35 euro.

Het behoort tot de opdrachten van de Bibliotheca Wittockiana de ontwikkelingen van de kunstboekband van nabij te volgen en geregeld tentoonstellingen aan nieuw werk van boekbinders bij ons maar ook elders in Europa, te wijden. Volgens de auteur van de tentoonstelling en de catalogus, tevens directeur van genoemde bibliotheek, is deze tentoonstelling ook nog om een andere reden georganiseerd. Als gevolg van een explosie van bindersateliers van velerlei niveau, blijkt er een zekere malaise in de boekbinderswereld te zijn ontstaan en is het aanbod erg gevarieerd. Het gevolg blijkt een gebrek aan belangstelling te zijn, zowel bij binders als bij bibliofielen, voor de bandversiering. Of het nu 'reliure d'art' heet of 'reliure originale', maakt niet uit. Moet de ontwerper-boekbinder zich anders gaan verhouden tegenover het boek dat hij te binden krijgt? Hoe dan ook, bij het zien van het honderdvijftigtal banden van 27 Franse of in Frankrijk werkende binders, overheerst zeker geen gevoel

van malaise, integendeel. Het gaat natuurlijk om banden rond ‘boeken’ (en niet om door het boek op een of andere wijze geïnspireerd kunstwerk, ‘livre-objet’ of ‘livre conceptuel’). Heel wat banden worden trouwens, zoals voorheen, in opdracht uitgevoerd - en de klant blijft nog altijd (een beetje) koning. Binders als Annie Boige, François Brindeau, Jean de Gonet, Philippe Fié, de onlangs overleden Claude Honnelaître, de onvermijdelijke Daniel Knoderer, de grande dame van de Franse boekband Monique Mathieu, en anderen die het evenzeer verdienen te worden geciteerd, het zijn alle gevestigde namen.

De Franse Ambassade verleende haar steun aan de onderneming en de ambassadeur zelf vereerde met haar aanwezigheid de opening waarop zij ook het woord voerde. De tentoonstelling was opgebouwd, rekening houdend met kleuren en formaten; het resultaat was gewoon verbluffend!

De catalogus, hoe goed ook, kan dat ‘Gesamtbild’ natuurlijk nooit evenaren. De binders zijn met hun werk in alfabetische orde opgenomen. Elke band is beschreven en afgebeeld; achterin praktische informatie over de binders. Uitgegeven door Art & Métiers du Livre, imiteert het olijfgroen omslag langs de voorzijde een roggenhuid, een verwijzing naar de velerlei soorten leer én andere materialen die als bandbekleding gebruikt worden.

ELLY COCKX-INDESTEGE

❣ *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2003*, XI.- Amsterdam: De Buitenkant, 2004, 186 p., ill.; 22 cm.- isbn 90-76452-25-3. issn 1383-4584. *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2004*, *XII.*-Amsterdam: De Buitenkant, 2005, 206 p.: ill.; 22 cm.- isbn 90-76452-75-X. issn 1383-4584.- Besteladres: Uitgeverij De Buitenkant, Schippersstraat 11, nl-1011 az Amsterdam.

Naar het verschijnen van het jaarboek van deze vereniging van bibliofielen wordt steeds met verlangen uitgekeken: gevarieerde inhoud, prachtige

uitvoering, resp. in roodlila en in een haast ondefinieerbare (teer bleek blauwachtig grijs), erg mooie kleur linnen gebonden, met titelopdruk in de andere kleur. (Cf. dit tijdschrift, 80, 2002, p. 221-222). Naar goede gewoonte opent het jaarboek met het jaarverslag: Isa de La Fontaine Verwey voor de laatste keer, Corinna van Schendel voor de eerste keer. Het is indrukwekkend wat bibliofielen allemaal gaan bekijken!

De vaste rubriek, Boek van het jaar, is in 2003 gewijd aan 'William Morris' *Kunst en Maatschappij* "*verzorgd en versierd door S.H. De Roos*" *Amsterdam 1903*' door Sjaak Hubregtse. Hanno Wijsman onderzocht, op grond van een uitgegeven inventaris, 'De bibliotheek van het kasteel van Hoogstraten in 1548 en het adellijk boekenbezit in de Bourgondische Nederlanden', als voorbeeld van een Bourgondische adellijke bibliotheek. Zoals elk jaar weer boeit Gerard Jaspers als geen met geheel onverwachte verhalen: 'Zijn naam is Haas: enkele notities over de haas in de paasfolklore, in de middeleeuwse iconografie en literatuur en als bijbelse vertaalfout', een hele boterham, die bijzonder goed smaakt! Paul Begheyn blijft kort bij huis en schrijft over twee confraters, 'De "heilige jacht" van Godfried Henskens en Daniel van Papenbroeck: twee jezuïeten op bibliotheekreis door Europa in 1660' die Henschenius en Papebrochius - zoals ze geleerd heten - vanuit Antwerpen in heel Duitsland bracht, en over Oostenrijk tot in Trente, op zoek naar handschriften ten behoeve van J. Bollandus' *Acta sanctorum.* Niets zo plezierig en prikkelend om te lezen dan reisverhalen van bibliofielen; dat bewijst ook Jos van Heel met 'Een bibliofiel op reis: Johan Meerman', de man wiens collectie aan de grondslag ligt van het Museum Meermanno-Westreenianum in Den Haag.

In 2004 is 'De *Cyfferinghe* van Willem Bartjens. Proeve van een bibliografie' aan de orde, door Klaas Hoogendoorn. De eerste editie dateert uit 1604, het enige bekende exemplaar werd door de auteur teruggevonden in... de Stadsbibliotheek van Antwerpen. De meeste drukken van deze Amsterdamse schoolmeester kwamen van de pers in Amsterdam en Zwolle. Geert Jan Bierenga brengt in zijn 'Het boek is woord geworden' de neerslag van een eerder bezoek van het Genootschap aan het kasteel Twickel te Delden, in oostelijk Nederland. De kern van de bibliotheek, waaronder waardevolle boekbanden, werd in de achttiende eeuw samengebracht door Jacob IV van Wassenaer en zijn zonen in Den Haag, vanwaar het in de volgende eeuw naar het kasteel werd overgebracht. Volgt een bijdrage over *D'Amboinsche rariteitkamer* van Georg E. Rumphius door Florence Pieters en Robert Moolenbeek. Frans A. Janssen publiceert een aangepaste versie van zijn afscheidscollege op 8 september 2004 als hoogleraar te Amsterdam: 'Bladbespiegelingen: de rechthoek in de typografie'. Volgen nog enkele kortere bijdragen van leden die over hun collectie of hun ex-libris schrijven.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Jan Storm van Leeuwen (ed.), ***Association internationale de bibliophilie: XXe congrès, La Haye, 1997.*** **Actes et communications =** ***International Association of Bibliophily: XXth congress, The Hague, 1997.*** **Transactions.**

Madrid: Ediciones El viso, pour l'Association internationale de bibliophilie, 2004. 133 p.: co., ill.; 26 cm.- isbn 84-95241-34-X.

Lang, veel te lang na datum, maar buiten de wil van de tekstbezorger om, zijn de handelingen verschenen van het twintigste congres van de internationale vereniging van bibliofielen, georganiseerd door Jan Storm van Leeuwen te Den Haag, met bezoeken elders in het land, in 1997. De bibliofilie in Nederland, anders georiënteerd dan bijvoorbeeld in België en vooral in Frankrijk, heeft zich buiten de landsgrenzen zelden assertief opgesteld, waardoor ze ook veel minder bekend is. Door het in 1990 opgericht Nederlands Genootschap van Bibliofielen en meer nog door dit internationaal congres, is daar wel enige verandering in gekomen. De grote verdienste dit te hebben bewerkstelligd, komt in hoge mate Jan Storm van Leeuwen toe, die zich als conservator boekbanden in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag op bevlogen wijze voor de zaak heeft ingezet om alle plannen tot een goed einde te brengen.

Zelf verwoed verzamelaar én bibliograaf, sprak P.J. Buijnsters over ‘La bibliophilie dans l'ombre: collectionner des livres aux Pays-Bas’. Ariëtte F. Skolnik roerde een Hollands onderwerp bij uitstek aan, ‘Haarlem Municipal Library, Laurens Janszoon Coster and the (hi)story of the invention of printing’, Mirjam M. Foot al evenzeer met ‘Albert Magnus and others’. Jos van Heel hernam een artikel eerder in het Nederlands verschenen maar met een heel geëigend onderwerp voor dit congres: ‘Bolongaro Crevenna: négociant et bibliophile italien à Amsterdam’. Jan Storm van Leeuwen putte, zoals Van Heel, uit zijn eigen onderzoek: ‘Dutch bookbindings of the eighteenth century in the Royal Library’.

De publicatie is overvloedig geïllustreerd en zit in een heel aantrekkelijk omslag dat over vooren achterzijde doorloopt: een gravure uit de achttiende eeuw die een blik laat werpen in een bindersatelier.

ELLY COCKX-INDESTEGE

Index nominum

De namen uit het artikel van H.D.L. Vervliet zijn opgenomen in de index volgend op de tekst.

Adler, Rose 233
Aertsius, Henricus (Hendrick Aertsens) 194, 206
Albrecht, aartshertog 90, 159, 163, 170, 180
Alciato, Andrea 238-40
Aldrovandi, Ulissi 212
Alexander de Grote 239
Álvarez de Toledo, Fernando, hertog v. Alva 122
Andrews Arnett, John 232
Andronicus II Paleologus, keizer Byz. 93
Anthoon, Huybrecht I 182-3, 186
Apelles 121
Apianus 230
Apollo 134
Appel, Karel 231
Aquanus 125, 131
Aquino, Thomas van 211
Arias Montano, Benito 118, 121-2, 125, 149-154
Aristoteles 211, 246
Arnobius 95
Arrighi, Ludovicus Vincentinus 246
Athenaeus 89-90, 94, 96-102

Backereel, Guillaume 230
Bahr, Florian 215
Baren, Joes vander 168
Baronio, Cesare, kardinaal 154, 170-1
Barry, Paul de 211
Bartok, Bela 232
Bartoli, Daniel 211
Barvicius, Johannes 134
Basilius van Caesarea 100
Baudius, Dominicus 163
Baxius, Alexander 102
Bayer, Theophilus Sigefridus 205, 207
Beken, Willem van der 209, 215, 220
Bellerus, Petrus 206
Berg, Alban 232
Bigot, Louis-Emery 100
Blaeu, Willem 232
Blosius, Ludovicus 211, 217

Blotius, Hugo 237
Bocchi, Achille 237-9
Bodin, Jean 117, 124, 131
Bollaert, Rolandus 206
Boon, Louis Paul 231
Borcht, Peeter vander 168, 223
Borgia, Stefano 207, 220
Bosmans, Henri 241
Bouvaert, Godefridus 229
Brinctus, Cornelius 123
Bruegel, Pieter 120-1
Bruininckx, Guillam 166
Brunner, Andreas 211
Buchelius, Arnoldus 243
Buglio, Luigi 215, 217
B(u)onanni, Filippo 206
Burmannus, Petrus 164-5
Busenbaum, Hermann 211
Buysse, Cyriel 245

Caesar 171, 223, 232
Calaminus, Georgius 125
Calvijn, Jan 162
Calvisius Heduus, Gorgonius 163
Camden, William 117, 121, 130
Canini, Angiolio 100
Canterus, Guilielmus 98-9, 101
Canterus, Theodorus 101
Carafa, Antonio, kardinaal 99
Cardanus, Hieronymus 218
Casati, Paolo 217
Casaubon, Isaac 89-92, 96-7, 100-5, 162, 243
Cauwenberghe, Michiel van 185
Charke, William 130
Chien, François le 196
Christinaeus, Paulus
Christopherson, John 100
Cicero 140, 142, 144, 147, 211, 246
Claudianus 94
Claus, Hugo 231
Clavius, Christophorus 208
Clemens, Nicolaus 128
Clenardus, Nicolaus 142
Clusius, Carolus 125, 134
Cnobbaert, Jan echtg. Maria de Man 194
Coecke van Aalst, Pieter 118
Colibrant, Johan 167-8
Colius, Jacob 117, 123-5, 127-32, 223 echtg. Maria Theeus 127
Collaert, Adriaen 226

Colonna, Ascanio 170
Comnenus, Andronicus 93, 104
Coninck, Jan (Hans) de 180
Conscience, Hendrik 231
Coornhert, Dirck Volckertsz. 120, 124, 128-9
Copernicus, Nicolaus 202, 242
Coppen(iu)s, Aegidius 206
Copus, Lucas 124
Corselius, Gerardus 102
Corte, Bartholomaeus de 184
Corvinus, Matthias 232, 246
Cosimo III, Groothertog Toskane 207-8
Cossart, Gabriel 213
Costerus, Franciscus
Couplet, Philippe 201, 205, 209, 212, 217
Crato 125
Croÿ, Karel van 164-6, 168-9, 232
Cruquius, Jacobus 225
Curterius (Courtier), Janus 100
Curtius, Albert 203

Dalechampius, Jacobus 100
Damascenus, Michael 103
Damilas, Demetrios 97
Damme, Dyogerius van 230
Daphne 126, 134
Dathenus, Petrus 119, 246
Daudy, Pierre-François 212
Davroultius, Antonius 203
Dee, John 130-1
Delisle, Joseph-Nicolas 207
Despauterius, Joannes 139-42, 144
Deventer, Jacob van 232
Diaz, Antonio 207, 209
Dichiocus, Aloysius 124, 128
Diertins, Ignatius 203, 211
Dijck, Antoon van 232
Dijn, Philips de 195-6
Dodonaeus (Dodoens), Rembertus 134
Donck, Andries van der 195
Dooms, Josse 182
Doorn, Jan van 176
Dorat, Jean 98
Doudelet, Charles 231
Dousa, Janus 118-20, 124, 243
Ducaeus, Fronto 101
Dudin, René Martin 233
Dürer, Albert 120
Duhalde, Jean- Baptiste 206

Dycchius, Andreas 119, 124, 128, 133

Elskamp, Max 231
Emonts, Jan 178, 185
Engelgrave, Hendrik 211
Engelhard, Daniel 125, 130
Enschedé, Johannes 246
Ensor, James 232
Epictetus 211
Erasmus, Desiderius 89, 144, 239, 243
Eskens, Peeter 166
Estrix, Gilles 217
Eunomius 93
Euripides 95

Faber, Johann 205, 209
Fabricius Noviomagus, Guilielmus 165
Farnese, Alexander, hertog Parma 120
Faust, Anshelmus 232
Fernaeus, Johannes 125
Filippucchi, Francesco Xaverio 203
Filips II, koning van Spanje 122, 231
Filips III, koning van Spanje 170
Filips de Goede, hertog Bourg. 232
Florus 171-2
Fouler, Johannes 206
Fourmont, Etienne 208
Franco, Jan 193
Frangipani, Ottavio Mirto 170
Freitag, Arnold 131, 134
Frisius, Gemma 145
Frognall Dibdin, Thomas 232
Furio y Ceriolanus 125
Furnius, Petrus 120

Galilei, Galileo
Galle, Cornelis 124, 128-9
Galle, Filip 121-2
Galle, Theodoor 124, 128-9, 165-7, 169, 226
Gallenfels, Carlos 206
Gallet, Georgius 206
Garth, Richard 130
Gassendi, Pierre 191, 208
Gaubil, Antoine 212, 214-5, 220
Gayosso, Francisco 215
Gazaeus, Angelus 213
Georgius Maior 146
Gezelle, Guido 231, 243-5
Gerardius, Paulus 130

Gheeraerts, Marcus 121, 124, 129-30
Giraldi, Lilio Gregorio 95
Giselinus, Victor 118, 120, 122, 126-7, 130
Giustiniani, Paolo 130, 133
Goltzius, Hubertus 119, 121, 123, 236
Gonzalez, Thyrsus 206
Goossens, Niclaes 186
Gottlieb, Theodor 233
Gouvea, Alexandre de 215
Gozani, Paolo 209
Graet, Gerlacus 196
Granada, Luis de 204, 211
Graphaeus, Alexander 120, 130, 133
Gregorius XIII, paus 93
Gregorius van Nazianze 94
Gregorius van Nyssa 93-4n 99
Gretserus, Jacobus 93-4, 101
Grieck, Lambert de 186
Grimaldi, Claudio Filippo 205, 207, 209, 215
Grotius, Hugo 157, 243
Gruterus, Janus 120, 159-61

Hackman, Friedrich August 230
Haebler, Konrad 233
Hagen, Michiel van der 120, 125
Hagen, Philips van der 166
Hamme, Petrus Van 207, 209
Haschaert, Pieter 195
Hasselt, Gerartus 124, 129
Heere, Lucas d' 118-21, 239-40
Heinsius, Daniel 157, 212, 243
Helmont, Jan Baptist van 247
Henckelus, Lazarus 124, 128
Herdtrich, Christian 203
Herlemannus, Albertus 139
Hermannus, Johannes 130
Hesius, Gulielmus 230
Heyns, Peter 118, 120-2, 125-7, 131, 134
zoon Zacharias 121
Hierocles 100
Hillekens, Peeter 166
Hoefnagel, Joris 120-1, 124-5, 131
Hoeschelius, David 97, 102-3
Hogenberg, Frans 121
Homerus 239
Honegger, Arthur 232
Horatius 212, 225
(H)ortenberg, Herman 93, 130, 132
Hosschius, Sidronius 213

Hovius, Matthias 170
Hunnaeus, Augustinus 139
Huygens, Constantijn 191
Huyssens, Maarten 181

Intorcetta, Prospero 203, 205, 211
Isabella, aartshertogin 90, 193

Jan IV, hertog van Brabant 167
Johannes Chrysostomus 92, 94, 97
Jordaens, Jacob 232
Junius, Hadrianus 121, 238-40

Keerbergius, Johannes 179, 206
Kempis, Thomas a 204, 211, 217
Kilianus, Cornelius 124, 128
Kilianus, Henricus 195
Kinderen, Lenaert der 246
Kircher, Athanasius 217
Kloos, Willem 244
Knobbaers (Cnobbarus), Michael 206
Kögler, Ignaz 201, 204, 213, 215

Lampsonius, Dominicus 119-20
Lancicius, Nicolaus
Languet, Hubert 123, 130
Lanoye, Tom 231
Laurinus, Guido 121, 123, 134
Laurinus, Marcus 121, 123, 134
Layman, Paul 211
Leeu, Gheraert 230
Lemmens, Jan 186
Leopold I, keizer 207-8
Lernutius, Janus 118, 120
Lessius, Leonardus 211
Lesteens, Guilliam 178, 194
Leys, Guilliam 194
Ligorio, Pirro 130
Lippeloo, Zacharia 212
Lipsius, Justus 90-91, 94, 104-5, 117, 119-20, 122, 125, 144, 149-50, 152, 154, 157-172, 223, 226, 241-3
Livineius (Lievens), Johannes 89-106
Livius 172
Lodwick, Francis 247
Lombard, Lambert 120-1, 125
Loyola, Ignatius van 203, 211
Lucanus 212
Lullius, Tobias 118

Maeckeblyde, Ludovicus
Machielsens, Peeter 186
Maelcamp, Petrus 204
Magalhães, Gabriel de 215
Malderus, Joannes 179
Mander, Karel van 120
Manilius 212
Manuzio (Manutius), Aldo 89, 246
Marcus Arelius, Rom. keizer 232
Margenrode, Joachim 124, 129-30
Maria van Hongarije 232
Marinis, Tammaro de 233
Marius 172
Marne, Claude de
Marnix van St-Aldegonde, Filip 121, 125
Marquis, Lazarus 230
Martini, Martino 205, 208-9, 215-7
Masereel, Frans 231
Maximiliaan II, keizer 238
Meester, Jules de 244
Meetkerke, Adolf van 121, 123
Megiser, Hieronymus 123
Melissus (Schede), Paulus 119
Mersenne, Marin 191
Mercator, Gerard 117, 125, 131, 232
Mesens, Jacob 194
Metellus (Matal), Johannes 121
Meteren, Emanuel van 118, 124, 129-30, 133
Metternich, Paulus 206
Meursius (van Meurs), Johannes 179, 206
Mezzabarba, Giovanni Ambrogio 215
Milhaud, Darius 232
Minnen, Livinus vander 175
Mimnermus 103
Miraeus, Aubertus 93, 101
Modius, Franciscus 105
Moflin, Johannes 125

Mommaert, Jan I 186
Monavius, Jacobus 119-20, 131-3
Montigny, Adrien de 232
Moretus, Balthasar I 124, 128, 150, 157-172, 179, 189, 196
Moretus, Balthasar II 157, 207
Moretus, Balthasar III
Moretus, Jan I 92, 95, 105, 108, 124, 149-53, 157, 159-61, 165-6, 168-70, 225-6

dochter Catharina 165, 169, 226
dochter Elisabeth 169
Moretus, Jan II 159, 161, 163, 169
Moretus, Melchior 169
Müller, Conrad 119
Musurus, Marcus 89
Muret, Marc-Antoine 89, 98, 100
Musto, Augustino 128, 130
Mylius, Arnold 118, 122, 126-7

Nadasi, Johann 211
Nassau, Maurits van 240-1
Nassau, Willem van, prins van Oranje 132
Navarrete, Domingo de 211, 220
Navarro, Francisco 220
Nero, Rom. keizer 232
Neuhusius, Reinerus 213
Nijland, Aleida 245
Noyelle, Charles de 204
Nuñez, Alvares 131
Nutius, Martinus 189, 194, 196

Occo, Adolphus 125, 130, 132
Orsini, Fulvio 89, 99
Ortelius, Abraham 91-92, 101, 103, 117-134, 149, 223, 232
Ostaijen, Paul van 231
Oudaert, Nicolaas 170
Ovidius 212

Pantinus, Gulielmus 121, 123
Papebrochius, Daniel 206, 208-9, 217
Paradin, Claudius 238
Paré, Ambroise 218
Parijs, Guilliam van 178
Paulus V, paus 159, 165, 214
Pepermans, Jan 186
Pereyra, Francisco 206
Perez, Luys 149-154 echtg. Maria van Berchem 152
echtg. Clara Wagheners 152

Perez, Marcus 151
Perez de Baron, Martin 152 echtg. Catharina Perez 152 zoon Luys 152, 153
Perre, Vande 185
Perret, Clemens 124-5, 129-30
Petrarca 227
Phaulkon, Constantin 203
Pinelli, Luca 211
Plantijn, Christoffel 95, 107-8, 118, 121, 137, 149-52, 178, 195, 225, 237-40, 242
Plinius de Oudere 121, 212
Plinius de Jongere 90-92
Plutarchus 145, 171
Possinus, Petrus 211
Poulenc, François 232
Prediger, Christoph Ernst 233
Prince, Hendrik de 208
Procopius van Gaza 100
Propertius 94
Ptolemaeus 93
Pulmannus Johannes 151
Pulmannus, Theodorus 118, 122-3, 126-7, 130, 225
Puteanus, Erycius 157, 191
Putschius (Van Putschen), Helias 160-1

Quedlinburg, Jordanus van: zie Leeu

Radermacher, Joannes 118-9
Raphelengius, Franciscus I 223, 225
Raphelengius, Franciscus II 223
Rapin, Renatus 213
Redouté, Pierre-Joseph 230
Reigersberch, Jonas van 243
Rembrandt 232
Reuchlin, Johannes
Ribadeneira Pedro de
Ricci, Matteo 211, 218
Riccius, Bartholomaeus 226
Richardot, Jean 170
Ripa, Matteo 215
Ritter, Joseph 206
Rivius, Josephus 195
Rockox, Nicolaas 121, 152 echtg. Adriana Perez 152
Rode, Willem van 166, 168 echtg. Mabilia van Calsteren 166
Rogers, Daniel 120, 125-7, 129-130, 132-3
Rogers, John 118
Rösel von Rosenhof, Augustin Johannes 230
Roesslin 230
Roose, Ambrosius 185
Rops, Félicien 232

Rosweyde, Heribertus
Rougemont, François de 205, 211, 215, 217
Rubens, Filips 137, 164
Rubens, Peter Paul 100, 137, 151, 230, 232
moeder Maria Pypelinckx 137 zuster Blandina 137
Rysselberghe, Théo van 232

Salé, Adrien-Trudo 229
Sambucus, Johannes 121, 237-40
Santa Maria Caballero, Antonio de 214
Scaliger, Josephus Justus 98, 162-3, 242
Vader Julius Caesar 242
Schall von Bell, Adam 208, 213-4, 216
Scharten, Carel 244
Schönberg, Arnold 232
Schoevaerdts, Govaerdt 186
Scholierus, Hieronymus 124, 128
Schonaeus, Cornelius 141, 146
Schondonck, Aegidius 101
Schottus, Andreas 91, 93-4, 96, 101-3, 133
Schreck, Johannes: zie Terrentius
Schrieck, Adriaen van 208
Scipione, Alessandro 247
Scribani, Carolus 161-2
Seneca 90
Silius Italicus 95
Silvius, Antonius 140
Silvius, Willem 118
Sinibaldi, Antonio 246
Sirleto, Guglielmo, kardinaal 92-3, 99-100, 104
Sixtus V, paus 93
Slavicek, Karl 203
Snellius, Rudolphus 123
Soardi, Lazzaro de' 246
Sophocles 95
Souciet, Etienne 206, 208
Souza, Polycarpus de 215
Stadius, Johannes 171 zoon Hieronymus 171
Standonck, Peeter van 166
Statius 212
Steels(ius), Johannes 206, 225
Steenhuys, Willem van 183, 185-6
Stevin, Simon 231, 242
Stewechius, Godeschalcus 105
Strabo
Stravinsky, Igor 232
Streuvels, 231, 244
Studita, Theodorus
Stumpf, Kilian 219

Suarez, Francisco 211
Sulla 172
Sulsen, Gummarus van 179
Surius, Laurentius 212
Susius, Jacobus 118, 125
Sweertius, Franciscus 119, 133

Tacquet, André 207
Tamburinus, Thomas 211
Terentius Afer 143
Terrentius (Schreck), Johannes 205, 212, 219
Thieullier, Henricus 206
Thomas, Antoine 202, 209, 213
Thou, Jacques-Auguste
Tirion, Isaak 246
Toledo Osorio, Pedro de 170
Tongeren, Guilliam van 194
Torrentius, Laevinus 92, 95-6, 99-100, 104, 120, 133, 145
Tour d'Auvergne La, Emmanuel-Théodore 97
Trello, Clemens
Trigault, Nicolas 205, 208-9, 211-3
Trogn(a)esius, Caesar Joachim 194
Trogn(a)esius, Joachim 206
Troppeau, Martinus van 230
Tursellinus; Horatius 211

Ungarelli, Georgius 206
Utenhovius, Carolus 119

Vaenius (van Veen), Otto 100, 124, 232
Valentia, Petrus 149, 153-154
Valerius ab Auwater, Cornelius 94, 141, 146
Valerius Maximus 171
Vasari, Georgio 120
Veen, Lambertus Jacobus 243-5
Velleius Paterculus 171
Velpius, Rutger 182-3
Verbiest, Ferdinand 201-2, 204, 207-9, 211-4, 216-7
Verdonck, Franco 190-1
Verdonck, Rumoldus 137
Verdussen, Hieronymus I 177-8, 181, 189
dochter Maria 178
vader Jan 178, 185
zoon Guilielmus 178, 192-3
zoon Hieronymus, zie onder
zoon Joannes 178, 192
Verdussen, Hieronymus II 175-198, 206
echtg. Elisabeth Emonts 178
Verdussen, Hieronymus III 195
Verdussen, Hieronymus V 189
Verdussen, Joannes Baptista I 195
Verepaeus, Simon 142-3, 225-6
Vergilius 141, 143, 145-7, 212
Verhoeven, Abraham 180-2, 193-4, 196
Verhoeven, Isaak 193
Verhulst, Godtgaf 176, 193-4, 196
Verhulst, Martinus 189, 196
Verriest, Gustaaf 244
Verwey, Albert 244
Vesalius, Andreas 230, 232
Vierpont, Guilliam 186
Vinetus, Elias 171
Vivianus, Johannes 118, 121
Vivien, François 186
Voltaire 244
Vondel, Joost vanden 205
Vos, Maarten de 118
Vredeman de Vries, Jan 217
Vredius (de Wree), Olivier 157
Vulcanius, Bonaventura 118, 123

Wallius, Jacobus 213
Walschap, Gerard 231
Wamesius, Joannes 96-7, 99, 102
Weets, Peeter 186
Welserus, Marcus 91-92, 103, 105

Wendelinus, Godefridus (Govaart Wendelen) 191-2
Werdenstein, Johann Georg von 124, 128-9
Wijts, Aegidius 121, 123
Wilde, Michiel de 166 - vader Jan 166
Wilson, Thomas 130, 133
Winghe (Wingius), Filip van 121, 125, 128
Witte, Cornelius de 180
Wolfius, Hieronymus 125, 130
Wolff, Jasper de 186
Wolsschaten, Geeraerdt van 194
Wolters, pastoor 207
Woons, Cornelius 206
Wouters, Hendrik 178
Wouters, Rik 232
Woverius (van Wouwere), Johannes 124; 128-9

Xaverius, Franciscus 211
Ximenius, Petrus 121

Zeidler, Johann Gottfried 233

Personalia

Prosper ARENTS (1889-1984) debuteerde als naturalistisch literator, maar ontwikkelde zich tot een gedegen bibliograaf nadat hij in 1914 in dienst was getreden bij de Stadsbibliotheek te Antwerpen. Zijn *De bibliotheek van Pieter Pauwel Rubens*, *een reconstructie* werd in 2001, na grondige bewerking, uitgegeven door de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen.

Chris COPPENS is conservator van de afdeling Handschriften en Kostbare Werken van de Centrale Bibliotheek K.U. Leuven.

Jeanine DE LANDTSHEER is doctor in de Klassieke Talen en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Seminarium Philologiae Humanisticae van de K.U.Leuven. Haar onderzoek is geconcentreerd rond leven en werken van Justus Lipsius, en vooral de uitgave van zijn enorme correspondentie. In haar vrije tijd is ze ook betrokken bij een vertaalproject rond Erasmus, van de Nederlandse uitgeverij Athenaeum.

Francine DE NAVE is doctor in de Letteren en Wijsbegeerte (geschiedenis) en directeur van het Museum Plantin-Moretus / Prentenkabinet. Zij is voorzitter van de Vereniging van Antwerpse Bibliofielen, secretaris en stadsafgevaardigde van de v.z.w. Plantin-Genootschap, en lid van vele andere wetenschappelijke verenigingen. Op haar naam staan meer dan 100 publicaties op de terreinen van de geschiedenis van Antwerpen en de Antwerpse regio, de Antwerpse boekdrukkunst en prentkunst, het Zuid-Nederlandse 16de-eeuwse humanisme, en het museummanagement.

Noël GOLVERS, PhD Klassieke Studies (1984), is lector Latijn aan de Katholieke Hogeschool Leuven, en Research Fellow van het F. Verbiest Instituut (K.U.Leuven). Zijn historisch onderzoek concentreert zich voornamelijk op de bijdrage van de 'Vlaams-Belgische' Jezuïeten tot de China-missie in de 17de en de 18de eeuw, op het domein van de wetenschappen (F. Verbiest) en de pastoraal (F. de Rougemont). Zijn onderzoek verschuift nu naar het domein van de westerse inspiratiebronnen (intellectuele en spirituele) van diezelfde missionarissen.

Steven GYSENS studeerde klassieke filologie en Byzantijnse filologie en geschiedenis aan de K.U. Leuven. Thans is hij als vertaler bij een internationale instelling werkzaam. Zijn belangstelling gaat onder meer uit naar vroegmoderne uitgaven van Kerkvaders.

Jason HARRIS is wetenschappelijk medewerker aan het Centre for Neo-Latin Studies in Cork (Ierland) en werkt er momenteel mee aan een onderzoek over Neo-Latijn in Ierland. Zijn doctoraat (Trinity College, Dublin) was gewijd aan Abraham Ortelius en het humanisme in de Nederlanden.

Dirk IMHOF is conservator boeken en archief in het Museum Plantin-Moretus en werkt momenteel aan een proefschrift over Jan I Moretus.

Dirk SACRÉ is doctor in de Klassieke Filologie en hoogleraar Latijn aan de K.U.Leuven, met specialisatie Neolatijn. Hij is lid van het Bureau van de *Academia Latinitati Fovendae* (Rome) en verricht onderzoek over Neolatijnse epistolografie en poëzie.

Alfons THIJS (1944), emeritus-hoogleraar van de Universiteit Antwerpen, promoveerde te Gent op een proefschrift over de geschiedenis van de Antwerpse textielindustrie. Hij publiceerde talrijke bijdragen over sociaal-economische geschiedenis, religieuze gebruiksgrafiek, volkscultuur en Antwerpen in de Contrareformatietijd.

Anton VAN DER LEM (1954) is conservator westerse gedrukte werken in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw en met de beeldvorming van deze periode in de geschiedschrijving.

Stijn VAN ROSSEM is historicus en werkte rond de iconografie van de Brabantse Omwenteling. Van 2002 tot 2004 was hij als wetenschappelijk medewerker bij het STCV-project verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Sinds mei 2004 doet hij aan dezelfde instelling onderzoek naar de Antwerpse drukkerswereld in de zeventiende eeuw in het kader van het project 'Drukpersproductie en uitgeversstrategieën na de Val van Antwerpen. Casus: Hieronymus I en Hieronymus II Verdussen (1585-1653)'.

Hendrik D.L. VERVLIET is ere-hoofdbibliothecaris van de Universitaire Instelling Antwerpen en emeritus hoogleraar Boek- en Bibliotheekwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam.